

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

HASAN FEHMİ PAŞA VE HAYATI (1836-1910)

Özgür ERBULUT

Doktora Tezi

Ankara, 2021

HASAN FEHMİ PAŞA VE HAYATI (1836-1910)

Özgür ERBULUT

Doktora Tezi

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Ankara, 2021

KABUL VE ONAY

Özgür Erbulut tarafından hazırlanan “Hasan Fehmi Paşa ve Hayatı (1836-1910)” başlıklı bu çalışma, 27.05.2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Bekir KOÇ (Başkan)

Prof. Dr. Mehmet Veli SEYİTDANLIOĞLU
(Danışman)

Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ

Doç. Dr. Selda GÜNER ÖZDEN

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Hulusi LEKESİZ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Özgür Erbulut

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYANI

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Mehmet Veli Seyitdanlıoğlu** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Özgür Erbulut

TEŞEKKÜR

Osmanlı Devleti'nde önemli görevler üstlenmiş olan Hasan Fehmi Paşa'yı günümüze tekrar ulaştırmak için çıktığımız bu yolda her türlü desteği sağlayan danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Çalışma süreci boyunca görüş, öneri ve yardımlarından dolayı Prof. Dr. Bekir Koç ve Doç. Dr. Selda Güner'e teşekkür ederim. Fransızca metinlerde yardımlarını benden esirgemeyen rahmetli Dr. Öğretim Üyesi Meral Gözübüyük'ü burada rahmetle yad ederim. Çalışmanın her aşamasında bana destek olan ve yol gösteren dostum Dr. Tefik Evcı ve arşiv araştırmaları sırasında desteğini gördüğüm dostum Dr. Öğretim Üyesi Murat Yolun'a teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme ve tezimi okuyup düzeltmelerde bana yardımcı olan eşim Yasemin'e ve zamanını çaldığım kızım İpek'e teşekkür ederim.

ÖZET

ERBULUT, Özgür. HASAN FEHMİ PAŞA VE HAYATI (1836-1910), Doktora Tezi, Ankara, 2021.

Çalışmamızda Tanzimat kültürü içerisinde doğup Meşrutiyet dönemlerinde yaşamış olan Hasan Fehmi Paşa'nın hayatını el aldık. Hasan Fehmi Paşa II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla aynı dönemde devlet kademelerinde görev almaya başlamıştır. Paşa, I. Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul mebusu olurken Meclisin ikinci devresinde Meclis-i Mebusan başkanı olmuştur. Hasan Fehmi Paşa, kişiliği, bilgisi ve görev sorumluluğu gibi mezziyetleri ile II. Abdülhamid'in güvenini kazanmıştır. Başta İngilizlerin işgali ile birlikte bir sorun haline gelen Mısır meselesini görüşmek üzere Londra'ya gidişi olmak üzere Aydın ve Selanik valilikleri, Adliye, Hazine-i Hassa ve Nafia nazırlıkları görevlerine getirilmiştir. Valilikleri döneminde özellikle Aydın valiliği görevinde siyasi, eğitim ve ekonomik meselelerin yanında sosyal açıdan da yaptıkları ve sorunlara yaklaşımı o dönem şartlarına göre takdire şayandır. Nafia nazırlığı sırasında Anadolu'nun bayındırlık işleri ile ilgili önemli bir layiha hazırlayarak Anadolu'nun ulaşım sorunlarını ilk kez çözümleri ile birlikte gündeme getirilmiştir. Bir başka görevi ise Tokat'ta çıkan Ermeni olaylarının araştırılması ve suçluların cezalandırılması için kurulan mahkemede heyet başkanı olarak görev almasıdır. İtalya Kralınının 25. evlilik yıldönümü törenine katılarak ikinci yurt dışı görevine çıkmış, Osmanlı Devleti'ni temsil etmiştir. Paşa, sadece II. Abdülhamid'in değil İttihat ve Terakki'nin genç liderlerinin de güvenini kazanarak II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Adliye Nazırı görevine getirilirken aynı zamanda Meclis-i Ayan azası olmuştur. Hasan Fehmi Paşa, Tanzimat kültürü ile yetişmiş, İstibdat Döneminde yaşamış, bürokraside önemli görevlere atanmış ve Meşrutiyet döneminde siyasi hayatın içinde yer almaya devam etmiştir. Osmanlı devlet adamları arasında önemli bir şahsiyet haline gelen Hasan Fehmi Paşa "İhtiyar Jön Türk" ismi ile de anılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Hasan Fehmi Paşa, Selanik, Aydın, Mısır, Nafia

ABSTRACT

ERBULUT, ÖZGÜR. HASAN FEHMI PASHA AND HIS LIFE (1836-1910), PhD Dissertation, Ankara, 2021

In this study, we examined the life of Hasan Fehmi Pasha who was born into the culture of Tanzimat and lived in the Constitutional eras. Hasan Fehmi Pasha started to serve in state agencies when Abdülhamid II came to the throne. The pasha became deputy of Istanbul while he became the chairperson of the Chamber of Deputies in the second period of the parliament. He won the trust of Abdülhamid II with his virtues such as personality, knowledge and work responsibility. As well as the fact he was appointed to discuss the Egyptian question, which became a problem after the British occupation, in London, he was appointed as the governor of Aydın and Salonica, the minister of Justice, Private Treasury and Public Works. His governorships, particularly his social actions and approach to problems as well as political, educational and economic problems during his governorship in Aydın is praiseworthy according to the conditions of that period. During his ministry of Public Works, he raised the question of transport in Anatolia by proposing solutions for the first time by preparing a significant report on the public works of Anatolia. His another duty was to serve as the chief judge of the court founded to investigate the Armenian incidents taking place in Tokat and to punish the culprits. He conducted his second oversea mission by attending the 25th wedding anniversary of the Italian king and represented the Ottoman State. While the pasha was appointed as the minister of justice after the proclamation of the Second Constitution by winning the trust of not only Abdülhamid II but also the young leaders of the Union and Progress, he became a member of the Senate of the Ottoman Empire. Hasan Fehmi Pasha grew up with the Tanzimat culture, lived in an absolute rule, appointed to important posts and continued to be involved in the political life of the Second Constitution. In addition Hasan Fehmi Paşa who became a leading figure among the Ottoman statesmen was commemorated as “Old Young Turk.”

Key Words

Hasan Fehmi Pasha, Salonica, Aydın, Egypt, Public Works

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYANI	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xii
ÖNSÖZ	xvi
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: HASAN FEHMİ PAŞA’NIN HAYATI	15
1.1 Siyasi Hayatı	15
1.2. Kişiliği.....	18
1.3. Hasan Fehmi Paşa’nın Ailesi	22
1.4. Hasan Fehmi Paşa’nın Almış Olduğu Nişan ve Madalyalar	25
2. BÖLÜM: HASAN FEHMİ PAŞA’NIN NAZIRLIKLARI VE DİĞER	
GÖREVLERİ.....	28
2.1. Hazine-i Hassa Nazırlığı (1879)	28
2.2. Nafia Nazırlığı (1879-1884)	29
2.2.1. Göreve Atanması.....	29
2.2.2. Damat Mahmut Celaleddin Paşa ve Yargılanması Sürecindeki Görevi	29
2.2.3. Mithat Paşa’nın Cezasındaki Tutumu	30
2.2.4. Hasan Fehmi Paşa’nın Hazırlamış Olduğu Nafia Layihası	30
2.2.4.1. Şose Yollar	31
2.2.4.2. Demiryolları	32
2.2.4.3. Büyük Limanlar ve İskeleler ile Barınma Limanları.....	33
2.2.4.4. Bataklıkların Temizlenmesi ve Arazilerin Sulanması	34
2.2.5. Nafia Nazırlığı Sırasındaki Diğer Görevleri.....	35
2.3. Adliye Nazırlığı	36
2. 4. Evkâf Nazırlığı (1904).....	41
2.5. Diğer Görevleri.....	41

2.5.1 Meşrutiyetin İlanı ve Hasan Fehmi Paşa	41
2.5.2. Hasan Fehmi Paşa'nın Mebusluğu (1877-1878)	43
2.5.3. Hasan Fehmi Paşa'nın Meclis Başkanı Seçilmesi	48
2.6. Rüşumat Emaneti	51
2.6.1. İlk Faaliyetleri	52
2.6.2. İtalya Görevi	54
2.6.3. Görev Aldığı Komisyonlar	55
2.7. Divan-ı Muhasebat Reisliği (1897-1902).....	57
2.8. Hasan Fehmi Paşa ve Osmanlı Yunan Savaşı (1897)	59
2.8.1. Osmanlı Hâkimiyetinde Yunanistan.....	59
2.8.2. Yunan Devleti'nin Kurulması	62
2.8.3. 1897 Osmanlı Yunan Savaşı.....	66
2.8.4. Osmanlı Yunan Savaşı'nın Ön Antlaşması.....	69
2.8.5. Osmanlı Yunan Savaşı'nın Kati Antlaşması	71
2.8.6. Yunan Muâhede-i Sulhiyye Zabıtnameleri.....	74
2.9. Hasan Fehmi Paşa'nın Tokat Olaylarında Görevlendirilmesi (1897) 76	76
2.9.1. Ermeniler ve Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı.....	76
2.9.2. Hasan Fehmi Paşa'nın Görevlendirilmesi.....	80
2.9.3. Olağanüstü Mahkemeye Verilen Talimat.....	80
2.9.4. Hasan Fehmi Paşa'nın Tokat'a Gelişi ve Yargılama Sürecinin Başlaması.....	81
2.9.5. Mahkeme Sonunda Verilen Cezalar	88
2.10. Şura-yı Devlet.....	88
2.11. Hasan Fehmi Paşa'nın Eseri.....	90
2.11.1 Telhis-i Hukuk-ı Düvel	90
2.11.2. Telhis-i Hukuk-ı Düvel'in Muzır Yayın Olarak Sayılması.....	91
3. BÖLÜM: HASAN FEHMİ PAŞA'NIN VALİLİKLERİ.....	93
3.1 Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valiliği (1893-1895).....	93
3.1.1. Osmanlı Hâkimiyetinde Aydın	93
3.1.2. Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valisi Olarak Görevlendirilmesi	100
3.1.3. Aydın Vilayetinde Basın Yayın	103
3.1.4. Aydın Vilayetinde Eğitim.....	104

3.1.5. Aydın Vilayetinin Eğitim sorunları ve Hasan Fehmi Paşa'nın Eğitim Çalışmaları	110
3.1.5.1. Hasan Fehmi Paşa'nın İbtidai Mektepleri İçin Çalışmaları	111
3.1.6. Hasan Fehmi Paşa'nın Eğitim Hakkındaki Fikirleri	116
3.1.7. Aydın Vilayetinin Sağlık Kuruluşları ve Halkın Genel Sağlık Durumu	120
3.1.8. Hastaneler	120
3.1.8.1. Kolera Salgına Karşı Alınan Önlemler	122
3.1.9. Hasan Fehmi Paşa'nın Valilik Dönemi: Teftiş, Açılışlar ve Törenler.	125
3.1.9.1. Teftiş	125
3.1.9.2. Açılış ve Tören	126
3.1.10. Aydın Vilayetinde Ulaşım.....	129
3.1.11. Aydın Vilayetinde Sanayi, Ticaret ve Maden	133
3.1.12. Aydın Vilayetinde Sosyal ve Sportif Faaliyetler	135
3.1.12.1. At Koşuları.....	135
3.1.12.2. Bisiklet ve İnsan Koşuları	139
3.1.12.3. Kayık	139
3.1.12.4. Tiyatro	140
3.1.13. Hasan Fehmi Paşa'nın Valiliği Dönemindeki Diğer Faaliyetleri	140
3.1.13.1. Kılık Kıyafet.....	140
3.1.13.2. Dana Bayramı	142
3.2. HASAN FEHMİ PAŞA'NIN SELANİK VALİLİĞİ (1902-1904).....	144
3.2.1 Osmanlı Hâkimiyetinde Selanik	144
3.2.2. Makedonya Sorunu ve Selanik'e Etkileri	150
3.2.3. Hasan Fehmi Paşa'nın Valiliği Döneminde Selanik.....	155
3.2.4. Selanik'te Terör Olayları	156
3.2.4.1. Selanik'te Bombalı Eylemler.....	161
3.2.4.2. Hasan Fehmi Paşa'nın Bombalama Olaylarındaki Tutum ve Davranışları.....	165
3.2.5. Bölgede Yapılan Reformlar	166
3.2.6. Jandarma Mektepleri	168
3.2.6.1. Selanik Eğitim Kurumları	169

3.2.6.2. Jandarma Zâbitân ve Posta Kumandanları Mektebi.....	171
3.2.6.3. Jandarma Efrâd-ı Cedîde Mektebi	172
3.2.7. Selanik'te Basın ve Yayın.....	172
3.2.8. Selanik'te Bulunan Kurumlar	175
3.2.9. Hapishaneler	176
3.2.10. Bulaşıcı Hastalıklar.....	177
3.2.11. Selanik'te Yaşanan Depremler	178
4. BÖLÜM: HASAN FEHİMİ PAŞA'NIN MISIR GÖREVİ (1884-1885)	180
4.1.1 Osmanlı Yönetiminde Mısır	180
4.1.2. Mısır'ın Osmanlı Hâkimiyetinden Çıkışı.....	188
4.1.3. Mısır'ın İngilizler Tarafında İşgali.....	191
4.1.4. Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır Sorunu İçin Görevlendirilmesi.....	199
4.1.4.1 Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'ya Hareketi ve Diplomatik Temasları	207
4.1.5. Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'daki İlk Temasları	209
4.1.6. Görüşülen Maddeler	211
4.1.6.1. Birinci ve İkinci Maddeler.....	211
4.1.6.2. Üçüncü, Altıncı ve On Birinci Maddeler	223
4.1.6.3. Dokuzuncu Madde Süveyş Kanalı Meselesi	235
4.1.6.4. Yedinci ve Sekizinci Maddeler Karma Mahkemeler ve Mısır Kanunları.....	239
4.1.6.5. Dördüncü ve Beşinci Maddeler	242
4.1.6.6. Onuncu Madde.....	245
4.1.7. Hasan Fehmi Paşa'nın İstanbul'a Çağırılması.....	246
SONUÇ	254
KAYNAKÇA	257
EKLER.....	284
EK. 1 Hasan Fehmi Paşa'nın Şehbal Mecmuasındaki Resmi	284
EK. 2 Hasan Fehmi Paşa'nın Servet-i Fünûn'daki Resmi.....	285
EK. 3 Hasan Fehmi Paşa'nın Çeşitli Zamanlardaki Resimleri.....	286
EK. 4 Hasan Fehmi Paşa'nın İzmir Valiliği Sırasında Çalışma Arkadaşları İle Resmi	287

EK. 5 Hasan Fehmi Paşa'nın Telhis-i Hukuk-ı Düvel Adlı Eserinin Kapağı	288
EK. 6 Hasan Fehmi Paşa'nın 1897 Osmanlı Yunan Savaşı Sonrası Yapılan Antlaşmadaki Tutmuş Olduğu Zabıtların İlk Sayfası	289
EK. 7 A.}DVN.MKL. 19/12 Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi'nin Anadolu'daki Umumi İmalata Dair Layihasının İlk Sayfası.....	290
EK. 8 A.}DVN.MKL. 19/12 Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi'nin Anadolu'daki Umumi İmalata Dair Layihasının Giriş Sayfası	291
EK. 9 Y..EE.. 11/5 Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi Tarafından Anadolu'nun İmarına Dair Babıali'ye Verilen Layihadaki Harita	292
EK. 10 Ahenk Gazetesinde Hasan Fehmi Paşa'nın Eğitim Hakkındaki Konuşması Ahenk gazetesi, 6 Eylül 1895, Pazartesi, Aded 55.	293
EK. 11 Hizmet Gazetesinde Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valiliğine Atandıktan Sonra Yapmış Olduğu Konuşma Hizmet gazetesi, 24 Haziran 1893, Cumartesi, Aded 664.	294
EK. 12 Hasan Fehmi Paşa'nın Türbesinin Yandan Görünüşü	295
EK. 13 Hasan Fehmi Paşa'nın Türbesinin Önden Görünüşü	296
Ek. 14 Hasan Fehmi Paşa Tarafından Sakarya'ya (Sapanca) Yaptırılmış Olan Caminin Dışarıdan Görünümü.....	297
EK. 15 Hasan Fehmi Paşa Tarafından Sakarya'ya (Sapanca) Yaptırılmış Olan Caminin İçeriden Görünümü	298
EK. 16 Tez Çalışması Orjinallik Raporu	299
EK. 17 Tez Çalışması Etik Komisyon Muafiyeti Formu	300

KISALTMALAR DİZİNİ

- A.}DVN.MKL.: Sadâret Divan-ı Hümâyûn Kalemî Mukâvelenâmeler
- A.}MKT. NZD.: Sadâret Mektubî Kalemî Nezâret ve Deavir Evrakı
- A.}MKT.MHM...: Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı
- ASV: Aydın Vilâyet Salnamesi
- BEO: Babıali Evrak Odası Belgeleri
- Bkz: Bakınız
- BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- Çev: Çeviren
- DH.EUM.VRK: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri
- DH.MKT.: Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî
- DH.SAİDd...: Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi
- DH.ŞFR.: Dâhiliye Şifre Kalemî
- DH.TMIK.M...: Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Muamelât
- Ed: Editör
- ET: Erişim Tarihi
- EV.VKF.: Evkaf Vakfiyeler Evrakı
- FO: The National Archives Public Record Office
- H.: Hicri
- HR. SYS.: Hariciye Nezâreti Siyasi
- HR.HMŞ.İŞO.: Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
- HR.İD...: Hariciye Nezâreti İdare
- HR.MKT.: Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî
- HR.TH...: Hariciye Nezâreti Tahrirat
- İ.A: İslam Ansiklopedisi

- İ..MF.: İrade Maarif
 İ..AS.: İrade Askeri
 İ..DH.: İrade Dâhiliye
 İ..DUİT: İrade Dosya Usulü
 İ..EV.: İrade Evkaf
 İ..HR.: İrade Hariciye
 İ..HUS.: İrade Hususi
 İ..ML.: İrade Maliye
 İ..MTZ.(01): İrade Eyalet-i Mümtaze Yunanistan
 İ..MTZ.(05): İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır
 İ..OM.: İrade Orman ve Maadin
 İ..TAL.: İrade Taltifât
 İ..TNF.: İrade Ticaret ve Nâfia
 İ.A: İslam Ansiklopedisi
 M.: Miladi
 M.S: Milattan Sonra
 MB.İ...: Mabeyn-İrâde
 MEB:
 MF.MKT.: Maarif Nezâreti Mektubi Kalemî
 MŞH.FTV: Meşihat Fetva
 MV.: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
 S.: Sayı
 Sad: Sadeleştiren
 SDAO: Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye
 ŞD.: Şûrâ-yı Devlet Evrakı
 TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TFR.I..A...: Teftişât-ı Rumeli Belgeleri (Rumeli Müfettişliği) Sadâret ve Başkitâbet Evrakı

TFR.I..SL.. Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı

TTK: Türk Tarih Kurumu

TVYY: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Y..A...HUS.: Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrakı

Y..A...RES.: Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı

Y..EE...: Yıldız Esas Evrakı

Y..EE..d...: Yıldız Esas Defterler

Y..EE..KP...: Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı

Y..MTV.: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y..PRK.ASK.: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat

Y..PRK.AZJ.: Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

Y..PRK.BşK.: Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı

Y..PRK.DH...: Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı

Y..PRK.EşA.: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik

Y..PRK.HH...: Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa

Y..PRK.MYD.: Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi

Y..PRK.NMH...: Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Name-i Hümayunlar

Y..PRK.OMZ.: Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı

Y..PRK.SGE.: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı

Y..PRK.UM...: Yıldız Perakende Evrakı Umumi

Y.PRK.TNF: Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı

YH: Yayına Hazırlayan

YKY: Yapı Kredi Yayınları

ÖNSÖZ

Hasan Fehmi Paşa 1839 yılında Batum'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini burada tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek başta Farsça, Arapça ve Fransızca öğrenmiştir. Bunların yanında özellikle hukuk dersleri alarak bir dönem avukatlık yapan Hasan Fehmi Paşa yine avukatlık mesleği ve sahip olduğu hukuk bilgisi sebebiyle devlet kademelerinde görevler almıştır. Hasan Fehmi Paşa hakkında yapılan çalışmaları Kaynaklar ve Yapılan Araştırmalar kısmında ele aldığımız için burada bir tekrardan kaçındık.

Tezimiz giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Hasan Fehmi Paşa'nın hayatı hakkında kısa bir bilgiden sonra devlet kademelerinde almış olduğu görevleri; valilikleri, Mısır meselesi sebebiyle Londra'ya gidişi, nazırlıkları, mebus olması ve meclis başkanlığı görevi ve diğer görevlerinden kısaca bahsederek konumuza giriş yaptık. Giriş kısmından sonra Konunun Önemi ve Sınırları ile Kaynak ve Araştırmalar başlığı altında yaptığımız çalışmanın sınırlarını çizerek yararlandığımız kaynakları ele aldık.

Tezimizin 1. Bölümünde Hasan Fehmi Paşa'nın hayatını ele aldık. Bu bölüm; hayatı, kişiliği, ölümü, ailesi ve almış olduğu nişan ve madalyalar başlıklarından oluşmaktadır.

2. Bölümü Paşa'nın nazırlıkları ve diğer görevleri başlığı altında topladık. Hazine-i Hassa, Nafia, Evkaf ve Adliye Nazırlığı görevlerini ele aldık. Diğer görevleri başlığı altında; Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ilk devrede İstanbul mebusu seçilirken burada katiplik görevine tayin edilmesi, meclisin ikinci devresinde meclis başkanı olması, Rüşumat emini görevi ve o dönem meydana gelen Tokat Hadisesi olayında yaptığı mahkeme başkanlığı, yine aynı görev sırasında İtalya Kralı ve Kraliçesini 25. evlilik yıldönümleri tebrik töreni için İtalya'ya gidişi, 1895 yılında Osmanlı Yunan Savaşı sırasında 2. murahhas olarak görev alması, Şurayı Devlet reisliği ve Paşa'nın yazmış olduğu Telhis-i Hukuk Düvel adlı eseri bu bölümde ele alınmıştır.

3. Bölümde Hasan Fehmi Paşa'nın valilikleri dönemini ele aldık. Hasan Fehmi Paşa Aydın ile Selanik valiliği yapmıştır. Aydın valiliği sırasında mektepler

üzerinde önemli birtakım düzenlemeler yapmıştır. Ayrıca yerli atların geliştirilmesi için çalışmalar yürütmüştür. Halk tarafından sevilen ve takdir edilen bir vali olmuştur. Paşa, iki kez Selanik valiliği görevine tayin edilmiştir. İkinci tayin döneminde, Selanik ve civarında uzun süredir devam eden karışıklıklar mevcuttu. Bu bölümde onun valilik dönemi faaliyetleri, olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarını işledik.

4. Bölümde ise Mısır meselesini işledik. İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi sonrası ve buradan çekilmelerini de kapsayan bir anlaşma yapmak için Hasan Fehmi Paşa görevlendirilmiştir. Hasan Fehmi Paşa Londra'da kendisine verilen talimatlar doğrultusunda bir antlaşma metni ortaya koymak için mücadele etmiştir.

GİRİŞ

Hasan Fehmi Paşa Osmanlı Devleti'nin önemli kademelerinde yer almış değerli bir kişidir. Böyle müteşebbis birini günümüze taşımayı kendimize amaç edindik. Paşa 1839 yılında Tanzimat'ın ilan edildiği yıl Batum'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimi tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek özel hocalar vasıtasıyla yüksek eğitimini tamamlamıştır. Hasan Fehmi Paşa İlber Ortaylı'nın tanımladığı Tanzimat adamı profiline uyan ve Tanzimat kültürü içerisinde büyüyen bir şahıstır. Osmanlılık fikrini benimsemiş, yabancı dil bilen, yönünü Batı'ya çevirmiş bir kimseydi¹. Bu sebeple Tanzimat ve Meşrutiyet hakkında kısa bir giriş yapmayı uygun gördük.

Osmanlı Devleti uzun yıllardır sürdürdüğü klasik yapısından savaşları kaybetmeye başladıktan sonra vazgeçmeye başlamıştır. Bu süreç Lale Devri ile başlamış olup gerçek mahiyetine III. Selim Döneminde (1789-1807) kavuşmuştur. III. Selim halk ve devlet adamlarının gözünde kurtarıcı olarak görülmüştür². III. Selim de kendisine yüklenen bu misyona sahip çıkarak Osmanlı Devleti'nde ciddi anlamda ilk kez yeniliklerin önünü açmıştır. Uzun süren yenilgilerden sonra III. Selim, devleti eski gücüne kavuşturmak için bir Meşveret Meclisi toplamıştır. 18 kişiden oluşan bu meclis; Nizam-ı Cedit adıyla bir ordunun kurulması, kapıkulu ve tımarlı ordusunun ıslahı, yeni ordu için gerekli kaynağın sağlanması, askeri eğitim ve levazımı hakkında kitapların çevirisinin yapılması konularını ele almışlardır³. Askeri alanda yapılan ıslahatlar çok masraflı olduğu için Nizam-ı Cedit hazinesi oluşturulmuştur⁴. Bu dönemde Humbaracı Ocağı yenilenirken Mühendishane-i Berri-i Hümayun adında bir okul açmıştır. Bu okulda eğitim Fransızca olup yabancı uzmanlardan geniş bir şekilde yararlanılmıştır⁵. III. Selim Dönemi Kabakçı Mustafa olayı ile son bulmuştur. Sonrasında Rusçuk'tan

¹ Müslümanlar kadar gayrimüslimleri de kapsayan Osmanlı hüviyetine sahip yabancı dil bilen Müslim ve gayrimüslimler Tanzimat adamı profiline girmekteydi. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 1983, s. 180,187-188

² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856) Cilt 5*, Ankara 2011, s.13-14

³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YH: Ahmet Kuyaş, İstanbul 2010, s. 92.

⁴ 20 bin kese değerinde olması düşünülen bu hazinede; tütün, rakı, şarap kahve vs. ürünlerden alınan vergilerden oluşmaktaydı. Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, s. 70.

⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri*, s. 68.

gelen Alemdar Mustafa Paşa, ayanlar ile merkezi hükümet arasında tarihimize Sened-i İttifak olarak girecek olan belgeyi ortaya çıkarmıştır. Sened-i İttifak 7 maddeden meydana gelmekteydi. Kısaca özetlersek padişahın otoritesini tüm ayanlar tanıırken padişah da onları tanıyıp yargılamadan cezalandıramayacak, ayanlar merkezi hükümet adına vergileri toplayacak, İstanbul'da bir ayaklanma çıkarsa ayaklanma ile bağlantısı olan ocağı ortadan kaldıracaktı⁶. Sened-i İttifak, Alemdar Mustafa Paşa'nın hayatı ile sınırlı kalmıştır. Senedin imzalanmasından birkaç hafta sonra yeniçeri ayaklanması ile Paşa öldürülmüş ve Sened-i İttifak da bir daha gündeme gelmemiştir⁷.

Osmanlı Devleti'nin Fatih'ten beri devam eden klasik yapısında en köklü değişikliği yapan II. Mahmut, yeniliklerin önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıncaya kadar beklemek zorunda kalmıştır. 1826 sonrası yönünü Batı'ya çevirmiş böylece Osmanlı ekseni tamamen kayarak günümüze kadar devam eden Batılılaşma süreci de başlamıştır. II. Mahmut başta Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adlı yeni bir ordu kurmuş ve sonrasında askeri amaçlı nüfus sayımı, divanın kaldırılıp bakanlıklar sistemine geçilmesi, mürur tezkeresi (pasaport), Osmanlı'nın ilk gazetesi Takvîm-i Vekâyi, tıp ve harb okullarının açılması, redif alaylarının kurulması, posta teşkilatı, muhtarlık kurumunun oluşturulması gibi birçok konuda ciddi değişiklikler yapmıştır⁸.

II. Mahmut ile başlayan yenilik hareketi kendisinden sonra gelen Abdülmecid tarafından 1839 yılında Tanzimat'ın ilan edilmesi ile bir üst kademeye çıkarılarak ilk kez devlet içinde yaşayan tüm halkın din ve mezhep gözetilmeksizin kanunlar önünde eşit sayılması kabul edilmiştir⁹. Tabii bu Müslümanlar tarafından kabul

⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.139-140.

⁷Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak", s. 513, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36012036.pdf> (ET: 31.03.2021)

⁸ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, Çev. Güneş Ayaş, İstanbul 2011, 41-43.

⁹Tanzimat'ın getirdikleri: Tüm halkın can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması, herkesin kanunlar önünde eşit sayılması, İltizam sisteminin kaldırılması, vergilerin herkesin gelirlerine göre alınması, askerlik süresinin 4-5 yıl olarak belirlenmesi gibi özetlenebilir. Ali Akyıldız, "Tanzimat", s. 2-3 <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36012036.pdf> (ET: 31.03.2021)

edilmesi güç bir durumdu. Bunun yanında bazı bölgelerde isyanlarda vuku bulmuştur¹⁰.

Tanzimat Fermanı'nı 1856 Islahat Fermanı izlemiştir. Fermanın amacı gayrimüslimler için Tanzimat Fermanı'nın getirdiği ama uygulanmadığı maddelerin Avrupalı devletlerinin baskısı ile yürürlüğe koymaktaydı¹¹. Fermana; Tanzimat Fermanı'nda yer alan can, mal ve namus güvenliğinin devlet garantisi altında olduğu tekrar edilirken Müslim, gayrimüslim herkes askere gidecek, vergiler herkesin kazancına göre devlet tarafından toplanacak, kanunlar önünde herkes eşit olacak vb. maddeleri içermekteydi¹².

Islahat Fermanı'nın ardından Meşrutiyet'in ilanı gelmektedir. Meşrutiyet'in ilan süreci Osmanlı Devleti'nin çöküşünü gören ve bunu engelleme çalışmaları çoğu gazeteci olan Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi önde gelen kişiler tarafından başlatılmıştır. Genç Osmanlılar olarak bilinen bu kişiler, daha çok Tanzimat Devri'nin önemli Paşaları olan Ali ve Fuad Paşaların baskıcı rejimlerine karşı muhalefet etmişler ve bu sebeple de yurtdışına kaçmak zorunda kalmışlardır. Genç Osmanlıların bu muhalefet hareketi daha sonra meşruti yönetime dönüşmüştür. Genç Osmanlılardan etkilenen Mithat Paşa'nın öncülüğünde Sultan Abdülaziz tahtan indirilmiş ve sonrasında II. Abdülhamid'in tahta geçişi ile Meşrutiyet ilan edilmiştir. Gerçekleşen yenilik hareketleri hem halk hem de devlet adamları için zorlu bir süreç olmuştur. Bununla birlikte atılan bu adımlar cumhuriyetimize yön vermesi açısından oldukça önemlidir.

Yukarıda kısaca yenileşme sürecini ele aldık. Her ne kadar bu sürecin Osmanlı halkı için zor geçtiğini söylesek de yaşananlar yeni bir kültürün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hasan Fehmi Paşa da bu kültürün içerisinde şekillenmiştir. Tanzimat kültürünün kendisine yüklediği misyonla eğitimini tamamlamış ve devlet

¹⁰ 1841 yılında Niş'te Tanzimat'ın ilanı sonrası vergi düzenlemeleri 1850 yılında Vidin'de Tanzimat ile güçlenen Müslüman ayanlara karşı ayaklanma çıkmıştır. Halil İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler*, Ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul 2011, s. 187-195.

¹¹ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı" s.185 <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/19/C19006309.pdf> (31.03.2021)

¹² Gül Bülbül, "Islahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve Islahat Fermanı" s. 176-177. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/261658> (31.03.2021)

kademelerinde görevler almıştır. Aşağıda hayatının aşamalarından kısaca söz edip almış olduğu görevleri işleyeceğiz.

Hasan Fehmi Paşa eğitimini tamamladıktan sonra 5-6 yıl avukatlık mesleğini icra etmiştir. Avukatlık mesleğinde İstanbul'un tanınan avukatları arasında olmuştur. Bir süre gazetecilikle de meşgul olmuş *Takvim-i Ticaret* ve *Ceride-i Havadis* gazetelerinin yazı işlerinde bulunmuştur. Hasan Fehmi Paşa'nın devlet hizmeti 23 yaşında Tercüme Odasına girişiyle başlamıştır. Bu hizmet çok az bir kesintiye uğrasa da 48 yıl sürmüştür. Devlet memuru olarak göreve başladıktan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin parlamenter sisteme adım attığı Meşrutiyet yönetimi ile tanışmıştır. 34 yaşında İstanbul'da tanınmış biri olarak halkın ileri gelenleri ile birlikte mebusluk yarışına girmiş ve İstanbul mebusu seçilmiştir. Meclis-i Mebusan'ın ilk devresinde katiplik görevi yapmış ve birçok konuda fikirlerini beyan etmekten çekinmemiştir. Yapmış olduğu konuşmalardan bazıları: "Rusların uzun süreden beri Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine çevirmeye çalıştığını şimdi de haksız bir savaş açarak ülkemizin topraklarına tecavüz ettiğini, bu savaşa girmekteki amacımız kan dökmek değil sadece hukukumuzu ve bağımsızlığımızı korumaktır, demiştir. Meclisin açılmasıyla birlikte ülkemizde yaşayan herkesin fikrini özgür bir şekilde beyan edebileceğini, basın özgürlüğünün olması gerektiğini böylece basının gelişeceğini meclisten ifade etmiştir"¹³. Meclis-i Mebusan'ın ikinci devresinde tekrar İstanbul mebusu seçilmiş ve bu devrede Meclis-i Mebusan başkanı olmuştur. O ana kadar kendi kariyerinin en yüksek makamına ulaşmıştır. Ancak onun kariyeri henüz yeni başlamıştı ve ölümüne kadar devlet kademelerinde büyük küçük birçok mevki işgal edecektir.

Hasan Fehmi Paşa Aydın ve Selanik valiliği görevlerinde bulunmuştur. 1893-1895 yılları arasında Aydın valiliğinin yürütmüştür. Valiliği sırasında *Ahenk* ve *Hizmet* gazetelerinde Paşa'nın faaliyetleri çokça yer almıştır. Bu haberlerde Hasan Fehmi Paşa'nın eğitim hakkındaki fikirleri gözler önüne serilmektedir. Ayrıca haberlerde Aydın vilayetindeki İptidai mekteplerinin yeni usule geçirilmesi

¹³ Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi, (1293=1877), C. I, Hakkı Tarık Us (Toplayan), İstanbul 1939, s. 170-171, 202. Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi'ni bundan sonra MMZC olarak kısıltacağız.

hakkında Hasan Fehmi Paşa'nın teşebbüsleri yer almıştır. O dönemin eğitim sorunlarının neler olduğunu ve neler yapılabileceği basında yer almıştır. Paşa valiliği sırasında vilayette yerli at cinslerinin yetiştirilmesini teşvik etmek ve halkın bu konuya ilgisini artırmak amacıyla sadece yerli atların katılacağı yarışlar düzenlemiştir. Bu yarışlara kendisi bizzat katılarak ilginin artmasını sağlamıştır. Ayrıca kılık kıyafet düzenlemesi yaparak kısa dizlik olarak adlandırılan kıyafetleri yasaklayarak pantolon giyilmesini teşvik etmiştir¹⁴.

Hasan Fehmi Paşa iki kez Selanik valiliğine atanmıştır. Ancak ilk valiliği 1895 yılında başlamış ve çok kısa sürerek aynı yıl bitmiştir. İkinci Selanik valiliği 1902-1904 yılları arasında gerçekleşmiştir. Paşa'nın Selanik valiliği sırasında özellikle Bulgar çetelerinin bölgede terör olayları yaşatarak Avrupa Devletlerinin ilgisini bölgeye çekmeye çalıştığı bir döneme rast gelmiştir. Hasan Fehmi Paşa'nın bu göreve tayin edilmesinin en önemli nedenlerinden biri böyle karışık bir dönemde tecrübeli birinin ancak olayları yatıştırabileceği ve bölgeye sükûnet getireceği düşünülmesinden kaynaklanmaktadır. Görevi sırasında Paşa da elinden geleni yapmıştır. Bombalama olayları sırasında cesaretli bir şekilde tavır takınarak olayların büyümesini engellemiştir. Dönemi anlatanlar etrafta bombalar patlarken çekinmeden olaylara müdahale ederek halkı teskin ettiğiinden söz etmektedir. Valiliği boyunca Avrupalı devletlerin bölgeye müdahale etmesine izin vermezken bölgede terör olaylarına bulaşmamış olan Bulgarlara karşı olumsuz faaliyetleri de engellemiştir¹⁵.

Hasan Fehmi Paşa'nın en önemli görevlerinden bir de Mısır meselesini görüşmek için Londra'ya gitmesidir. 93 Harbi sonrası İngilizler Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçerek Uzakdoğu'da bulunan sömürgelerini korumak için önce Kıbrıs (1878) sonrasında Mısır'ı (1882) işgal etmişlerdir. Süveyş Kanalı'nın (1869) da açılmasıyla Mısır'ın daha da önemli hale gelmesiyle İngilizler tarafından işgali Avrupa'da da tepkilere neden olmuştur. İngilizler işgalin geçici olduğunu Mısır'da maliyenin ve asayişin sağlanmasından sonra bölgeyi boşaltacağını sürekli halde tekrar etmiştir. İngiltere Mısır'ın

¹⁴ *Ahenk Gazetesi*, 14 Mart 1895, Pazartesi, Aded 8, s. 1.

¹⁵ *Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali*, YH: Hayri Orhun, Celal Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kazım Atakul, İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu yayınları 1. İstanbul, 1969.

Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu ve Mısır'dan askerlerini çekeceklerine dair Osmanlı Devleti'ne taahhütler vermekteydi. Ancak çekilme için bir tarih vermedikleri gibi sürekli halde Osmanlı Devleti'ni oyuyorlardı. Fakat gelişen olaylar, İngiltere ile Osmanlı arasında bu sorunun çözümü için görüşmelerin başlamasını sağlamıştır ve bu görev için Hasan Fehmi Paşa özel elçi olarak görevlendirilmiştir. Paşa'nın bu görev için tercih edilme nedenlerinde devletler arası hukuk alanında geniş bilgi birikimine sahip olması etkili olmuştur¹⁶. Hasan Fehmi Paşa 1885 Ocak ayında Londra'ya doğru hareket etmiştir. Yolculuğu sırasında Avrupa başkentlerine de uğrayarak devletlerin Mısır meselesi hakkında görüşlerini almış ve bu konuda onların desteğini almaya çalışmıştır. Paşa'nın bu süreçte sorunun çözüleceğine dair iyimser bir tavır takındığı görülmektedir¹⁷. Kendisine verilen talimatın ilk maddesi olan İngiliz askerinin biran evvel Mısır'dan tahliyesi maddesini Londra'ya ulaştığı andan itibaren tüm görüşmeler de ısrarla öne çıkarmıştır. Ancak tüm çabalarına rağmen görüşmelerden bir antlaşma metni çıkmamıştır. Çünkü İngilizlerin burayı boşaltma gibi bir niyetleri yoktu. İçi boş, bağlayıcılığı olmayan sözlerle işi uzatmaya devam etmişlerdir. Bu sebeple Paşa'nın diplomatik faaliyetleri boşa gitmiş ve bir sonuç elde edemedi. Mayıs 1895 tarihinde İstanbul'a geri dönmüştür.

Paşa'nın bu görevleri dışında nazırlık görevleri de vardır. Nafia Nazırlığı döneminde ülkenin kalkınması için çok önemli yere sahip olan ulaşım konusu ile ilgili bir layiha hazırlamıştır. Layihanın başlangıcında ulaşım konusunun öneminden söz ederek böylesi zengin coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nin ulaşım sorununu çözerse daha da zengin olacağını söylemiştir. Layihanın içeriğinde Anadolu'da yapılması gereken şose yollar, demiryolları ve limanlar ile bu limanların genişletilmesinden söz etmiştir. Layihada ayrıca bataklıkların temizlenmesi ve verimli arazilerin sulanması hususunda bilgiler mevcuttur. Tüm bunların ne kadara mal olacağı da raporda ele alınmıştır. Planlanan işler haritalar ile desteklenirken inşa edilmesi planlanan yolların hangisinin daha uygun olacağı

¹⁶ Hasan Fehmi Paşa, Mekteb-i Hukuk'un ikinci sınıfında Hukuk-ı Düvel dersini vermekteydi. Mehmed Nazım, *Mekteb-i Hukuk Günlerim*, YH: Ali Adem Yörük, Ankara 2012, s.28

¹⁷ The National Archives Public Record Office (FO) FO 881/5142X, s. 8.

da ele alınmıştır¹⁸. Maalesef rapor yeteri kadar ilgi görmemiş ve cumhuriyetimize kötü bir miras olarak kalmıştır.

Önemli görevlerinden biri de Adliye nazırlığıdır. Bu göreve 3 kez getirilmiştir. İlk görevi sırasında yukarıda da ele aldığımız gibi Mısır meselesi için Londra'ya gitmiştir. 2. ve 3. görevleri ise (1908, 1909) II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında gerçekleşmiştir. Bu görevleri İttihat ve Terakki'nin iktidarı dışarıdan denetlediği baskıcı döneme denk gelmiştir. Bu sebeple nazırlık görevleri pek uzun soluklu olamamıştır.

Hasan Fehmi Paşa, bir başka görevi olan Rüşumat Eminliği sırasında gümrüklerden mal kaçırılmasını engellemek için bir layiha hazırlamıştır. Bu layihada alınması gereken önlemleri ortaya koymuştur. Görevi sırasında İtalya Kralının 25. evlilik yıldönümü sebebiyle İtalya'ya gitmiştir. Orada İtalya Kral ve Kraliçesi ile Alman Kayzer'i ve Kraliçesi ile tanışma ve sohbet etme fırsatı bulmuştur. Görevi sırasında gördüklerini kapsamlı bir rapor olarak II. Abdülhamid'e sunmuştur¹⁹.

Paşa, Divan-ı Muhasebat görevi sırasında Osmanlı Yunan Savaşı sonrası imzalanan antlaşmada ikinci murahhas olarak görev yapmıştır. Yapılan görüşmeleri günü gününe kayıt ederek bu zabitleri Padişaha sunmuştur. Tutmuş olduğu zabıtlarda Osmanlı Yunan Savaşı'nın nasıl başladığına dair süreci kısaca özetledikten sonra antlaşma metninin nasıl ortaya çıktığını yazmıştır. Anlaşma metninin maddeleri de zabıtlarda mevcuttur²⁰.

Berlin Antlaşması ile ortaya çıkan Ermeni meselesi Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde önemli bir gaile olmuştur. Devletin birçok yerinde Ermeni olayları vuku bulmuş ve Avrupalı devletler Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmak için bu olayları birer bahane olarak kullanmak istemişlerdir. Yine bu olaylardan biri Tokat'ta meydana gelmiştir. Burada olan Ermeni olaylarının araştırılması ve suçluların cezalandırılması için Hasan Fehmi Paşa Tokat'a 1897 yılında gitmiştir.

¹⁸ BOA, A.}DVN.MKL. 19/12 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880); BOA, Y..EE.. 11/5 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880)

¹⁹ BOA, Y..EE.. 13/2 (22 Şevval 1310-9 Mayıs 1893)

²⁰ Hasan Fehmi Paşa, *Yunan Muâhede-i Sulhiyye Zabıtnameleri*, s. 155-160.

Olayın büyüyenek bir uluslararası olaya dönüşmemesi için Hasan Fehmi Paşa görevlendirilmiştir. Paşa, bu görevi en iyi ve en hızlı şekilde sonuçlandırmış, bir müdahaleye izin vermemiştir.

Ayrıca Hasan Fehmi Paşa Hukuk Mektebi'nde (1886-1888) hocalık yapmıştır. Burada kanun-ı ticaret, hukuk-ı ticariye ve hukuk-ı düveliye dersleri vermiştir. Mektepte öğrencilere okutmak için *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* adlı bir eser yazmıştır. Eser Padişah tarafından önce taktirle karşılanmış fakat kısa süre sonra muzır yayın olarak değerlendirilmiştir.

Giriş bölümünden sonra Konun Önemi ve Sınırları ile tezimize geçiş yapabiliriz.

KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLARI

Tarih yazıcılığı genelde olaylar ve olgular üzerine yapılmaktadır. Olayların yazımı tabii ki önemli olmakla birlikte olayın olguya dönüşmesinde birçok etken vardır. Bu etkenlerden birisi de dönemin önemli şahsiyetleridir. Günümüzde biyografi çalışmaları eskisinden daha fazla yapılmaktadır. Bu çalışmaların gayesi şahısların olaylara ve olgulara etkilerini ortaya koymaktır. Biz de bu çalışmamızda döneminde iz bırakmış bir şahsiyeti ele aldık.

Bu amacı gerçekleştirirken de sınırlarımızı çizirken de olay ve şahıs dengesini ön planda tutmaya çalıştık. Tezimiz boyunca Hasan Fehmi Paşa'yı günümüze yansıtırken ve o dönemin olayları arasında kaybolmasını engellerken bir yandan da olayları Hasan Paşa'nın şahsının olaylara etkisini ortaya koymaya gayret ettik. Bu gayreti tezimizin sonuna kadar korumak için çaba sarf ettik.

Amacımızı belirleyip sınırlarımızı çizdikten sonra mümkün olduğu kadar arşiv belgeleriyle birincil kaynaklara dayanarak çalışmamızı ortaya çıkardık. Aşağıda yararlandığımız kaynakları el alacağız.

KAYNAKLAR VE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

1. Arşiv Belgeleri

Sicil-i Ahval

Sicill-i Ahval 1879 yılında Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir komisyon olarak kurulmuş olup memurların memuriyetleri hakkında bilgiler kaydedilmeye başlamıştır. 1896 yılında bu komisyon kaldırılarak yerine Me'mûrîn-i Mülkiyye Komisyonu kurulmuştur²¹. Başbakanlık Osmanlı Belgelerinde Hasan Fehmi Paşa'nın Osmanlı bürokrasına adım attığı andan itibaren başlayan kendisine ait birçok belge mevcuttur. Bununla beraber Sicill-i Ahval Defterleri'nde DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837); DH.SAİDd... 80/337 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837) belge gruplarında memuriyet hayatı hakkında bilgilere ulaşılmaktadır. Bu belgeler kronolojik bir sıra izlememizde bize yol göstermiştir.

²¹ Daha fazla bilgi için bkz: Gülden Sarıyıldız, "Sicill-i Ahval Defterleri" <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/37/C37012169.pdf> (ET: 28.01.2021)

Bunun yanında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ulaştığımız belge tasnifleri şunlardır:

Mukâvelenâme ve Mukâvelât Defterleri (A.DVN.MKL)

Devletin özel şirketler veya şahıslar ile demiryolu, karayolu, maden vs gibi konularda yapmış olduğu mukâvelelerin kayıt edildiği defterler. Hasan Fehmi Paşa'nın Nafia Nazırlığı dönemine ait belgeler mevcuttur.

Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM)

Bu belge katoloğunda önemli ve acil müdahale edilmesi gereken olaylar mevcuttur. Hasan Fehmi Paşa'nın Tokat'ta çıkan Ermeni olayları sebebiyle oraya mahkeme başkanı olarak gitmesi hakkında bilgiler mevcuttur.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)

Bu belge katoloğunda Hasan Fehmi Paşa'nın, Divan-ı Muhasebet reisliği, 1897 Osmanlı Yunan Savaşı'nda ikinci murahhas olarak görev alması, Selanik ve Aydın valiliği dönemi belgeleri, Şûra-yı Devlet reisliği gibi birçok belge mevcuttur.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT)

Dahiliye Nezâreti'nin kuruluşundan sonra vilayetlerle olan tüm yazışmaların yürütüldüğü kalem Mektubî Kalemidir. Bu tasnifte Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik ve Aydın valiliği dönemi belgeleri bulunmaktadır.

Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR)

Hariciye Nezâreti'nin iç ve dış siyasî olaylarla ilgili yazışmalarından oluşmaktadır. Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi sonucu olağanüstü elçi olarak Londra'ya gittiği dönemdeki yazışmalar mevcuttur.

Îrâde Dahiliye (İ.DH) (İ.DUİT) (İ.HR) (İ.HUS) (İ.MTZ 01) (İ.MTZ 05)

Îrâde, padişahın emri, fermanı, arzusu anlamına gelmekteydi. Padişahın bir konu hakkındaki fikrini kısaca ifade ettiği belgelerdir. Bu belge katoloğunda Hasan Fehmi Paşa'nın Rüsumat Eminliği, Nafia Nazırlığı, Şûrâ-yı Devlet reisliği, Adliye

nazırlığı Mısır meselesi, Yunan Muahedesi gibi birçok görevi hakkında belge bulunmaktadır.

Mektubi Kalemî (MF.MKT)

Maarif Nezâreti'nin kurulması sonrası diğer nezaretlerle yazışmalarından oluşan katalogdur. Bu katalogta Hasan Fehmi Paşa'nın yazmış olduğu Telhis-i Hukuk adlı eseri hakkındaki yazışmalarla valilikleri dönemindeki eğitim süreci hakkındaki yazışmalar bulunmaktadır.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Meclis-i Vükelâ; sadrazamın başkanlığında yaptığı şeyhülislam ve diğer nazırlardan oluşan meclistir. Buradaki yazışmalar Meclis-i Vükela Mazbatası olarak kataloglanmıştır. Bu belge grubundan Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır meselesi sebebiyle Londra'da bulunduğu dönemdeki yazışmalarından faydalandık.

Rumeli Müfettişliği Selânik Evrakı (TFR.1.SL)

Rumeli müfettişliği ile Selanik valiliği ve Selanik'e bağlı sancak (mutasarrıflık) kaza ve nahiyelere ait resmi yazışmalarından meydana gelen evraklardır. Hasan Fehmi Paşa'nın 1902'de ikinci kez Selanik valisi olarak atandığı döneme ait belgeler çoğunluktadır. Bu yıllarda bölge de terör estiren Bulgar isyanları ağırlıklı olarak yazışmaların konusunu oluşturmaktadır.

Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS)

Sadâret makamının padişaha, yapılan işlerin neticelerini bildirdiği yazışmalardır. Bu yazışmalardan bazıları Doğu Rumeli, Ermeni, Girit ve Mısır meselesi gibi önemli olaylarla ilgili belgeleri içermektedir. Ayrıca Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır meselesi için Londra'ya gidişi hakkında da birçok belge mevcuttur.

Sadâret Resmî Maruzât Evrakı (Y.A.RES)

Sadâret resmi tezkireleri, irâdeleri çıkmadığı için sarayda kalan tezkirelerden oluşmaktadır. Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır meselesi için Londra'da bulunması,

Rumeli Demiryolları, Tokat olayları yüzünden Tokat'a gitmesi ve Osmanlı Yunan savaşı sonrası murahhaslık görevi hakkında belgeler mevcuttur.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Bu bölümde, hükümdarın, bizzat ilgilendiği konuların belgeleri bulunmaktadır. Bu belgeler arasında teklifler, jurnaller, ihbarlar gibi belgeler bulunmaktadır. Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır meselesi, yazmış olduğu *Hukuk-ı Düvel* adı eseri, demiryolları ve Anadolu'nun imarı için vermiş olduğu layiha bu belge fonu içerisinde yer almaktadır.

Bunların dışında birçok katalog ve fonda Hasan Fehmi Paşa'nın devlet kademelerinde almış olduğu görevler hakkında belge mevcuttur.

Arşiv belgeleri ve gazetelerin Hicri ve Rumi tarihlerini Miladi tarihe çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun tarih çevirme kılavuzunu kullandık. (<https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>)

2. Salnâmeler

Salnâme, sal (yıl) kelimesi ile nâme (mektup, kitap) sözcüklerinden oluşmaktadır. Dilimize Farsça'dan geçmiş olan sözcüğün bugünkü anlamı "yıllık"tır. Salnâmelerde bir yıl boyunca olan tüm olaylar aktarılır. Salnâmelerde; Osmanlı'nın yönetimi, kurumları, askeri ve kültürel birçok veri bulunur. Osmanlı Devleti'nin ilk sâlnâmesi 1847 yılında çıkarılmış olup adı Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'dir. Zamanla vilayetlerde de salnâmeler çıkarıldığı gibi kurumlar ve şahıslar tarafından da salnâme çıkarılmıştır.

Tezimizde Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın (1893-1895 yılları) ve Selanik valiliği (1895-1896, 1902-1905 yılları) dönemlerindeki salnâmeleri ele aldık. Ayrıca Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'nin konumuzu ilgilendiren bölümlerini de tezimiz için inceledik.

3. Foreign Office (The National Archives Public Record Office)

Foreign Office'te FO 881 / 5142X referans numarasıyla kayıtlı olan evrakta Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır işgali sonrası 1884-1885 yılları arasında Londra'da

bulunduğu sırada İngiliz arşivlerine kaydedilen belgeleri içermektedir. Belgeler de Hasan Fehmi'nin Mısır sorununun çözümü için yapmış olduğu diplomatik temaslar ele alınmaktadır.

4. Gazete ve Dergiler

Hasan Fehmi Paşa'nın yaşadığı dönemin olayları ve almış olduğu görevleri hakkında yerel basın ve o dönemin yabancı gazetelerine bazı makaleler yansımıştır. Ayrıca bir dönem *Takvim-i Ticaret* gazetesinde de yazılar yazdığı bilinmektedir. İncelenen gazete ve dergilerin bazıları şunlardır:

Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın valiliği için İzmir'de çıkarılan yerel gazetelerden *Hizmet* ve *Ahenk* gazeteleri, Selanik'te yayınlanan *Asır gazetesi*, *Servet-i Fünûn*, *Vakit*, *İkdam*, *Tarik*, (Yevmî Osmanlı gazetesi) gazeteleri ve Necip Fazıl'ın *Türk Hayatı* dergisi.

Bunlar dışında <http://www.britishnewspaperarchive.co.uk/> adresinden büyük bir arşive sahip olan İngiliz gazetelerine de ulaştık. Gazetelerde özellikle Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır meselesi için İngiltere'de bulunduğu dönemle ilgili birçok makale bulunmaktadır.

Ayrıca dönemin etkin İngiliz gazetesi *The Times*'tan da yararlanıldı. Amerikan gazetesi *Newyork Times*'da da bulunan makalelerden mümkün olduğu kadar faydalandık.

5. Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri

Hakkı Tarık Us'un hazırlamış olduğu Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri'nden faydalanıldı. Hasan Fehmi Paşa hem ilk Meclis-i Mebusan'da hem de ikinci Meclis-i Mebusan'da görev almıştır. İlk mecliste İstanbul mebusu olmuştur. İlk meclisin ikinci seçimleri sonrası Meclis-i Mebusan başkanı olmuştur. Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri'nde Hasan Fehmi Paşa'nın yapmış olduğu konuşmalar ile o dönemde tartışılan birçok konu hakkında bilgi mevcuttur.

6. Biyografi Eserleri ve Hatıralar

Biyografi yazarlarının bazı eserlerinde Hasan Fehmi Paşa hakkında genel bilgiler mevcuttur. Hasan Fehmi Paşa'yı tek başına ele alan ise Ayten Can Tunalı'nın "*Hasan Fehmi Paşa*" ve "*Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valiliği Döneminde Eğitim-Öğretimde Düzenlemeler*" hakkında makaleleri olmuş ve bu makalelerden de faydalanılmıştır.

1. BÖLÜM

HASAN FEHİMİ PAŞA'NIN HAYATI

1.1 Siyasi Hayatı

Nişan ve madalyaları kısmında olduğu gibi bu bölümde de DH.SAİDd... 4/176 Sicill-i Ahval defteri²² ile DH.SAİDd... 80/337 defterine²³ dayanarak hayatı hakkında bilgiler vereceğiz. Bunun yanında dönemin şahıslarını ele alan biyografilerden Hasan Fehmi Paşa'nın kişiliğine ışık tutmaya çalışacağız.

Hasan Fehmi Paşa, Muharrem 1252 (1839) yılında Batum'a bağlı Muradiye-i Ulya kasabasında dünyaya gelmiştir. Sıbyan mektebinden sonra özel öğretmenlerden Arapça ve Farsça eğitim almıştır. Bunların yanında tarih, coğrafya, ticaret hukuku, devletlerarası hukuk alanında bilgi sahibi iken ayrıca Fransızca okuyup yazabilmekteydi. 1275 (1858) yılının ortalarında 23 yaşında iken Babıali Tercüme Odasına girmiştir. 1278 yılında 1000 kuruş maaşla Mahkeme-i Ticaret İkinci Meclis Zabıt Kitabetine geçmiştir. 10 Mayıs 1864 tarihinde rabia rütbesi ile tekrar açılan Mesalih-i İflasiye Komitesi Azalığına atanmıştır. 9 Eylül 1867'de 2000 kuruş maaşla Mesalih-i İflasiye Komitesi'nin başkanlığına getirilmiştir. Takvim-i Ticaret²⁴ ve Ceride-i Havadis gazetelerinde yazı işlerinde bulunmuştur. 1868 yılında rütbe-i sâni ve 3000 kuruşla Mahkeme-i Ticaret Birinci Meclis Başkanlığına getirilmiştir. 1871 yılından sonra 5-6 sene

²² BOA, DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837)

²³ BOA, DH.SAİDd... 80/337 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837)

²⁴ Hasan Refik Ertuğ tarafından yayınlanan Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi adlı kitapta Takvim-i Ticaret, Hasan Fehmi Paşa tarafından çıkarılan Türkiye'nin iktisadi ve ticari sorunlarını ele alan ilk gazete olarak ifade edilmektedir. Türk kütüphanelerinde nüshaları bulunmamakla birlikte birkaç nüshası British Museum'da bulunmaktadır. Bunun yanında dönemin gazetelerinde gazete hakkında bilgiler mevcuttur. Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, C.1, İstanbul 1970, s.209, 211.

avukatlık yapmıştır²⁵. Avukatlık mesleğinde Hüseyin Fikri Efendi ile ortak çalışmıştır²⁶.

30 Mart 1877 tarihinde 5000 kuruş maaşla İstanbul mebusu olmuştur. İlk mecliste kâtip olarak seçilmiştir. Meclisin ikinci devre açılışında tekrar İstanbul'dan mebus seçilirken bu kez Meclis-i Mebusan başkanı seçilip 20 bin kuruş maaş almıştır. 1878 yılında Meclis-i Mebusan başkanlığını yürütürken Muhacirin birinci başkanlığı görevine getirilmiştir. Rusya savaşı nedeniyle İstanbul'da bir alay kurulmasına karar verilmesi üzerine erlerin toplanması ve yazım işleri için kurulan komisyonun birinci şube reisliğine getirilmiştir²⁷.

11 Ocak 1878'de evvel-i sâni rütbesiyle 30 bin kuruş maaşla Hazine-i Hassa nazırı olmuştur. 8 Eylül 1878 tarihinde rütbe-i Osmânî nişanı alırken 16 Eylül 1879'da nafia nazırı olarak göreve başlamıştır²⁸.

24 Eylül 1882'de vezir olmuş ve birinci rütbeden mecidiye nişanı almıştır. Nafia nazırlığı sırasında Hukuk Mektebi'nde birinci sınıflara kanun-ı ticaret ile hukuk-ı ticariye ikinci sınıflara da hukuk-ı düveliye dersleri vermiştir²⁹.

16 Nisan 1884 tarihinde 30 bin kuruş maaşla Adliye nazırı olmuştur. 8 Ocak 1885'te ise Adliye nazırı görevini yürütürken Mısır meselesini görüşmek için

---

²⁵ Avukatlığı dönemiyle ilgili kendisine ait olduğunu düşündüğümüz birkaç belgeye rastladık ve onları burada zikretmeyi doğru bulduk. Hasan Fehmi Efendi, Hafız Paşa'nın vekilliğini (avukatlığını) yapmaktadır. BOA, HR.MKT. 802/59 (26 Receb 1290-19 Eylül 1873); Hasan Fehmi Efendi, hariciye kitabeti hademesinden Mehmed Ağa'nın vekilliğini (avukatlığını) yapmaktadır. BOA, HR.MKT. 839/58 (22 Cemaziyevvel 1291-7 Temmuz 1874); Hasan Fehmi Efendi, bir veraset davasında mirasçıların vekilliğini (avukatlığını) yapmıştır. BOA, HR.MKT. 869/98 (13 Safer 1292-21 Mart 1875); Hasan Fehmi'nin başka bir davasında borçları mirasından fazla bir şekilde ölen kimsenin mirasının bedelini varisler ödeyerek mirası sattırmayabilirler. Alacaklılar borcun bedelini ödeyin diye mirasçıları zorlayamaz diye savunma yapmıştır. BOA, MŞH.FTV 1/167 (17 Rebiülahir 1293-12 Mayıs 1876)

²⁶ Abdurrahman Şeref, "Hasan Fehmi Paşa" Musavver Nevsâl-i Osmani, 3. sene, 1327, s. 207.

²⁷ *Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali*, Hayri Orhun, Celal Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kazım Atakul, İstanbul, 1969, s. 124; Abdurrahman Şeref, "Hasan Fehmi Paşa", s. 207.

²⁸ Sicill-i Ahval defterinde 16 Eylül 1879 tarihinde Nafia nazırı olarak göreve başladığı yazmaktadır. BOA, DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837) Ancak diğer belgelerde 14 Eylül 1879 tarihinde göreve başladığı görülmektedir. BOA, İ..DH.. 791/64244 (27 Ramazan 1296-14 Eylül 1879); BOA, İ..DH.. 790/64204 (29 Ramazan 1296-16 Eylül 1879)

²⁹ Mehmed Nazım, *Mekteb-i Hukuk Günlerim*, kitabın çeşitli sayfalarında Hasan Fehmi Paşa'nın hukuk mektebindeki görevlerinden söz edilmektedir. Hasan Fehmi Paşa, Mekteb-i Hukuk'un ikinci sınıfında Hukuk-ı Düvel ve Muahedat derslerini vermekteydi. s.28; Hasan Fehmi Paşa, hukuk mektebinde görev yaptığı 14 ay zarfında 63 ders vermiştir. s.91; Hasan Fehmi Paşa, 30 Eylül 1304 tarihinde görevinden istifa etmiştir. s.148.

olağanüstü elçi olarak Londra'ya gitmiş ve 23 Mayıs 1885 tarihinde geri dönmüştür. 25 Eylül 1885'te Adliye nazırlığı görevi son bulmuştur.

14 Aralık 1885'de Maarif 13 Ocak 1885'de de 15 bin kuruş maaşla Umur-ı Nafia komisyon azalığına atanmıştır. Komisyonun dağılmasıyla kendisine mazuliyet maaşı olarak 7500 kuruş verilmiştir. 24 Ekim 1888 tarihinde maliyede kurulan Kontrol Komisyon başkanlığına, 10 Mayıs 1890'da Rüşumat Emanetine tayin olmuştur. 11 Haziran 1893 tarihine gelindiğinde 30 bin kuruş maaşla Aydın valiliğine atanmıştır.

9 Kasım 1895'te 20 bin kuruş maaşla kısa süreliğine de olsa Selanik valiliği görevine getirilmiştir. Selanik'te iken 20 bin kuruş maaşla Halep valiliğine atanmışsa da mazeret göstermesi üzerine 26 Aralık 1895 tarihinde ikinci kez Rüşumat emaneti görevine getirilmiştir. 24 Mart 1897'de Tokat'ta Ermeni hadisesi sebebiyle olayları çıkaranların cezalandırılması için kurulan olağanüstü mahkeme reisi olarak 60 bin lira harcırah ile görevlendirilmiştir.

2 Ekim 1897'de 9 bin kuruş maaşla Divan-ı Muhasebat başkanı olarak atanmıştır. Bu görevi yürütürken 16 Ekim 1897 tarihinde Yunan Devleti ile yapılacak antlaşma için ikinci murahhas olarak görevlendirilmiştir.

1902 yılında ikinci kez Selanik valiliği görevine getirilmiştir. Hasan Fehmi Paşa'ya Selanik havasının uygun olmaması, sağlığının kötüye gitmesi nedeniyle 22 Eylül 1904 tarihinde 17 bin kuruş maaşla Şura-yı Devlet-i Mülkiye Dairesi Azalığına atanmıştır. 13 Ekim 1904'de 20 bin kuruş maaşla tekrar rüşumat emanetine tayin olmuştur. 29 Ekim 1907'de 45 bin kuruş maaşla Şura-yı Devlet başkanlığına tayin edilmiştir. 2 Ağustos 1908'de de 25 bin kuruş maaşla Adliye nazırı olmuştur. Aynı yılın 28 Kasım'ında Şura-yı Devlet başkanlığına tayin edilmiştir. 14 Aralık 1908 tarihinde Şura-yı Devlet başkanlığı ile Ayan Meclisi azası olmuştur. 14 Nisan 1909'da 15 bin maaşla tekrar Adliye nazırı olmuştur³⁰.

---

³⁰ BOA, DH.SAİDd... 80/337 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837)

1.2. Kişiliği

Hasan Fehmi Paşa, Abdülhalim Galip Paşa³¹'nin evlatlığı iken sonradan damadı olmuştur³². İlk eşi Galip Paşa'nın kızı Ziyet Feride Hanım'dır. Ziyet Feride Hanım'a 1888 yılında birinci rütbeden şefkat nişanı³³ verilmiştir³⁴. Arşivde rastladığımız bazı belgelere göre Feride Hanım çok cömert ve hayırsever biri olarak bilinmektedir. Hasan Fehmi Paşa'nın Divan-ı Muhasebat reisliği döneminde Feride Hanım Konya vilayetine bağlı Teke sancağının merkezi olan Antalya'ya dört beş saat mesafede olan 40 bin dönüm arazinin muhacirlerin iskânı için Muhâcirîn-i İslâmiyye Komisyonu Birinci azalığına başvurmuş ve azalık bunu kabul etmiştir³⁵. Feride Hanım, Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik valiliği sırasında vefat etmiştir. Hasan Fehmi Paşa, eşi için büyük bir cenaze töreni düzenlemiştir. Karısına karşı bu davranışı nedeniyle Selanik halkı arasında özellikle Selanik kadınları arasında büyük bir hayranlığa neden olmuştur³⁶.

Fazlı Necib, "*Hasan Fehmi Paşa'nın dış görünüşünü uzun boyu, büyük kafası üzerinde nafiz nazırlı gözleri hakikaten muhabbetli gözlere sahip olduğunu ve güzel söz söylemesini, sathî fikirleri teshir eylemeyi pek iyi bilen bir kişi olarak tanımlanmaktadır*"³⁷. Hasan Fehmi Paşa'nın en büyük merakı kitap okumak

³¹ Abdülhalim Galip Paşa'nın doğum tarihi hakkında bilgi olmamakla birlikte İstanbul'da doğmuş 1876 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Maliye Mektupçu Odasında devlet hizmetine başlamıştır. Bu görevden sonra Divan kâtipliği, kaymakamlık, mühürdarlık, mutasarrıflık ve defterdarlık gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1853 yılında beylerbeyi rütbesi ile paşa unvanının almıştır. Bir ara Bursa'ya sürgüne gönderilmiş, üç yıl kadar burada kaldıktan sonra Amasya'ya mutasarrıf olarak tayin edilmiş daha sonra İstanbul'a dönmüş ve burada vefat etmiştir. Mutâyebât-ı Türkiyye adlı bir eseri vardır. Ümran Ay, "Abdülhalim Galip Paşa" <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/EK-1/CEK114484.pdf> (ET:26.01.2021)

³² Ebubekir Hazım Tepeyran, *Hatıralar*, İstanbul 1998, s. 149.

³³ Şefkat nişanı kadınlara verilen bir nişan türüdür. Deprem, yangın, sel baskını gibi doğal afetlerde devlete faydası dokunan kadınlar için II. Abdülhamid döneminde verilmeye başlamış bir nişandır. Üç rütbeden oluşmaktaydı. İbrahim Artuk, "Nişan", <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/33/C33010828.pdf> (ET: 04.02.2021)

³⁴ BOA, İ.DH.. 1085/85123 (9 Şevval 1305-19 Haziran 1888)

³⁵ BOA, A.}MKT.MHM. 510/25 (9 Cemaziyelevvel 1318-4 Eylül 1900); İ..HUS. 84/27 (27 Cemaziyelevvel 1318-22 Eylül 1900)

³⁶ Cümlelerin devamında karısının ölümünden bir ay sonra konaktaki bir hizmetçi ile evlendiğini ve bu hareketin Hasan Fehmi Paşa'nın hafifliği olarak değerlendirilmiş olsa da ölümü bölümünde ele alacağımız belgelerde Hasan Fehmi Paşa'nın eşi ölmeden evvel bu evliliğe müsaade ettiği bilinmektedir. Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali, s. 126.

³⁷ Fazlı Necib, Türk Hayatı, "Tarihten Sayfalar Rumeli'yi Neden Kaybettik" 15 Kanunuevvel 1341 (15 Aralık 1925) sayı. 20, s. 1

bunun yanında güzel ney üflemek ve ailesiyle beraber şarkı ve gazeller okumakmış³⁸.

Ebubekir Hazım Bey, Hasan Fehmi Paşa'nın çok dalgın biri olduğunu şu sözlerle dile getirmekteydi. *“Hasan Fehmi Paşa çok dalgın biri idi. Aşar vergisi için livalardan gelen telgraflarda her köyün eski ve yeni vergilerinin rakamlarını şifre zannedip çözülmesi için gönderilirken şifreli metinleri muhasebeye yazılması için gönderdiği çok olurdu”*³⁹.

Abdurrahman Şeref Bey, Nevsâl-i Osmani'de Hasan Fehmi Paşa hakkında şunları söylemiştir⁴⁰:

Hasan Fehmi Paşa devlet hizmetinde sakal ağartmış, türlü işlerde çalıştırılarak vukuf ve tecrübesi kemal haddini bulmuş her şeye akli eren, zeki, ihatalı, çalışkan, kibirsiz, gösterişi sever ve gösterişli muhterem bir zattı. Elli seneyi geçen resmi ve siyasi hayatında namusunu lekelememiştir. Hukukta ihtisası müsellemdi. Güzel konuşurdu. Müsahabede hasbihal şeklini ihtiyar eylediğinden sıkıntı vermez, dinleyenlerin hoşuna giderdi. Nafia nazırı iken memleketin ihtiyacına dair tanzim ve Babıali'ye takdim ettiği layiha, ciddi bir tetkik mahsulü olduğu için uzun zaman hareket dustürü olmuştu.

Fazlı Necip ise Hasan Fehmi'nin kişiliğinden söz ederken iyi ve kötü yönlerini açık bir şekilde ifade etmiştir. *“Hasan Fehmi Paşa, yanlış ve haksız emirlere karşı durmaktan çekinmez, eğitime önem verir, tutucu değil ilerici bir kişiliğe sahipti. Yalan söyler, kolay kandırılır, inatçı, kindar, gösteriş sever bir kişiydi. Kendisine hürmetsizlikte bulunan kızını hayatı boyunca yanına kabul etmeyecek kadar kindar ve inatçıydı”*⁴¹.

³⁸ T.C. Sayıştay Başkanlığı. Kuruluşundan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi 1862-1923 (Yayın no 4), Ankara 2012, s. 165.

³⁹ Tepeyran, *Hatıralar*, s.149.

⁴⁰ Abdurrahman Şeref, “Hasan Fehmi Paşa”, s. 208-209.

⁴¹ Necib, *Türk Hayatı*, s. 2.

New York Times gazetesi Hasan Fehmi Paşa Mısır meselesi için Londra'da bulunduğu sırada kendisi ile bir görüşme yapmış ve görüşme gazeteye şöyle yansımıştır.

Hasan Fehmi Paşa, padişahın olağanüstü elçisi ve İngiliz sarayını ziyaret edecek kadar iyi yetişmiş biriydi. Hasan Fehmi Paşa'nın görünüşü ilgi ve sempati uyandırmaktaydı. O 40-60 yaşları arasında orta boylu yuvarlak yüzlü ve esmer görünümlü biriydi. Gözleri zekâ dolu, kıvıllı sakalları vardı ve beyaz saçlarını bir Türk fesi kapatmaktaydı. Üzerinde İngiliz bir ceket ve hafif bağlanmış bir kravat tam olarak Hasan Fehmi Paşa'nın görünüşüne uymaktaydı.

Çok bilgili ve nazik bir insandı. Kendisi görevini başaracağı hakkında umut doluydu. İngiltere ve Türk menfaatlerinin hep paralel olduğunu şu an bir süreliğine bir kopuşun meydana geldiğini fakat bu kopuşun en kısa sürede çözümleneceğini ve iki devletin tekrar eski günlerine döneceğini düşünmekteydi. İngiltere gibi büyük bir devletin Müslüman güce sahip olan halifenin dostluğuna kayıtsız kalmayacağını ve İngiltere'nin Türkiye'nin samimi dostluğu ve iyi niyetini kazanmak için her şeyi yapacağını düşünmekteydi.

Batum yakınlarındaki Maradit⁴²'de yaşayan saygın bir Gürcü ailesinde doğmuş İstanbul'a eğitim almak üzere küçük yaşta gönderilmişti. Hukuk okumuştur. Osmanlı parlamentosunda İstanbul mebusu olmuş. Daha sonra ikinci seçimler sonrası meclis başkanı seçilmiştir. Ticaret hukuku, uluslararası hukuk ve kapitülasyonlar hakkında dersler vermiş ve kitap yazmıştır. Abdülhamid tarafından seçilen bu elçinin mütevazı bir kariyeri vardır. Onun önemli görevi nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın

---

⁴² Muratlı, Artvin ilinin Borçka ilçesine bağlı bir köydür. Artvin iline 49 km, Borçka ilçesine 17 km uzaklıktadır. Köyün nüfusu 500'dür. Köyün Gürcüce adı Maradit'tir. Muratlı köyünün karşı tarafında Gürcistan'da Maradit adıyla bir köy daha vardır. <http://www.gdd.org.tr/koydetay.asp?id=222> (ET: 03.21.2018)

*bu sabırlı, sessiz, görgülü ve vatansever elçinin uzun süre unutulması zordur*⁴³.

Başka bir kaynakta Hasan Fehmi Paşa'nın hem Fransızca hem de İngilizce bilen, açık fikirli, tarafsızlığı ve uzlaşmacı eğilimi ile dikkat çekici, akıllı ve iyi hoş biri olduğu bilgileri yer almaktadır. Hangi görevde olursa olsun davranışlarında her zaman liberal, ilerici ve beğenilen bir kişi olarak tanımlanmıştır⁴⁴.

Hasan Fehmi Paşa'nın Abdülhamid'den korkmayacak kadar cesur biri olduğu ifade edilmiştir⁴⁵. Bu cesur tavrı Ebubekir Hazım Bey'in vermiş olduğu şu örnekle somut hale getirebilir. Hasan Fehmi Paşa, Selanik'ten dönerken çok geç hareket edeceği için kimseyi rahatsız etmek istememiş o yüzden kendi cebinden parasını ödeyerek hususi bir trenle Siroz'a kadar gitmiştir. İzzet Paşa tarafından saraya çağrılarak hususi bir trenle neden geldiniz? Padişahımız bunu öğrenmek istiyor deyince Hasan Fehmi Paşa: "Böylesi müşkül bir zamanda içişlerimize karışmak isteyen devletler için Rumeli'den gelen benim gibi deneyimli bir hukukçu ve idarecinin fikrini soracaksınız diye beklerken böyle sual mi sorulur?" diye cevap vermiştir. İzzet Paşa bu yanıt üzerine kendisine herhangi bir cevap verememiştir⁴⁶. Bu da göstermektedir ki Hasan Fehmi Paşa, lüzumsuz gördüğü şeylerde karşısındaki kimi temsil ederse etsin gerekli cevabı vermekten geri durmamaktadır.

Hasan Fehmi Paşa, II. Abdülhamid devrinde temiz kalmış adamlardan olarak bilinirdi⁴⁷. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte kendisine "İhtiyar Jön Türk" denilmiştir⁴⁸. I. Meşrutiyet Dönemi'nde meclisi başkanlığı yapmış olan Hasan Fehmi Paşa, Birinci Meşrutiyet ile İkinci Meşrutiyet arasına bir bağ kurulmasını sağlamıştır. O

⁴³ Claridge's Oteli'nde Hasan Fehmi Paşa ile yapılan röportajdır. *New York Times*, "Hassan Fehmi in London" 12 April Monday 1885 (12 Nisan 1885 Pazartesi)

⁴⁴ *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, Ed; G.P. Gooch and Harold Temperley, C. V, London 1928, s. 16.

⁴⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sad; Enver Koray, Ankara 1985, s. 131.

⁴⁶ Tepeyran, *Hatıralar*, s.150-151.

⁴⁷ İbrahim Alaattin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul 1945-1946, s. 134.

⁴⁸ Abdurrahman Şeref, "Hasan Fehmi Paşa", s. 208. Cevdet Küçük, "Yaşlı Genç Türk" demiştir. Cevdet Küçük, "Hasan Fehmi Paşa", <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/16/C16005609.pdf> (ET:18.06.2021)

dönem kendisine verilen nazırlıklar ve Ayan üyeliği şahsına güven duyulduğunu göstermektedir.

Hasan Fehmi Paşa'nın kişiliğini ele veren bir iki anekdotlar mevcuttur.

Hasan Fehmi Paşa, rüsumat emini iken memurları kontrol için daireleri gezmeye başlamış ama kimseyi görememiş nerde bu memurlar halk işini göremeyecek diye çok hiddetlenmiş. Sonra başka bir dairede bir memurun masada uyuduğunu görmüş yanındakiler uyandırılm demişler paşa ellemeyin uyanırsa o da kalkar gider kimse kalmaz demiştir⁴⁹. Memurların bu münasebetsiz tavrını esprili bir şekilde ele alması mizahi bir mizaca sahip olduğu göstermektedir.

Hasan Fehmi Paşa, Aydın valiliği sırasında mahkemeleri ziyaret etmiş çok kötü döşenmiş olduğunu gördükten sonra aşırıya kaçmamak şartıyla mahkemelerin iyi döşenmesi, devlet görevlilerinin askerinden hükümet memuruna, valisine kadar iyi giyinmeli halkta iyi izlenim bırakmalıdır, demiştir⁵⁰. Devletin imajına dikkat edilmesi gerektiğini, vatandaşın devlete olan saygısını artıracığına inanmaktaydı.

1.3. Hasan Fehmi Paşa'nın Ailesi

Hasan Fehmi Paşa, ölmeden kısa bir süre önce Ayan üyeliğine tayin olmuş fakat hastalığı sebebiyle meclisteki görüşmelere katılamamıştır. Hastalığın uzun sürmesi üzerine Avrupa'ya tedavi için gönderilmiş geldikten sonra birkaç kez meclise görüşmelere katılabilmıştır⁵¹. Fakat yaşlılığına yukarıda söylediğimiz gibi bir de hastalığı eklenince tedaviler yetersiz kalmış ve 16 Ağustos 1910'da Edirnekapı Acıçeşme Çukurbostan karşısındaki evinde hayata gözlerini

⁴⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. VIII, Ankara 2008, s. 109,

⁵⁰ Tepeyran, *Hatıralar*, s.152.

⁵¹ Abdurrahman Şeref, "Hasan Fehmi Paşa", s. 208.

yummuştur⁵². Fatih'te Ağakapısı'ndaki aile kabristanına gömülmüştür⁵³. Hasan Fehmi Paşa'nın Kemalpaşa Mahallesi, Şirvanizada Sokak'ta bir türbesi mevcuttur⁵⁴.

Hasan Fehmi Paşa'dan sonra ailesi arasında miras sorunlarının ortaya çıktığını görmekteyiz. Mirası oluşturan mülkler Hasan Fehmi Paşa'nın Nuruosmaniye Caddesi Cezeri Kasım Paşa Mahallesi'nde 1 Numaralı Konak, Edirnekapi civarında Hatice Sultan Mahallesi'nde 137 ve 139 numaralı hane ve bahçesi, Beyoğlu Tomtom Mahallesi'nde 22 numaralı bir apartman ve altında bir dükkândı⁵⁵.

Kızı Hasene Hanımı ile sonradan evlendiği ikinci eşi Hatice Sayan Hanım arasında uzun süre devam eden bir miras kavgası yargıya taşınmıştır. Bu süreci belgelerde takip ettiğimiz kadarıyla dipnotta vereceğiz⁵⁶.

⁵² Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali, s. 127. Hasan Fehmi Paşa'nın ölümü dış basında da yer bulmuştur. Gazetede eski rejimin önde gelen bakanlarından, Türkiye Senatosu üyelerinden ve hukukla ilgili birçok eserin yazarı olan Hasan Fehmi Paşa'nın 75 yaşında vefat ettiği söylenmiştir. Derby Daily Telegraph, "Death of Turkish Statesman" 31 August Wednesday 1910 (31 Ağustos 1910 Çarşamba); başka bir gazetede ölüm haberi ile birlikte Mısır meselesi nedeniyle İngiltere'de bulunduğundan da söz edilmiştir. Yorkshire Post and Leeds Intelligencer, "Obituary" 1 September Thursday 1910 (1 Eylül 1910 Perşembe)

⁵³ Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, YH: Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen. C. III, İstanbul 1972, s.163.

⁵⁴Fahri Sarrafoğlu, "Fatih'te Ziyaret Bekleyen Bir Garip Türbe" <https://www.sarrafoğlu.com/fatihde-ziyaret-bekleyen-bir-garip-turbe/> (ET: 05.02.2021)

⁵⁵ BOA, BEO, 4585/343868 (9 Zilkade 1337-6 Ağustos 1919)

⁵⁶ Hasan Fehmi Paşa'nın Cağaloğlu ve Edirnekapi'da bulunan konaklarındaki terekesinin yazılması için gelen Kassam Kâtibi Mehmet Arif adında memur zorla içeri girerek Hasan Fehmi Paşa'nın eşi Hatice Şayan Hanımın eşyalarına el koymuştur. Bunun üzerine Hatice Şayan Hanım sadarete bir telgraf göndererek Kanun-ı Esasi'nin 22. maddesine (Memaliki Osmaniyede herkesin mesken ve menzili taarruzdan masundur. Kanunun tayin eylediği ahvalden maada bir sebeple hükümet tarafından cebren hiç kimsenin mesken ve menziline girilemez.) <https://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm> (ET: 13.01.2021) göre kâtibin yaptıklarının doğru olmadığını ve konaklardaki eşyaların kendisine ait olduğu için el koyamayacakları ifade etmiştir. BOA, BEO 3824/286750 (14 Zilkade 1328-17 Kasım 1910); Hasan Fehmi Paşa'nın kayınbabası Şevki Efendi ve Hasan Fehmi Paşa'nın eşi Hatice Şayan Hanım'ın oturduğu Cağaloğlu'nda konak ve Edirnekapi'da Hatice Sultan Mahallesinde Çukurbostan karşısında bulunan konaktaki eşyanın sayımı için görevlendirilen Kassam Arif Hikmet Efendi ve icra memurlarının içeri zorla girdiği ve paşaya ait olmayıp eşi Hatice Şayan Hanıma ait olan eşyalara el koydukları iddiası üzerine kendisine memurların amacının Hasan Fehmi Paşa'nın terekesinin yazılması ve mallarının kaçırılmasının önüne geçmek için böyle yapıldığı ifade edilmiştir. BOA, DH.EUM.VRK. 6 /36 (16 Zilkade 1328-19 Kasım 1910); Dava süreci Hasan Fehmi Paşa'nın ikinci eşi Hatice Şayan Hanım'ın aleyhine gelişmiştir. O da olayı Meclis-i Mebûsân'a kadar taşımıştır. Hatice Şayan Hanım'ın Meclis-i Mebusan Başkanlığına yazdığı yazıda; Hatice Şayan Hanım, Hasan Fehmi Paşa'nın kendisine bakmak şartıyla evlendiği ve akarın tabusu kendisine verdiğini ifade etmiştir. Fakat kızı (Hasene Hanım) tarafından açılan dava neticesinde kendisine düşmanını (davacıyı) koruyarak temyiz sırasında kanuna uymayarak akarın tapusunu iptal ederek davacının lehine

Hasan Fehmi Paşa'nın vefatı sonrası iki tane oğlundan da söz edilmektedir⁵⁷. Ancak kendileri hakkında bir bilgiye erişemedik. Ayrıca kızı Hasene Hanım tarafından maliyeye babası için kendisine verdiği maaşla geçinemediğini bildirmiş ve kendisine bir miktar daha maaş bağlanmasını istemişse de maliye bu isteği red etmiştir. Bu belgede Hasene Hanım aile bireylerinden söz etmektedir⁵⁸.

Yaptığımız araştırmalarda Hasan Fehmi Paşa'nın kızı Hasene Hanım, Üsküdar Bidayet Mahkemesi azasından Selahaddin Bey⁵⁹ ile evlenmiş bu evliliğinden Burhan Koni dünyaya gelmiştir. Burhan Koni'de dedesi Hasan Fehmi gibi hukuk alanında tanınan biri olmuştur⁶⁰.

---

karar vermişlerdir. Kanun-ı Esasinin 52. maddesine [(Bir kimse şahsına müteallik dâvasından dolayı Meclisi Umuminin iki heyetinden birine arzuhal verdiği halde eğer evvela ait olduğu memurini devlete veyahut o memurların tabi buldukları mercie müracaat etmediği tebeyyün ederse arzuhal reddolunur. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/> (ET: 15.01.2021)] istinaden Meclis-i Mebûsân'a başvurmak zorunda kaldığını ifade etmiştir. Alınan kararın kanununa nasıl uymadığı ve davacıyı nasıl koruduğu hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur. Eşimle ona bakmak şartı ile üzerime verdiği akarın davacı dahil herkes tarafından kabul edilmesine rağmen mahkemelerde 1287 tarihli nizamnamenin 17. maddesinin doğru ya da yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Temyiz mahkemesi bana verilen tapuyu hükümsüz saymıştır. Temyiz mahkemesi akarın bir Çerkez parçasına verilmesini caiz add etmedik demişler ve bana karşı dava açan davacıyı tanıyan azalar bulunmaktayken onlar davacıyı korumuş ve kollamışlardır. Temyiz mahkemesinin aza sayısı da kanunda belirtilen sayıdan azdır. Hasan Fehmi Paşa'nın Nuruosmaniye Caddesi Cezeri Kasım Paşa Mahallesi'nde 1 Numaralı Konak, Edirnekapı civarında Hatice Sultan Mahallesi'nde 137 ve 139 numaralı hane ve bahçesi, Beyoğlu Tomtom Mahallesi'nde 22 numaralı bir apartman ve altında bir dükkân vardır. BOA, BEO 4585/343868 (9 Zilkade 1337-6 Ağustos 1919)

⁵⁷ Hasan Fehmi Paşa'nın iki oğlunun Mekteb-i Sultaniye ücretsiz olarak kayıt edilmesini hakkında kızı Hasene Hanım bir arzuhal vermiştir. Babası öldükten sonra çocukların masraflarını karşılayamayacak hale geldiği için iki yetimin Mekteb-i Sultani'de eğitim görmesini istemiştir. Maarif Nezareti cevaben öğrenci sayısının fazla olması nedeniyle bunun mümkün olmadığını söylemiştir. BOA, MF.MKT. 1161/68 (27 Ramazan 1328-2 Ekim 1910); Hasan Fehmi Paşa'nın iki yetiminin Mekteb-i Sultani'ye ücretsiz kayıt ettirilmesi mektebin öğrenci sayısının çok fazla olması nedeniyle bunun şimdilik mümkün olmadığı bu sebeple iki çocuğun eğitiminin devam etmesinin sağlanması amacıyla ücretsiz bir şekilde Darüşşafaka'ya alınmasına Meclis-i Ayan reisi imzasıyla karar verilmiştir. BOA, BEO 3811/285823 (9 Şevval 1328-14 Ekim 1910)

⁵⁸ Hasan Fehmi Paşa'nın kızı Hasene Hanım, kendisinin üç ve rahmetli babasının kalan cariyelerinden dolayı babası için Tekaüd Sandığı'ndan verilen maaşla geçinemediği ve kendisine münâsib bir miktar maaş verilmesi isteyen bir arzuhal yazmıştır. Maliye nezareti cevaben maaş olarak 465 bin kuruş verildiğini ayrıca bir maaş bağlanamayacağı söylenmiştir. BOA, BEO 4044/303233 (9 Cemazeyilahir 1330- 26 Mayıs 1912)

⁵⁹ Belgede Hasan Fehmi Paşa'nın damadı olan Selahaddin Bey'e bir derece rütbe verilmesi istenmiştir. BOA, İ.TAL. 102/98 (14 Rebiülevvel 1314-23 Ağustos 1896) Selahaddin Bey hakkında daha fazla bir bilgiye erişemedik.

⁶⁰ Mücellidoğlu Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı): (Atik) Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye, Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane, Mekteb-i Mülkiyye, Mülkiye Mektebi, Siyasal Bilgiler Okulu, Siyasal Bilgiler Fakültesi Tarihi 1859-1968 Mars Matbaası, C.I Ankara 1968-1969, s. 873; başka bir yakını olduğunu yapmış olduğumuz araştırmalarda rastladık. 2000 yılında İstanbul Batum Havalisi Kültür ve Dayanışma Derneği Başkanı Avni Arapoğlu olmuş ve kendisi ile yapılan röportajda Hasan Fehmi Paşa ile akrabalığı olduğunu söylemiştir.

Hasan Fehmi Paşa, Selanik valiliği sırasında muhacirler için İzmit'e bağlı Adapazarı kazasında bulunan Sapanca Nehri yakınlarında bulunan Muradiye köyüne bir cami yaptırmıştır⁶¹. Cami günümüzde hala ayakta olup hizmet vermektedir. Ayrıca Paşa Selanik'te vefat eden karısı adına bir cami daha inşa ettirilmiştir⁶². Caminin adı Ferîdiye Cami olup cami Tophane-i Kışla-i Hümayûn yakınında yeni tarzda inşa edilmiş ve güzel bir kütüphaneye de sahiptir⁶³.

1.4. Hasan Fehmi Paşa'nın Almış Olduğu Nişan ve Madalyalar

Hasan Fehmi Paşa, devlet kademelerinin birçoğunda görev almış önemli bir devlet adamıdır. Tüm görevlerini en iyi şekilde yerine getirmeyi çalışmıştır. Bu süreç içerisinde birçok nişan ve madalya almıştır. Hatta neredeyse almadığı rütbe nişan yoktur diyebiliriz. Yerli nişan ve madalyalar yanında yabancı devletler tarafından da verilen birçok madalya ve nişanı vardır. Hasan Fehmi Paşa'nın almış olduğu nişan ve madalyaları burada kronolojik olarak ele almayı doğru bulduk. Zaten Sicill-i Ahval Defteri'nde böyle bir yol izlenmiş olup biz de bu defterden takip edeceğiz. Ayrıca aldığı nişanlar hakkında kısaca bilgiler vereceğiz.

Hasan Fehmi Paşa'nın ilk rütbesi 1868 yılında rütbe-i sâni'dir⁶⁴. Bu rütbe ile 3000 kuruşla Mahkeme-i Ticaret Birinci Meclis Başkanlığına getirilmiştir. 11 Ocak 1878 tarihinde evvel-i sâni rütbesiyle 30 bin kuruş maaşla Hazine-i Hassa nazırı olmuştur. 8 Eylül 1878 tarihinde rütbe-i Osmânî nişanı⁶⁵ alırken 16 Eylül 1879

http://dspace.nplq.gov.ge/bitstream/1234/230508/1/Chveneburi_2000_N37.pdf (ET: 26.01.2021) s. 16; Başka bir belgede Hasan Fehmi Paşa'nın damadı Celal Bey olduğu söylenen adında birinden bahsedilmişse de kendisi hakkında başka bir bilgiye ulaşamadık. Belgede Paşa ile birlikte Selanik'e gitmesine izin verilmiştir. BOA, BEO 1817/136201 (17 Zilhicce 1319-27 Mart 1905); Selanik valisi olan Hasan Fehmi Paşa'nın damadı Celal Bey'in maaşının Selanik tarafından ödenmesi hakkında BOA, DH.MKT. 536/37 (2 Rebiülahir 1320-9 Temmuz 1902)

⁶¹ BOA, EV.VKF. 13/58 (29 Zilhicce 1303-28 Eylül 1886); BOA, MF.MKT. 767/49 (22 Zilhicce 1321-10 Mart 1904)

⁶² BOA, Y.A.HUS. 456/21 (11 Cemaziyülahır 1321-4 Eylül 1903)

⁶³ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.537-539.

⁶⁴ Mülkiye rütbeleri; Vezir, Bala, Ula Evveli, Ula Sanisi, Saniye Sınıf-ı Mütamayizi, Saniye, Salise, Rabia, Hâceğanlık ve Hamise'den oluşmaktaydı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, C. III. İstanbul 1993, s. 69.

⁶⁵ Birinci rütbenin üstünde bir murassa'dır. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü dereceleri vardır. Murassa' takımı ve birinci takımında bir plak varken üçüncü takımında bir bağ vardır. Birinci rütbe kırmızı renkli zırh ve yeşil renkte olup sol tarafa takılmaktadır. İkinci rütbe bir plaka ve bağdan oluşup plaka sağ tarafa bağ boğaza takılmaktadır. Üçüncü rütbe boğaza, dördüncü rütbe sol tarafa takılmaktadır. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s. 905; Eski Meclis-i Mebusan

tarihinde Nafia nazırı olarak göreve başlamıştır. 24 Ocak 1880'de bala rütbesi alırken aynı yılın ramazanında ikinci rütbeden mecidiye nişanı⁶⁶ almıştır. 24 Eylül 1882'de vezir olurken birinci rütbeden mecidiye nişanı⁶⁷ almıştır⁶⁸.

28 Temmuz 1883 tarihinde birinci rütbeden Osmânî nişanı, 12 Eylül 1883 tarihinde imtiyaz nişanının⁶⁹ gümüş madalyasını almıştır⁷⁰. Yine aynı yıl Osmanlı demiryolları ile Avrupa demiryollarının birleşmesi için yapılan mukavele nedeniyle Avusturya devleti tarafından "Koron de Fer" nişanının birinci rütbesini almıştır.

16 Nisan 1884 tarihinde 30 bin kuruş maaşla Adliye nazırı olmuştur. 13 Ağustos 1884'te Murassa Osmani Nişanı almıştır⁷¹. Adliye nazırlığı sırasında 19 Temmuz 1884 tarihinde imtiyaz-i âli altın madalya almıştır.

22 Ağustos 1891'te ise İran Devleti tarafından Şir-i Hurşid Nişanı⁷² verilmiştir. 11 Haziran 1893'te 30 bin kuruş maaşla Aydın valiliğine atanmıştır. 1 Kasım 1893 yılında bu görevi yürütürken Murassa İftihar nişanı verilmiştir⁷³.

Reisi Hasan Fehmi Efendi'ye üçüncü rütbeden Osmanî Nişanı verilmiştir. BOA, İ..DH.. 773/62942 (12 Ramazan 1295-9 Eylül 1878)

⁶⁶ Birinci rütbenin üstünde bir murassa'dır. Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci dereceleri vardır. Birinci rütbenin kordonları kırmızı ve yeşildir. Osmani Nişanı gibi takılmaktadır. Birinci ve üçüncü rütbelere boğaza takılırken beşinci rütbe sağa takılmaktaydı. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s. 905.

⁶⁷ Mecidi nişanı halk arasında mecidiye nişanı olarak bilinirdi. 1852 yılında verilmeye başlamış. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü dereceleri ile beraber murassası da vardı. Devlete iyi hizmet eden kişilere verilirdi bunun yanında devlet görevinde 25 yıl hizmet etme şartı bulunurdu. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, C. III. s. 428.

⁶⁸ Nafia Nazırı olan Hasan Fehmi Paşa'ya birinci dereceden mecidiye nişanı verilmesi. *The Times*, "Turkey", 25 October Wednesday, 1882 (25 Ekim 1882 Çarşamba)

⁶⁹ Nişân-ı Ali-i İmtiyaz Murassa' olup plakasından başka boğaz ve kordonun ucuna takılı iki adet parçası vardır. Bu imtiyazın altın ve gümüş olarak birer madalyası vardır. İmtiyaz nişanı sol tarafa takılır kordonun yarısı yeşil yarısı kırmızıdır. Askerlerin daima takması gerekmektedir. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s. 905.

⁷⁰ Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'ya birinci rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmanî Nişanı verilmiştir. BOA, İ..DH.. 891/70886 (18 Ramazan 1300-23 Temmuz 1883)

⁷¹ Adliye Nazırı olan Hasan Fehmi Paşa'ya Murassa Nişan-ı Ali-i Osmanî Nişanı verilmiştir. BOA, İ..DH.. 925/73333 (20 Şevval 1301-13 Ağustos 1884)

⁷² İran Devleti'nde Feth Ali Şah devrinde oluşturulmuş bir nişan olarak İran ileri gelenlerle yabancı elçiler ve askerlere verilirdi. İbrahim Artuk, "Nişan" <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/33/C33010828.pdf> (ET: 04.02.2021)

⁷³ Aydın Valisi Hasan Fehmi Paşa, görevinde göstermiş olduğu iyi hizmet ve mesaiden dolayı kendisine Murassa İftihar Nişanı verilmiştir. BOA, BEO 308/23062 (28 Rebiülahir 1311- 8 Kasım 1893); BOA, İ..TAL. 35/38 (21 Rebiülahir 1311- 1 Kasım 1893); Hasan Fehmi Paşa, Aydın valiliği sırasında İstanbul'a yazdığı telgrafta padişah tarafından verilen her türlü görevi elinden gelenin en iyisini yapmak için büyük bir çaba sarf ettiğini ve kendisine verilen Murassa İftihar Nişan-ı Ali için şükran ve teşekkürlerini bildirmiştir. BOA, Y..PRK.BŞK. 33/74 (21 Rebiülahir 1311-1 Kasım 1893)

24 Mart 1896'da Altın Liyakat madalyası, 27 Mart 1896'da Tesisat-ı Askeriye Sandığına yapmış olduğu yardımdan dolayı Hamiyet-i Vataniye Madalyası almıştır. 11 Şubat 1897 tarihinde Bulgar Emareti tarafından kendisine birinci rütbeden Merit Sevil nişanı verilmiştir. 30 Kasım 1898'de Alman hükümeti tarafından birinci rütbeden Eglruj (Ağl Ruj) nişanı almıştır.

Savaşta yaralanan askerlere yaptığı yardımdan dolayı 28 Mayıs 1899'da gümüş madalya almıştır. 24 Eylül 1902'de Romanya Devleti tarafından Etuval dö Romani nişanı verilmiştir⁷⁴. Aynı yıl murassa imtiyaz nişanı verilmiştir⁷⁵. Hamidiye Hicaz Demiryolu hattı için yapmış olduğu bağıştan dolayı Selanik valiliği sırasında Hasan Fehmi Paşa'ya altın Hicaz Madalyası verilmeye karar verilmiştir⁷⁶. 20 Mayıs 1905 yılında Yunan Devleti tarafından birinci rütbe Suver nişanı verilmiştir⁷⁷.

Bunun yanında kaynak olarak özellikle DH.SAİDd... 4/176 Sicill-i Ahval Defterini kullandık⁷⁸.

---

⁷⁴ Romanya hükümeti tarafından Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'ya birinci rütbeden "Etuval dö Romani" nişanı verilmiştir. Hasan Fehmi Paşa, Selanik'te bulunan Romanya konsolosu tarafından bu nişanın kabul edilmesi için İstanbul'a bir telgraf göndermiştir. BOA, İ..TAL. 286/14 (21 Cemazeyilahir 1320-25 Eylül 1902)

⁷⁵ Selanik Valiliği'ne tayin edilen Hasan Fehmi Paşa'ya verilen Murassa İmtiyaz Nişanının takılması için merasimin yapılması istenmiştir. BOA, İ..DH.. 1394/41 (15 Zilhicce 1319-25 Mart 1902)

⁷⁶ İ..TAL. 318/46 (19 Ramazan 1321-9 Aralık 1903)

⁷⁷ BOA, DH.SAİDd... 80/337 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837)

⁷⁸ BOA, DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837)

2. BÖLÜM

HASAN FEHMİ PAŞA'NIN NAZIRLIKLARI VE DİĞER GÖREVLERİ

2.1. Hazine-i Hassa Nazırlığı (1879)

1263 (1847) yılına kadar Ceyb-i Hümayün ismiyle bilinen nazırlık bu tarihten itibaren Hazine-i Hassa ismini almış ve Darphane Nazırı tarafından idare edilmiştir. Gerçek anlamda bağımsız bir kurum olarak 1850 yılında ortaya çıkmıştır. İlk idarecisi olarak Ali Şevki Bey atanmıştır⁷⁹. Hazine-i Hassa nazırının görevi; padişahın gelir ve gider idaresi, saraylara ait tüm harcamaların kontrolü idi. Meclis-i Vükela heyetine üye olup toplantılara katılmakta ve geçici olarak kurulan komisyonlarda yer almaktaydı⁸⁰.

Hasan Fehmi Paşa 2 Ocak 1879 tarihinde Hazine-i Hassa Nezaretine, Heyet-i Mebus reisi iken görevlendirilmiştir⁸¹. Henüz paşalık rütbesini almadığı için burada Hasan Fehmi Efendi olarak görmekteyiz. Hasan Fehmi Efendi, Hazine-i Hassa Nazırlığına tayini ve rütbesine verilen terfiden dolayı padişaha bir teşekkür yazısı yazmıştır. Kendisine verilen görevi en iyi şekilde yapacağını ifade etmiştir⁸².

Hazine-i Hassa nazırı, kurulan komisyonlarda görev almaktadır. Bu komisyonlardan birinde Fehmi Paşa'da yer almıştır. Padişahın başkanlığında teşkil edilecek olan iane komisyonunda padişah yaverleri Osman, Namık Fuad ve Hayri Paşalar, Mabeyn Başkâtibi Rıza, Zühdü Mihran ve Fettah Efendilerle Hazîne-i Hassa Nazırı Hasan Fehmi Efendinin de yer aldığı sekiz kâtibin görev aldığı bilinmektedir⁸³.

⁷⁹ Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000, s. 21.

⁸⁰ Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, s. 24-26.

⁸¹ BOA, İ..DH.. 779/63352 (8 Muharrem 1296-2 Ocak 1879)

⁸² BOA, Y..PRK.HH.. 4/34 (13 Muharrem 1296-7 Ocak 1879); BOA, İ..DH.. 789/64086 (6 Safer 1296-30 Ocak 1879)

⁸³ Bu komisyonda görev yapacak kâtiplere çalıştıkları dairede aldıkları maaş ve yarım lira yevmiye, işlerinden başkanlık edene iki lira yevmiye verilecekti. Burada ayrıca İstanbul'da bulunan 20 tane belediye ve 508 mahalle olduğunu göstermektedir. BOA, Y..A...RES. 2/43 (5 Rebiülahir 1296-29 Mart 1879)

Bazı kaynaklarda Hasan Fehmi Paşa'nın ocak ayının sonuna kadar bu görevde kaldığı ifade edilmektedir⁸⁴. Fakat Hasan Fehmi Paşa'nın da dâhil olduğunu bilgisinin yer aldığı belgenin tarihi 29 Mart 1879 olarak görünmektedir.

Kesin bir tarih olmasa da Hasan Fehmi Paşa'nın bu görevde çok uzun süre kalmadığı anlaşılmaktadır.

2.2. Nafia Nazırlığı (1879-1884)

2.2.1. Göreve Atanması

Hasan Fehmi Efendi⁸⁵ Hazine Hassa Nazırlığı görevinden sonra 14 Eylül 1879 tarihinde Nafia nazırı olarak atanmıştır⁸⁶. Bu görevi 1884 yılında Adliye nazırı olana kadar sürdürmüştür. Her ne kadar bu görev sırasında paşalık unvanına sahip değilse de rütbesinin görev aldığı memuriyete uygun olmadığı, selefleri gibi bir rütbe verilmesi gerektiği belgelerde dile getirilmekteydi⁸⁷. Nihayetinde 24 Eylül 1882 tarihinde paşalık rütbesi verilmiştir⁸⁸. Hasan Fehmi Paşa, verilen paşalık rütbesi nedeniyle Mâbeyin Hümâyûn Başkitâbeti'ne bir teşekkür yazısı yazmıştır⁸⁹.

2.2.2. Damat Mahmut Celeleddin Paşa ve Yargılanması Sürecindeki Görevi

Bu görevi sırasında, Damat Mahmut Celeleddin Paşa'nın⁹⁰ soruşturulması ile ilgili davada Padişah Abdülhamid'in vekili olarak görev almıştır.

⁸⁴ Tunalı, "Fehmi Paşa", s. 74.

⁸⁵ Nafia Nezareti Reisi Hasan Fehmi Paşa, Rütbe-i Bâlâ 3. dereceden Osmani ve 2. dereceden Mecidi nişanlarına sahiptir. Bu görevi sırasında hala paşalık almamış olup Hasan Fehmi Efendi olarak geçmektedir. O dönem Nafia Nezaretinin muhasebecisi Sadi Bey, mektupçusu Fikret Bey ve Demiryolları Müdürü Hayri Bey olup Hasan Fehmi ile beraber sekiz kişi Nafia Meclisinde görev yapmaktaydı. Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, H. 1298 (M. 1881), 36. Def'a, İstanbul, s. 300-301. Bundan sonra SDAO kısaltmasını şeklinde kullanacağız.

⁸⁶ BOA, İ..DH.. 791/64244 (27 Ramazan 1296-14 Eylül 1879); BOA, İ..DH.. 790/64204 (29 Ramazan 1296-16 Eylül 1879)

⁸⁷ BOA, İ..DH.. 798/64697 (5 Safer 1297-18 Ocak 1880)

⁸⁸ İ..DH.. 863/69062 (11 Zilkade 1299-24 Eylül 1882); BOA, İ..DH.. 866/69293 (12 Zilkade 1299-25 Eylül 1882); burada aynı şeyler yazılı iken Hasan Fehmi Paşa olarak geçmektedir. Hasan Fehmi paşalık ve vezirlik ünvanı almıştır. 1. dereceden Osmani ve Mecidi nişanları almıştır. Ayrıca Nafia Müsteşarı görmekteyiz ve Müsteşar Siyalet Efendi görev yaparken Nafia Meclisi dokuz kişiden oluşmaktadır. SDAO, Sene 1299 (1883), 38. Def'a, İstanbul, s. 228.

⁸⁹ BOA, Y..PRK.AZJ. 6/3 (27 Zilkade 1299-10 Ekim 1882)

⁹⁰ Mahmut Celeleddin Paşa, 1853 yılında İstanbul'da doğmuştur. Sadaret Mektubu Kalemi ve Amedi Odasında görev yapmıştır. Sultan Abdülmecid'in kızı Seniha Sultan ile evlendiği için kendisi damat olmuştur. Sultan Abdülhamid'le tahta çıkışından itibaren araları pek iyi olmamıştır. Nihayetinde 14 Aralık 1899'da oğulları Prens Sabahaddin ve Lütfullah ile yurtdışına kaçmıştır.

Damat Mahmut Celaleddin Paşa'nın İstanbul'a gelerek tekrar etkin hale gelmesini istemeyenler Halil adında birinin verdiği bir jurnal ile Paşa hakkında bir soruşturma açtırmışlardır. Bu jurnale göre Damat Mahmut, Mütercim Rüştü, Ahmet Vefik ve Said Paşalarla eski şeyhülislamıardan Hayrullah ve Halil Efendilerin bir araya gelerek V. Murat'ı tahta geçirmek istediği iddia edilmiştir. Bunun üzerine Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi, Padişahın vekili olarak bu soruşturmada böyle bir emelle hareket edenlerin büyük bir kıyıma neden olacakları ve cezalandırılmaları gerektiğini ifade etmiştir. Soruşturma sonrası Divan-ı Harp tarafından Mahmut Paşa'nın rütbe ve nişanlarının alınarak askerlik görevinden alınması, içerde ve dışarda kimse ile yazışmaması sürekli kontrol altında tutulması kararı çıkmışsa da karar hemen uygulanmamıştır⁹¹.

2.2.3. Mithat Paşa'nın Cezasındaki Tutumu

Nafia nazırlığı görevi sırasında, Mithat Paşa'nın yargılanarak idam cezası alması sonrası bu cezanın hafifletilmesi konusunda birçok devlet adamı ile beraber Hasan Fehmi Paşa'nın hareket ettiğini görmekteyiz. Heyet-i Vükela'da Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa, alınan idam kararının Avrupa tarafından nasıl karşılanacağını öğrenilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Her ne kadar mahkeme tarafından alınan kararın uygulanması gerektiğini ifade etmişse de cezanın hafifletilmesinin daha iyi olacağını ve bunun padişahın olurlunda olduğunu söylemiştir⁹².

2.2.4. Hasan Fehmi Paşa'nın Hazırlamış Olduğu Nafia Layihası

Hasan Fehmi Paşa, Nafia nazırlığı döneminde birçok önemli projenin hazırlanmasında yer almıştır.

Projelerin en kapsamlısı ve en önemlisi Anadolu için hazırlanan büyük bir bayındırlık projesidir. Bu proje hazırlanarak bir layiha şeklinde padişaha

---

Avrupa'da Abdülhamid'e karşı Jön Türklerle hareket etmiştir. 1903 yılında Brüksel'de vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için Bkz: Ali Akyıldız, "Mahmut Celaleddin Paşa" <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/EK-2/CEK215066.pdf> (18.02.2021)

⁹¹ Dava sonucunda Damat Mahmut Paşa, kendisinin idama çarptırılması üzerine padişaha merhamet için yazmış olduğu mektupta Abdülaziz'in öldürülme emrini V. Murad tarafından verildiğini söylemiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara 2000, s. 193-196.

⁹² Uzunçarşılı, *Mithat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 316;327.

sunulmuştur. Layihanın içeriğinde; yollar, demiryolları, köprüler, limanlar kısacası ulaşım ve sulama ile ilgili yapılması gerekenler ele alınmıştır.

Hasan Fehmi Paşa, layihayı taktim yazısında “Anadolu’da yapılması gereken nafia işleri bildirdiğini, bu yazıda belirtilen işler eğer yapılırsa Osmanlı Devleti’nin Avrupalı devletlere yetişeceğini ifade etmiştir. Yazının devamında bir ülkenin ilerlemesi için yollar, limanlar gibi ulaşım ağlarının çok önem arz ettiğini, ulaşım ağının gelişmemesi halinde ilerlemenin mümkün olmayacağını vurgulanmıştır. Anadolu’da ulaşım ile ilgili konular birçok kez gündeme gelmişse de bazı suiistimler nedeniyle yapılması mümkün olmamış sadece kâğıt üstünde kalmıştır. Bu sebeple devletimizin zararı hesap edilemez raddelere ulaşmıştır. Çok zengin ve güzel bir coğrafyada bulunan Osmanlı Devleti’nin bu kadar geri kalmasının en önemli nedeni nafia işlerine yeteri kadar eğilmemesidir. Yollar hem ülkenin gelirleri hem de asayiş ve düzen için önemlidir. Sulama ile başımıza gelen kıtlıklar engellenebilir. Bataklıkların kurutulması genel sağlık için önemli bir durumken Samsun ve İzmit gibi yerlerde göl ve ırmakların ilerlemesi sebebiyle halk dağlara çekilmek zorunda kalıyor bu da ekilebilecek verimli arazinin sular altında kalmasına neden oluyordu. Limanlar ve demir yollarının yapımı için gerekli alet ve malzemeler biz de olmadığı için bu işlerin yapımının yabancı sermaye tarafından yapılması bizden para çıkmasını engelleyecektir”, demiştir⁹³.

Layihanın devamında yükseltinin çok olması, ulaşımın ve nakliyenin yalnızca hayvanlara dayanması ve yeterli yolların olmaması nedeniyle Anadolu’da yetişen birçok ürün kıyılara ulaşamamaktadır, ancak içlere yapılacak yollar vasıtasıyla bu verimliliğin iki üç katına çıkabileceği söylenmektedir. Bu sebeplerle Anadolu’nun kuzeydoğusunda bazı yolların kumpanyalara yaptırılmasının doğru olacağı vurgulanmıştır.

2.2.4.1. Şose Yollar

Layihada Anadolu’nun coğrafyası ve yeraltı kaynakları hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Yapılması düşünülen her şose yol için harcanacak ücretler belirtilirken

⁹³ BOA, A.}DVN.MKL. 19/12 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880); BOA, Y..EE.. 11/5 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880); Celal Dinçer, “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa’nın Anadolu’nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha”, TTK, Belgeler. C V-VIII. Sayı 9–12, (1971) s. 157-165.

kilometre başı yol için harcanan parada değişmektedir. Yol çalışmaları için izlenecek güzergâh ele alınırken yolun gideceği yerlerdeki engellerin (yükselti, sert kayalar, bataklıklar ve nehirler gibi) masrafı artırdığına dair bilgiler verilmiştir. Yapılması gereken köprüler ve geçitler de ele alınmıştır. Bazı yolların nerelerden geçeceği ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Yapılacak yolların bölgede yetişen ve çıkarılan madenlere olumlu etkileri ile bölgede yetişen ve çıkarılan madenlerden söz edilmiştir. Şose ve demir yolları ile taşımacılığın hız kazanacağı ve harcanan paranın kısa sürede yerine konulabileceği söylenmiştir⁹⁴.

2.2.4.2. Demiryolları

Layihada İzmir'den Bağdat'a kadar yapılacak demiryolu için üç farklı güzergâh olabileceği; bunlardan ilkinin Eskişehir-Ankara-Sivas-Malatya-Diyarbakır-Musul ve Bağdat, ikincisinin ise İzmit-Eskişehir-Kütahya-Konya-Adana-Haleb-Anbar-Bağdat, üçüncü hat olarak Bolu-Tosya-Amasya-Tokat-Sivas-Malatya-Diyarbakır-Musul hattı ele alınmıştır. İlk yolun yapımı daha uzun sürecektir. İkinci yol sahile yakın olduğu için daha elverişli olup üçüncüsü ise özellikle Bolu-Tosya-Amasya arasının arazisi nedeniyle elverişli değildir. Bu hatlardan biri ana hat olur ise diğerleri yan hat olabilir. Fakat Eskişehir-Kütahya-Konya-Adana-Haleb-Bağdat hattı yapılması gereklidir. Bu ana hattın demiryolları güzergâhı da belirlenmiştir. Şose yollarda olduğu gibi kilometre başına harcanacak miktar güzergâh üzerindeki yeryüzü şekillerine göre farklılık göstermektedir. Büyük hat olarak

⁹⁴ Rize-Erzurum; Rize'den Erzurum'a kadar yapılacak yol yaklaşık 200 km civarındadır. Bu yol Rize'den başlayıp vadileri takip ederek Erzurum'a ulaşacaktı. Yolun inşasında Çoruksu, Karasu ile yüksek dağlar ve sert zemin zorluklar çıkarabilir. Gümüşhane-Şiran; 100 km civarında olup geçeceği yerlerde bulunan nehirlerle köprüler yapılmalıdır. Tirebolu-Karahisar; 140 km olup yol çalışması için zemin müsaittir. Giresun-Karahisar; Bu yol 125 km olup yolun bir kısmının bölge halkı tarafından yapıldığı gerisinde de çeşitli köprüler ve geçitler yapılacağından söz edilmektedir. Ordu-Sivas; 200 km olup Sinop ve Batum'dan sonra önemli bir limana sahiptir. Yolun bir kısmında iniş ve çıkışlar mevcut iken Sivas vadisine bağlanır. Ünye-Niksar; 150 km olup sahilden yokuşlar dolaşarak bir yol yapılacağı ve 150 metrelik bir köprüden söz edilmektedir. Bafra-Samsun-Terme; Bu yol 150 km olup Samsun-Çarşamba arası ovadan geçilirken çeşitli yerlere (Yeşilirmak) köprü yapılması gerekmektedir. Sinop-Osmancık-Yozgat- Kayseri; 500 km olup yol bittiğinde Anadolu'nun içine kadar açılacaktır. İnebolu-Kastamonu-Çankırı-Ankara; 300 km olup arazinin çoğu inişli çıkışlıdır. Bartın-Safranbolu; 100 km olup yol yapımı kolaydır. Bandırma-Balıkesir; 110 km olup yolun yapımı kolaydır. Ayvalık-Bergama-Kırkağaç; 100 km olup arazinin uygun olması sebebiyle masrafsız ve yapım kolay olacaktır. Antalya-Isparta; 160 km olup Toroslardan geçitle geçildikten yol inşası kolay olacaktır. Maraş-Sis-Adana-Karataş; 200 km olup Karataş-Adana yolu kolay olurken Ceyhan Nehri civarında sıkıntı yaşanabileceği dile getirilmiştir. Yapılması düşünülen bu şose yolların tamamı 2500 km olup km başına ortalama 669,43 lira hesaplanarak 169.695.652 liraya mal olmaktadır. BOA, A.}DVN.MKL. 19/12 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880); BOA, Y..EE.. 11/5 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880)

tanımlanan Eskişehir-Kütahya-Konya-Adana-Haleb-Bağdat güzergâhının, demiryolu hattının kısımları belirlenmiştir⁹⁵.

2.2.4.3. Büyük Limanlar ve İskeleler ile Barınma Limanları

Layihada ele alınan diğer bir konu da limanlar ve iskelelerdir. Gümrük vergisi alınmak şartıyla limanların inşasının kumpanyalara verilebileceği ifade edilmiştir. Limanlar konusunda; limanın bulunduğu yerin coğrafi konumu, denizin derinliği gibi bilgiler verildikten sonra ne kadar ihracat ve ithalat yapıldığı bilgisi verilmiş ve nihayetinde yapılacak olan inşaatın ne kadara mal olacağı tahmin edilerek sunulmuştur⁹⁶.

⁹⁵ İzmit-Eskişehir; hattın uzunluğu 225 km olup hattın nasıl bir yol izleyeceği anlatılmıştır. Eskişehir-Kütahya-Afyon; hattın uzunluğu 200 km olup demiryolu hattının güzergâhı verilerek inşaatı sırasında ne gibi güçlüklerle karşılaşabileceği ele alınmıştır. Afyon-Konya; hattın uzunluğu 280 km olup nerelerden geçeceğinden söz edildikten sonra kayaç türlerinden bahsedilmiştir. Konya-Ulukışla; hattın uzunluğu 230 km olup arazinin çamur ve balçık olduğu, dağlarda ise kumlu taş ve kireçli taşlar bulunduğundan söz edilmiştir. Ulukışla-Haleb; hattın uzunluğu 350 km olup hat boyunca birçok sorunlu arazi olduğu ve Seyhan ve Ceyhan nehirlerinde köprüler yapılması gerekliliğinden söz edilmiştir. Haleb-Bağdat; hattın uzunluğu 915 km olup arazi şartları uygun olup birkaç küçük köprü ile yol sürdürülebileceği söylenmiştir. İzmit'ten Bağdat'a kadar olan demiryolu hattının uzunluğu 2200 km olup km başına ortalama 676.608 lira ile toplam maliyeti 1.488.543.478'dir. Yukarıda büyük hat diye ifade ettiğimiz ana güzergâha yapılacak şubeler (yan yollar) başlığı ile ele alınmıştır. Eskişehir-Pepi-Ankara; hattın uzunluğu 230 km olup arazinin uygun olduğu söylenmiştir. Afyonkarahisar-Alaşehir; hattın uzunluğu 200 km olup eğer yapılırsa İzmir-Alaşehir demiryolu ile birleştirebileceği belirtilmiştir. Iğın-Aydın; hattın uzunluğu 200 km olup Eğridir-Isparta-Denizli yoluyla Aydın hattına bağlanacaktır. Konya-Erzurum; hattın uzunluğu 1100 km olup 3 kısma ayrılmıştır. İlk kısım Konya-Kayseri (376 km) ikinci kısım Kayseri-Sivas (260 km), üçüncü ve son kısım Sivas-Erzurum (464 km)dir. Haleb-Birecik-Urfa-Diyarbakır; hattın uzunluğu 420 km olup Fırat Nehri'nin üzerinden Urfa Ovası'na oradan da Diyarbakır'a ulaşacaktı. Anbarlı-Basra; hattın uzunluğu 600 km olup ana hattın Fırat nehrinin sağ tarafından Basra Körfezi'nde sona erecekti. Trablus-Şam-Humus; hattın uzunluğu 100 km olup hattın en zor bölgesi Cebe-i Lübnan'dır. İkinci dereceden hatlar. Samsun-Diyarbakır; hattın uzunluğu 890 km olup üç kısma ayrılmıştır; ilk kısım Samsun-Sivas (392 km) ikinci kısım Sivas-Malatya (305 km) ve son kısım Malatya-Diyarbakır (200 km) dan oluşmaktadır. Haleb-Hama-Humus-Şam-Hicaz; hattın uzunluğu 580 km olup yol çalışmaları gayet kolaydır. Mudanya-Bursa; hattın uzunluğu 160 km olup Bursa'da bulunan maden suları sebebiyle birçok kimse ziyaret etmektedir. İkinci derece olan demir yollarının uzunluğu 1700 km olup 1.169.565.217 liraya mal olmaktadır. BOA, A.}DVN.MKL. 19/12 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880); BOA, Y..EE.. 11/5 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880)

⁹⁶ Trabzon Limanı; limanın coğrafi yapısı ve çevresindeki denizin derinliğinden bahsedildikten sonra ne kadar ürünün ithalat ve ihracat edildiğinden söz edilmiş, genişletilmesi ve setler yapılmasının 43.478.260 liraya mal olacağı belirtilmiştir. Samsun Limanı; yine aynı bilgiler verilerek inşaatının 26.086.956 liraya mal olacağı söylenmiştir. Sinop Limanı; diğer limanlar hakkında verilen bilgilerden söz edildikten sonra yapılacak inşaat için 8.695.652 liraya ihtiyaç olduğu söylenmiştir. Yumurtalık Limanı; limanın inşaat maliyeti 13.043.478 liradır. Beyrut Limanı; limanın yapılacak olan inşaat maliyeti 8.695.652 tahmin edilirken 1872 yılında bu inşaatın 26.086.956 liraya mal olacağı hesaplanmaktadır. Yafa Limanı; limanın yapılacak olan inşaat maliyeti 17.391.304 lira tahmin edilmektedir. İskele ve Barınma Limanları başlığı hakkında bazı limanlar ele alınmıştır. Burada büyük limanlar hakkında bilgiler verilmiştir. Biz sadece maliyetlerinden bahsedeceğiz. Rize Limanı; 1.7391.304 lira masraf tahmin edilmektedir. Tirebolu

2.2.4.4. Bataklıkların Temizlenmesi ve Arazilerin Sulanması

Bu başlık altında deniz, göl ve nehirler etrafındaki bataklıkların temizlenmesi ve çevresindeki arazilere su verilmesi planlanmıştır. Deniz kenarında bulunan ve akarsular tarafından taşınan kumların oluşturduğu bataklıkların temizliği için kanallar açılması ve böylece biriken kumların denize aktarılması sağlanacaktı. Az bir masrafla sorunun çözüleceği söyleniyordu. Bu iş için 13.043.478 lira harcanacağı tahmin ediliyor. Göllerin arazileri kaplamasını engellemek için göllerin sularının azaldığı zaman setler ve su kanalları açılarak su baskınlarının engellenmesi sağlanarak bataklıklar kurutulacaktır. Susuz araziler için setler ve kanallar yapılarak sulanabilir. Su altında kalan bataklıklar ıslah edilerek verimli arazilere dönüştürüleceği söylenmektedir. Böylece tarımsal arazi genişleyip kısa süre de verimli topraklarda çok fazla ürün üretilebilecektir⁹⁷. Belgenin devamında yapılacak şose, demir yolları, limanlar, bataklıklar ve sulanacak araziler için numune nizamnameleri ve şartnameler bulunmaktadır.

Hasan Fehmi Paşa'nın bu kadar kapsamlı ve ülkenin ulaşım sorunlarını ele alan bu layihası yeterli ilgiyi görmemiştir. Layiha verildikten iki yıl sonra Padişah tarafından onaylanmıştır⁹⁸. Layiha, Said Paşa sadrazam olduğu zaman tekrar

---

Limanı; 4.347.826 lira masraf tahmin edilmektedir. Giresun Limanı; 1.695.652 lira masraf tahmin edilmektedir. Ordu Limanı; 4.347.826 lira masraf tahmin edilmektedir. Ünye Limanı; 8.695.652 lira masraf tahmin edilmektedir. Terme Limanı; 2.173.913 lira masraf tahmin edilmektedir. İnebolu Limanı; 8.695.652 lira masraf tahmin edilmektedir. Bartın Limanı; 2.173.913 lira masraf tahmin edilmektedir. Mudanya Limanı; 6.521.739 lira masraf tahmin edilmektedir. Bandırma Limanı; 2.173.913 lira masraf tahmin edilmektedir. Mersin Limanı; 6.521.739 lira masraf tahmin edilmektedir. Karataş Limanı; 4.347.826 lira masraf tahmin edilmektedir. İskenderun Limanı; 8.695.652 lira masraf tahmin edilmektedir. Trablus-Şam Limanı; 9.13.043.478 lira masraf tahmin edilmektedir. BOA, A.}DVN.MKL. 19/12 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880); BOA, Y..EE.. 11/5 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880)

⁹⁷ Tarsus-Adana, Sis-Bayas-İskenderun, Mersin-Silifke, Antalya Körfezi, Aydın-Bursa ve Sansun-Yeşil ve Kızılırmak olmak üzere toplam 858.000 dönüm bataklık bulunmaktaydı. Göller, nehirler ve çaylar etrafındaki bataklıkları kurutmak için harcanacak para 6.089.656 lira tahmin edilmektedir. Bu bataklıklar dışında Suriye bataklığı için 2.608.695, Ceziretü'l-Arab bataklıkları için 434.826.086 lira masraf tahmin edilmektedir. Genel toplam olarak bataklıklar için 65.217,391 lira harcanacağı tahmin edilmekteydi. Kolayca sulama yapılacak ovalar; Sis, Adana, Mersin'den Silifke'ye kadar, Antalya Körfezi, Aydın, Bursa Samsun ve Anadolu'da bulunan göllerin etrafındaki ovalardır. Bunlar 12.419.000 dönümdür. Suriye'de sulaması yapılacak arazi için 2.608.696, Ceziretü'l-Arab arazisi için 5.2173.913 lira masraf yapılacağı tahmin edilmektedir. Nehirlerde ulaşımın sağlanması için deniz kenarlarındaki kumların taşınması ve suların sığ olduğu yerlerin derinleştirilmesi için setler yapılması planlanmıştır. Bu işler için 43.482.687 lira harcama yapılacağı tahmin edilmektedir. BOA, A.}DVN.MKL. 19/12 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880); BOA, Y..EE.. 11/5 (26 Cemaziyülahır 1297-5 Haziran 1880)

⁹⁸ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi" s. 369 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/745752> (ET: 12.12.2020) Hasan Fehmi Paşa'nın

gündeme gelmiştir. Said Paşa, “yabancı sermaye ile demiryolu gibi nafia işlerine için ihtiyaç olduğunu ama bunun devletimizi gün geçtikçe dışarıya bağıllığını artırmakta olduğunu, İngiliz ve Fransız kumpanyalarının yapacakları işler karşılığında mutlaka limanların işletme haklarını istediklerine tanık olunduğunu ifade ederek nafia işleri için yerli sermayedara para vermek ve bu işleri onlara yaptırmak gerekliliğini vurgulamıştır”⁹⁹.

Bu layiha da belirtilenler yerine getirilmeyerek Cumhuriyet dönemine kötü bir miras olarak kalmıştır. Cumhuriyet döneminde kısıtlı imkanlarla bir kısmı yapılmış ve hala yapılmaya devam etmektedir.

2.2.5. Nafia Nazırlığı Sırasındaki Diğer Görevleri

1877-1878 (93 Harbi) Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Rusya tebaasından zarar görenlerin zararlarının tanzimi için oluşturulan komisyona Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi tayin edilmiştir¹⁰⁰. Bu konuda başka belge bulunmamaktadır.

Hasan Fehmi Paşa'nın döneminde yapılan bazı mukavelelerden bazıları şöyle idi: Bahriye Nazırı Ahmed Rasim Paşa ile Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Bedros Efendi ile Mösyö Minye arasında kararlaştırılan Ereğli kömür madenlerinin işletilmesi için 19 maddeden oluşan bir mukavele hazırlanması bunlardan biri idi¹⁰¹.

Salnamelerde rastladığımız diğer bir mukavele de Hasan Fehmi Paşa ile İzmir tüccarlarından Haris ve kardeşleri tarafından Göztepe Tramvay Hattı'nın

---

bayındırlık işlerinin kumpanyalar vasıtasıyla yapılmasını önermesi II. Abdülhamid'in yabancı sermayeye karşı olmadığını göstermektedir. François Georgeon, Sultan Abdülhamid, Çev: Halil Berktaş, İstanbul, 2006, s. 274.

⁹⁹ Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa Siyasi Hayatı*, s. 90.

¹⁰⁰ BOA, HR.TH.. 35/43 (27-Mayıs 1880)

¹⁰¹ Mukavelede; maden çıkarılacak arazinin sınırları belirlenmiş, maden için gerekli ağaçların Orman Nizamnamesine göre çevredeki ormanlardan kullanılması, çıkarılan kömürün bir kısmının Tersâne-i Âmire'ye verilmesi, mukavele onaylandıktan sonra imtiyaz 99 sene geçerlidir. Çıkarılan ve satılan kömürden alınacak vergi miktarı ve muafiyeti, imtiyaz sahipleri savaş (savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin düşmanlarına satamayacaklar) dışında kömürleri istedikleri kişilere satabilecekler, imtiyaz sahipleri kömür imalatı için kömürün çıkarıldığı bölgede köprü, demiryolu, mağaza ve fabrika açma hakkına sahip olacak, madende çalıştırılacak Osmanlı tebaasından olmayan yabancıların sayısı 300'ü aşmayacak, madenlerin muhafazası için bir karakol yapılacak ve bunun ücreti imtiyaz sahipleri tarafından karşılanacak, imtiyaz sahipleri ferman-ı ali çıktıktan bir ay için 20 bin akçe kefalet verecek gibi maddeler içermektedir. BOA, Y..PRK.OMZ. 1/5 (29 Zilhicce 1297-2 Aralık 1880); BOA, Y..EE.. 94/93 (30 Muharrem 1298-2 Ocak 1881)

yapımıdır. Mukavele 30 maddeden oluşmakta olup 8 Receb 1300 (15 Mayıs 1883) tarihinde imzalanmıştır¹⁰². Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hasan Fehmi Paşa Nafia Nazırlığı görevinden sonra Adliye Nazırı olmuştur.

2.3. Adliye Nazırlığı

Hasan Fehmi Paşa, üç kez Adliye Nazırı olarak görev almıştır. İleri ve en uzun süreni 1884, ikincisi 1908 ve sonuncusu 1909 yıllarındadır.

Hasan Fehmi Paşa Nafia Nazırı olarak görev yaparken hukuk bilgisi nedeniyle Ahmed Cevdet Paşa'dan sonra 17 Nisan 1884 tarihinde Adliye Nazırı olarak atanmıştır¹⁰³. Hasan Fehmi Paşa, Müsteşar Vahan Efendi olmak üzere Encümen-i İntihab-ı Memurîn-i Adliye¹⁰⁴ 'de 12 kişi görev almaktaydı¹⁰⁵. Adliye Nazırlığı sırasında Osmanlı Devleti'yle İngiltere arasında sorun olan Mısır meselesinin çözümü amacıyla olağanüstü elçi olarak görevlendirilerek Londra'ya gitmiştir¹⁰⁶. Hasan Fehmi Paşa, Aralık 1884'ten Mayıs 1885'e kadar Mısır meselesi için Londra'da kalmıştır¹⁰⁷. İstanbul'a döndükten bir süre sonra Adliye

¹⁰² İzmir rıhtımından başlayarak hükümet konağını geçerek Karantina ve oradan da Göztepe'ye kadar uzanan bir tramvay hattıdır. Taşımacılık beygirler ve makineler vasıtasıyla yapılacaktır. Hattın işletmesi 1300 Cemaziyülahır'den itibaren 45 senedir. Hat, bir hat üzerinden yapılacaktır; ancak iki hat yapılacak gibi geniş yapılacaktır. İnşaat için kullanılacak malzeme vergiden muaf tutulacaktır. Yolun yapımı kademe kademe yerel bir komisyon tarafından takip edilecek olmasına rağmen Nafia Nezareti'nin onayı ile işler yürütülecektir. İmtiyaz süresince bakım ve onarım imtiyaz sahibine aittir. İmtiyaz sahipleri beş yüz Osmanlı lirası kefalet akçesi olarak Osmanlı Bankası'na verecek, bu para inşaatın tamamlanmasından sonra geri verilecektir. Tramvayda görev alacakların kıyafetleri Osmanlı Devleti tarafından belirlenecektir. Kazı sırasında ortaya çıkacak tarihi eserler devlet nizamnamelerine uygun bir şekilde çözülecektir. Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilecek olan gümrük, posta ve zabıta memurlarının kalacağı odalar ücretsiz bir şekilde tahsis edilecektir. Tramvayın işletilmeye başlamasından itibaren İzmir Belediyesi'ne imtiyaz sahipleri beş sene için her sene ilk önce yüzer daha sonra imtiyaz sona erene kadar her yıl yüz elliser adet Osmanlı lirası verecektir. Ücretlenmeye bakacak olursak; birinci mevki 30, ikinci mevki 20 para; mal ve eşya ağırlığına ve km hesabına göre 4 kuruş, 3 yaşından küçüklerden ücret alınmayacak, 3-7 yaş yarım ücret; 0-50 ve 50 üstü kg arası bagajlardan ayrı ücret alınacaktır. Daha ayrıntılı ücretlendirme vardır. Tramvay denetimi yapan memurlar ve gümrük memurları için ücret alınmayacaktır. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.358-375

¹⁰³ Nafia Nazırı olan Hasan Fehmi Paşa'nın Adliye Nezareti'ne tayini uygun olduğu hakkında. BOA, Y..A...HUS. 177/96 (20 Cemazülahır 1301-17 Nisan 1884).

¹⁰⁴ Bugünkü HSYK'ın görevini yapıyordu. Yeni kurulan mahkemelerin hakimleri seçiliyordu. <http://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=493> (ET: 29.11.2020)

¹⁰⁵ Hasan Fehmi Paşa, bu salnamede vezir rütbesi ile Adliye nazırı olarak görülmektedir. SDAO, H.1302 (M. 1885), 40. Def'a, s. 347-348.

¹⁰⁶ Sefaret-i fevkalade olarak Londra'ya gidecek olan Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa'ya bin beş yüz lira harcırah verilmesi. BOA, İ..DH.. 937/74238 (11 Rebiülevvel 1302-29 Aralık 1884).

¹⁰⁷ Hasan Fehmi Paşa'nın geri çağırılması konusu epey bir süre tartışıldıktan sonra Meclis-i Vükelaca kendisinin İngiliz askerinin tahliyesi, Süveyş Kanalı ve maliye meselelerini de bir ilerleme görmediğini bildirmesi üzerine geri dönmesi için bir telgraf yazılmıştır BOA, İ..MTZ.(05)

Nazırlığı görevinden alınmıştı¹⁰⁸. Böylece ilk Adliye Nazırlığı son bulmuştur. Kendisinden sonra Server Paşa Adliye nazırı olmuştur.

İlk Adliye Nazırlığı görevi sona erdikten sonra 14 Aralık 1885'te Maarif, 13 Ocak 1885 tarihinde de 15 bin kuruş maaşla Umur-ı Nafia Komisyon azalığına atanmıştır¹⁰⁹. Bu görev için padişaha bir teşekkür yazısı kaleme almıştır¹¹⁰. Komisyonun dağılmasıyla kendisine mazuliyet maaşı olarak 7 bin beş yüz kuruş verilmiştir¹¹¹.

24 Ekim 1888 tarihinde maliyede kurulan Kontrol Komisyon başkanlığına getirilmiştir¹¹². Bu komisyonun görevleri için arşivde çok az belgeye rastladığımızdan dolayı yalnızca bir görevine ulaşabildik. Bu görevde Fehmi Paşa'nın başkanlığında düyun-ı gayr-ı muntazamanın miktarı çeşidini belirlemek için bir komisyon kurulmasına karar kılınmıştır¹¹³. Hasan Fehmi Paşa bu komisyonda 10 bin kuruş maaş alırken 5 bin lira maaşına zam yapılarak 15 bin kuruşa çıkarılmıştır¹¹⁴. Bu görevinden sonra Rüşumat emini olarak görevlendirilmiştir.

Hasan Fehmi Paşa'nın ikinci ve üçüncü defa Adliye Nazırlığı görevine getirilmesi ise Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak en hareketli dönemi olan II. Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Bir yandan meşruti idareye geçilirken diğer yan da İttihad ve Terakki'nin iktidarı ele geçirme çabaları ve eski yönetici kadronun iktidardan uzaklaştırılmaya başladığı dönemdi. Hasan Fehmi Paşa, Şura-yı Devlet Reisi iken, Sadrazam Tefik Paşa'nın (1845-1936) istifa etmesi üzerine Abdurrahman Nureddin Paşa'nın (1836-1912) yerine Adliye Nazırı olarak 2

25/1212 (13 Receb 1302-28 Nisan 1885); Hasan Fehmi Paşa, 9 Mayıs 1885 Cumartesi günü Londra'dan ayrılarak İstanbul'a hareket etmiştir. BOA, Y..EE..d...810, s. 13 (154).

¹⁰⁸ 25 Eylül 1885 tarihinde görevinden alınmıştır. Ayten Can Tunalı, "Fehmi Paşa", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 28, sayı. 46, Ankara 2009, s. 77.

¹⁰⁹ BOA, DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837)

¹¹⁰ BOA, Y.PRK.TNF 1/58 (10 Rebiyülahir 1303-16 Ocak 1886)

¹¹¹ BOA, DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837); BOA, İ..DH.. 1081/84822 (3 Safer 1305-25 Ekim 1887)

¹¹² BOA, DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837)

¹¹³ Bu komisyonda Divan-ı Muhasebat'tan Kâmil Bey, Bahriye Teftiş Komisyonu Azasından Ferik Hamdi ve Tophane'den Ferik Sabit Paşalar komisyonda aza olarak görev yapacaklardır. BOA, İ..DH.. 1090/85516 (13 Zilkade 1305-22 Temmuz 1888); BOA, İ..DH.. 1093/85691 (15 Zilkade 1305-24 Temmuz 1888).

¹¹⁴ BOA, İ..DH.. 1115/87242 (6 Rebiülahir 1306-10 Aralık 1888)

Ağustos 1908 tarihinde tayin edilmiştir¹¹⁵. Hasan Fehmi Paşa, Adliye Nazırı olduktan sonra bir konuşma yapmış burada “herkese teşekkür ederek meşrutî yönetime Avrupalı devletler gibi kanlı bir şekilde geçmediğimizi” dile getirmiştir.

Hasan Fehmi Paşa'nın Nutku:¹¹⁶

Dün Adliye Nazır-ı Cedîdi makamına gelerek Erkan-ı Nezaret ve Umûm-ı Memurîn Adliye tarafından istikbâl edilerek merdiven başında mahkeme-i temyiz hulefâsından Ferid Bey Efendi tarafından bir nutuk kırâat edildi. Paşa hazretleri berveci âtî mukabele edenler:

Hakkımda ibrâz olunan tevcîhaddan dolayı bütün Adliye memurlarına teşekkür ederim. İdâre-i meşrûtenin te'sisi hakkında masrûf olan himemât-ı âliye ne kadar büyük, ne kadar uludur. Bunu istihsâle uğraşanların vücudları eminim ki ezelden mâye-i hamiyetle yoğrulmuş, bu ... müesseseleri cidden her türlü takdirâta ve tebrikâta elyâk kahramanlardır nâm-ı mübeccelleri şüphesiz hatt-ı zeyn ile sahâif tarihe çıkacak, biz Osmanlılar bu tahavvül sükûnperveri ile bilcümle Avrupalıların enzâr-ı dikkat ve hayretini üzerimize celb eyledik. Çünkü Avrupa'da meşrûtiyyet-i idârenin te'sisi böyle kolay olmamış insanlar esaretden hürriyete milyonlarca kimselerin kanı behâsıyla nâil olmuştur. Sıdk-ı ifâdemi te'yid edecek ahvâl gün o günden işte Rusya! işte İran! Hala cenk ve cidâl oralarda berdevâm sel gibi kanlar akıyor. Binâenaleyh ecânibin bize atf ettikleri enzâr-ı takdir ve hayrete müstahak olduğumuzu isbât edelim. İttihâd ve tefâkumuzü tarsîn, evet hiçbir kuvvetin ba'demâ çözemeyeceği surette tarsîn edelim. İ'tidâl ile hareket edelim. Yakında Meclis-i Mebûsân teşkil edecek. Hepinizin malumudur ki Vükelâ-ı Meclis-i Mebûsân'a karşı mesuldür. Cevap vermek mecburiyetindedir. Binâenaleyh benim vazifemin suhûleti

¹¹⁵ BOA, İ..DUİT 7/54 (4 Receb 1326-2 Ağustos 1908); BOA, BEO 3370/252716 (7 Receb 1326-5 Ağustos 1908); BOA, BEO 3371/252825 (9 Receb 1326-7 Ağustos 1908); BOA, İ..DUİT 7/100 (9 Receb 1326-7 Ağustos 1908); BOA, BEO 3443/258189 (5 Zilkade 1326-29 Kasım 1908); Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 2010, s. 5; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “1908 Yılında İkinci Meşrutîyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleten*, XX / 77-80 Ankara 1956, s. 149.

¹¹⁶ İkdâm, “Hasan Fehmi Paşa'nın Nutku”, 15. Sene, 5098 Numro, s. 1, (6 Receb 1326—4 Ağustos 1908).

cümlemizin destbedest ittifâk olduğunuz halde vazifenizi tanımakla olur. Cenâb-ı Hakk tevfikini refik eylesün âmin.

Padişahım çok yaşa, yaşasın hürriyet, yaşasın adalet.

İkdam gazetesinde “Vükelâ-i Cedîd” başlığı altında Berlin muhabirinin devlet ricalini iyi tanıyan birinden aldığı yazıyı aynen yazdıkları ifade ediliyor.

Yazıda yeni kurulan kabinede bulunan Sadrazam Kâmil Paşa, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, Receb Paşa ve Hasan Fehmi Paşa hakkında bilgiler mevcuttur. Hasan Fehmi Paşa hakkındaki makalede¹¹⁷:

Yeni kabinenin başlıca erkanından biri de Hasan Fehmi Paşa Hazretleridir. Müşârünileyh dava vekilliğinde yetişmiştir. İlm-i hukukda yed-i tûlâ sahiptir. Dersâdet'in en parlak dava vekillerinden idi. Memuriyetleri hengamında da pek büyük hizmetler ifâ' etmiştir. Mesela Selanik'te bomba atıldığı vakit orada vali idi. Hasan Fehmi Paşa bomba muhâtarâtına bakmayarak ve son derece bir cesaret göstererek ahâlî arasına çıkdı, şehri dolaşdı. Heyecanı teskin etdi. Müşârünileyh bid-d-def'ât memuriyet-i mahsûsa ile Avrupaya'da gönderilmiş ve ezcümle Londra'ya Mısır işlerinin tezekkürü için gitmişti.

Hasan Fehmi Paşa, adliyede çalışan memurların ne zaman göreve başladıklarını ne kadar maaş aldıklarını ve emekli olanların isimlerinin belirlenmesi için bir komisyon kurulmasını istemiştir. Hasan Fehmi Paşa, *komisyon azasını birer birer celb ederek hiç kimse hakkında hatıra gönüle bakmayarak vicdan ve adalet dairesinde ifâ-i vazife etmelerini kendilerine emir etmiştir*¹¹⁸.

¹¹⁷ *İkdam*, “Vükelâ-i Cedîd; Hasan Fehmi Paşa”, 15. Sene, 5105 Numro, s. 4, (13 Receb 1326–11 Ağustos 1908)

¹¹⁸ Adliye Nazırı tarafından emir üzerine Adliye Nezaretinde Müsteşar Şükrü Efendi'nin riyâsetinde olmak ve azası Mahkeme-i Temyiz Reis-i Evveli Mecdi Efendi, Ceza Dairesi Reisi Salih, Baş Müdde-i Umumi Memduh, İstid'â Dairesi Reisi Hacı Emin, Mahkeme-i Temyiz azasından Kostaki ve Ayani ve İbrahim, İstînâf Müdde-i Umumi Necmeddin İstînâf Ticaret Reisi Ali Galib Beylerle İstînâf Azasından Ohannes Efendi, Sicil Müdürü Hamdi, Üsküdar Ceza Muhakemesi Reisi Haydar Beylerden mürekkeb bulunmak üzere bir Tensikat Komisyonu teşkil edilmiş ve bu komisyon dün ilk defa olarak içtima etmiştir. Mezkûr komisyon Umûm-ı Muhâkeme ile Aklâm-ı Adliye memuriyetinin ahvâl-i umûmiyesini tedkik ve her memurun tarih-i duhûliyle mikdâr-ı maaşını ve hangi tarihlerde zamm maaşa nâil olduğu ve içlerinde tekâüde kesb-i istihkak

Hasan Fehmi Paşa'nın Adliye Nazırlığı görevinden alınma sebebi, İstibdat Dönemi sırasında almış oldukları kararlar nedeniyle adları kötüye çıkan hakimlerin görevden el çektirilme isteğinin Paşa tarafından ağırdan alınması olarak gösterilmektedir¹¹⁹.

Üçüncü ve son Adliye Nazırlığı görevi 14 Nisan 1909 tarihindedir¹²⁰. Belgelerden anlaşıldığı üzere Hasan Fehmi Paşa Adliye Nazırlığı görevinden alındığından sonra Şurayı Devlet reisliği görevine getirilmiştir.

---

edenler veya nâehl memurlar var ise onların esâmîsini mübin defterler tanzîm ile makâm-ı nezârete takdîm edilecektir. Komisyonun netice-i tahkikatı bilâhère teşkil edecek diğèr bir komisyona tevdi' olunacak ve oraca dahi bir defa daha tedkîk olunduktan sonra makâm-ı sadarete arz-ı keyfiyyet edilecek ve alınacak emre göre tensîkat icrâ olunacaktır. İstihbaratımıza nazaran Nazır Paşa Hazretleri komisyon azasını birer birer celb ederek hiç kimse hakkında hatıra gönüle bakmayarak vicdan ve adalet dairesinde ifâ-i vazife etmelerini kendilerine emir etmiştir. *İkdam*, "Tensîkat Komisyonu", 15. Sene, 5114 Numro, s. 1-2, (22 Receb 1326–20 Ağustos 1908); Tanin gazetesinde 13 Kasım 1908 tarihinde "Adliye Tensikati" adlı yazıda Adliyede çalışan memurların maaşları konusunu ele alarak maaşların memurlar arasında adil olmadığı ifade edilmiştir. Yazının devamı Adliye Nezâretinde yazılan tensîkat-ı esasında da devâir-i sâirede tatbik eden usûl-ı sakim edilmiş olduğunu görüyoruz. Büyük memurlara yüksek maaş tahsis ederek küçük memurları, katibleri ihmâl etmek muvâfık-ı adalete olamaz. Vaka-i memuriyetin derecesi yükseldikçe maaşın da artması tabidir. Fakat bunda memleketin derece-i tahammül ve küçük memurlara tahsis edilen mikdâr ile bir nisbet âdilenin gözetilmesi lazımdır. Halbuki Adliye tensîkatında dahi bu cihete ehemmiyet verildiğini esfle görüyoruz. Tanin, "Adliye Tensikati", n. 102, s. 4 (17 Şevval 1326–13 Kasım 1908)

¹¹⁹ Erkan Tural, "Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye Ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform" s. 228, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/627033> (ET: 8.12.2020); Yusuf Kemal Tengirşenk, arkadaşları ile İstanbul'da ilk baroyu kurmuşlar ve aralarından da bir heyet seçmişlerdir. Abdülhamid döneminde haksızlığa neden olan hâkimlerin isimlerini, avukat arkadaşlarının heyete bildirmesi üzerine bu hâkimlerin görevden alınıp yerine başkalarının atanmasına karar verilmiştir. Ancak Hasan Fehmi Paşa'nın bu işi yerine getirmeyeceğini bildikleri için Hasan Fehmi Paşa'nın istifa etmesi teklifini bildirmek amacıyla bir heyet oluşturup Paşa'ya gitmişlerdir. Paşa'da bunu kabul ederek istifa etmiştir. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1981, s. 108-109.

¹²⁰ BOA, BEO 3534/264994 (23 Rebiülevvel 1327-14 Nisan 1909); BOA, İ..DUİT 8/1 (23 Rebiülevvel 1327-14 Nisan 1909); 31 Mart Ayaklanması sonrasında Sadrazam Hilmi Paşa yerine Tevfik Paşa kabinesi kurulmuş ve Hasan Fehmi Paşa Adliye Nazırı olmuştur. Gazete de ayrıca 31 Mart Ayaklanmasını örgütleyenlerin Medrese hocaları ve öğrenciler olduğunu ayaklanma sırasında yanlışlıkla Adliye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürüldüğünü ve İttihad Terakki'nin kontrolü eline aldığını yazmıştır. *Bolton Evening*, "News Turks' Revolt Succeeds: Sultan Grants All Their Demands. The New Cabinet", 15 April Thursday 1909 (15 Nisan 1909 Perşembe); Yeni kabinenin diğèr nazırları ise Sadrazam Tevfik Paşa, Dahiliye Nazırı eski Sadrazam Ferid Paşa, Harbiye Nazırı Salah Paşa, Maliye Nazırı Rifat Bey, Bahriye Nazırı Rıza Paşa, Hariciye Nazırı Rifat Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Efendi, Ziraat Nazırı Mavrokordato, Evkaf-ı Hümâyün Nazırı Mahmut Ekrem Bey, Maarif Nazırı Hakkı Bey. *New York Times*, "Sultan in Khaki Drives to Mosque; Mehmed V. Goes Simply to Prayer with a Few Attendants-Looks Happy. Embraces Two Greeks-Men Once His Jewelers, Cast Into Prison by Abdul Hamid-Tewfik Forms New Cabinet" 01 May Saturday 1909 (1 Mayıs 1909 Cumartesi)

İttihad Terakki'nin kadrolaşma hareketinin hız kazanması nedeniyle 15 gün sonra 29 Nisan 1909 tarihinde Adliye Nazırlığı görevi son bulmuştur¹²¹.

2. 4. Evkâf Nazırlığı (1904)

Hasan Fehmi Paşa devlet kademesinde birçok görev almıştır. Evkaf Nazırlığı görevi bunlar arasında bulunmamakla birlikte arşivde rastladığımız bir belgede bu göreve de atandığı ifade edilmektedir. Belgede Evkaf Nazırlığı görevini yürüten Galip Paşa'nın (1829-1905) sağlık durumunun el vermemesi sebebiyle yerine Selanik valisi olarak görev yapan Hasan Fehmi Paşa'nın atanacağı onun yerine Selanik valisi olarak Rauf Paşa'nın (1838-1923) getirileceği ifade edilmektedir¹²². Fakat belgeleri takip ettiğimizde Evkaf Nazırı Galip Paşa'nın Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığına yerine de Evkaf Nazırı olarak Turhan Paşa'nın (1839-1927) getirildiği görülmektedir¹²³.

Belgeler arasında sekiz günlük bir süre olduğu göz önüne alınırsa Hasan Fehmi'nin bir süreliğine de olsa bu göreve düşünüldüğü fakat bundan vazgeçildiği anlaşılmaktadır.

2.5. Diğer Görevleri

2.5.1 Meşrutiyetin İlanı ve Hasan Fehmi Paşa

Yeni Osmanlılar adıyla bilinen ve Sadrazam Ali Paşa'nın baskıcı rejimine karşı direnenlerin başında Mithat Paşa bulunmaktaydı. Bunların amacı meşrutî yönetime geçilerek Osmanlı Devleti'ni yok olmaktan kurtarmaktı. Mithat Paşa ile beraber Hüseyin Avni Paşa ve Mütercim Rüştü Paşa bir araya gelerek; Osmanlı Devleti üzerindeki Rus nüfusunun artmaya başlaması, Padişah Abdülaziz'in savurganlığı, ıslahat ve değişime izin vermez tavırları gibi nedenleriyle tahtan indirmişler ve yerine V. Murat'ı tahta geçirmişlerdir. Fakat Mithat Paşa ile beraber hareket eden Hüseyin Avni ve Mütercim Rüştü Paşalar padişahın değişmesini

¹²¹ 14 Nisan 1909-28 Nisan 1909 tarihleri arasında Hasan Fehmi Paşa Adliye Nazırlığı yapmış olup nazırlıktan ayrıldıktan sonraki maaşı hesaplanarak kendisine ayanlık maaşının verilmesi istenmiştir. BOA, BEO 3572/267842 (23 Cemaziyelevvel 1327- 12 Haziran 1909); BOA, BEO, 3574/268012 (25 Cemaziyelevvel 1327- 21 Haziran 1909); Tunali, "Fehmi Paşa", s. 84.

¹²² BOA, Y..PRK.BŞK. 73/1 (2 Receb 1322-12 Eylül 1904)

¹²³ BOA, BEO 2413/180910 (10 Receb 1322-20 Eylül 1904); BOA, İ..EV.. 37/21 (11 Receb 1322-21 Eylül 1904)

yeterli görerek meşrutiyet fikrine sıcak bakmamaktaydılar¹²⁴. Gelişen olaylar sonucu Mithat Paşa'nın isteği yerine gelmiştir. Hüseyin Avni Paşa, Çerkez Hasan tarafından öldürülünce¹²⁵ V. Murat'ın akıl sağlığı tamamen bozulmuş ve Mithat Paşa, II. Abdülhamid'den meşrutiyet sözü alarak tahta onun geçmesini sağlamıştır¹²⁶.

Böylece tarihimize Birinci Meşrutiyet olarak geçen dönem başlamış ve ilk anayasamız olan Kanun-ı Esasi 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilmiştir. Kanun-ı Esasi'nin 42. madde ile Umumi Meclis Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan diye ikiye ayrılmıştır. 60. madde de belirtildiği gibi Heyet-i Ayan üyelerinin üçte biri padişah tarafından seçilmekteydi. En fazla 130 mebus olup bunun 80 tanesi Müslim 50 tanesi gayrimüslim olarak seçilecekti. İki dereceli seçim tercih edilmiştir. İstanbul'da 10 mebus seçilecek olup bunun 5'i Müslim 5'i gayrimüslim olacaktı. 19 Mart 1877 tarihinde Dolmabahçe sarayında 69 Müslim, 46 gayrimüslim toplam 115 mebusla II. Abdülhamid tarafından meclis açılmıştır¹²⁷.

¹²⁴ Meşrutiyet'in ilan edilmesi konusunda Mithat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Mütercim Süleyman Paşa arasında anlaşmazlık olduğu ortada idi ve aralarında konu üzerine tartışmalar çıkmıştır. Mehmed Rüşdü Paşa; "*Meşrûtiyet-i idâreye ehl-i vatanda adem-i kâbiliyyet ve hürriyet-i ahâlîde envâ'ı mazarrat mevcûddur.*" akvâl-i sahîfesiyle ve bu fikire müterettib bırakım delâil-i gayr-i ma'kûle ile bahsi uzattı ve nihâyet "*Biz ahâliye bazı müsâadât gösterelim ki, onlar da devletten hukukumuzu istihsâl ettik zann etsinler. Lakin nef's'ül-emrde bir şey vermiş olmayalım.*" sözü söylenmiştir. Süleyman Paşa: "*Paşa Hazretleri, tebeddül-ü saltanat hâl-i hâzır istibdâdı vikâye için olmadı. Herkes temîn-i istikbâl-i millet için bu fedâkârlığı deruhde etti. Bu işi yapanların ne Sultân-ı mahlû'a bir garaz-ı şahsîleri ve ne de şimdikine bir nisbet-i mahsûsaları var idi*" demiştir. Bundan sonra Girtililere verilen imtiyazların Girtililer tarafından suiistimal edildiği ve ahaliye böyle imtiyazların tehlikeli olabileceği konusunda tartışmalar çıkmıştır. Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkilâb Yâhûd Sultân Abdülaziz'in Hal'i ve Sultân Murad-ı Hâmîs'in Cûlûsu*, 1327, s.61-64.

¹²⁵ 16 Haziran'da Mithat Paşa'nın konağında Çerkez Hasan tarafından Hüseyin Avni ve Hariciye Nazırı Raşid Paşalar öldürülmüştür. Selda Güner, *Yeni Osmanlı Melankolik ve Mason Birader V. Murad (1840-1904)* İstanbul 2018, s. 239-240; Selda Güner Özden, "I. Meşrutiyete Giden Yol: 1876 Senesine Yeniden Bakmak", http://www.tarihinpesinde.com/dergimiz/sayi23/M23_12.pdf (ET: 11.01.2021); Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, 6. Baskı, İstanbul, 2010, s. 107; Davison, Çerkez Hasan'ın kız kardeşi Abdülaziz'in ikinci karısı olduğunu, Çerkez Hasan hem kardeşi hem de Padişah ölümünde sorumlu tuttuğu kişilerden intikam almak için bu işe giriştiğini söylemiştir. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akinhay, İstanbul 2005, s. 360; Çerkez Hasan olaydan sonra yakalanmış ve yargılanmadan idam edilmiştir. Mithat Paşa'ya yargılanması sırasında Çerkez Hasan'ın neden yargılanmadan idam edildiği sorulmuş o da cevaben bu işi Adliye Nazırı Cevdet Paşa ve bu işi icra edenlere sorun demiştir. Midhat Paşa'nın Hatıraları: 2 Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı (Mir'at-I Hayret), YH: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 1997. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 Tetimme* (Yayınlayan: Cavid Baysun), Ankara, 1991, s. 159-160.

¹²⁶ Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, C. VI, S. 21-22 (Ocak-Nisan 1942), s. 46-50.

¹²⁷ Server Armağan, "Türkiye'de Parlamento Seçimleri" s. 47-54, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/96218> (ET:09.01.2021)

2.5.2. Hasan Fehmi Paşa'nın Mebusluğu (1877-1878)

Seçimler yapılmıştır. 15 Safer 1294 (1 Mart 1877) tarihinde Hasan Fehmi Efendi, dördüncü turda Ahmet Vefik Efendi, Ohannes, Sebuk Efendi ile beraber mebus seçilmiştir¹²⁸. Meclisin ilk devresinde Hasan Fehmi Efendi kâtip olarak görev almıştır¹²⁹.

Hasan Fehmi Paşa'nın meclisin ilk devresinde birçok konuda fikir beyan ettiğine şahit olmaktayız. Burada görevi boyunca mecliste yapmış olduğu görüşmelerden alıntılar yapacağız.

Hasan Fehmi Efendi, yirmi birinci toplantıda Rusların savaş ilan etmesi üzerine bir konuşma yapmıştır¹³⁰.

Çok eskiden beri başta devletimiz olmak üzere bütün medeniyetin düşmanı olan Rusya dün aldığımız haberlere göre bizim devletimiz toprağına tecavüz etmek istemiştir. Bir buçuk yıldır devletimiz aleyhine her türlü hileye başvurmaktadır. Avrupa'nın bu durumu bildiğini hem Avrupa basınından yansıdığı kadarıyla hem de tahkikatlarımızla ulaşmaktayız. Ruslar Avrupa'yı da bize karşı tahrik etmeye önce de şimdi de devam etmektedir. Yakında gerçekler ortaya çıkacaktır. Çünkü meşru ve makul bir sebep olmamasına rağmen devletimize saldırdığı herkesin malumu olmuştur.

Rusya şimdiye kadar Hristiyanların bir kısmını himaye ederken şimdi kendi ülkesinde bulunan halklardan daha kötü durumda diye devletimiz hakkında bahaneler uydurmaktadır.

Hürriyetperver padişahımızın ifade özgürlüğüne sahip biri olarak ifade ederim ki çıkacak olan savaşı kan dökmek, hukuk ihlali ya da tecavüz maksatlı tercih etmiyoruz bizim tercih sebebimiz hukukumuz tecavüz

¹²⁸ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci (I. ve II. Meşrutiyet)*, C. I, Ankara 1997, s. 80; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period, a Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Johns Hopkins Press 1963, s. 133.

¹²⁹ Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi (1293=1877-1878), C. II, Hakkı Tarık Us (Hazırlayan), İstanbul 1954, s. 16.

¹³⁰ MMZC, (1293=1877), C. I, Hakkı Tarık Us (Toplayan), İstanbul 1939, s. 170-171; Pall Mall Gazette, "Letter From Paris", 12 May Saturday 1877 (12 Mayıs 1877 Pazar).

edilmesinden ve kendimizi korumak içindir. Haksız yere açılan bu savaşa karşılık vermeden kaçınmak Osmanlılar gibi yiğit ve kahraman bir millete yakışmaz. Her türlü yabancı müdahaleyi reddetmek bağımsızlık ve meşru hukukumuzu korumaktan ibarettir. Padişahımıza Allah uzun ömür versin böyle bir zamanda Kanun-ı Esasiyi ilan ederek bizim serbest bir şekilde idare etmemizi sağlamıştır. Bizim amacımız hakkımızı muhafaza etmektir. Böyle bir savaşa yol açacak sebeplerini ve nasıl bir yol izleneceğini bu işlerden anlayan kişilere havale ederken şimdiye kadar olan hizmetlerine teşekkür eder ve bu konuda elimizden gelen gayreti yerine getirmeliyiz.

Savaşın ne kadar süreceğinin belli olmaması ve karşımızda güçlü bir hasım olması nedeniyle biran evvel bütçenin görüşülmesi ve askerinin yiyecek ve içeceklerinin ile mühimmatlarının biran evvel tedarik edilmesi ve karara bağlanması gerekmektedir. Böyle bir durumda sadece sözle değil fiilen de hizmette kusur etmemeliyiz ve bu sebeple maliye riyasetinden tezkere ya da haberle göndersin biz de burada görüşüp karara bağlayalım.

Yine aynı toplantıda Matbuat Nizamnamesi hakkında fikirlerini beyan etmiştir. Matbuat ne kadar serbest bırakılırsa o kadar ilerler diyerek nizamnamenin bazı maddelerinin ıslahata mecbur olduğunu eğer gazeteciler yanlış bir şey yaparsa herkese mahkeme kapısı açıktır. Ayrıca elli bin kuruş yirmi bin kuruş kefalet akçesi çok fazladır. Bunların görüşülmesi gerekir demiştir¹³¹. Yirmi dördüncü toplantıda Matbuat Nizamnamesi tekrar eline alınmıştır. Hasan Fehmi Efendi matbaa; kitap ve yayınları basmak amacıyla kullanılan araçlara verilen isim olduğu ve bunun için izin almaya gerek olmadığını söylemiştir. Sözlerine matbaa açılmasının serbest olması gerektiği ruhsat alınması gereken şeyin basılacak kitap ya da eser olduğunu ifade ederek bu nedenle matbaalar açılırken sadece haber verilerek açılabilmelidir demiştir¹³².

---

¹³¹ MMZC, C. I, s. 171.

¹³² MMZC, C. I, s. 202.

Yirmi beşinci toplantıda yine Matbuat Nizamnamesi ele alınmış ve Hasan Fehmi Efendi fikirlerini beyan etmiştir¹³³:

Parası olup yazma kabiliyeti olmayan parası olmayıp yazma kabiliyeti olan kişiler bulunmaktadır. Bu sebeple matbuatın gelişebilmesi için yazabilme kabiliyetine sahip ve kanuna uyan her Osmanlı vatandaşı gazete çıkarabilmelidir.

Mizah gazetelerinin lüzumsuz ve muzır olduğunun söylenmesi üzerine Hasan Fehmi Efendi, bu fikre katılmadığını eğer bir gazete veya dergi kanunlara aykırı olarak yayın yaparsa bunun bir cezası olduğunu yazar ve yayıncı bilmektedir. Şimdiye kadar yazılan mizah gazetelerinde ne zarar görülmüştür? Kanuna uymayan zaten gereken cezayı almıştır. Birçok kimse ciddi gazeteler yerine mizah gazeteleri okumaktadır. Sürekli ciddi gazete okumak insanı yorar. Çocukların harfleri öğrenmesinde de mizah gazeteleri etkilidir. Bazıları zararlı yayın diye tümünü aynı kefeye koymak yanlış olur. Bu sebeplerle matbuatın gelişimi ülkenin gelişimi demektir. Zararlı yayın mı yoksa değil mi buna devletçe karar verilir. 20 yıl önceki halimize göre çok ileriyiz ancak Avrupa'dan hala gerideyiz. İlerlememizin nedeni matbuattır demiştir.

Bir ecnebinin gazete çıkarmasında bir sorun çıkmayacağını ancak biz de kapitülasyon belası olduğu için gazete çıkaran ecnebinin kendi tebaasının imtiyazından faydalanacaktır. Avrupa'da bir ecnebi gazete çıkarma hakkına sahip değildir. Biz de kapitülasyonlar olmasa bir ecnebi gazete çıkarsa Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilir ve bizim yasalarımıza uymak zorunda kalırdı. Gazete sahibi ölürse miras olarak mirasçıya devredilmelidir diyerek sözlerine son vermiştir.

Bu konuşmada, Hasan Fehmi Paşa'nın bir süre gazetecikle uğraşmasının izlerini görmekteyiz. Gazete çıkarmanın zorlukları, gazetelere ve gazetecilere verilen cezalara karşı bir yayıncı gözüyle bakmıştır. Matbuatı, ülkelerin gelişmesinde

---

¹³³ MMZC, C. I, s. 212-219.

etkili olduğunu vurgulaması bunu gözler önüne sermektedir. Mizah gazetelerinin gereksizliği konusuna şiddetle karşı çıkarak basın hayatında mizah gazetelerinin gerekli olduğunu ve Avrupa'da önemli yer tuttıklarını diğer mebuslara anlatmaya gayret göstermiştir.

Kırk beşinci toplantıda Hasan Fehmi Efendi, bütçe ve borç alma hakkında fikrini söylemiştir. "Bizim düşmana karşı askerimizi beslemek için paraya ihtiyacımız var bunu da hükümetimiz borç alarak yapabileceğini bize söylemektedir. Devletin gelirleri bize emanet edilmiş ancak önceliğimiz bu olmalıdır demiştir. Hasan Fehmi'nin bu sözlerine karşı mebusların bazıları itiraz ederek halkın vergileri veremeyecek durumda olduğu ve ayrıca nazırların maaşlarının dörtte birini bağışlamalarının yeterli olmadığı söylenmiştir"¹³⁴.

Hasan Fehmi Efendi, bunlar dışında birçok konuda fikrini beyan etmekten çekinmemiştir. Son olarak bir kapanış konuşması yapmıştır¹³⁵.

Cenâb-ı Hakkın bizimle olduğunu gösteren en büyük delil her etrafımız düşmanla dolu iken Gazi II. Abdülhamid Efendimizin padişah olmasıdır. Devletimizin eski düşmanı Rusya iki sene evvel birçok hileler yapmış ve Avrupa kamuoyunu bizim aleyhimize çevirmeye çalışmıştır.

Böyle zor bir zaman padişahımızın tahta geçişiyle birlikte istibdat rejimini kaldırmış, meşrutiyet rejimini ve Kanun-ı Esasi'yi ilan etmiştir. Bu sebeple Allah'a ne kadar şükretsek azdır.

Meclis-i Umumi'nin açılışında söylenen nutukta olduğu gibi hiç kimseden çekinmeden fikrini beyan etmesi söylenmiştir. Bu bizim için büyük bir nimettir. Karadağ meselesini de meclise havale ettiği için teşekkür eder Rusya'ya karşı Allah'ın izniyle ordumuzun zafer kazanacağına dua ederiz.

¹³⁴ MMZC, C. I, s. 338.

¹³⁵ Meclis-i Mebusan'ın kapanış görüşmelerinde Birinci Kâtip İstanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi'nin kapanış konuşması. BOA, Y..EE.. 71/5 (17 Cemaziyülahır 1294-29 Haziran 1877); MMZC, C. I, 371-372.

Amacımız düşmanımız gibi büyüklenme zafer kazanma değil vatanımızı, bağımsızlığımızı korumaktır. Bu sebeple Cenâb-ı Hakk elbette yardımcımız olacaktır. Daha önce de Rusya'nın savaş ilan edilme amacı mecliste birçok mebus tarafından dile getirilmiştir. Rusların savaş ilan etmekteki başlıca nedeni padişahımızın sadık tebaasına ihsan buyurmuş olduğu Kanun-ı Esasi ve usul-ı meşverettir.

Şüphesiz Rusya bilmektedir ki devletimizin tebaası fikir ve vicdan özgürlüğüne sahiptir. Bunlar devletimiz sayesinde dil ve kavimlerini muhafaza etmişlerdir. Bunların farkında olmasına rağmen kendini üstün görerek devletlerin namusu ve milletlerarası hukuka aykırı bir şekilde hareket etmektedir.

Bu koşullarda padişahımızla beraber hareket eylemeliyiz. Karadağ ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bulunan askerlerimiz ile donanmamıza teşekkür ederiz.

Meclis-i Umumi'nin devlet ve vatana faydası çoktur. Burada herkes fikirlerini serbest bir şekilde beyan etmiş ve asla doğru söylemekten çekinmemiştir. Bazı arkadaşlar meclisin faydası olmadığını söylemişlerse de ben onlara katılmıyorum. Kürsüde devletimizin yararına olan birçok konu ele alınmıştır. Ben kendimi böyle bir yerde bulduğum için büyük bir nimet ve övünç duymaktayım. Meclisin ele aldığı bazı konular: Heyet-i Mebusan Nizamnamesi, Karadağ meselesi, Dersaâdet Belediye Kanunu, Teşkil-i Vilayet Kanunu, Matbuat Kanunu, Vilayet Belediye Kanunu gibi birçok konu ele alınmıştır. Bunlardan başka 630 muharrerat, arzuhal, levayih (tasarı) taktim olunmuştur. Ayrıca 100 kadar riyasete tezkere yazılmıştır. Bu yazıların tamamı gerekli yerlere havale olunmuşsa da akıbetleri hakkında bilgiye sahip değiliz.

Heyet-i Mebusan'ın bir başka görevi de gelirlerin artırılması için neler yapılabileceğinin araştırılmasıdır. Bunun için yolların yapılması, göller, nehirler ve limanların temizlenmesi ziraatımızı artıracak önlemleri alınması gerekmektedir.

Kanaatimce yalnızca Dersaâdet'de değil vilayet merkezlerinin hepsinde olmasa da bazılarında Mekteb-i Kavânin'in teşkil edilmesini gerekli görmekteyim.

Sizlere elimden geldiğince fikirlerimi beyan etmeye çalıştım. Allah padişahımıza uzun ömürler versin ve devletimize Allah yardımcı olsun sözleriyle nutkuna son vermiştir.

Paşa kapanış konuşmasında meşruti yönetimle birlikte herkesin fikrini rahatça beyan edebildiğini, bu özgürlüğü padişaha borçlu olduklarını, bazı mebusların meclisi faydalı olarak görmemelerinin bir yanlıgı olduğunu, burada konuşulan birçok konunun ve konuşma fırsatının devlet için yararlılığını belirterek meşrutiyet yanlısı görüşlerini beyan etmiştir.

28 Haziran 1877 tarihinde 56. toplantısını yaparak Meclis-i Mebusanın ilk devresine son verilmiştir¹³⁶.

2.5.3. Hasan Fehmi Paşa'nın Meclis Başkanı Seçilmesi

Yeniden seçimler yapılmış ve Hasan Fehmi Efendi tekrar İstanbul mebusu olarak meclise girmiştir. 13 Aralık 1877 Meclis sade bir törenle açılmıştır.

Ahmet Vefik Paşa, mebus olarak seçilememiş ve kendisi Heyet-i Ayan olarak meclise girmiştir. Bu nedenle meclis başkanı belirlemek için yeniden seçimler yapılmıştır. Seçimlerde Kanun-ı Esasi'nin 77. maddesine¹³⁷ göre çoğunluk sağlayacak 3 kişi seçilecek ve bunlar arasından bir kişi meclis başkanı olacaktır.

Başkanlık ve vekillik için 3 kişi belirlenmiş olup 8 aday seçilmiştir. Meclis-i Mebusan Başkanlığını için hak kazanan adayların ilki İstanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi¹³⁸ ikincisi Asım Efendi ve sonuncusu Aydın Mebusu Yenişehirlizade Ahmed Efendi'dir. Meclis-i Mebusan Başkanvekili (reis vekili)

¹³⁶ Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, s. 163.

¹³⁷ Heyeti Mebusan Riyasetine Heyet tarafından ekseriyetle üç ve ikinci ve üçüncü riyasetlere üçer nefer ki cem'an dokuz zat intihap olunarak huzuru şahaneye arz ile bunlardan birisi riyasete ve ikisi reis vekâletlerine bâ-irade-i seniye tercih ve memuriyetleri icra kılınır Tarhan Erdem, *Anayasalar Ve Seçim Kanunları 1876-1982*, İstanbul 1982, s. 9; <https://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm> (ET: 24.12.2020)

¹³⁸ Gazetede Hasan Fehmi Efendinin meclis başkanı aday olarak gösterilmesinden söz edilmiştir. *London Daily News*, "Constantinople," 01 January Tuesday 1878, (1 Ocak 1878 Salı)

olarak da Hüdavendigâr Mebusu Şeyh Bahaddin Efendi, İstanbul Mebusu Hüdaverdizade Ohannes Efendi, Selanik Mebusu Mehmed Şefik Paşa, Ankara Mebusu Ahmed Tevfik ve Edirne Mebusu Rupen Efendi seçilmişlerdir. Bunlardan birisinin meclis başkanı olarak tayin edilmesi gerekmektedir. Seçimler sonrası İstanbul Mebusu Hasan Fehmi Efendi Meclis-i Mebusan Başkanı tayin edilirken¹³⁹ Hüdavendigâr Mebusu Şeyh Bahaddin Efendi ve İstanbul Mebusu Hüdaverdizade Ohannes Efendi Meclis-i Mebusan Başkanvekili olarak tayin edilmişlerdir¹⁴⁰.

Hasan Fehmi Efendi, 31 Aralık 1877 tarihinde meclis başkanı seçildiği için bir konuşma yapmıştır. “Kendisinin başkan, Bahaddin Efendi’nin birinci başkanvekili ve Ohannes Efendi’nin ikinci başkanvekili seçildiğini belirttikten sonra bu göreve kendisini layık gördüğü için meclise teşekkür etmiştir. Görevin ne kadar hassas ve mühim olduğunu bildiğini bu sebeple elinden gelen gayreti göstereceğini ifade ederek padişah efendimizin isteği ve vatanımıza layık bu güzel hizmeti Allah’ın yardımıyla başarılı olmaya dünyada ve ahirette mecburuz diyerek sözlerine son vermiştir”¹⁴¹.

Meclisinin ikinci devresinde meclis başkanı olması sebebiyle Hasan Fehmi Paşa’yı pek fazla aktif olarak görmemekteyiz. Genelde mebuslara söz veren ve birkaç konuda fikrini beyan eden bir rolde görmekteyiz. Bunun dışında muhacirler yararına toplanan yardım için bir miktar para vermiştir¹⁴².

¹³⁹ Gazetede yer alan haberde Ahmet Vefik Paşa’nın yerini alan yeni meclis başkanı, yasalar hakkında malumata sahip biri olan Hasan Fehmi Efendi olmuştur. Ayrıca gazete Hasan Fehmi Efendi’nin avukatlık yapmış olduğu, hazır cevap biri olup aşırı derecede ilerici biri değildir diyerek Hasan Fehmi hakkında kısa bir değerlendirme yapmıştır. *Pall Mall Gazette*, “The Ottoman Parliament”, 11 January Friday 1878, (11 Ocak 1878 Cuma); Davison, Hasan Fehmi Paşa’nın Ahmet Vefik Paşa’ya göre daha ılımlı olduğunu ve herkese söz hakkı tanıdığını söylüyor. Roderic H. Davison, “Hasan Fehmi”, *El*², III, s. 249.

¹⁴⁰ BOA, İ..DUİT 11/91 (18 Zilkade 1294-24 Kasım 1877); MB.İ... 42/120 (18 Zilkade 1294-24 Kasım 1877); 18 Aralık 1877 tarihinde meclis başkan seçimi için biraya gelmiştir. Başkan ve iki başkanvekili için 3 aday seçilerek padişaha bildirilecektir. Yapılan seçimde Sadık Paşa 62, Yusuf Paşa 58 Yenişehirli Ahmed Efendi 26, Hasan Fehmi Efendi 24 oy almıştır. Sadık Paşa oylar için teşekkür etmiş şahsi sebeplerden dolayı tüm ısrarlara rağmen başkanlığı kabul etmemiştir. İkinci sıradaki Yusuf Paşa’da işlerinin yoğunluğunu öne sürmesi sebebiyle 20 Aralık 1877 tarihinde tekrar meclis başkanı seçilmesi için oylama yapılmıştır. Oylama sonucunda Hasan Fehmi Efendi 56 oy alarak salt çoğunluğu sağlamıştır. Diğer adaylar Asım Efendi ve Aydın Mebusu Yenişehirizade Ahmed Efendi’dir. MMZC, C. II, s. 25-26.

¹⁴¹ MMZC, C. II, s. 39

¹⁴² Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle ortaya çıkan Tuna ve Edirne’den gelen muhacirlere mebusan heyeti tarafından 1.163.348 kuruş toplamış olup Hasan Fehmi Efendi, 4000 kuruş bağışta

Meclis ilk devresinde 56 toplantı yapmışken ikinci devresinde ancak 29 toplantı yapılabildiği görülmüştür. 14 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebusan'ın tatil edildiği ilan edilmiştir. 10 Safer 1295 (13 Şubat 1878) tarihinde çıkarılan tezkere-i seniyye mecliste okunmuş ve sonrasında "Hasan Fehmi Efendi, padişahımızın şimdiye kadar meclisimiz için yapmış oldukları inkâr edilemez fakat zorlu koşullar nedeniyle padişahımızın emri ile meclis tatil edilmiştir." sözleri üzerine mebuslar dağılmaya başlamıştır¹⁴³.

New York Times gazetesinde yer alan yazıda Halil Ganem'in meclisteki anılarından söz edilmiştir. "Meclis Başkanı Hasan Fehmi'nin meclisin vasıtasıyla yönetimin kendi ellerinde olduğunu söylemesi üzerine o zamanlar genç ve tecrübesiz olduğunu söyleyen Halil Ganem, mecliste kendilerini özgür bir şekilde ifade edip etmeyeceklerini sorduğunda meclis başkanı olan Hasan Fehmi Efendi'nin bir süre durakladıktan sonra meclisin üzerinde Padişahın iradesi olduğunu ve perde arkasından kendilerini dinlediğini söylemiştir"¹⁴⁴.

Halil Ganem'in yukarıda bahsedeceğimiz anısı da göstermektedir ki Osmanlı Devleti'nde ilk kez uygulanan meşrutî yönetimin padişaha bağlılıktan hızlı bir şekilde vazgeçilemeyeceğini ve Hasan Fehmi'nin bu sebeple cevap vermesine engel olduğunu gözler önüne sermektedir. Mutlak iktidara sahip olan padişahın gücü ancak 1909 yılında Kanun-ı Esasi üzerinde yapılan değişikliklerle mümkün olmuştur¹⁴⁵.

Meşrutiyet Dönemi Mebusan Meclisi'nin kapanması ile uzun bir tatile girmiş, meşrutiyetin ilk devresi sona ererken Hasan Fehmi için her şey yeni başlamıştır. Meclis başkanlığı ile devlet kademesinde en üst göreve ulaşmış, bu görev

---

bulunmuştur. MMZC, C. II, s. 154-155; Ayrıca kurulan Muhacir Komisyonunda Hasan Fehmi Bey dahil 10 kişi görev yapmaktaydı. MMZC, C. II, s. 414.

¹⁴³ MMZC, C. II, s. 406.

¹⁴⁴ *New York Times*, "Not What The Sultan Wanted: Khalil Ganem Effendi's Experience at the First Turkish Parliament", 29 March Saturday 1896 (29 Mart 1896 Pazar)

¹⁴⁵ Başta Mithat Paşa'nın keyfi bir şekilde sürgüne gönderilmesine dayanak olan 113. madde olmak üzere padişahın yetkileri törpülenmiştir. Cem Eroğlu, "1908 Devrimini İzleyen Anayasa Değişiklikleri" <https://cemerogul.files.wordpress.com/2012/03/1908-devrimini-izleyen-anayasa-dec49fic59fiklikleri.pdf> (ET: 18.03.2021)

kendisinin tanınmasına ve bundan sonraki görevleri için de önemli bir basamak teşkil etmiştir.

2.6. Rüşumat Emaneti

Hasan Fehmi Paşa'nın başka bir görevi de Rüşumat eminiğidir. Gümrüklerde emanet sistemine 1860 yılında geçilmiştir. Daha önce iltizam yolu ile işler yürütülürken bu kararlar büyük merkezlere gümrük emanetleri kurulmuş başlarına birer emin atanmıştır¹⁴⁶. Gümrük işlerine bakan kişiye de Rüşumat Emini denmiştir. İlk Rüşumat emini görevine Kâni Paşa (1805-1885) getirilmiştir¹⁴⁷. Maliye nezaretine bağlı olan Rüşumat emini bazen Gümrük Nezareti olarak da adlandırılmıştır¹⁴⁸.

Hasan Fehmi Paşa, Rüşumat emanetine görevine üç kez tayin olmuştur. İlk tayini 10 Mayıs 1890'de ikincisi 26 Aralık 1895'te gerçekleşmiştir¹⁴⁹. Üçüncü ve son kez 13 Ekim 1904'te bu göreve tayin edilmiştir¹⁵⁰. Devlet salnamelerine bu görevi ilk kez 1892 yılında yansımaktadır. Paşa, bu salnamede vezir rütbesi ile Rüşumat emini olarak görünmektedir. Burada Hasan Fehmi Paşa, Müsteşar Berteram Efendi olmak üzere 4 kişi görev yapmaktaydı¹⁵¹. 29 Ekim 1907 tarihinde Hasan

¹⁴⁶Mübahat S. Kütükoğlu, "Gümrük" s. 266, <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023172.pdf> (ET: 16.12.2020)

¹⁴⁷ Mehmet Zeki Pakalın, "Rüşumat Emini", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, İstanbul 1993, C. III, s. 64.

¹⁴⁸Mehmet Genç, "Nazır" s. 449, <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/32/C32024074.pdf> (ET: 16.12.2020)

¹⁴⁹ Göreve başladığında 1500 kuruş maaş almaktaydı. BOA, DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837); Hasan Fehmi Paşa, Halep valisi olarak atanmış ancak mazereti nedeniyle Rüşumat emaneti görevine getirilirken Rüşumat Emini Raif Paşa'da Halep valisi olarak görevlendirilmiştir. BOA, İ..DH.. 1330/16 (9 Receb 1313-26 Aralık 1895); Daha önce iki kez Rüşumat eminiği yapan Hasan Fehmi Paşa, Halep valiliği görevi yerine tekrar Rüşumat eminiğine tayin edilmiştir. *The Times*, "Turkey", 28 December Saturday 1895 (28 Aralık 1895 Cumartesi)

¹⁵⁰ 20 bin kuruş maaşla göreve getirilmiştir. BOA, DH.SAİDd... 80/337 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837); Dahiliye nezaretinden yazılan yazıda Hasan Fehmi Paşa'nın Rüşumat Emaneti'ne tayin edilmiştir. BOA, BEO 2457/184232 (25 Ramazan 1322-3 Aralık 1904); Rüşumat Emini Hasan Fehmi Paşa'ya şahsi masraflar adıyla 287591 kuruş 10 paranın Selanik valiliğine ait parasının verilmesi istenmiştir. BOA, DH.MKT. 911/85 (20 Ramazan 1322- 28 Kasım 1904)

¹⁵¹ SDAO, H. 1308 (M. 1892), 46. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Âmire, s. 360; diğer salnamelerde bazı değişiklikler olduğu için dipnotta vermeyi doğru bulduk. Aynı bilgiler mevcut sadece bir kişi daha görevlendirilerek 5 kişi görev yapmaktaydı. SDAO, H. 1309 (M. 1893), 47. Def'a, s. 382; Hasan Fehmi Paşa, Müsteşar Mehmet Ali Bey ve 6 kişi görev yapmaktadır. Bunlar Rüşumat emini, müsteşar, mektubçu, muhasebeci, müşavir ve müşavir muavini idi. Bu salnamede Rüşumat emanetine müşavir muavini eklenmiştir. SDAO, H. 1323 (M. 1905), 61. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan, s. 518; SDAO, H. 1325 (M. 1907), 63. Def'a, s. 566.

Fehmi Paşa, Rüşumat emaneti görevinden alınarak Şura-yı Devlet Riyaseti'ne (Başkanlığına) tayin edilmiştir¹⁵².

Hasan Fehmi Paşa'nın Rüşumat emniyeti görevinin bazı kesintilere uğradığına tanık olmaktadır. Görevine devam ederken ek görevler almıştır. Mesela Tokat olaylarını incelemek için oluşturulan olağanüstü mahkemenin başkanı görevini alırken bir diğeri de İtalya'ya gitmek için görevlendirilmesidir. Bu görevleri sırasında, Rüşumat emniyeti devam ederken bazen aldığı görevlerden dolayı görevine son verilmiştir. Bunlardan biri de 11 Haziran 1893 tarihinde Aydın valisi olarak görevlendirilmesidir¹⁵³.

Hasan Fehmi Paşa'nın Rüşumat emanetliği görevi sırasında maaşına zam yapılırken birkaç kez de nişan almıştır. Rüşumat Emniyeti Hasan Fehmi Paşa'nın uzun süredir memuriyette bulunması ve gayretli hizmetlerinden dolayı 15 bin liralık maaşının 20 bin kuruşa çıkartılmasına karar verilmiştir¹⁵⁴. Vergi gelirlerini artırmadaki gayretleri sebebiyle kendisine Mecidi Nişanı verilmiştir¹⁵⁵. Yine Rüşumat emaneti görevi sırasında Dahiliye ve Maliye nezaretlerine yazılan bir yazıda Rüşumat Emniyeti Hasan Fehmi Paşa'ya Murassa Mecîdî Nişanı verilmiştir¹⁵⁶.

2.6.1. İlk Faaliyetleri

Hasan Fehmi Paşa, göreve geldikten kısa bir süre sonra kendisi tarafından imzalı vesikada gümrüklerin düzenlenmesi ve gelirlerin artırılması için neler yapılacağı ele alınmıştır. Yazıda göreve başlayalı 5-6 ay olduğu ve bu zaman zarfında neler yapılması gerektiğini gördüğü kadarıyla aktarmaya çalıştığını ifade etmiştir¹⁵⁷.

¹⁵² BOA, BEO 3174/238020 (22 Ramazan 1325-29 Ekim 1907)

¹⁵³ Aydın'a biran evvel görev yerine gitmesi istenmiştir. BOA, BEO 218/16330 (26 Zilkade 1310-11 Haziran 1893) BOA, İ..DH.. 1304/43 (26 Zilkade 1310-11 Haziran 1893); Hasan Fehmi Paşa, Aydın vilayetine vali olarak görevlendirildiği için Ticaret ve Nafia Nazırı Tefvik Paşa onun yerine geçici olarak Rüşumat Emniyeti işlerine bakacağı. BOA, İ..HUS. 12/92 (26 Zilkade 1310-11 Haziran 1893); Aydın Vilayeti Valiliğine tayin edilen Hasan Fehmi Paşaya 30 bin kuruş maaşın verilmesi. BOA, İ..DH.. 1304/50 (29 Zilkade 1310-14 Haziran 1893)

¹⁵⁴ BOA, İ..DH.. 1209/94637 (6 Cemaziyülahır 1308-17 Ocak 1891) Tokat olayları sonrası görevinden başka bir bölümde ele aldık.

¹⁵⁵ BOA, İ..DH.. 278/100509 (24 Zilkade 1309- 20 Haziran 1892)

¹⁵⁶ BOA, BEO 28/2046 (5 Zilhicce 1309-1 Temmuz 1892)

¹⁵⁷ Göreve ilk başladığı yıl Hasan Fehmi Paşa, Mısır gümrükleri için Mısır Gümrükleri Müdürü M. Ornstein ile görüşmüş ve her iki tarafında işine yarayan yeni bir sözleşme üzerinde uzlaşmaya

Yazmış olduğu layihaya gümrük resminin halktan dolayı alınan bir vergi olduğu bu vergilerin artırılması için devletler çeşitli kanunlar koyduklarını ifade ettikten sonra Osmanlı Devleti'nde gümrük vergisi bazen emanet bazen de mültezimlere ihale edilerek toplanırken 30 yıl evvel mültezim sistemi kaldırılarak Rüşumat Emaneti teşkil edilmiştir. Gümrük vergilerindeki en büyük düşüşün sebebi gümrükten malların kaçırılmasıdır. Bunların önlenmesi için sahillere seyyar kulübeler, küçük vapurlar ve kayıkların bulundurulması, seçilen memurların herkes tarafından bilinen güvenilir kişiler olması ve geçinebilecek kadar yeterli maaş verilmesi gerekmektedir. Alınan bu önlemler az bir masraf olmakla beraber devletimize katkısı çok olur. Sahillere yapılacak binalar, seyyar kulübeler, vapurların sayısı, alınacak memurlar ve maaşları hakkında bir layiha hazırlanabilir. Gümrüğe gelen eşyadan ne kadar vergi alınacağına dair memurlar kanunlara göre hareket etmelidir. Gümrükte mal kaçıramayan tüccar getirdiği maldan daha az vergi alınmasını sağlamak için çalışabilir bunun engellenmesi için gümrükte görev alan memurların birbirini teftiş etmeleri gerekir demiştir.

Rüşumat eminiği sırasında Hasan Fehmi Paşa'nın birçok komisyona başkanlık yaptığını görmekteyiz.

Hasan Fehmi Paşa'ya yazılan yazıda Haydarpaşa Demiryolu'ndan dolayı hükümet ile kiracılar arasında sorun olan arsaların Meclis-i Vükelâ'da görüşüleceği, bazı konularda da Hasan Fehmi Paşa'ya danışılacağı için Babiali'ye gelmesi istenmiştir¹⁵⁸. Haydarpaşa Demiryolu'ndan dolayı hükümet ile kiracılar arasında sorun çıkmıştır. Sorunun çözüme kavuşturulması için Rüşumat Emmini Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında, Hukuk Müşaviri Gabriel Efendi,

---

başlamıştır. *The Times*, "Turkey" 13 December Saturday, 1890 (13 Aralık 1890 Cumartesi) BOA, Y..MTV. 47/105 (6 Cemaziyülahır 1308-17 Ocak 1891)

¹⁵⁸ BOA, BEO 213/15959 (20 Zilkade 1310-5 Haziran 1893); Y..A...HUS. 275/74 (20 Zilkade 1310-5 Haziran 1893); 1306-1307 senelerinde yol ve geçitlerin inşaatında geçen senelere göre bir düşüş olduğu bunun sebeplerinin araştırılması ve yeniden inşaatın artırılması için neler yapılabileceği hakkında bir komisyon kurulması istenmiştir. Bu komisyonun Rüşumat Emininin başkanlığında olması istenmişse de işlerinin yoğunluğu nedeniyle başkasının başkanlığında yapılması karar verilmiştir. BOA, Y..A...HUS. 261/76 (9 Zilkade 1309-5 Haziran 1892)

Nafia Nezareti Fen Müşaviri Mösyö Galan ve kiracılardan oluşan bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon tarafından bir rapor hazırlanmış ve rapor Şura-yı Devlet'e havale edilmiştir¹⁵⁹.

2.6.2. İtalya Görevi

Hasan Fehmi Paşa, Rüşumat emaneti görevinde iken 1893 yılında İtalya'ya gitmiştir.

İtalya kral ve kraliçesinin 25. evlilik yıldönümünü resmi tebrik için Hasan Fehmi Paşa ile birlikte Tahrirat-ı Hariciye Kâtibi Nuri Bey ve Kaymakam Tevfik Bey görevlendirilmişlerdir. Hasan Fehmi Paşa'ya 750, Nuri Bey'e 250, Tevfik Bey'e 200 lira harcırâh verilecektir¹⁶⁰. İtalya'dan dönene kadar Rüşumat emanetine Ticaret ve Nafia Nazırı Tevfik Paşa vekalet edecektir¹⁶¹.

Hasan Fehmi Paşa ve yanındakiler İtalya'ya Talia vapuruyla 15 Nisan 1893 Cumartesi akşamı yola çıkacakken hava koşullarından dolayı pazar sabahı yola çıkmış ve 20 Nisan 1893 Perşembe günü Brindisi limanına gelmişlerdir. Burada kendilerini Osmanlı Devleti şehbenderi ve mahalli erkandan kişiler karşılamışlardır. Hasan Fehmi Paşa'nın İtalya kralı ziyareti diplomatik açıdan her ne kadar önemli bir yer tutmakta ise de burada edindiği deneyimleri padişaha sunduğu layihada çok renkli bir şekilde sunmaktadır. Layiha; dönemin eğlenceleri, tanıştığı önemli şahıslar, Roma'da bulunan saraylar hakkında bilgiler içermektedir. Layihanın devamında "Roma'da gezilecek yerler arasında harabeler, müzeler, mozaik fabrikası bulunurken dönüş yapacağım sırada Napoli'de bulunan yanardağın patlaması sonucu lavlar altında kalan Pompei şehrinin kalıntılarının 35 sene evvel gün yüzüne çıkarılarak gezilecek yer haline getirildiğinden" bahsedilmiştir. Ayrıca Napoli'de buradan çıkarılan kalıntıların sergilendiği bir müze ve birçok deniz canlısının bulunduğu bir akvaryum olduğu

¹⁵⁹ BOA, MV. 74/12 (12 Safer 1310-5 Eylül 1892)

¹⁶⁰ BOA, BEO 182/13627 (23 Ramazan 1310-10 Nisan 1893); BOA, BEO 182/13628 (23 Ramazan 1310-10 Nisan 1893)

¹⁶¹ Gazetede İtalya kralının 25. evlilik dönemi nedeniyle Rüşumat Emni Hasan Fehmi Paşa, Dahiliye Nazırı Nuri Bey ve Tevfik Beyle beraber Roma'ya giderek Brindisi Limanına çıkmışlardır. Padişahın, Kral Humbert'e (I. Umberto) yazmış olduğu mektubu götürmüşlerdir. *The Times*, "The Silver Wedding At Rome", 19 April Wednesday, 1893 (19 Nisan 1893 Çarşamba); BOA, BEO 184/13730 (28 Ramazan 1310-15 Nisan 1893); BOA, BEO 184/13780 (29 Ramazan 1310-16 Nisan 1893); BOA, İ..HUS. 10/80 (28 Ramazan 1310-15 Nisan 1893)

ifade edilmiştir. Layihanın sonunda yanardağ, Pompei şehri, resmi geçit törenine ait fotoğraflar ile balo ve ziyafetlerde çalınan müziklerin notaları, operanın güftelerinin padişaha taktim edileceği söylenmiştir¹⁶².

2.6.3. Görev Aldığı Komisyonlar

Hasan Fehmi Paşa, İtalya'dan döndükten sonra çeşitli konular hakkında karar verilmesi için kurulan komisyonlarda görev yapmaya devam etmiştir.

Haydarpaşa demiryolu sorunu için Sadâret'e gelen İngiltere Sefiri Sir Philip Currie'ye bu sorunun, Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığındaki komisyonunda adil bir şekilde inceleneceği konusunda bilgilendirme yapılarak komisyon kararlarının

¹⁶² Şehbender, 21 Nisan Cuma günü sabahı kral tarafından sarayda karşılanacağımızı söylemiş fakat Roma'ya giden tren hareket ettiği için vaktinde sarayda olunamayacağı ortada olduğu için bir tren tutulup vaktinde Roma'da olunmuştur. Roma'da hükümetimizin sefiri Mehmet Nedim Bey ve İtalyan temsilciler tarafından karşılandım ve buradan otele geçtik bir müddet dinlendikten sonra saraya hareket gittik. Sarayda Teşrifat nazırı onları karşılamış ve kralın olduğu salona götürmüş. Burada kral bana doğru gelerek onunla tokalaştım. Bende kendisine tebriknameyi teslim ettim. Kral padişaha teşekkürlerini bildirdi ve ayrıca oğlunun Dersaâdet'de çok iyi karşılandığı için de şükranlarını sundu. Sonra kralın huzuruna benimle beraber seyahat eden Nuri ve Tevfik Beyler çıktılar ve kral onlarla kısa bir süre sohbet ederek onlara da teşekkür etti. Kralın huzurundan çıkıldıktan sonra kraliçenin huzuruna gidildi. Kraliçe ziyaretimiz için bizlere teşekkür etti ve kısa bir süre sonra huzurundan ayrıldık. Alman kral ve kraliçesinin ziyaretçi defterine ismimi yazdırdım o akşam tiyatrodaki bir opera vardı ben de kral locasında tiyatroya katıldım. Locada krallar, asiller ve üst düzey askerler bulunmaktaydı. 22 Nisan 1893 Cumartesi günü tebrik için açılan ziyaret defterine adıma yazdırıp Hariciye nezaretine giderek orada nazırla görüşüp oradan İngiliz, Avusturya ve Rus sefirlerini ziyaret ettim. Aynı günün akşamı saraydaki 200 kişilik davete katıldım burada kral tarafından Fransızca bir nutuk dile getirildi. Nutukta bu anlamlı güne katılan başta Alman imparatoru ve imparatoriçesine, prenslere prenseslere ve devlet temsilcilerine kendisi ve eşi adına teşekkür etti. Buna karşılık Alman imparatoru da Almanca bir nutuk okudu ve krala kendisi ve eşi adına teşekkür etti. 23 Nisan 1893 Pazar günü saraydaki konsere davet edildim ve konsere üniformam ile katıldım. 24 Nisan 1893 Pazartesi günü sabah vakitlerinde sarayda resmi geçit töreni yapıldı. Törene benimle beraber gelenler katıldı. Tören iki saat kadar sürmüş, Alman marşı çalınırken 25 bin kadar asker geçit töreninde bulunmuştur. Aynı gün İngiliz sefirinin davetine katıldım. Davet gününün akşamında da yalnızca kralı tebrik için gelen olağanüstü elçiler için sarayda bir ziyafet verildi ben de üniformamla davete iştirak ettim. Bu davette yanındakilerle beraber Alman imparatoriçesi ile tanıştırdım. İmparatoriçe Payitaht ziyaretinden güzel anılar kaldığından bahsetti. Daha sonra İtalya Prensi ile tanışarak İstanbul'a geldiği ve orada geçirdiği zaman hakkında sohbet ettik. 25 Nisan Salı günü kralın düzenlediği ve davetlilerin katılabildiği bir oyuna kırk frank vererek katıldım. Akşamda kralın şerefine Quirinal Sarayı'nda verilen ve 400 kişinin olduğu bir baloya davetli olarak katıldık. Quirinal Sarayı'nın ilk sahiplerinin papalar olduğu söylenmektedir. (Saray hakkında kısa bilgiler verilmiş. Papaların konutu olarak kullanıldığı vs.) 26 Nisan Çarşamba günü kralın bahçede düzenlediği davete katıldıktan sonra akşamda Doria Pamphili Sarayı'ndaki baloya davet edildim. Sarayın tüm oda ve salonlarında heykeller ve ünlü İtalyan sanatçılar tarafından yapılan göz alıcı tablolar mevcuttu. Kral yanımıza gelerek kendisini tebrik için geldiğimiz için padişahımıza şükranlarını sundu. BOA, Y..EE.. 13/2 (22 Şevval 1310-9 Mayıs 1893)

kesin olmadığı ifade edilmiş ve sadece araştırma yapıldığının üzerinde durulmuştur¹⁶³.

Kasım 1896 yılında ise Hasan Fehmi Paşa, ticaret antlaşmalarını inhisaratı hamse işini elçilerle görüşüp neticelendirmek için görevlendirilmiştir¹⁶⁴.

Bir diğerinde Dersaâdet ve Galata'da yapılması gerekli olan gümrük dairlerinden dolayı rıhtım şirketi (Dok ve Antrepo Şirketi) ile ortaya çıkan sorunun çözülmesi için Rüsumat Emni Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında bir komisyon oluşturulmuş. Bu komisyonda Rüsumat Müsteşarı Naum Paşa, Babıali Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ve Nezaret Hukuk Müşaviri Mahmud Esad Efendiler görevlendirilmişlerdir. Hasan Fehmi Paşa tarafından imzalı vesikada şirketin vekili Mösyö Grane ile yapılan görüşmeler sonundaki mazbataların bir ve iki numaralarında Eminönü-Sirkeci arasında istimlak edilen araziler, üç numarada iki harita, vergi kayıtları ve şirketin Fransızca mektubunun tercümesi, Rüsumat emaneti ve şirketin yerlerini gösteren haritalarla cetveller bulunduğunu söylemiştir¹⁶⁵.

Başka bir görevde ise Osmanlı Devleti ile İran hükümeti arasında önceden imzalanan ticaret antlaşmasının iki devlet arasında suretinin görüşmek için İran Gümrük Nazırı Mösyö Navis ile Muavini Sıddık Han Dersaâdet'e gelmiş ve bu meselenin görüşülmesi Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında kurulan bir komisyona havale edilmiştir¹⁶⁶.

Diğer bir komisyonda Aydın vilayetinde bulunan krom madenlerinin İngiliz maden işletmecisi Paterson'a verilmesine rağmen imtiyaz hukukuna aykırı davranılması üzerine İngiliz elçiliği tarafından bu sorunun çözüme kavuşturulması istenmiştir. Sorunun araştırılması ve çözümü için oluşturulan komisyonun başkanlığına

¹⁶³ Y..A...HUS. 294/28 (12 Şevval 1311-18 Nisan 1894)

¹⁶⁴ BOA, BEO 861/64568 (27 Cemazeyilevvel 1314-3 Kasım 1896) aynı ay içinde tekeller için Ticaret Nazırı Selim Melheme Paşa'nın istenilen neticeye ulaşamayacağını gören padişah, Hasan Fehmi Paşa ve Karatodori Paşa'yı görevlendirmiştir. *The Times*, "Turkish Affairs, 21 November Saturday 1896 (21 Kasım 1896)

¹⁶⁵ BOA, BEO 2440/182956 (23 Safer 1322-9 Mayıs 1904); BOA, İ..DUİT 33/1 (29 Rebiülahir 1323-3 Temmuz 1905)

¹⁶⁶ BOA, Y..A...RES. 133/50 (5 Ramazan 1323-3 Kasım 1905); Hariciye nezareti tarafından yazılan yazıda Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında Sırp Devleti ile yapılacak ticaret antlaşması için kurulan komisyona İran Devleti ile yapılacak olan ticaret antlaşmasının da görüşülmesine karar verilmiştir. BOA, BEO 2698/202337 (5 Ramazan 1323-3 Kasım 1905)

Rüsumat Emini Hasan Fehmi Paşa getirilmiştir¹⁶⁷. Yine Aydın vilayetinde bulunan 6 tane krom madeni ve zımpara taşı Madam Abot'a Evkâf-ı Hümâyûn tarafından ihale edilmesine rağmen sonuçlanmaması üzerine İngiltere sefaretî tarafından şikâyet edilmiş ve olayın araştırılması için Rüsumat Emini Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir¹⁶⁸.

Başka birinde Şark Demiryolları Kumpanyası ile Osmanlı arasında hakeme gidecek olan maddelerin hazırlanması için Rüsumat Emini Hasan Fehmi ve Şurayı Devlet Mülkiye Dairesi Azası Celaledin Paşa'dan oluşan bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir¹⁶⁹.

Dış basına yansıyan bir haberde Düyun-ı Umumi Meclis İdaresi Reisi Mösyö Blok ile Rüsumat Emini Hasan Fehmi Paşa arasında, 25 Nisan'da imzalanan protokol hükümleri uyarınca gümrük vergilerinin yüzde 3'ünün tahsili, Düyun-ı Umumi tarafından gümrük vergilerinin artırılması ve tahsili ile ilgili görüşmelerin devam ettiği bildirilmiştir¹⁷⁰.

2.7. Divan-ı Muhasebat Reislîği (1897-1902)

Hasan Fehmi Paşa'nın Divan-ı Muhasebat reisi olarak seçilme nedeni uzun süre avukatlık yapması ve engin hukuk bilgisine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. O sırada Rüsumat Emini görevi yapan Hasan Fehmi, Tevfik Paşa'nın yerine Divan-ı Muhasebat Reisi olurken yerine Maliye Nazırı Nazif Paşa'da Rüsumat Emini olarak göreve getirilmiştir¹⁷¹.

¹⁶⁷ BOA, BEO 2876/215657 (26 Cemaziyevvel 1324-18 Temmuz 1906)

¹⁶⁸ BOA, BEO 2899/217414 (9 Receb 1324-29 Ağustos 1906); belgede bahsedilen krom ve zımpara madenleri için Hasan Fehmi Paşa başkanlığında oluşturulan komisyona bir aza daha katılıp katılmayacağı sorulurken eğer gerekli ise haber verilmesi istenmiştir. BEO 2911/218275 (28 Receb 1324-17 Eylül 1906); Hasan Fehmi Paşa'nın diğer bir başkanlığı da Bulgar meselesinin görüşülmesine sadrazamın imzasıyla karar verilmiştir. BOA, Y..A...RES. 137/65 (22 Cemaziyevvel 1324-14 Temmuz 1906); Dahiliye nezareti tarafından Hasan Fehmi Paşa'ya gönderilen yazıda Bulgaristan ile vergi tadilatı görüşmelerine gerek görülürse Necip Melhame Paşa'nın da katılabileceği belirtilmiştir. BOA, BEO 2876/215657 (26 Cemaziyevvel 1324- 18 Temmuz 1906)

¹⁶⁹ BOA, İ..TNF. 17/2 (6 Cemaziyevvel 1325-17 Haziran 1907); BOA, Y..A...RES. 147/4 (21 Rebiülahir 1325-3 Haziran 1907); Beyrut Rüsumat Nezareti ile Liman ve Rıhtım Şirketi arasındaki sorun Rüsumat Emini Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında bir komisyonda incelenmesine karar verilmiştir. BOA, Y..A...RES. 147/62 (8 Cemaziyevvel 1325- 19 Haziran 1907)

¹⁷⁰ *The Times*, "The Turkish Customs", 20 May Monday 1907 (20 Mayıs 1907 Pazartesi)

¹⁷¹ BOA, İ..DH.. 1350/21 (5 Cemaziyevvel 1315-2 Ekim 1897)

Hasan Fehmi Paşa, 1897-1902 yılları arasında bu görevi yerine getirmiştir. Göreve başladığı ve görevine son verildiği günler hakkında bazı kaynaklarda farklılık olsa da biz göreve başlangıç olarak atama yazısının tarihini esas alarak 2 Ekim 1897'yi kabul ettik¹⁷². Görevden ayrılışı hakkında da yine farklı günler verilmiştir¹⁷³.

Hasan Fehmi Paşa, müdde-i umumi (savcı) ve başkatip olmak üzere üç kişi ile görevini yürütmekteydi¹⁷⁴.

Arşiv belgelerinde maaşı hakkında bilgiler mevcuttur. Hasan Fehmi Paşa'nın dokuz bin lira olan maaşına bir maaş zam yapıldığı ve böylece maaşı on sekiz bin kuruş olmuştur¹⁷⁵. Ayrıca geciken maaşları hakkında belgelere rastlamaktayız¹⁷⁶.

Yine aynı dönemde Şark Demiryollarının Osmanlı Devleti'nden taleplerinin görüşülmesi için kurulacak komisyon hakkından Divan-ı Muhasebat Reisi Hasan Fehmi Paşa'ya başvurulduğu görülmektedir¹⁷⁷.

¹⁷² Ahmet Akgündüz, göreve başlangıç 9 Kasım 1897 alırken Sayıştay yayınları arasında olan *Kuruluşundan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi* adlı eserde 2 Ekim 1897 tarihi verilmiştir. Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, Sayıştay Yayınları, Ankara 1997, s. 265; T.C. Sayıştay Başkanlığı. *Kuruluşundan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi 1862-1923* (Yayın no 4), Ankara 2012, s. 163.

¹⁷³ Ahmet Akgündüz, 7 Aralık 1902 derken Sayıştay yayınları arasında olan *Kuruluşundan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi* adlı eserde 25 Mart 1902 tarihi verilmektedir. Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, s. 265; *Kuruluşundan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi*, s. 163.

¹⁷⁴ SDAO, H. 1316 (M. 1898), 54. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Âmire, s. 276; SDAO, H. 1317 (M. 1899), 55. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Âmire, s. 312; SDAO, H. 1318 (M. 1900), 56. Def'a, İstanbul, s. 356.

¹⁷⁵ BOA, BEO 1039/77854 (20 Cemaziyülahır 1315- 16 Kasım 1897); Meclis-i Mahsusa'da Divan-ı Muhasebat Reisi Hasan Fehmi Paşa'ya yapılan zammın yapılması hakkında yazılan mazbata ve zammın verilmesi isteği. BOA, İ..ML.. 24/3 (4 Receb 1315-29 Kasım 1897); Divan-ı Muhasebat Reisi Hasan Fehmi Paşa'nın maaşına yapılan dokuz bin liralık zammın gelecek seneden itibaren verilmeye başlanacağı ifade edilmiştir. BOA, BEO 1049/78624 (11 Receb 1315-6 Aralık 1897)

¹⁷⁶ Divan-ı Muhasebat Dairesi Reisi Hasan Fehmi Paşa'nın ödemesi geciken maaşlarının biran evvel ödenmesi istenmiştir. BOA, İ..HUS. 88/20 (19 Muharrem 1319-8 Mayıs 1901); Divan-ı Muhasebat Dairesi Reisi Hasan Fehmi Paşa'nın ödemesi geciken maaşlarının ödenmesi hakkında. BOA, BEO 1658/124320 (22 Muharrem 1319-11 Mayıs 1901)

¹⁷⁷ Divan-ı Muhasebat Reisine, Muhâcirîn-i İslâmiyye Komisyonu Birinci Azalığına, Hariciye, Ticaret ve Nafia Nezaretlerine ve Şura-yı Devlet Riyasetine gönderilen tezkerede Şark Demiryollarının Osmanlı Devleti'nden talepleri için Muhâcirîn-i İslâmiyye Komisyonu Birinci Azası Rıza Paşa'nın başkanlığında Babıali Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ve Şura-yı Devlet azasından Yanko Efendilerden oluşan bir komisyonun kurulacağı hakkında Divan-ı Muhasebat Reisi Hasan Fehmi Paşa'ya da bildirilmesi istenmiştir. BOA, BEO 1745/130865 (2 Safer 1319-21 Mayıs 1901); Hasan Fehmi Paşa başkanlığındaki hariciye nezaretinde teşkil edilen ve Romanya ile imzalanacak ticaret antlaşması ele alınmıştır. BOA, HR.HMŞ.İŞO. 221/68 (6 Ekim 1899); BOA, İ..HR.. 367/54 (5 Rebiülevvel 1318- 3 Temmuz 1900)

Fehmi Paşa, Divan-ı Muhasebat Reisliği görevinden sonra ikinci kez Selanik valiliği görevine atanmıştır.

2.8. Hasan Fehmi Paşa ve Osmanlı Yunan Savaşı (1897)

2.8.1. Osmanlı Hâkimiyetinde Yunanistan

Yunanistan¹⁷⁸ (Hellas), kuzeyini Balkanların sınırladığı üç yanı denizle çevrili bir yarımadadır¹⁷⁹. Yunanistan, dağlık bir ülke olduğundan yaşam ve yerleşim koşulları insanları ağırlıklı olarak ovalık ve kıyı kesimlere yerleşmeye zorlamıştır. Bunun sonucu olarak denizcilik Yunan ulusunun en önemli faaliyet alanlarından biri olmuştur¹⁸⁰.

Yunanistan milattan önceki dönemlerinde şehir devletleri şeklinde yaşamıştır. Ticaretle meşgul olmuşlardır. Büyük İskender döneminde Makedon Krallığı'nın bir parçası haline gelen Yunanistan, Romalılar döneminde bir vilayeti haline gelmiştir. Büyük İskender dönemi sona erdikten sonra Yunanistan Roma Devleti'nin sınırları içerisinde girmiştir. Roma'nın 395'te ikiye ayrılması ile Doğu Roma'nın yani sınırları içerisinde kalmıştır. Bizans İmparatorluğu sınırlarında kalan Hıristiyanların neredeyse tamamı İstanbul Ortodoks Kilisesi'ne bağlanmıştır. Bu sebeple İstanbul'a bağlanan Balkan devletlerinin çoğu Ortodoks mezhebine

¹⁷⁸ Yunanistan, Balkan Yarımadası'nın güneyinde bulunan bir ülkedir. Ülkenin çevresinde Arnavutluk, Makedonya, Bulgaristan ve Türkiye bulunmaktadır. Halil Kurt, "*Yunanistan*" <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/43/C43023532.pdf> (ET: 04.11.2019) s. 583; Yunanistan, Hellas veya Elleda isimleriyle bilinen Avrupa'nın güneydoğusunda, Balkan yarımadasının ucunda olan bir devlettir. Çok dağlık bir bölge olup Akdeniz iklimi yaşanmaktadır. Yunanistan denilen coğrafya Mykenai Medeniyeti, Helen Orta çağı, Arkaik zamanlar, Atina Konfederasyonu, İskender dönemi, Roma dönemlerinden geçmiştir. Roma'nın yıkılışıyla birlikte Bizans hâkimiyetine girmiştir. Meydan Larousse, "Yunanistan", Uya-Zwi, C. 20, Sabah Gazetesi, Basım Yeri ve Tarih Yok, s. 399, 400-402.

¹⁷⁹ Yunanistan'ın o dönemdeki adı "Hellas" olup ülke insanları kendilerini "Hellenler" (Hellenoi) olarak anıyorlardı. Batısında İyon Denizi, doğusunda Ege Denizi, güneyinde ise Akdeniz vardır. Oldukça dağlık olan ülkenin en yüksek dağları arasında ortada, kuzey-güney doğrultusundaki Pindos Dağları'nı; güneyde Parnassos'u; Orta Yunanistan' da, doğu kıyısına yakın Olympos Dağı'nı sayabiliriz. Oğuz Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, 2. baskı, İstanbul 1998, s. 15.

¹⁸⁰ Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, s. 15; Romalılar bu ülkeyi "Graecia", halkını ise "Graeci" (Grekler) olarak adlandırmışlardı. Yunanlılar, Yunanca konuşmayan, kendileri dışındaki kavimleri ya da ulusları da 'Barbaros' (Barbaroi = dili yabancı olan, anlaşılamayan) olarak adlandırmışlardır. Mehmet Hacısalıhoğlu, "*Yunanistan*", <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/43/C43023533.pdf> (ET: 04.11.2019) s. 586. Alman Tarih Profesörü Jakob Philipp Fallmerayer, Bizans Tarih adlı eserinde Yunanlıların iddia ettikleri gibi asıllarının eski Yunan'dan değil Slav ve Arnavut olduğuna dair araştırmaları vardır. Oğuz Kalelioğlu, "Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 41, Mayıs 2008, s. 106.

geçmişlerdir¹⁸¹. İstanbul Patriği, Papa'dan yani Roma'dan 1054 yılında ayrılarak bağımsız olmuştur¹⁸². Doğu Roman'ın zayıflamasıyla bölge Sırpların eline geçmiştir.

Osmanlı Devleti kuruluşunda itibaren batıya doğru yönelişini sürdürmüş ve 1353 yılında Bizans Devleti'nin zaaflarından faydalanarak Çimpe Kalesi'ni fethetmiştir. Bu fetih hareketi sonrası özellikle 1370 yılından sonra Osmanlı'nın Balkanlara gelişyle Sırplar gerilemeye başlamış ve bölge Osmanlı hâkimiyetine girmiştir¹⁸³.

Ankara Savaşı sonrası bölgenin kontrolü Bizans'ın eline geçmiştir. 1460 yılına gelindiğinde ise Mora dışında tüm Yunanistan Osmanlı Devleti'nin olmuştur. Kanuni döneminde de Mora'nın alınması, II. Bayezid döneminde Girit'in alınması ile Yunanistan olarak tanımlan tüm topraklar Osmanlı hâkimiyetine girmiştir¹⁸⁴.

Tabii bu fetih hareketlerinin en önemlisi, Bizans'ın başkenti olan İstanbul'un 1453'te Fatih Sultan Mehmet tarafından fethidir. Bizans Devleti, 2 Aralık 1452 tarihinde Katolik dünyanın desteğini alabilmek için Ortodoks Kilisesi Katolik Kilisesine bağlanarak bağımsızlığına son vermiştir. Fatih Sultan Mehmet fetih sonrasında Ortodoks Rumlarını yeniden bir araya getirerek yeni bir patrik seçirmiştir ve onları tekrar bağımsız yapmıştır¹⁸⁵.

¹⁸¹ Adnan Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 6; Bizans İmparatorluğu döneminde İstanbul başkent olana kadar piskoposluk ünvanı bulunurken İstanbul başkent olduktan sonra patrik ünvanını kullanmaya başlamıştır. Arzu Erman, *Erken Dönem Osmanlı Devleti- Yunanistan Krallığı İlişkileri: Problemler, Çatışan Faktörler ve Uzlaşma*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2019, s.39.

¹⁸² Erman, *Erken Dönem Osmanlı Devleti- Yunanistan Krallığı İlişkileri*, s.40.

¹⁸³ Hacısalihoğlu, *Yunanistan*, s. 586.

¹⁸⁴ Hacısalihoğlu, *Yunanistan*, s. 587.

¹⁸⁵ Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s. 12-13; Ortodoks Kilisesinin feshi öncesi yaşananlar halkı İslam'a yani Osmanlı Devleti'ne yakınlaştırmıştır. Dördüncü Haçlı sefiri sırasında Latinlerin İstanbul'u talan etmeleri ve Rumları Katolik mezhebine sokmaya çalışmaları Rumları Katoliklerden uzaklaştırarak Müslümanlığa yaklaştırmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. II, İstanbul 2008, s. 330-331; Daha İstanbul fethedilmeden Ortodoksların papalığın nüfuzuna girmek yerine Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiklerine dair Grandük Loukas Notaras "Şehirde Katolik kühahı yerine Türk sarığını görmeyi yeğlerim". Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, İstanbul 1997, s. 19; İstanbul'un fethinden sonra Rum nüfusun azalmaya başladığını görülmesi üzerine yapılan araştırmalarda Rumların başlarında Ruhani bir kişinin olmaması sebebiyle nüfusun azaldığı fark edilmiştir. Bunun üzerine Fatih, Gennadios adında halk arasında iyi bilinen bir kişiyi patrik olarak seçmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, C. II, Ankara 1998, s. 157-158; Fatih, Patriğe bir asa hediye etti ve ona kendisinden öncekilerin haklarını vermiştir. Baron Joseph Von

Fatih döneminde İstanbul Patriği adeta el üstünde tutulmuş, vezirle muameleyi görerek kendisine koruma olarak yeniçeriler verilmiştir. Yalnız dini meseleler değil hukuki ve cezai işlerde de söz sahibi haline gelmiştir¹⁸⁶.

Osmanlı Devleti'nde Yunan ulusu "Millet Sistemi"¹⁸⁷ nedeniyle Rumlar olarak adlandırılmıştır. Rumlar, mezhep olarak Ortodoks'tur. Devletin içerisinde çoğunlukla Batı Anadolu, İstanbul, Ege Adaları ve Mora Yarımadası'nda yoğun olarak yaşamaktaydılar¹⁸⁸.

Fatih dönemde verilen imtiyazlar, fethedilen Hıristiyan ülkelerinde de İstanbul Patrikhanesi'nin yönetiminin ve yetkisinin artmasına neden olmuştur. Eflak ve Boğdan halkı, Ulahlar ve Bulgar gibi milletler İstanbul Patriğine bağlanmışlardır¹⁸⁹.

Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, YH: Mümin Çevik, İstanbul 2010, s. 342; Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, İstanbul 1999, s. 107.

¹⁸⁶ Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi* s. 15; Ruhani yerlere verilen ilk belge 1399 yılında I. Bayezid döneminde Antalya metropolü ne verilmiştir. Bunların yanında Fatih'in İstanbul'u fethi ile Rum ve Ermeni Patriğine yine ve Haham başlarına fermanlar vermiştir. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 78-79, 82; Rum milleti olarak adlandırılan Ortodoks milletine Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren bazı beratlar verilmiştir. Bu beratlarla göre Patrikhane, kendisine bağlı olan kilise ve manastırlara din adamı atama ve görevden alma hakkı, buraların denetlenmesi ve mal varlıkları hakkında da söz sahibi olmuşlardır. Ayrıca Rum milleti ile ilgili medeni ve ceza hukuku hakkında yetkili merciler olmuşlardır. Ferhat Pirinççi, "Yunan Ulusal Kimliğinin Oluşumu Sürecinde İçsel ve Dışsal Parametrelerin Analizi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 46, S. 1, 2006, s. 55; Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür-Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev; Tuncay Birkan, İstanbul, 1998, s. 41: Fatih tarafından yeni Patrik ilan edilen Gennadios Scholarios, sultanla beraber yemek yemiş ve yemek sonrası kendisine değerli bir kaftan hediye edilmiştir. Nicolae Jorga, *Fatih ve Dönemi Büyük Türk*, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul, 2007, s. 55.

¹⁸⁷ Kenanoğlu, Millet Sistemi'ni din adamlarının kontrolünde otonom bir yönetim şekli olarak tanımlandığını söyledikten sonra uzun uzadıya konu hakkında araştırma yapanların fikirlerini ortaya koyarak Millet Sistemi'nin tanımını yapmaya çalışmıştır. Bkz: Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 30-36.

¹⁸⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, Yunan İhtilali Ve II. Mahmud'un Politikaları s. 50, http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol06_Issue12_2004/396.pdf (ET:04.11.2019); Rumlar, Mora Yunan ve Teselya'da daha yoğun bir şekilde yaşamışlar ve çoğunlukla ticaretle uğraşmışlardır. Odesa, Marsilya, Trieste ve Londra gibi önemli limanlarda koloniler kurmuşlardır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856) C. V*, Ankara 2011, s. 107.

¹⁸⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 330-331; Ortodoks Kilisesi "Millet Başı" olarak isimlendirilmiş ve Bulgar, Romanya, Sırp, Ulahları'da yönetmiştir. Clogg, *Modern Yunanistan*, s. 23.

Ayrıca Fener semtinde yaşamalarından dolayı Fenerli Rumlar¹⁹⁰ olarak adlandırılan Rumlar, Divan-ı Hümayun'da yabancı dil bilmeleri sebebiyle tercüman olmuşlar. Eflak ve Boğdan'ın voyvodalıkları da bunlara verilmiştir¹⁹¹.

2.8.2. Yunan Devleti'nin Kurulması

Osmanlı Devleti sınırlı içinde ayrıcalıklı bir şekilde yaklaşık 350 yıl yaşayan Rumlar iç ve dış etkenlerden dolayı bağımsızlığa doğru yol almışlardır. Bu etkenlerin en önemlisi tüm dünyayı etkileyen Fransız İhtilalidir. Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu milliyetçilik fikri Rumlar üzerinde de etkili olmuştur. Bu fikirler ticaretle meşgul olmaları nedeniyle Rumları daha fazla etkilemiştir. Milliyetçi fikirler doğrultusunda bazı cemiyetler kurmuşlardır. Bu cemiyetler arasında Etnik-i Eterya¹⁹² ve Filik-i Eterya¹⁹³ önemli yer tutmuştur.

Etnik-i Eterya Cemiyeti, ticaretle uğraşan Manoel adında biri tarafından kurulmuştur. Manoel, İstanbul'a gelip giderken Rumların diğer Hıristiyan devletlerden daha fazla destek almasını sağlamak amacıyla gizli bir örgüt kurmaya karar vermiş ve Kasım 1813'te varlıklı ve silahlı kişilerinde içinde olduğu Etnik-i Eterya adlı örgütünü kurmuştur. Cemiyetin amacı Doğu Roma İmparatorluğu'nu dirilterek İstanbul Rum Patriği'ne bağlı bütün Rumları ülkelerinin içine alan bir devlet kurmaktır. Kısa sürede Avrupa başkentleri, Fenerli Rumlar ve İstanbul Rum Patrikhane'sinde de destekçiler bularak gizli bir şekilde örgütlenmeye başlamışlardır¹⁹⁴.

¹⁹⁰ Fenerli Rumlar Osmanlı Devleti'nde irsi asaletin nadir örneklerindedir. Bu irsi asalet Bizans Devleti'nin devamı değildir. Osmanlı Devleti'nde kendilerine verilen beratlarla bu asalete kavuşmuşlardır. İber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler Ve Diploması-Seçme Eserler III*, İstanbul 2017, s. 262-263.

¹⁹¹ Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 4. baskı, İstanbul 2007, s. 167; Clogg, *Modern Yunanistan*, s. 35

¹⁹² Etnik-i Eterya kelimesi ethnos; millet, atiros; arkadaş kelimelerinden türetilmiştir. Meydan Larousse, "*Etnik-i Eterya*", *Dün-Felsefe*, C. 6, Sabah Gazetesi, Basım Yeri ve Tarih Yok, s. 434.

¹⁹³ 1816 yılında Odessa'da Nikolaos Skufas, Athanasios Çakalof ve Emmanuel Ksanthos tarafından kurulmuştur. Meydan Larousse, "*Filik-i Eterya*", *Fel-Glai*, C. 7, Sabah Gazetesi, Basım Yeri ve Tarih Yok, s. 91.

¹⁹⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 335-338; Fevzi Kurtoğlu, *Yunan İstiklal Harbi ve Navarin Muharebesi*, (Cengeloğlu Tahir Paşa) C. I, İstanbul 1944, s. 6; Etnik-i Eterya, üyeleri 1897 Osmanlı Yunan Savaşı sonrası üyeleri savaş suçlusu olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple de örgüt 1899 yılında kendisini dağıtmıştır. Meydan Larousse, *Etnik-i Eterya*, s. 434-435.

Diğer bir cemiyet de Filiki Eterya¹⁹⁵'dir. Dostlar Cemiyeti anlamına gelmektedir. Filiki Eterya'nın görünüşteki amacı Rumlar arasında eğitim ve kültürü yükseltmek olarak görülse de Yunan Patriği'nin yönetiminde Bizans'ı yeniden kurmaktır. Cemiyetin başına Aleksandr İpsilanti geçmiştir. Cemiyet İstanbul başta olmak üzere Konya, Bursa, Tekirdağ ve İzmir gibi şehirlerle bazı Avrupa ülkelerinde şubeler açmıştır¹⁹⁶.

Rum ayaklanmasının ortaya çıkışı ve genişlemesindeki diğer bir neden Avrupa'da Rönesans ile başlayan süreçte "Helen" uygarlığına duyulan hayranlığı Yunanlıların kendi çıkarları için kullanmalarıdır. Avrupa'ya göre Helen uygarlığı Avrupa'yı bugünkü koşullara getiren medeniyettir. Yunanlılar, kendilerini Helenlerin mirasçıları olarak görmeleri propagandasını bağımsızlık kazanma sürecinde iyi kullanmışlar ve devamlı Avrupa'nın desteğini almışlardır¹⁹⁷. Ayrıca bazı düşünürler yazmış oldukları eserlerde Rum bağımsızlığının temellerini atmışlardır. Bunlardan ilki Rigas Velestinlis Ferraios¹⁹⁸ olup 1791 yılında bir Yunan Megali İdea¹⁹⁹'nin haritasını çizmiş ve kendisinden sonra gelenleri etkilemiştir²⁰⁰. Diğer bir düşünür Adamantios Korais'tur. Adamantios Korais'e göre, Yunanlılar Miltidaes'le (Atinalı bir komutan) Themistokles'in (Yunanistan'ın

¹⁹⁵ 1816 yılında Odessa'da Nikolaos Skufas, Athanasios Çakalof ve Emmanuel Ksanthos tarafından kurulmuştur. Amacı Yunanistan'ı Türk hâkimiyetinden kurtarmaktır. Ruslara 1820 yıllarına kadar örgütü desteklemişlerse de desteklerini sonradan çekmişlerdir. Rusya desteğini çektikten sonra teşkilat 1 Ekim 1820 yılında dağılmıştır. Meydan Larousse, Filik-i Eterya, s. 91.

¹⁹⁶ Filiz Yaşar, Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası, Ankara 2005, s. 17-18.

¹⁹⁷ Pirinççi, "Yunan Ulusal Kimliğinin Oluşumu, s. 54; Eski Yunan kültürünü tanıyan aydınlarda Yunan hayranlığı başlamıştır. Bunlar arasında Voltair, Andre Chenier ve Lord Byron bulunmaktadır. Armaoğlu, 19.Yüzyıl Siyasi Tarihi, s. 168.

¹⁹⁸ Rigas, Teselya'da doğmuş ve 1757-1798 yılları arasında yaşamıştır. Fransız İhtilali'nden etkilenerek İnsan Hakları Bildirgesi; Thourios (savaş ilahisi), Rumeli, Küçük Asya, Ege Adaları, Eflak-Boğdan Halklarının Yeni Siyasi Oluşumu adıyla bazı eserler yazmış ve Yunan Ayaklanmasının temellerini atmıştır. Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, s. 283.

¹⁹⁹ Megali İdea, Türk tarihçiler ve Yunan tarihçiler tarafından farklı ele alınmış bir kavramdır. Türk Tarihçileri, Megali İdea'yı İstanbul başkent olarak yeniden Bizans canlandırılması olarak yorumlamışlardır. Yunan tarihçiler ise Megali İdea'yı tüm Yunan toplumunu ortak değerlerle bir arada tutmak olarak yorumlamışlardır. Nilüfer Erdem, "Megali İdea'nın Anadolu'daki Destekçilerinden Doktor Apostolos N. Psaltoff'un 1912-1922 Dönemindeki Etkinlikleri" s. 64. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/237049> (ET:04.12.2019); Megali İdea Yunanlıları bir arada toplayan yayımlı milliyetçi bir politikadır. Makedon olmasına rağmen Büyük İskender'i Helen olarak görüp fethettiği tüm toprakları Yunan Devleti sınırları içine almak maksadını gütmüşlerdir. Emruhan Yalçın, "Yunanlıların Bitmeyen İdeali: Megali İdea", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/394799> (ET:04.12.2019)

²⁰⁰ Emin Ünsal, *Girit'in Türk Hâkimiyetinden Çıkışı*, Trakya Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2009, s.18-19.

Pers hâkimiyetine girmesini engelleyen devlet adamı) öz evlatları oldukları için Avrupalılar borçlarını fazlasıyla ödemelidir demiştir²⁰¹.

Avrupalı devletler arasında Balkan politikaları nedeniyle Rumlara en büyük desteği Ruslar yapmıştır²⁰². Rusların desteğini alan Etnik-i Eteryanın önemli figürlerinden biri olan Aleksandır İpsilanti 1821 Romanyalıları (Eflak ve Boğdan'da) isyana teşvik etmiştir. Amacı isyanı kısa sürede geniş alanlara yaymaktı. Fakat kendisine yakın olarak gördüğü ve çıkarmış olduğu isyana destek olacak olan Ulahların, Rus çarından izin almadan önemli bir reisini öldürmesi sonucu hem Rusların hem de Ulahların desteğini kesmesine neden olmuş ve sonucunda da tutunamayarak Avusturya'ya kaçmıştır²⁰³.

İpsilanti sonrası Mora'da Rumlar tarafından isyan çıkarılmıştır. İsyan öncesi Etnik-i Etery Derneği, Rumların bağımsızlığı için faaliyete giriştiğini ve bu faaliyetlerden haberi olan Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa²⁰⁴'yı ortadan kaldırmak amacıyla dernek üyeleri harekete geçmişlerdir. II. Mahmud'un en yakın adamlarından olan Halet Efendi²⁰⁵'yi kullanmışlardır²⁰⁶.

²⁰¹ Jusdanis, *Gecikmiş Modernlik*, s. 51.

²⁰² Özellikle II Katerina ve Rus Çarı I Aleksandr bunlar arasındadır. Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 168.

²⁰³ Kurtoğlu, *Yunan İstiklal Harbi*, s. 9; Romenlerin Fenerli Rumları sevmemesi sebebiyle isyana destek çıkmamışlardır. Rus Çarı Alexander ise desteklemek istediye de ihtilalci ayaklanmaları bastırmak için toplanan Laybach Kongresi'nde Avusturya başbakanı Metterich'in uyarıları sonucu bundan vaz geçmiştir. Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 169-170; Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid*, s. 112.

²⁰⁴ Tepedelenli Ali Paşa, 1741-1822 yılları arasında yaşamış Osmanlı Paşası Bkz: (<https://islamansiklopedisi.org.tr/tepedelenli-ali-pasa>) (ET:03.12.2019)

²⁰⁵ Halet Efendi, 1760-1823 yılları arasında yaşamış Osmanlı devlet adamı. Bkz: (<https://islamansiklopedisi.org.tr/halet-efendi>) (ET:03.12.2019);

²⁰⁶ Halet Efendi, Fenerli Rumların çocuklarına ders vermekte idi ve onlarla dostluğu bulunmakta idi. Saraydaki yerini korumak için yeniçerilere verdiği paraları bunlardan almaktaydı. Halet Efendi herkesten aldığı gibi Tepedelenli Ali Paşa'dan da haraç kabilinde hediye almaktaydı. Halet Efendi ayrıca Ali Paşa'dan para almak istemiş Ali Paşa buna yanaşmayınca araları açılmıştır. Eteryalıları bu olaylardan haberleri olduğu için aralarının açılması için ellerinden geleni yapmaya başlamışlardır. Sonuçta II. Mahmud ile arası açılarak 1820 yılında ayaklanmıştır. Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s. 42-43; Halet Efendi Padişahı kışkırtarak Tepedelenli'yi asi ilan ettirmiş ve ortadan kaldırmıştır. Birçok merciden hatta İngilizler tarafından bile Mora'da bir isyan hareketi başlayacağı Babıali'ye söylenmişse de herhangi bir önlem alınmamıştır. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 335-338; Tepedelenli'nin Halet Efendi'nin kışkırtmaları dışında Yanya, Mora ve çevresinde halka baskı ve zulüm yaptığı, Ayrıca Avlonya gibi bölgeleri ele geçirmek amacıyla başına buyruk tavırlarının II. Mahmut tarafından hoş karşılanmadığı bilindiğinden Tepedelenli Ali Paşa'nın bu tavırlarından sonra üzerine asker gönderilmiştir. Kendisi Yanya Kalesi'ne sığınmış, 1820-1822 yılları arasında burada kuşatma altında kaldıktan sonra ölü ele

Tepedelenli Ali Paşa ortadan kalkınca Rumların aradığı fırsat doğmuş oldu. 12 Şubat 1821'de isyan Mora'da başlamıştır²⁰⁷. İsyân Etnik-i Eteryâ'nın Ortodoks Kilisesini örgütlemesi nedeniyle hızla yayılmış, zamanla milli ve dini bir boyuta dönüşmeye başlamıştır. İsyânın Patrik Gregoryus tarafından planlandığına dair su götürmez iddialar ortaya çıkmaya başlayınca Patrikhane aranmış ve Morali asilere yazılmış mektuplar, devlet kademelerinde çalışan Fenerli Rum beylerinden alınan devletin gizli belgeler, Odesa'daki Etnik-i Eteryâ merkezinden gönderilen silahlar gibi birçok isyanı destekleyen beyannameler ve yardım makbuzları bulunmuştur. Bu sebeplerle Patrik idam edilmiş²⁰⁸ ve soruşturma derinleşerek devam etmiştir. Mora'daki isyan katliama dönüşmüş çoluk çocuk demeden herkes vahşice öldürülmeye başlamıştır²⁰⁹.

Mora Ayaklanması'na Avusturya dışındaki Avrupalı devletler ve kamuoyları destek verdiği için ayaklanma uzun sürmüştür. Rusya, Balkan politikası sebebiyle başından beri Rum Ayaklanması'nı desteklerken İngiltere mesafeli kalmıştır. Fakat daha sonra İngiltere ayaklanmanın genişlediğini görünce kurulacak olan Yunan Devleti'nin üzerinden Rusların Balkanlar'a inmesini engellemek için Yunanlıları desteklemiştir²¹⁰. Metternich, Mora İsyânı'nın Osmanlı kuvvetleri tarafından bastırılmayacağını görünce II. Mahmut'a Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemesini önermiştir. II Mahmut istemeye

---

geçirilmiştir. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat*, YH: Neşet Çağatay, III-IV. Cilt, Ankara 1992, s. 248-250.

²⁰⁷ Mora'da isyan bir paskalya günü başlamış birçok Müslüman kılıçtan geçirilmiştir. Müslümanlar kalelere sığınmaya başlamıştır. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 342; Mora Ayaklanması'na Napolyon ordusunda görev almış olan Albay Fabvier, Richard Church ve Lord Byron katılmıştır. Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid*, s. 114.

²⁰⁸ İstanbul Rum Patriği Grigoryus'un Mora asileriyle iş birliği yaptığı anlaşılmış, kendisi sorgulanarak suçlu bulunmuş, patrikhanenin orta kapısı önünde asılması emredilmiştir. Patrik dışında isyancılara destek sağladığı anlaşılan Kayseri, Edremit, Trabza metropolitleri de Balıkpazarında, Kaşıkçılar Hanı önünde ve Parmakkapı'da asılmışlardır. Din adamları dışında yapılan soruşturmada isyancılara destek sağladığı tespit edilen İstanbul Rumlar halkın göreceği yerlerde idam edilmişlerdir. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 345; Osmanlı Devleti'nde daha öncede Patriklerin asıldığı olmuştur. Karışıklığa sebep olan Patrik 1657 yılında Köprülü Mehmet Paşa tarafından astırılmıştır. Hikmet Yavuz Ercan, "Fener ve Türk Ortodoks Patrikhanesi" AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 1967, s. 412.

²⁰⁹ Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi*, s. 45-48; Tepedelenli Ali Paşa yerine Hurşit Paşa'nın Mora valisi olmasıyla Hurşit Paşa Tepedelenli ile uğraşırken Rumlar isyanı genişleterek kadın, çocuk demeden katliama başlamış ve Müslüman halk kalelere sığınmaya başlamıştır. Kurtoğlu, *Yunan İstiklal Harbi*, s. 10.

²¹⁰ Ayşe Nükhet Adıyeko, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)* Ankara 2000, s.16.

istemeye de olsa Mehmet Ali'den yardım talep etmiş ve karşılığında da kendisine Girit valiliğini verecektir. Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa 15 ay kuşatmadan sonra asilleri yenmeyi başarmıştır²¹¹.

Mora Ayaklanması'nın son bulacağına gören İngiltere, Fransa ve Rusya araya girerek isyancılara zaman kazandırmışlar ve Osmanlı Mısır donanmasının geri çekilmesini istemişlerdir. Daha sonra ise Navarin'de bulunan Osmanlı-Mısır donanmasına saldırarak 6 binden fazla askeri öldürmüş ve 64 parça gemiden oluşan donanmayı tahrip etmişlerdir²¹².

Rusya işi bir adım daha ileri götürerek Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Edirne Antlaşması ile Yunan Devleti'nin kuruluşunu Osmanlı Devleti kabul etmek zorunda kalmıştır²¹³.

2.8.3. 1897 Osmanlı Yunan Savaşı

Osmanlı Yunan Savaşı'nın nedenlerine bakacak olursak Megali idea fikri, Etnik-i Etery'a'nın faaliyetleri, Yunanistan'ın daha önce olduğu gibi Avrupalı devletlerin kendisini destekleyeceğini düşünmesi etkili olmuştur²¹⁴.

²¹¹ Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 173-174; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic'ül Vukuat*, s. 253; Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid*, s. 115.

²¹² Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 180; 20 Kasım 1827'de Osmanlı-Mısır donanması İngiliz, Fransız ve Rus donanması tarafından tahrip edilmiştir. Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerden tazminat istemişse de Osmanlı donanması tutulmuş ve İstanbul'daki elçiler geri çekilmiştir. Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid*, s. 118.

²¹³ 4 Nisan 1826 tarihinde İngiltere ve Rusya Saint Petersburg Protokolü'nü imzalamıştır. Daha sonra ise İngiltere, Fransa ve Rusya bir araya gelip 1827 yılında Londra Protokolü'nü imzalayarak Osmanlı Devleti'ne yıllık vergiyle bağlı bir Yunan Beyliği'nin kurulmasını kararlaştırmışlardır. Hacısalihoğlu, *Yunanistan*, s. 588; Edirne Antlaşması'nın yedinci maddesi 1826 yılında İngiltere ve Rusya arasında imzalanan Petersburg Protokolü'ndeki Yunanistan ile ilgili maddeyi içeriyordu. Osmanlı Devleti, bu maddeyi kabul ederek Yunan Devleti'nin bağımsızlığını da tanımış oldu. 3 Şubat 1830 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan Londra Protokolü ile Yunanistan bağımsız ilan edilmiştir. Ünsal, *Girit'in Türk Hâkimiyetinden Çıkışı*, s. 31; Osmanlı Devleti Edirne Antlaşması'nın 7. maddesi olan Saint Petersburg Protokolünü kabul ederek Yunan bağımsızlığını tanımış oldu. Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid*, s. 121.

²¹⁴ Yunan kamuoyunun Yunan hükümetini pasiflikle suçlaması ve halkı yanlarına alarak tazyik etmeleri. Osmanlı Devleti'nin mali açıdan zor durumda olması ve Ermeni olayları yüzünden Avrupa'da itibarının azalmasından Yunan Devleti faydalanmak istemiştir. Berlin Antlaşması sonrası Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne karşı saldırılarda II. Abdülhamid'in pasif tavrı, Yunanlıların yapacakları saldırılara Bulgar ve Sırp'ların da katılacağını düşünmeleri, deniz mücadelelerinde Osmanlı donanmasının II. Abdülhamid döneminde ihmal edilmiş olması ve Yunanlılara karşı güçsüz kalması Yunanlıları harekete geçiren nedenlerdendir. Metin Hülagü, *Osmanlı Yunan Savaşı Abdülhamid'in Zaferi*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2008, s.81-87; Selim Sun, *1897 Osmanlı Yunan Savaşı*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1965, s. 22-23; Osmanlı Yunan Savaşı'nın esas nedeni Yunanistan'ın planlı şekilde Girit'e Hristiyan halkı yerleştirerek

Yunanlılar, Tunus'un Fransızlar ve Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinden cesaretleterek Girit'i ilhak etmek için planlar yapmaya başlamışlardır. 1895 yıllarında yaşanan Ermeni meselesi bu isteği daha fazla artırmıştır. Osmanlı Devlet'i bu gailelerle meşgul iken Girit için harekete geçmişlerdir. Girit'in ilhak süreci 1890 yılında Yunanistan tarafından Girit'te kanlı olaylar çıkarılması ile başlamıştır. Bu gibi olayların bir kez daha yaşanmaması için Osmanlı Devleti 1868 yılında Ali Paşa tarafından yapılan düzenlemeleri tekrar ele alarak bölgenin Hristiyan valiler tarafından yönetilmesine izin vermiştir. Bu durum Müslümanlar tarafından hoş karşılanmasa da bir süreliğine Girit'te sular durulmuştur²¹⁵.

Yukarıda söylediğimiz gibi Yunanistan Girit'i işgal etmeyi bir devlet politikası haline getirmişti. Bu sebeple Girit'te isyan çıkarıp ilhak için asker göndermeye karar vermişti. Yunanlılar Girit'i işgal ettiklerini göstermemek için Avrupalı devletlere Akdeniz'de tatbikat yapacaklarını söylemişlerdir. Bununla beraber Girit'e 13 gemi ile 2300 kadar asker göndermişler ve işgale başlamışlardır. Osmanlı sınırına ise 170 bin civarında asker göndermişlerdir²¹⁶. 13 Şubat 1897

Hristiyan halkın sayısını artırıp karışıklık çıkararak Osmanlı'nın yeni çözümler almasına neden olmuşlar ve buranın valisi Hristiyan bir vali olmuştur. Osmanlı adada daha fazla ıslahat yapmış fakat Yunanlılar bunları engelleyerek karışıklık çıkması için ellerinden geleni yapmışlardır. Sonrasında ise adaya asker çıkararak Megali İdea projeleri kapsamında burayı topraklarına katmaya çalışmışlardır. Hasircizade Metin Hasırcı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II. Abdülhamit Dönemi, Yunanlıların Faaliyetleri <http://www.enfal.de/osmanlitarihihasircizade/indexana.htm> Sayfa numarası yok. (ET:2.11.2019)

²¹⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1972, s. 337; Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, s. 156-157; Yunanistan'ın kesin sınırları 1830'da Londra Antlaşması ile belli olmuştu fakat Yunanistan bu sınırları daha da genişletmek için elinden gelen tüm imkânları kullanmaya çalışmıştır. Berlin Antlaşması'nda Yunanistan temsilcisi Teselya, Epir ve Girit'in Yunanistan'a verilmesini savunmuştur. Osmanlı Devleti temsilcisi Yunanların tüm isteklerine karşı çıkarken İngilizler Girit Adası konusunda Yunanistan'a karşı çıkmıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, C. 8, 7. Baskı, Ankara 2011, s.112; Avrupalı devletler Girit Adası'nda bulunan Hristiyan çoğunlukla II. Abdülhamid'in uzlaşmasını istiyorlardı. Ayrıca devletler karışıklıkların son bulması için Halepa Fermanı'nı tekrar yürürlüğe koymasını için Padişaha baskı yapmaya başladılar. Baskılar karşısında Abdülhamid Halepa Fermanı'nı yürürlüğe koyarak Girit'e Hristiyan bir vali atamıştır. Philip P. Graves, *İngilizler ve Türkler: Osmanlıdan günümüze Türk-İngiliz ilişkileri, 1790-1939*, Çev. Yılmaz Tezkan, YH: Mustafa Everdi, Ankara 1999, s. 42; Halepa Fermanı, Girit Rumları ile Ahmet Muhtar Paşa arasında 1878 yılında imzalanmıştır. Hanya civarında bulunan Halepa mevkiinden imzalanmasından dolayı bu isimle anılmıştır. Maddeleri ve geniş bilgi içiniz Bkz: Hasan Ali Cengiz, "Halepa Fermanı ve Sonrası Girit'te Yapılan Düzenlemeler" <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/590697> (ET: 29.03.2021)

²¹⁶ Metin Hasırcı, *Büyük Osmanlı Tarihi*; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli Haritalı*, C. 6, Ankara 2011, s. 3368-3369.

tarihinde Yunan birlikleri Girit'e ulaşarak²¹⁷ Yanya'ya asker çıkarmışlardır. Abdülaziz'den beri Girit uluslararası bir sorun olduğu için II. Abdülhamid buraya müdahale etmeyip Avrupa devletleri nezdinde siyasi girişimlerde bulunmuştur²¹⁸.

Yunan Devleti'nin Girit'i işgal planı büyük devletler tarafından hoş görülmeyerek buradan geri çekilmesi için gemilerini göndermişler ve Osmanlı Devleti'nden de Girit'te muhtariyet ilan etmesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin muhtariyet teklifini kabul etmesi üzerine Avrupalı devletler Yunanistan'a baskıyı artırmıştır²¹⁹.

Avrupa devletlerinin çabasına rağmen Yunanistan geri adım atmamış ve Osmanlı Devleti'nin sınırlarını tecavüze başlamıştır²²⁰. Bunun üzerine 17 Nisan 1897'de Yunanistan'a harp ilan edilmiştir²²¹. Harp Teselya, Epir ve denizlerde yapılmıştır. Teselya'da ve Epir'de mevcut Osmanlı kuvvetleri Müşir Ethem Paşa komutasında olup Osmanlı ordusu General Baron Von der Goltz komutasındaki Alman subaylar tarafından yeniden teşkilatlandırılmıştır²²².

²¹⁷ Adıyeye, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, s. 165.

²¹⁸ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV. Cilt, s.337.

²¹⁹ Sun, *1897 Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 23-25; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.112; Karal, *Osmanlı Tarihi C.8*, s.115-116; Fransa, İngiltere, Avusturya, Rusya ve İtalya donanmaları Girit'e gelmişler ve ayaklanmayı bastırmaya çalışmışlardır. Girit'i abluka altına alarak yiyecek ve içecek girişini durdurmuşlar ve asileri çaresiz bırakmışlardır. Böylece Yunanistan'ın Girit'e ele geçirme planları suya düşmüştür. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 6. Cilt, s. 3369-3370.

²²⁰ Yunanistan bundan sonra Teselya bölgesinde Osmanlı sınırlarına tecavüze kalkıştı. Ethem Paşa'nın sınırdan gelen raporlarında tecavüz edenlerin arasında Yunan subayların da olduğu bildirilmekte idi. Osmanlı Devleti ise Avrupalı devletlerine bu tecavüzler devam ederse savaşmaktan başka çare kalmadığını ifade etmekteydi. Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 6. Cilt, s. 3371.

²²¹ Osmanlı Devleti'nin Yunan Devleti'nin saldırgan tavırları karşısında ağırdan almasının nedeni, Avrupalı devletler savaş çıkarsa Osmanlı Devleti'nin kazanacağını bildikleri için önce kim savaş açarsa onun suçlu olacağını ifade etmeleridir. Bu sebeple Yunan Devleti'nin saldırgan tavırlarını görmezden gelmişlerdir. Hülagü, *Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 77-80; Yunan Devleti Girit'e asker çıkarıp burada karışıklık yaratırken bir yandan da Teselya'ya müdahale ediyordu. Avrupalı devletler savaşı ilk başlatanın suçlu olacağını ilan etmeleri üzerine Osmanlı Devleti'ni suçlu duruma düşmemek için diplomasi yoluyla Avrupalı devletleri ve Yunan Devleti'ni uyarmıştır. İbrahim Serbestoğlu, "1897 Türk Yunan Savaşı'nda Ecnebilerin Zararlarının Tazmini Meselesi", OTAM, S. 34, Güz 2013, s. 227; Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, 6. Cilt, s. 3373; Rusya Yunan Devleti'nin Slav halklarının bulunduğu bölgeden uzak durması için Balkan Devletleri'ni Yunan ayaklanmasından uzak durması konusunda uyarmıştır. Almanya ve Rusya amaçlarının Teselya bölgesinde Yunanlıların faaliyetlerine karşı Osmanlı Devleti'nin topraklarını korumak olduğunu söylemişlerdir. Adıyeye, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, s. 187: Girit'in İngilizlerin eline geçeceğini düşünen II. Abdülhamid, Yunanistan'a savaş açmıştır. Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları*, İstanbul 2012, s. 126.

²²² Karal, *Osmanlı Tarihi C. 8*, s. 115-116; Yunan Devleti'nin Girit'i işgal harekâtı ve Yunan çetelerinin Teselya bölgesindeki tecavüz faaliyetleri nedeniyle Osmanlı Devleti, 17 Nisan 1897 tarihinde Yunan Devleti ile tüm siyasi münasebetleri kesip savaş açtıklarını söylemişlerdir. Sun, *1897 Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 25-28.

Savaşın çıkmasıyla Osmanlı içerisinde bulunan Rumların önce 15 gün sonra bir hafta daha süre uzatılarak üç hafta içerisinde ülkeyi terk etmeleri için süre verilmiştir²²³. Yunanlıların savaş için bir hazırlığı yoktu, amaçları mümkün olduğu kadar savaşı uzatarak Avrupalı devletlerini yanına çekmek ve savaşı kendi lehine çevirmek istiyordu²²⁴.

Osmanlı Yunan Muharebeleri²²⁵: Milona Muharebesi, Epir Cephesi, Birinci ve İkinci Veletin Muharebesi, Çatalca Muharebesi, Gribova Muharebesi, Serako ve Palaka Muharebesi, Çayağzı Muharebesi, Dömeke Meydan Muharebesi buralarda olmuştur.

Tüm cephelerde savaşı Yunan Devleti'nin kaybettiğini gören Rus Çarı İkinci Nikolas, 17 Mayıs'ta II. Abdülhamid'e bir telgraf göndererek Türk padişahının insanlığını ve barışseverliğine değinerek kazandığı bu savaşta daha fazla kan dökülmesine mâni olacak bir antlaşma yapmasını rica etmiştir. Padişah da 19 Mayıs 1897 tarihinde Yunan harekâtını durdurmuştur²²⁶. Üç hafta gibi kısa sürede Yunan Devleti savaşı kaybederek antlaşma imzalamak zorunda kalmışlardır²²⁷.

2.8.4. Osmanlı Yunan Savaşı'nın Ön Antlaşması

Savaşın son bulması için bir ön antlaşma yapılmıştır. Gazi Ethem Paşa Yunan mütarekesi için birinci murahhas olarak atanırken ikinci murahhas olarak eski Atina sefiri Asım Bey atanmıştır²²⁸. Ön barış antlaşması Osmanlı Hariciye Nazırı ve İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, Rusya ve İtalya sefirleri ile kararlaştırılacaktır²²⁹.

²²³ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, C.3, YH: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987, s.78

²²⁴ Adem Ölmez, Gazi Ethem Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1844-1909), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 103.

²²⁵ 1897 Türk-Yunan Harbi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 15-38; Hasırcı, *Büyük Osmanlı Tarihi*; Ahmet Yılmazçelik, İbrahim Aksin, *Tarihi Gerçeklerle Osmanlı Yunan Harbi*, İstanbul, 2007, s. 215-398; Sun, *1897 Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 30-35.

²²⁶ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, s.341-342; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, C. III, s. 79-80; Ölmez, *Gazi Ethem Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı*, s. 159; Yunanlıların büyük devletlere ateşkes için başvurmaları, Osmanlı menfaatleri ve asayişin temini şartları ile II. Abdülhamid ateşkese karar vermiştir. Hasırcı, *Büyük Osmanlı Tarihi*,

²²⁷ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I. Cilt, s. 113.

²²⁸ Ölmez, *Gazi Ethem Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı*, s. 166.

²²⁹ Hülâgü, *Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 287.

Ön barış antlaşmasının maddeleri²³⁰:

“1. Madde Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında sınırların belirlenmesi için bir komisyon kurulacak ve komisyon on beş gün içinde çalışmalara başlayacaktır.

2. Madde Yunanistan savaş tazminatı olarak Osmanlı Devleti’ne dört milyon Osmanlı lirası verecektir. Osmanlı murahhasları ve yabancı devletlerin temsilcileri ve Yunan temsilcisinden oluşan bir karma komisyon Atina’da kurulacak ve bu komisyon paranın elde edilmesi ve Osmanlı Devleti’ne verilmesinden sorumlu olacaktır. Yunanistan’dan eski alacaklıların zarara uğramasını engelleyecek bir şekilde bu tazminat alınacaktır.

3. Madde Yunan tebaası diğer devletlere sağlanan imtiyaz ve muafiyete sahip olacaktır. Yunan tebaası ile Osmanlı tebaası arasındaki davaların sonuçları iki devlet arasında yeniden düzenleme tabi tutulacaktır.

4. Madde Sulh antlaşması 15 gün sonra imzalanacak, eğer mümkünse Yunan temsilcileri daha kısa süre içinde İstanbul’a gelip imzalayabilirler. Antlaşma kesinleştirilirken Osmanlı topraklarına zarar vermiş kişilerin tazminat vermesi, umumi af, Yunanistan’a bırakılacak ahalinin serbestçe geri gelmesi ve posta ve telgraf haberleşmelerinin yeniden sağlanması umumi antlaşmaya dâhil edilecektir.

5. Madde 1876 yılında Yunanistan ile yapılan mukaveleye göre suçluların iadesi yapılacak, hudutlarda yapılan eşkıyalığa son verilecek ve konsolosluk antlaşması yapılacaktır. Bu konular üç ay içinde İstanbul’da görüşülecektir.

---

²³⁰ Hasan Fehmi Paşa’nın Yunanistan ile yapılan antlaşmanın müsveddelerini tuttuğu kitap için bir başlık yazmadığından parantez içindeki başlık yerine Yunan Muâhede-i Sulhiyye Zabıtnameleri başlığı şeklinde yazmayı doğru bulduk. Hasan Fehmi Paşa, *Yunan Muâhede-i Sulhiyye Zabıtnameleri*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Demirbaş Bel_Yz_K_1003, s. 1-8 (Devlet-i Aliye ile Düvel-i muazzamanın beyinde tanzim olunan mukaddemât-ı sulhiye esasları mucibince hükümet-i seniyyece tertip edilen layiha üzerine muahede-i sulhiye-i katiyenin akdi zımında tarafeynden tayin kılınan murahhasların icra eyledikleri mukâlemât ve müzâkerâtın suret-i cereyânı ile netâyic-i hâsilasını hâvî zabıtlar mecmuasıdır.) Hülâgü, *Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 287-291; Sun, *1897 Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 287-291.

6. Madde bu antlaşma imzalanır imzalanmaz Osmanlı Yunan Savaşı son bulacaktır. Osmanlı askerinin Teselya'dan çekilişi, savaş tazminatı için toplanan uluslararası (ikinci madde de belirtilen büyük devletlerin) komisyonun paranın borç verilmesine karar verdikten bir ay sonra gerçekleşecektir. Teselya'nın Yunan memurlarına teslimi antlaşmayı imzalayan devletlerin temsilcilerinin kontrolünde gerçekleşecektir.

7. Madde iki devlet arasındaki ilişkiler antlaşma yapıldıktan sonra normalleşerek vatandaşlar devletlerinin kanunlarına riayet ederek ikamet, serbest seyahat ve ticaretle uğraşabilecekler.

8. Madde savaş sırasında son bulan diplomatik ilişkiler yeniden tesis edilecek ve iki devletin konsoloslukları yeniden açılacaktır. Savaş öncesi iki devletin tebaası arasındaki adli meseleler Avrupa hukukuna ve iki devletin menfaatlerine göre çözülecektir.

9. Madde antlaşma sırasında herhangi bir konuda ihtilaf çıkarsa büyük devletlerin sefirlerinden biri seçilecek ve ortak bir karar alınması için hakem tayin edilecektir.

10. Madde Teselya'nın Yunanistan'a terki 24 Mayıs 1881 hükümlerine göre gerçekleşecektir. Teselya hakkında yapılacak olan değişiklikler antlaşmaya imza atacak tüm devletlere tebliğ edilecektir.

11. Madde iki devlet arasında iyi bir şekilde devam eden antlaşma zeminine zarar verecek sınırlarda herhangi bir karışıklığa izin verilmeyecektir”.

2.8.5. Osmanlı Yunan Savaşı'nın Kati Antlaşması

Ön barış antlaşmasından sonra taraflar Ekim 1897'de İstanbul'da bir araya gelerek kati antlaşmayı imzalamışlardır. Osmanlı Devleti'ni Hariciye Nazırı Tevfik ve ikinci murahhas olarak Divan-ı Muhasebat Reisi Hasan Fehmi memur edilmişlerdir²³¹. Ayrıca Yunan Muharebesi sırasında Yunanlıların verdiği

²³¹ Yunan Devleti ile kati bir antlaşma yapmak için ikinci murahhaslığa Hukuk Müşaviri Hakkı Bey seçilmişse de konunun önemine binaen ikinci murahhaslığa Divan-ı Muhasebat Reisi Hasan Fehmi Paşa'nın görevlendirilmesi daha isabetli olacaktır. BOA, İ..MTZ.(01) 21/995 (19 Cemaziyülevvel 1315-16 Ekim 1897); Y..A...RES. 89/30 (20 Cemaziyülevvel 1315-17 Ekim

hasardan dolayı yüz bin liralık tazminatın zarar görenlere ulaştırılması için kurulan komisyona Hasan Fehmi Paşa başkanlık yapacaktır²³².

Yunan tarafını temsilen Prens Nikola Maurocordato ve Mösyö Denis M. Stephanos görevlendirilmiştir²³³. Yunan Devlet'i ile yapılan antlaşmanın şartları haftada iki gün yapılarak üç ay sürmüştür²³⁴. 4 Aralık 1897'de antlaşma imzalanmıştır.

Kati antlaşmanın maddeleri²³⁵:

"1. Madde Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasındaki sınır sorunu, kurulacak olan ortak bir komisyon tarafından düzenlenecektir.

2. Madde Yunan Devlet'i Osmanlı'ya dört milyon savaş tazminatı ödeyecektir.

3. Madde ön antlaşmanın altıncı maddesine göre Osmanlı Devleti Teselya'yı terk edecektir.

4. Madde antlaşma tasdik edilir edilmez savaş esirlerini her iki tarafta serbest bırakacaktır.

1897); Hariciye Nazırı Tevfik ve Divan-ı Muhasebat Reisi ikinci murahhas olarak görev yapacağı yanında Dâhiliye Nezaretinden Nuri ve Yusuf Beylerin olduğu gazetede söylenmektedir. *London Daily News*, "The Peace Negotiations Greek Plenipotentiary Affronted", Tuesday 19 October 1897, (19 Ekim Salı 1897).

²³² Hariciye Nezaretinden gönderilen yazıda barış antlaşmasının hükümlerince eşkıyanın takibi, suçluların iadesi, konsolosluk ve diğer konuların Yunan memurlarıyla müzakeresi için Hasan Fehmi Paşa başkanlığında Tahrirat-ı Hariciye Kâtibi Nuri Bey, Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ve Gabriel Efendi'nin memur olarak görevlendirilmeleri. BOA. İ..MTZ.(01) 22/1035 (4 Şaban 1315-26 Aralık 1897); Muharebe sırasında Yunanlıların verdiği hasardan dolayı yüz bin liralık tazminatın zarar görenlere ulaştırmak için kurulan komisyona Divan-ı Muhasebat Reisi Hasan Fehmi Paşa, Babıali Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ile Birinci Mahkeme Reisi Haydar Bey görevlendirilmiştir. BOA, BEO 1060/79447 (4 Şaban 1315-29 Aralık 1897)

²³³ Hasan Fehmi Paşa, s. 19; Hülagü, *Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 228.

²³⁴ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV. Cilt*, s.341.

²³⁵ Hasan Fehmi Paşa, s. 155-160; Hülagü, *Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 296-300; Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi, C. 6*, s. 3382; Ölmez, *Gazi Ethem Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı*, s. 193; Türk Yunan Savaşı (Teselya Tarihi) YH: Bayram Kodaman, TTK, Ankara 1993, s.107-109; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, I. Cilt*, s. 113; Sun, *1897 Osmanlı Yunan Savaşı*, s.262; *Exeter and Plymouth Gazette*, "Turkey and Greece Text of Treaty of Peace", 11 December 1897-(11 Aralık 1897). *Liverpool Mercury*, "Turco-Greek Peace Treaty", 11 December 1897 (11 Aralık 1897).

5. Madde savaş öncesi yapılan eşkıyalık faaliyetlerine karışanlar için genel af ilan edilecektir.
6. Madde her iki tarafın tebaası istediği yerde ikamet edebilir; yalnız suç işleyenleri her iki devlette istemezse kabul etmeyebilir.
7. Madde iki devletin sınırları içerisinde kalan Osmanlı ya da Yunan tebaası serbest bir şekilde hareket edebilecektir. İstediği yere gidebilecek, taşınmaz mallarına bir zarar gelmeyecektir.
8. Madde savaş sırasında zarar gören ahaliye Yunan Devleti yüz bin Osmanlı lirası verecektir.
9. Madde iki devlet arasındaki diplomatik ilişkiler kaldığı yerden devam ederken savaş öncesi yaşanan olayların davaları adalete uygun bir şekilde devam edecektir.
10. Madde Teselya'nın Yunanistan'a terki 24 Mayıs 1881 hükümlerine göre gerçekleşecektir. Teselya hakkında yapılacak olan değişiklikler antlaşmaya imza atacak tüm devletlere tebliğ edilecektir.
11. Madde iki devlet arasındaki ilişkiler antlaşma yapıldıktan üç ay sonra normalleşmesi, suçluların karşılıklı iadesi, sınırlarda herhangi bir karışıklığa ve haydutluğa izin verilmemesi, konsoloslukla ilgili bir mukavelenin yapılması, serbest seyahat ve ticaretin tekrar düzgün hale getirilmesi.
12. Madde iki devlet arasındaki kara ve deniz yolu ile yapılan postacılık faaliyetlerinin yeniden kurulması ve posta mübadelesinin doğrudan doğruya yapılması.
13. Madde her iki devlette yeniden telgraf hattının tamir edilmesi ve iletişimin tekrar sağlanması için çalışacaktır.
14. Madde her iki devlet, diğer devlet aleyhine olabilecek taşkınlıkları engellemeyi kabul etti

15. *Madde antlaşma maddelerinin herhangi birinde ihtilaf çıkarsa büyük devletlerin sefirlerinden biri seçilecek ve ortak bir karar alınması için hakem tayin edilecektir.*

16. *Madde antlaşmanın nüshaları her iki taraf tarafça imzalandıktan sonra on beş gün ya da daha erken bir vakitte mübadele edilecektir”.*

Kati antlaşmadan sonra 19 Kasım ve 4 Aralık tarihlerinde A ve B olmak üzere antlaşmayı tamamlayıcı iki protokol imzalanmıştır²³⁶. Osmanlı Devleti muharebelerde savaşı kazanmışsa da Avrupalı devletlerinin araya girmesi ile yapılan barış antlaşmasının şartlarına bakıldığında Yunanistan masadan karlı bir şekilde kalkmıştır²³⁷. Bu kazançla da yetinmeyerek Girit Adası'na özerklik verilmesini sağlamıştır²³⁸.

2.8.6. Yunan Muâhede-i Sulhiyye Zabıtnameleri

Osmanlı Yunan Savaşı'nda ikinci murahhas olarak görev yapan Hasan Fehmi Paşa, görüşmeleri günü gününe tutmuştur. Osmanlı Yunan Savaşı'nı araştıracak araştırmacılar için kolaylık sağlaması amacıyla Hasan Fehmi Paşa'nın tuttuğu antlaşma zabıtlarının genel bir özetini burada paylaşmayı doğru bulduk.

Hasan Fehmi Paşa'nın bu eseri İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-kaynaklarında Bel_Yz_K_1003 demirbaş numarası ile araştırmacılara açıktır. Zabıtların sonunda görüşmeler sırasında tutulan zabıtların bir örneğinin padişaha taktim edildiği söylenmektedir.

Eser 167 varaktan oluşmaktadır. İlk sayfalarda antlaşmayı imzalayan devletler ve ön ve kati antlaşmanın maddelerinden bahsedilmiştir. 19. sayfasında ülkeleri temsil edenlerden söz edildikten sonra cumartesi, pazartesi ve perşembe günleri olmak üzere haftada üç gün toplantı yapılacağını ve bu toplantıların Hariciye

²³⁶ Hasan Fehmi Paşa, s. 160; Hülagü, *Osmanlı Yunan Savaşı*, s. 301-303.

²³⁷ Savaşın parasal boyutuna bakarsak Osmanlı Yunan Savaşı'nda Osmanlı Devlet'i 12 milyon lira harcamış ancak 10 milyon tazminat talep etmiştir. Fakat kendisine 4 milyon lira verilmesine kararlaştırılmıştır. Serbestoğlu, "1897 Türk Yunan Savaşı'nda Ecnebilerin Zararlarının Tazmini Meselesi", s. 241.

²³⁸ 1897 Türk-Yunan Harbi, s. 4; Osmanlı Yunan Savaşı'nın çıkmasına neden olan Girit'e özerklik tanınmış 22 Aralık 1898'de Yunan veliahdının Girit'e komiser olarak atanmasıyla Girit, Osmanlı Devleti toprağı olmaktan çıkmıştır. Ölmez, *Gazi Ethem Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı*, s.193

Nezaretî'nde olacağı söylemiştir. Bu kadar sık görüşmelerinin nedeni hem Osmanlı Devleti'nin hem de Yunan Devleti'nin biran evvel antlaşma yapılmasını istemeleridir.

Yirmi dokuz içtima yani yirmi dokuz kez Osmanlı ve Yunan temsilcileri bir araya gelmişlerdir. Her içtimada maddeler her iki taraf temsilcileri tarafından ele alınarak karara bağlanmıştır. Yunan temsilcilerinin bazı konularda hükümetlerinden haber almalarındaki gecikmelerinden dolayı karar almada gecikmeler yaşanmıştır.

Hasan Fehmi Paşa, tutmuş olduğu tutanakların sonunda yazmış olduğu metin hakkında bazı bilgiler vermiştir. Burada Osmanlı Yunan Savaşı'nın nedenlerinden kısaca bahsetmiştir.

Savaş koşullarının savaşa katılan her iki tarafı da olumsuz etkilediği hatta galip gelene bile büyük zararlar verdiği herkesçe malum olan bir şeydir. Tarafsız kalan devletlerin bile devletlerarası ticaretin durması ile büyük zararlara uğradığı herkesçe bilinmektedir. Bu sebeple tüm devletler savaştan kaçınmaktadır. Osmanlı Yunan Savaşı da böyle değerlendirilmelidir. Özellikle Osmanlı Devleti savaşı engellemek için olağanüstü bir çaba göstermiştir. Ancak Yunan Devleti'nin dik başlılığı ve iki senedir Girit'te yürüttüğü politikalar savaşı kaçınılmaz hale getirmektedir. Denizde yaptıkları tecavüzlere son vermeleri için öğütler ve tavsiyeler verilse de Yunanlılar bunu hiçe sayarak tecavüzlerinin dozunu artırmış ve karada da Osmanlı sınırlarına tecavüzlere başlamışlardır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti kendi hukukunu koruma için harekete geçmiştir. Yunan Devleti'ne harp ilan edilmiştir²³⁹.

Osmanlı Devleti'nin savaşın galibi olarak bu savaşta büyüklüğü ve ordusunun fazlalığı nedeniyle galip gelmesinin övünülecek bir yanı olmadığı düşünülse de tüm sağlam mevkiiler Yunan Devleti'nin elin idi ve askeri sayısı olarak da bir fark bulunmamaktadır. Böylece Osmanlı askeri şanına uygun olarak büyük bir galibiyet almıştır. Bu galibiyetin neticesinde diğer devletlerin de katılımıyla bazı şartlara bağlı olarak bir antlaşma yapılmasına karar verilmiştir. Hasan Fehmi Paşa ben de bu antlaşmada murahhas olarak görevlendirildim ve kati antlaşma

---

²³⁹ Hasan Fehmi Paşa, s. 161-165.

metni ortaya çıkana kadar yapılan görüşmeleri gün ve gün tuttum dedikten sonra tutanakları tutmaktaki gayesinin bu mühim olayı ufacıkta olsa tarihe bir hizmet amacıyla niyet eylemiş tirim demiştir. Sonrasında yapılan tutanakları kaleme aldığı nı ifade ettikten sonra padişaha övgü sözcükleri ile cümlesine son vermiştir²⁴⁰.

2.9. Hasan Fehmi Paşa'nın Tokat Olaylarında Görevlendirilmesi (1897)

2.9.1. Ermeniler ve Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı

Türk-Ermeni ilişkileri, Malazgirt Savaşı öncesinde Selçukluların Anadolu'da keşif faaliyetleri ile başlamıştır²⁴¹. Osmanlı Devleti ile ilişkiler Orhan Gazi döneminde başlamakla birlikte Orhan Gazi Bursa'yı ele geçirip başkent yaptıktan sonra Ermenileri ve liderlerini Bursa'ya getirmiştir. Osman Bey'den beri Türklerin güvenini kazanmış olan Ermenileri Fatih Sultan Mehmet İstanbul'a getirtip Rumlara verdiği hakları onlara da vermiştir. İstanbul'da Ermeni Patrikliği kurulmuş ve Patrikliğe Süryanileri, Kıptileri, Gürcüleri, Habeşlileri ve Kaldelileri bağlamıştır²⁴². Ermeniler "Millet-i Sadıka" olarak adlandırılmış ve önemli devlet kademelerinde görevlendirilmişlerdir. Avrupa'ya gönderilen ilk öğrenciler arasında ön sıralarda Ermeniler gelmekteydi²⁴³.

Avrupa devletlerinin Osmanlı içişlerine karışıp kendi menfaatleri için azınlıkları ayırma ve Osmanlı'yı parçalama politikaları başlayana kadar yukarıda dediğimiz gibi Ermeniler devlet kademelerinde önemli görevler almışlardır. Kültürel yönden Türklerden hiçbir farkları bulunmamaktaydı. Türkçe bilmeyen Ermeni yok gibiydi. Hatta gazeteler Ermeni alfabesi ile Türkçe yayınlanmaktaydı²⁴⁴.

Avrupalı devletler çıkarları doğrultusunda Ermenileri kendi yanlarına ve kendi mezheplerine çekmek için uzun yıllar mücadele etmişlerdir. Ermenilerin mezheplerini değiştirmek ve kiliselerini kendilerine bağlama fikri Bizans

²⁴⁰ Hasan Fehmi Paşa, s. 165-166.

²⁴¹ Mehmet Ersan, *Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/2-Cilt/11-Mehmet-ERSAN.pdf (ET: 25.06.2021) s. 162.

²⁴² Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 2. Baskı, Ankara 2003, s. 90; Ali Güler, Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara 2003, s. 24.

²⁴³ Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İstanbul 2005, s. 14

²⁴⁴ Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni meselesi*, s. 20; 1922 yılında dahi Anadolu'da böyle gazeteler çıkmaya devam ediyordu. Ali Güler, Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, s.52.

İmparatorluğu'nu kadar gitmektedir. Ermeni Kilisesinin Bizans Kilisesi ile beş kez birleşme teşebbüsü olmuşsa da bunlar başarısız olmuş ve iki kilise arasında ayrılıklar daha da derinleşmiştir. Latin Kilisesi ile Ermeni Kilisesinin üç kez birleşme teşebbüsü olmuşsa da olumsuz sonuçlanmıştır²⁴⁵. Ermenileri Katolik mezhebine yöneltme çalışmaları Haçlı Seferi sonrası başlamış olup Katolik mezhebinin arkasında Vatikan Fransa ve Kilikya Ermeni baronluğu bulunmaktadır²⁴⁶. Rusların Ermenileri Ortodoks yapma planları Osmanlı Devleti'nin çabaları ve Ermenilerin direnci ile karşılaşarak sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine Ruslar zor kullanarak Ermenileri Ortodoks yapmaya çalışmışlardır²⁴⁷.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru Ermeniler üzerindeki mezhep ve nüfuz kazanma faaliyetleri misyonerler aracılığıyla hız kazanmıştır. 1896 yılında Amerika'da yedi, İngiltere'de dört ayrı kiliseye bağlı misyonerler Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmaktaydı. Amerika'dan 176 misyoner ve bunlara bağlı 869 mahalli yardımcı bulunmaktaydı²⁴⁸.

Islahat Fermanı'nın ilanı sonrası Ermeni meselesi Avrupalı devletler tarafından gündeme getirilmeye başlamıştır. 1878 yılında Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarıyla uluslararası bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinde Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat ve düzenleme yapılacağı, Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı korunacağı maddesi yer almaktaydı²⁴⁹. Rusların sıcak denizlere inme politikasında bir adım daha yaklaşması 1877-1878 Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile olmuş ise de İngiltere müdahale ederek bu antlaşmayı yumuşatıp Berlin Antlaşmasını imzalatmıştır. Bu olay Ermenileri ikiye bölmüş kimisi İngiltere kimisi de Rusların öncülüğünde bağımsızlık mücadelelerine devam etmiştir²⁵⁰. Ayastefanos Antlaşması'ndaki Ermeniler ile ilgi madde Berlin Antlaşması'nın 61.

²⁴⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s.123-125.

²⁴⁶ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012, s.51.

²⁴⁷ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, s. 77.

²⁴⁸ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 8. Baskı, İstanbul 2006, s. 63.

²⁴⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, C. 2, YH: Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, Ankara,1987, s. 52.

²⁵⁰ Metin Kopar, "Ermeni-Rus İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 158, (Eylül-Ekim 2005), İstanbul s. 54.

maddesi olarak tekrar ele alınmış, burada yapılacak ıslahat ve düzenlemelere devletlerin nezaret edeceğinden söz edilmiştir²⁵¹.

Bu gelişmelerden sonra bağımsızlık mücadelesine giren Ermeniler çeşitli örgütler kurmuşlardır. Bu örgütlerden biri de Hınçak Komitesi'dir. Hınçak Komitesi'ni kuranlar Osmanlı Devleti'nde yaşamamış eğitim için Paris'e giden zengin Ermeni çocukları tarafından kurulmuştur²⁵². Hınçak, Marksist devrimci Rus düşüncelerinden etkilenilerek kurulmuştur²⁵³. Hınçak önce bir gazete iken sonra bir komiteye dönüşmüştür. Komitenin amacı Doğu Anadolu'da ve İran da bulunan Ermenileri bir araya getirerek bir devlet kurmaktır. 1890 yılında İstanbul merkez olmak üzere ülkenin genelinde şubeler açarak isyan için hazırlıklar başlatmışlardır.

Hınçak Komitesi, Tokat ve çevresinde Merzifon'dan yönetilmekteydi ve kendilerine *Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi Merkezi* adını takmışlardı²⁵⁴. Tokat'ta Hınçak Cemiyeti'nin faaliyetleri Merzifon Amerikan Koleji öğretmenlerinden Karabet Tomayan tarafından yürütülmekteydi²⁵⁵.

Hınçak Komitesi'nin Tokat'taki ilk faaliyeti, hükümete komite hakkında bilgi verdiklerinden şüphelenilen Doktor Jozef'in 3 kişi tarafından öldürülmesi olmuştur. Diğer faaliyeti 16 Ağustos 1894 tarihinde Tokat'tan İstanbul'a gitmekte olan posta aracını soyarak sürücüsü Mehmet Efendi'yi öldürmeleridir. Bu soygunun amacı cemiyete yeni silah almaktı²⁵⁶.

Başka bir olay 1896 yılında gerçekleşmiştir. Olaylar sırasında 3 kişi ölmüştür. Yapılan tahkikatta olayları Ermeniler tarafından çıkarıldığı anlaşılmıştır. Bundan

²⁵¹ Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, C. 2, s.87.

²⁵² Gürün, *Ermeni Dosyası*, 188.

²⁵³ Guenter Levy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*, 3. baskı, İstanbul 2012, s. 35

²⁵⁴ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 464.

²⁵⁵ İbrahim Aykun, "Tokat'taki Ermeni Hınçak Cemiyeti ve Faaliyetleri," Ermeni araştırmaları 1. Türkiye Kongresi bildirileri C.I, ASAM, Ankara, 2003, s.504.

²⁵⁶ 6 kişinin bu soyguna katıldığı söylenmektedir. Tokat Divanı harp reisi Mustafa Hilmi Efendi'nin başkanlığında bu olayların araştırılması ve suçların yargılanmasına başlanmıştır olaylar sonrası 14 kişi idam cezasına çarptırılmış cemiyete üye olan 44 kişi 5 ile 10 yıl arası kalebent cezası almış ve olayların çözülmesini sağlayan 7 kişi affedilmiştir. Aykun, "Tokat'taki Ermeni Hınçak Cemiyeti ve Faaliyetleri", 511-515.

sonra çıkan olay Tokad Hadisesi olarak bilinmiş ve 19 Mart 1897 Cuma günü gerçekleşmiştir²⁵⁷.

Bu olay dış basında da abartılı olarak yer almıştır. *Times* gazetesinin 22 Mart tarihli yazısında Tokat'ta çıkan kargaşada 100 Ermeni'nin öldürüldüğü ve Ermenilere ait çarşı ve dükkanların sekiz saat boyunca yağmalandığı, Babıali'nin verdiği bilgilerin hatalı olduğu iddia edilmiştir. Büyükelçilerin yeniden düzenin sağlanması ve suçluların cezalandırılması için Babıali'ye başvurdukları söylenmiştir. Tokat olayları sonrası Sivas'ta da Hristiyanların panik halinde oldukları ve Tokat olayının araştırılması için iki komisyon kurulduğu, henüz iradelerinin çıkmadığı, 23 Mart tarihinde Babıali tarafından Tokat mutasarrıfı ve jandarma komutanının görevden alındığını bildirmiş, denmektedir²⁵⁸. Osmanlı kaynaklarında ise ilk belirlemelerde 15 Ermeni ölmüş, buna karşın 3 tane de Müslüman yaralanmıştır²⁵⁹.

Petersburg sefaretine gönderilen şifreli yazıda hadise şöyle anlatılmaktadır: Tokat'ta dükkanların kapanması sonrası bir silah sesi duyulması üzerine Müslüman ve Ermeniler arasında bir kavga çıktığı bu kavgada 4 Müslüman ve 6 Ermeni'nin öldüğü 10 kadar da yaralı olduğu söylendikten sonra Fransız ve İngiliz elçilerinin şu an Osmanlı Devleti'nin Girit ve Yunan meselesi ile uğraştığını ve ortaya çıkan Tokat meselesinin Devlet-i Âliyye'nin zararına olacağını biran evvel olayın açığa çıkarılmasını ve suçluların en ağır şekilde cezalandırılmalarını istemişlerdir. Konsoloslar olaylara sebep olan Ermenilerden söz etmemiş, Sivas valisinden gelen ölü ve yaralı sayılarının yalan olduğunu çok fazla Ermeni dükkanının yağmalandığını 100 kadar kişinin öldüğünü ve iki üç misli kişinin yaralandığını iddia etmektedirler. Olayın öğrenildiği 16 Şevval (20 Mart) günü derhal adil ve tarafsız Müslüman ve Ermenilerden oluşan bir komisyon kurularak olayların araştırılmasına karar verilmiştir²⁶⁰. Daha sonra olayların araştırılması

²⁵⁷ Hüseyin Baha Öztunç, "1897 Tokat Ermeni Olayının Dış Basına Yansımaları ve Olayın Gerçek Yüzü", s. 195, <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512d679f.pdf> (ET:13.11.2020)

²⁵⁸ *The Times*, "Massacre Of Armenians," 24 March Wednesday 1897 (24 Mart Çarşamba 1897)

²⁵⁹ Öztunç, "1897 Tokat Ermeni Olayının Dış Basına Yansımaları", s.196. <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512d679f.pdf> (ET:13.11.2020)

²⁶⁰ BOA, Y..PRK.EŞA. 26/85 (19 Şevval 1314-23 Mart 1897)

için Babıali Hukuk Müşavirlerinden Hakkı Bey ve Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azası Ohannes Efendi görevlendirilmişlerdir²⁶¹.

2.9.2. Hasan Fehmi Paşa'nın Görevlendirilmesi

Yukarıda da ifade edildiği üzere olayın büyük devletler tarafından araştırılması ve suçluların derhal yargılanmasının istenmesi üzerine çok güvenilir birinin seçilmesi gerekmektedir. Daha öncede söz ettiğimiz gibi Avrupalı devletler Girit ve Yunan olaylarını öne sürerek bu olaydan kendilerine pay çıkarmak istiyorlardı²⁶². Bu sebeplerden dolayı padişahın güveni kazananmış olan Hasan Fehmi Paşa seçilmiş ve Tokat Hadisesini araştırmak ve suçluları yargılamak için görevlendirilmiştir.

Dâhiliye ve Maliye Nezaretlerine yazılan yazıda Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında Tokat olayları için kurulacak olan mahkeme-i fevkalade²⁶³ başkanlığı yapacak Hasan Fehmi Paşa'ya kırk bin, mahkemenin azaları olan Mahkeme-i Temyiz Riyaseti Evveli Şevki Bey, İstinaf Reis-i evveli Celal Bey, Meclis-i Eytam azasından Malik Efendi, Girit Vilayeti Müşavir-i sabık Yanko Efendi ve teftiş komisyonu azası Dilber Beylere 20'şer bin kuruş ve onlara refakat edecek iki kâtime 5 bin ve 2 görevliye 5 bin kuruş harcırah verilmesi istenmiştir²⁶⁴.

2.9.3. Olağanüstü Mahkemeye Verilen Talimat

Büyük devletlerin sefirlerinin verdiği tebligat üzerine işin büyüyerek bir uluslararası sorun olmasını engellemek amacıyla Babıali işi sıkı tutmuştur.

²⁶¹ Kendilerine 15 bin kuruş verilecekti. BOA, A.ŞMKT.MHM. 661/57 (18 Şevval 1314-22 Mart 1897)

²⁶² Paris sefaretinden gönderilen yazıda Tokat olayının Avrupa'da büyük bir üzüntüye sebep olduğunu, bu olaya karışanların en şiddetli bir şekilde cezalandırılması gerektiği ifade edilmiştir. BOA, Y..PRK.EŞA. 26/93 (21 Şevval 1314-25 Mart 1897)

²⁶³ Olağanüstü mahkeme olarak çevirerek bundan sonra böyle kullandık.

²⁶⁴ BOA, A.ŞMKT.MHM. 662/1 (19 Şevval 1314-23 Mart 1897); BOA, A.ŞMKT.MHM. 661/60 (19 Şevval 1314-23 Mart 1897); BOA, A.ŞMKT.MHM. 661/58 (20 Şevval 1314-24 Mart 1897); BOA, İ..HUS. 52/96 (20 Şevval 1314-24 Mart 1897); Padişah tarafından olayların araştırılması ve suçluların yargılanması amacıyla Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında altı kişiden oluşan olağanüstü bir mahkemenin kurulmasına karar verilmiştir. Genel validen, mahkeme üyeleri gelene kadar olayların araştırılması ve suçluların bulunması istenmiştir. Ayrıca bölgede böyle karışıklıklar çıkarsa halkın olaylara müdahalesini engelleyerek silahlı güçlerin olaylara müdahale etmesi sağlanacaktır. *The Times*, "Turkey," 25 March Thursday 1897 (25 Mart Perşembe 1897); *Glasgow Herald*, "The Massacre at Tokat-Action By The Porte", 25 March Thursday 1897 (25 Mart Perşembe 1897); *Morning Post*, "The Massacre at Tokat," 25 March Thursday 1897 (25 Mart Perşembe 1897).

Meclis-i Hassa toplanarak ne gibi önlemler alınacağına karar vermiştir. Bu önlemlerle beraber Hasan Fehmi Paşa'nın başkanlığında Tokat Hadisesi için kurulacak olan olağanüstü mahkemeye bir talimat hazırlamıştır.

Verilen talimatnameye göre²⁶⁵;

“1. madde mahkeme heyeti Tokat’a ulaşır ulaşmaz hadisenin sebeplerini ve nasıl çıktığını tarafsız bir şekilde araştırarak ve kanuna göre sorgulama yapıp ceza verilenler aynı gün telgrafla bildirilecek.

2. madde olay sırasında bazı yağmalamalar olduğu söylenmekte bunların araştırılması, malların teslim edilmesi ve yağma işine karışanların kanuna uygun şekilde yargılanması.

3. madde emniyet ve asayişi yerine getirmesi gereken memurların görevlerini yerine getirmedikleri ya da birtakım eksiklikleri olması durumunda mahkeme edilmeleri.

4. madde bu işin çok mühim olması sebebiyle gecikmeden tüm davaların ve tahkikatın dakikası dakikasına Babıali’ye bildirilmesi”.

2.9.4. Hasan Fehmi Paşa'nın Tokat'a Gelişi ve Yargılama Sürecinin Başlaması

Talimatları alan olağanüstü mahkeme heyeti ve Hasan Fehmi Paşa Tokat'a gelerek göreve başlamıştır. Hasan Fehmi Paşa, İstanbul'a gönderdiği telgrafta olağanüstü mahkemenin vazifesinin esaslarını bildiren maddelerin hazırlanarak şehrin müsait yerlerine asıldığı ve olayların sebeplerini araştırılmaya başlandığını söylemiştir²⁶⁶. Kendisine verilen talimat doğrultusunda İstanbul'a yapılan tahkikatları en kısa sürede iletmiştir.

Olağanüstü mahkemenin ilk tahkikatı sonrası Tokat, köy ve kasabalarında 118 kişinin öldüğü, 3 Müslüman ve 2 Rum'un yaralandığı, 210 hane ve 27 dükkânın hasar gördüğünü ve 260 kişinin tutuklandığı söylenmiştir²⁶⁷. Hasan Fehmi Paşa,

²⁶⁵ BOA, İ..DH.. 1345/5 (20 Şevval 1314-24 Mart 1897); BOA, Y..A...RES. 85/57 (20 Şevval 1314-24 Mart 1897)

²⁶⁶ BOA, Y..A...HUS. 370/107 (29 Şevval 1314-2 Nisan 1897)

²⁶⁷ BOA, Y..A...HUS. 371/27 (3 Zilkade 1314-5 Nisan 1897); Sivas Valisi Hasan Hilmi tarafından gönderilen yazıda Tokat Hadisesi sırasında evleri hasar gören Ermenilere yüz kuruş ile iki yüz

Ermenilerin iddialarından dolayı fazlaca kişinin tutuklandığını bunun Müslüman halk üzerinde olumsuz etkilerinin olduğunu yargılamanın adil ve kanunlara uygun bir şekilde yapılacağı ifade etmiştir²⁶⁸.

Yargılamalar devam ederken İstanbul tarafından Hasan Fehmi Paşa'ya gönderilen yazıda Tokat olaylarına cesaret edenlerin bir an evvel muhakemelerinin yapılması istenmiştir. Hasan Fehmi Paşa'da karşılık olarak davaların görülmeye başlandığını olaylara karışan birinin 5 diğerinin 15 sene kürek cezası ile mahkûm edildiğini söylemiştir. İmkânların müsaade ettiği sürece tahkikat ve dava sürecinin hızlı bir şekilde devam ettiğini belirtmiştir²⁶⁹. Babialî'nin Avrupalı devletlerinin bu olayı büyütmesinden korktuğu için bir an önce bitmesi gerektiğini düşündüklerini bu belgeden anlaşılmaktadır.

Yargılama sırasında olayların nasıl geliştiğini anlatan ve olay sonrası görevden alınan Tokat Mutasarrıfı Mahmut Nizam Paşa, Tabur Ağası Vekili Hüseyin Hüsnü, Polis Komiseri İshak Necati Efendi, Komiser Ali Mümtaz ve Şevki Efendilerin ve şahitlerin ifadelerini içeren, arşiv belgeleri sadeleştirilerek aşağıda verilmiştir.

Memurların yargılama süreci²⁷⁰;

1313 senesinin mart ayının ilk cuması (19 Mart 1897) Tokat'ta yaşanan ölüm olaylarının başlamasından evvel ve olaylardan sonra alınan tedbirlerde ağır kalan ve devlet nizamlarına uymayan Tokat Mutasarrıfı Mahmut Nizam Paşa, Tabur Ağası Vekili Hüseyin Hüsnü, Polis Komiseri İshak Necati Efendi, Komiser Ali Mümtaz ve Şevki Efendi hakkında tahkikatlar ve incelemeler şu şekildedir. Kasaba içerisinde bir kalabalığın toplanmaya başladığı Hacı Abdulkadir, Kuyumcuzade Mehmet ve Kasap Süleyman tarafından ihbar edilmiştir. Dükkanların kapanmaya başlamış olduğu şurada burada kimliği belli olmayan şahısların gezdiği ve kasabaya Çerkezlerin saldıracağı Hacı Hamdi Bey tarafından bir, bir buçuk saat evvel iletilmiştir. Bu ihbarları

---

kuruş arasında Mal Sandığı'ndan yardım edileceği söylenmiştir. BOA, A.}MKT.MHM. 662/10 (24 Şevval 1314-28 Mart 1897)

²⁶⁸ BOA, Y..A...HUS. 371/109 (26 Zilkade 1314-28 Nisan 1897)

²⁶⁹ BOA, A.}MKT.MHM. 662/14 (12 Zilkade 1314-14 Nisan 1897)

²⁷⁰ BOA, A.}MKT.MHM. 662/20 (15 Zilhicce 1314-17 Mayıs 1897)

alan Mahmut Nizam Paşa, kasaba içlerine asker ve polis sevk etmesi gerekirken etmemiştir. Saat altıya kadar devriye gezmesi gereken Komiser Mümtaz Efendi iki, iki buçuğa kadar devriye gezmiş başka ihbarlar üzerine lüzum olmamasına rağmen kasabanın dışına da devriye gitmiştir. Gelen ihbarları amirlerine bildirmesi gereken Şevki Efendi hamama gitmiş ve akşama kadar orada kalmıştır. Karye civarına girmesine izin verilmeyen şahıslar için tedbirler almamıştır. Mümtaz Efendi ve Şevki Efendi izinli olmadıkları halde memuriyet yerlerini terk ederek evlerine gitmişlerdir. Yapılan araştırmalar neticesinde görevlerini yerine getirmediği anlaşılarak kusurlu bulunmuşlardır. Bu sebeple Mahmud Nizam Paşa'ya Ceza Kanunu'nun 101. maddesinden, Hüsnü, Şevki, Mümtaz ve İshak Necati beyler kanununun 102. maddesinin ikinci fıkrasına göre cezalandırılmalarına karar verilmiş. Bu sırada Mahmud Nizam Paşa, kendisine bir vekil tayin edilmesini istemiştir. Vekili Yavani Efendi olup o sırada orada yoktur. Mahmud Nizam Paşa, olayın gerçekleştiği cuma günü saat iki buçuk civarı Kumandan Hakkı Paşa ile Mukavelat Muharriri Hamdi Bey'in odasına gittikleri sırada telgraf memuru Ethem Bey'inde orada bulunduğu sırada Hamdi Bey, Çerkezlerin köylerde toplandıklarını ve bir olay çıkarmak için Tokat'a gelmekte oldukları ve bazı olaylar çıkacağı için açık olan dükkanların kapanacağı işitilmiş ise de öteden beri böyle söylentilerin çıktığı için yine böyle bir şey sanılmıştır. Yine de kumandan paşa bazı tedbirler alınması gerektiğine dair müzakere ederken Belediye Reisi Hacı Mehmet ve onu takiben Başkâtip Rifat Efendi gelerek çarşının kalabalık olduğunu ve dükkanların kapandığını bir fenalık olacağını söylemiştir. Hacı Mehmet Efendi'de bunu onaylayarak Mütevelli Ali Bey'in hanesi civarında bir kalabalığı işittiğini söylemesi üzerine kumandan Paşa lazım gelen tedbirlerin alınması ve yanına gerekli kimselerin alınarak kalabalığın dağıtılmasını istemiştir.

Komiser İshak Necati, çarşıda kalabalığın diğer günlerde olduğu gibi görüldüğünü kapalı olan dükkanlara tesadüf ettiğinde dükkanları açık

olan dükkân sahiplerine neden kapalı olduğunu sorduğunda kimsenin malumatı olmadığını ifade etmiştir. Her zamanki gibi köylerden gelen kişiler bulunmakta idi. Her şer böyle normal iken birden bir silah sesi duyulmuş ve tüm dükkanlar kapanmaya başlamıştır. Daha sonra öteden beriden saldırgan Müslümanlar ortaya çıkmıştır. Bunları biz ve halkın ileri gelenlerinin gayretleri ile yarım saat ya da kırk beş dakika da dağıttık. Bu olaylarda elinden geleni yaptığını ve bir kusuru ya eksisinin olmadığını söylemiştir. Olay günü kasabada devriye gezdirilmediği meselesinde kasabaya her zaman şüpheli kişiler, köylüler ve Çerkezlerin geldiğini ve her gün gibi kalabalık olduğunu, dükkanların daha öncede böyle bir hadise olacağına yönelik asılsız haberler sebebiyle kapatılıp tekrar açıldığına tanık olduğunu söylemiştir. Vakanın diğer günlerden farklı olduğu anlaşılınca Hüsnü Bey ve Jandarma Piyadesi Gürcü İsmail ile devriye heyetini de alarak olay yerine hareket etmiştir. Gelen ihbarlar ve silah sesi üzerine jandarma Basmahane civarına silah atan şahsı yakalamak için harekete geçmiştir. Fakat silah atan şahıs bulunamamıştır. Bir süre sonra garip sesler işitmeye başlanmış kimileri kenardan kıydan kimileri bağlardan gelen silahlı kalabalık kişilerin kasabaya doğru harekete geçmesi üzerine bunu fark eden süvari ve piyade askerinin kalabalığa doğru hareket ettiğini ifade etmiştir.

Mahmud Nizam Paşa, kalabalığı dağıtmak için emirler vermiş ve mümkün olduğu kadar kuvvetleri kargaşa bölgesine sevk etmiştir. Kendisi de bölgeye gelmiş fitne çıkaranların yakalanması için emir vermiştir. Onu gören halk arkasından takibe başlamış ve ellerinde balta olan kişiler dükkanların içine ellerindeki baltaları atarak onun etrafına toplanmaya başlamışlardır. Bu baltaların kime ait olduğunu bulmanın mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Mahmud Nizam Paşa kasabanın memurlarının sayısının yeterli olmasına rağmen birkaç serserinin tertib ettiği hadisenin önceden haber alınamaması bir şaşkınlık yarattığını bu istihbarat sorununun polis idaresini ilgilendirdiğini ve şu an vazifelerini eksik yapan var mı yok mu diye

araştırma yapıldığı ifade etmiştir. Eğer vazifesinde hatalı biri görülür ise icabının yapılacağını sözlü ve yazılı bir şekilde bildirdiğini söylemiştir. Bir hafiye alınması için polis teşkilatına bildirdiğini ve gerekirse bu istihdam için ödeneği ayarlayacağını ifade etmişse de polis teşkilatının böyle bir ihtiyacının olmadığını ifade ettiklerini söylemiştir.

Şevki Efendi hamamdan çıktıktan sonra Basmacızade Hoca Bekir Efendi kahvehanede, Kasap Süleyman Efendi'nin Ermenilerin mallarının yağmalanmasının helal olup olmadığını sorması üzerine külliye haram olduğunu söylemiştir. Enfiyecizade Şevki Efendi'nin bugün Tokat vurulacakmış dendiğini işitmiş ve Hoca Abdülkadir'de böyle yollu bir söz söylemiştir. Bunun üzerine Polis Besim Efendi ile Komiser Necati'nin yanına gitmiş ve gerekli önlemlerin alınmasını için mutasarrıf paşaya bildirilmesini istemiştir. Bu sıralarda kalabalığın arttığı ve dükkanların kapanmaya başladığı duyulunca karakoldaki askerlerle harekete geçilmiş ve bu sırada silah sesleri ile beraber eli baltalı şahıslara rastlanmıştır. Belediye Reisi Hacı Mehmet Bey'le birlikte baltalarını ellerinden attırılarak bölgeden uzaklaştırılmışlardır. Bundan sonra karakola geri dönmüş orada Mutasarrıf Paşayı görmüş ve askeri şahane kalabalığı dağıtmıştır.

Olaydan bir gün evvel bazı karışıklıkların çıkacağına dair ihbarlar geldiği ve Şevki Bey'in bunu amirlerine bildirmediği sorulunca Şevki Bey böyle bir şey işitmediğini eğer işitmiş olsaydım derhal amirlerime bildirirdim demiştir. Evvelden beri dükkanların kapanıp bazı olaylar olacağını işitilmekte olduğunu ve cuma günü de böyle bir şey olduğunun bildirilmesi üzerine asker ve polis sevk edilerek kalabalığın dağıtılmasından ve önce dur ihtarinin emir edildiği ve Necati Bey'in canını tehlikeye atarak kalabalığın arasından birkaç kişiyi yakaladığından söz edilmiştir. Sabah altıya kadar devriye gezdiğini bunu bazen Onbaşı Tevfik Bey'le beraber yaptığını söylemiştir. Olaylar yatışınca kadar üzerine düşen tüm vazifeyi yerine getirdiğini ifade etmiştir. Ertesi gün vali bölgeye gelerek kendisini tutuklattığını

söylemiştir. Süvari Kaymakamı Mustafa Bey, olaylar yatıştıktan sonra Yüzbaşı Hasan Efendi'ye köylere jandarma ve asker göndermelerini emretmiş ve kasaba merkezinde bir eşraftan, bir tane piyade ve bir tane de süvari askerinden oluşan birlikleri köşe başlarına yerleştirilmiştir.

Cuma gecesi kasabaya bazı Ermenilerin geldiği iddia edilmişse de öyle bir şey olmadığı Necati Bey o gece devriyede olduğunu böyle bir şeye şahit olmadığını ifade etmiştir. Mahmud Nizam Paşa'nın kendisine devriye gezilmesi ile ilgili emir verildiğine dair böyle bir emir vermediğini ifade eden Necati Bey bir hafiye istihdamı konusunda Mahmud Nizam Paşa'nın söylediklerinin aslı olmadığını söylemiştir. Mahmud Nizam Paşa'da Necati Bey'in yalnızca 100 kuruş aldığını ifade etmiştir.

Daha sonra olaylara şahitlik eden kişiler mahkemece dinlenmiş ve suçlu olarak görülen asker ve memurların görevlerinde bir kusur işlemedikleri görüldüğünden ceza verilmeyeceğine karar verilmiştir. Olayın boyutlarına bakılınca böyle bir vakaya bölgede bulunan kolluk güçlerinin yeterli olmayacağı dikkat çekilmiştir.

Memurların görevlerini sadece devriye gezmek olarak görmeleri yanlıştır. Onlar bir fabrika ya da bir saatin çarklarından biridirler eğer biri bozulur ise tüm fabrika ya da saatte bozulmuş olur o yüzden değiştirilmesi gerekmektedir denmiştir.

Şahitlerinin olayları haber vermesi üzerine cuma sabahından cumartesi gününe kadar süren olayları gelen ihbarlara hemen karşılık veren Mahmud Nizam Paşa tarafından büyümeden son verilmiştir.

Tahkikattalar ve yargılama sürecinden sonra tutuklu memur kalmamış. Tutuklu olanlar serbest bırakılmıştır²⁷¹.

²⁷¹ 21 Eylül 1313 Pazar günü Sivas Valisi Hasan Hilmi Paşa tarafından yazılan şifreli telgrafta Tokat eski Mutasarrıfı Mahmud Nazım Paşa'dan sonra Yüzbaşı Hüsnü Efendi ile Komiser İshak Necati Efendi'nin de serbest bırakılmasıyla olağanüstü mahkemeden beraat etmiş ve böylece tutuklu kimse kalmamıştır. BOA, DH.ŞFR. 215/68 (6 Cemaziyelevvel 1315-3 Ekim 1897)

Hasan Fehmi Paşa imzalı yazıda yargılamaların devam ettiği, şimdiye kadar yapılanların posta ile gönderildiğini, bu hafta içinde tüm yargılamanın son bulacağını, bundan sonraki işlerin mahalli mahkeme tarafından yapılabileceğini daha önce olduğu gibi tekrarlayarak geri dönmek isteğini bildirmiştir. Olağanüstü mahkeme burada bulunduğu sürece konsoloslarda burada kalmakta ve sadece Ermenileri değil diğer Hristiyanlar da onların kendilerini himaye ettiği ve hamileri olduklarını düşünmeye başlamışlardır. Bazı Ermeniler dükkanlarını korkudan dolayı açmayarak konsoloslara sığınmaya başlamışlardır. Halbuki devletimiz zerre kadar asayiş bozacak şeye izin vermemektedir. Bazı Ermeniler bunu destekleyerek konsolosları bir kaçış noktası olarak görmekteler. Konsoloslar dükkanların kapalı kalmasını sağlayarak Tokat'ta asayişin sağlanmadığı ve Hristiyanların hala korktuklarını göstermeye çalışmaktalar. Elhasıl olağanüstü mahkeme görevini yerine getirdiğine göre konsolosların bölgeden biran evvel gitmeleri için emir verilmesini istemiştir²⁷².

Buna karşılık Meclis-i Mahsusa da olağanüstü mahkemenin bir süre daha orada kalmasına yönelik karar alınarak Hasan Fehmi Paşa'ya bildirilmiştir²⁷³. Fakat kısa bir süre sonra Hasan Fehmi Paşa, İstanbul'a dönüş için bir telgraf daha göndermiştir. Mahkeme heyetinin 15 gündür boşta olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Hasan Fehmi Paşa'nın ve mahkeme heyetinin İstanbul'a gelmesi hakkında Hasan Fehmi Paşa'nın birkaç kez daha telgraf göndermesi üzerine konu Meclis-i Hassa'da tekrar ele alınmış ve mahkemenin üzerine düşen görevi yerine getirdiğini, onlarla beraber İngiliz ve Rus konsoloslarının da oradan ayrılmalarını sağlamak için paşanın ve mahkeme heyetinin İstanbul'a gelişine izin verilmiştir²⁷⁴.

27 Ağustos 1897 Cuma günü Hasan Fehmi Paşa, Rüşumat emini olarak imzaladığı telgrafta mahkûmların gönderildiklerini ve kendilerinin de diğer vapurla beraber hareket edeceklerini söylemiştir²⁷⁵.

²⁷² BOA, A.}MKT.MHM. 662/20 (15 Zilhicce 1314-17 Mayıs 1897)

²⁷³ BOA, A.}MKT.MHM. 662/22 (21 Zilhicce 1314-23 Mayıs 1897)

²⁷⁴ Mahkemede savcılık görevi yapan ve Sivas'ta görevli olan Reşit Bey'in Sivas'a gitmesine de izin verilmiştir. BOA, Y..A...RES. 87/37 (19 Muharrem 1315-20 Haziran 1897)

²⁷⁵ BOA, A.}MKT.MHM. 662/26 (19 Rebiülevvel 1315-18 Ağustos 1897)

2.9.5. Mahkeme Sonunda Verilen Cezalar

Tokat Hadisesi nedeniyle 19 kişi idam²⁷⁶, 48 kişi değişik miktarlarda kürek ve hapis cezalarına çarptırılmıştır. Mahkumların hiçbir yere uğramadan Trablusgarp'a gönderilmeleri için bir vapur ayarlanması Bahriye Nezaretine yazılmıştır²⁷⁷. Bunların yanına 70 asker görevlendirilmiştir²⁷⁸.

12 Ekim 1897 tarihli yazıda Tokat Hadisesi sebebiyle kürek ve hapis cezasına çarptırılan 60 kişinin Trablusgarp'a ulaştığı söylenmiştir²⁷⁹.

Ermeni olayları Berlin Antlaşmasında itibaren Osmanlı Devleti için büyük bir sorun haline gelmiştir. Avrupalı devletler Tokat Hadisesi gibi meseleleri büyütüp Osmanlı aleyhine kullanmaktaydılar. Hasan Fehmi Paşa, bu görevi mümkün olduğunca hızlı bir şekilde yerine getirerek yabancı devletlerin müdahalesini engellemiştir. Böylece bölgede bulunan devletlerinin konsolosları da Tokat'tan ayrılmışlardır.

2.10. Şura-yı Devlet

Şura-yı Devlet'in kuruluşu 1864 vilayet nizamnamesi ile başlamıştır. Bu nizamnameye göre vilayetlerde, sancaklarda ve kazalarda en üst düzey yöneticilerin başkanlığında meclisler kurulacaktı. Bu meclislere 2 yıl süre ile seçilen Müslim ve gayrimüslim temsilciler katılacaktı. Ayrıca vilayet merkezlerinde, kaza ve sancak temsilcilerin katılacağı valilerin başkanlığında iki yılda bir Meclis-i Umûmî adında meclis açılacaktı. Bu mecliste vilayetin idari işleri ele alınacaktı. Böylece idari ve adli işler birbirinden ayrılmış oldu. Vilayetlerde uygulama alanı bulan ve başarı sağlayan bu meclislerin merkezde de uygulamasına karar verilmiştir. Bu karar doğrultusunda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye, Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye diye ikiye ayrılmıştır²⁸⁰. Şura-yı

²⁷⁶ Tokat Hadisesinden dolayı 19 kişi idama mahkûm edilirken bunların 4'ü firari olup yakalanınca cezalarının yerine getirileceği söylenmekteydi. BOA, A.}MKT.MHM. 662/20 (15 Zilhicce 1314-17 Mayıs 1897)

²⁷⁷ BOA, DH.TMIK.M.. 37/72 (20 Rebiülevvel 1315-19 Ağustos 1897)

²⁷⁸ Dördüncü ordudan gelen yazıda Tokat Hadisesi nedeniyle çeşitli cezalara çarptırılan ve Trablusgarp'a gönderilen şahıslar için 70 tane askerin görevlendirildiğine dair Tokat Kumandanlığı'na haber verilmiştir. BOA, Y..MTV. 165/139 (24 Rebiülevvel 1315-23 Ağustos 1897)

²⁷⁹ BOA, DH.TMIK.M.. 40/52 (15 Cemaziyevvel 1315-12 Ekim 1897)

²⁸⁰ Şura-yı Devlet'in kuruluşu ile ilgili irade 4 Mart 1868 tarihinde çıkarılmıştır. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara, 1999, s. 55-57.

Devlet'in başkanlığına Midhat Paşa getirilirken iç tüzüğü 1 Nisan 1868 yılında yürürlüğe girmiştir²⁸¹. 10 Mayıs 1868 yılında Şura-yı Devlet resmi bir törenle açılmıştır²⁸².

Şura-yı Devlet'in görevlerine bakacak olursak; her türlü kanun ve nizamın incelenmesi, hükümet ile şahıslar arasındaki davalara bakılması, kanun metinlerinin yorumlanması, mahkemelerin aldığı kararların temyizi, memur ve idari memurlar arasındaki sorunlara çözülmesi²⁸³.

Hasan Fehmi Paşa'nın Şura-yı Devlet reisliği 1318 (1900) yılındaki salname de rastlamaktayız. Bu salname de Hasan Fehmi Paşa, vezir rütbesi ve murahhas nişanı ile Şura-yı Devlet reisi görevindedir²⁸⁴. İkinci kez Rüsumat emini görevini yürütürken 29 Ekim 1907 tarihinde 45 bin kuruş maaşla Şura-yı Devlet reisliğine tayin edilmiştir²⁸⁵. 28 Kasım 1908 tarihinde tekrar Şura-yı Devlet reisliğine tayin edilirken²⁸⁶ 14 Aralık 1908 yılında Şura-yı Devlet başkanlığı ile Ayan Meclisi azası olmuştur²⁸⁷. Yine aynı yıl içerisinde Şura-yı Devlet Reisi Tevfik Paşa'nın istifası sebebiyle yerine Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa Şura-yı Devlet Reisi olmuştur²⁸⁸. Son olarak yeni kurulan kabine de Hasan Fehmi Paşa Şura-yı Devlet reisliğine atanırken, Harbiye Nazırlığına Ali Rıza Paşa'nın, Maarif Nazırlığına

²⁸¹Ali Akyıldız, "Şura-yı Devlet", s.236, <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/39/C39012822.pdf> (ET: 24.11.2020)

²⁸² Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Devri'nde Meclis-i Vâlâ*, s. 59.

²⁸³ Mehmet Canatar, Yaşar Baş, "Şûrâ-yı Devlet ve Tarihi Gelişimi", s. 117, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1153/13569.pdf> (ET: 24.11.2020)

²⁸⁴ SDAO, Sene 1318 (1900), 56. Def'a, s. 356.

²⁸⁵ BOA, DH.SAİDd... 80/337 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837); BOA, BEO 3174/238020 (22 Ramazan 1325-29 Ekim 1907); BOA, İ..DH.. 1460/6 (22 Ramazan 1325-29 Ekim 1907); BOA, BEO 3193/239449 (20 Şevval 1325- 26 Kasım 1907)

²⁸⁶ Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, İstanbul, 1964, s. 48; Hasan Fehmi Paşa, bu görevi yürütürken genel bir af çıkarılması konusundan Sadrazam Said Paşa'ya başvurmuş paşa önce yok dediyse de sonradan af teklifi padişaha sunularak yürürlüğe girmiştir. Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, ATAM, Ankara 2008, s. 36-37.

²⁸⁷ BOA, DH.SAİDd... 80/337 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837); 29 Ekim 1907 tarihinde merhum Şura-yı Devlet Reisi Said Paşa maaşı ve Şura-yı Devlet Reisi olarak atanan Hasan Fehmi Paşa'nın 182900 kuruş 5 parasının verilmesi istenmiştir. BOA, BEO 3205/240311 (5 Zilkade 1325-10 Aralık 1907)

²⁸⁸ BOA, İ..DUİT 7/105 (4 Zilkade 1326-28 Kasım 1908); Sura-yı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa'nın maaşının Rüsumat emini olduğu dönemdeki 40500 kuruşun ödenmesi istenmiştir. BOA, DH.MKT. 1222/42 (29 Zilkade 1325-3 Ocak 1908); Şura-yı Devlet reisi olan Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik valiliği sırasında vefat eden hanımının cenazesinin İstanbul'a getirilmesi için ödenen 13791 kuruş ücretin Selanik Dedeagaç'a kadar kısmının Selanik-Dersaâdet İltisâk şirketine verildiği geriye kalan kısmının Şark Demiryolları'na verilmesi istenmiştir. BOA, BEO 3459/259409 (29 Zilkade 1326-23 Aralık 1908)

Abdurrahman Efendi'nin, Bahriye Nazırlığına Tophane Nazırı Rıza Paşa, Adliye Nazırlığına Refik Bey, Maliye Nazırlığına Ziya Paşa, Evkaf Nazırlığına Sadaret Müstesarı Ziya Bey, Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırlığına Mavrokordato Efendi ile Ticaret ve Nafia Nazırlığına Gabriel Efendiler getirilmiştir²⁸⁹.

Şura-yı Devlet reisi görevini yürütürken Hasan Fehmi Paşa, Harbiye ve Bahriye nazırlarının değiştirilmesi üzerine durumun kendilerine önceden bildirilmediği gerekçesiyle Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa ve Adliye Nazırı Refik beyle birlikte 2 Şubat 1909 yılında istifa etmiştir²⁹⁰.

2.11. Hasan Fehmi Paşa'nın Eseri

2.11.1 *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*²⁹¹

Hasan Fehmi Paşa, Nafia nazırlığı sırasında Hukuk Mektebi'nde birinci sınıflara Kanun-ı Ticaret ile Hukuk-ı Ticariye ikinci sınıflara da Hukuk-ı Düveliye dersleri vermiştir²⁹². Aydın valisi olduğu sırada Hasan Fehmi Paşa Hukuk Mektebi'nde hukuk-ı düvel ders notlarını ikinci kez bastırarak telif gelirlerini Hukuk Mektebi'ne bağışta bulunmuş, yapmış olduğu bu güzel davranışı dolayısıyla kendisine teşekkür ve taktir için bir takdirname verilmesi istenmiştir²⁹³.

Telhis-i Hukuk-ı Düvel adlı eser 1884 (1300), 1910 (1326) yıllarında iki kez basılmıştır. İki eserde sayfa ve konu farklılıkları vardır. 1884 basımı 391 sayfadan oluşan kitabın ilk sayfalarında fihristi bulunmaktadır. Eser giriş bölümüyle beraber üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Hukuku Düvel'in tanımı, bölümü,

²⁸⁹ BOA, BEO 3491/261780 (29 Muharrem 1327-20 Şubat 1909)

²⁹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, C. I 2. Kısım*, Ankara 1964, s. 167; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 2010, s. 19-20; Cemal Kutay 13 Şubat 1909 tarihinde istifa ettiğini söylemektedir. Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, s. 55; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadrazamlar*, C. III, İstanbul 1982, s. 1400; *Times* gazetesinde Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa ve Adliye Nazırı Maniassizade Bey istifa etmeleri üzerine Şura-yı Devlet Başkanı Hasan Fehmi Paşa ve Maliye Nazırı Ziya Paşa'nın takip ettiği dair haberlerin dolaştığı ifade edilmiştir. *The Times*, "The Turkish Cabinet- Critical Situation", 13 February Saturday 1909 (13 Şubat 1909)

²⁹¹ *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* eserine Atatürk Üniversitesi, Seyfettin Özeğe Kataloğundan ulaştık. Eser elektronik ortamda ulaşılabilir. http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordam/?p=1&q=hasan+fehmi+pa%C5%9Fa&alan=tum_txt&de_mirbas=0165868 (ET:25.06.2021) İstanbul 1910.

²⁹² BOA, DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837)

²⁹³ Belgede Hasan Fehmi Paşa'nın mektebin açılışından itibaren Ticaret-i Berri ve Hukuk-ı Düvel derslerini verdiğini ve bu dersleri çok özverili bir şekilde verdiğinden söz edilmektedir. BOA, MF.MKT. 188/143 (26 Cemazeyilevvel 1311-5 Aralık 1893)

esaları ve Hukuku Düvel'in tarihinden bahsedilmektedir. Kısmı evvel bölümü 23 başlıktan oluşmakta ve bölümün başlığı Hukuku Sulh şeklindedir. Bu başlıkların içerisinde; devletlerin hâkimiyeti, devletlerin vazifeleri, sefirlik, şehbenderler, başka devletlere verilen imtiyazlar, Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere vermiş olduğu imtiyazlar, deniz hırsızlığı, esirler vs. yer almaktadır.

Kısmı sâni 28 başlıktan meydana gelmektedir. Bölümün başlığı Hukuku Harp'tir. Bu başlıklar içerisinde; harplerin sebepleri, düşman gemileri, kara ve deniz savaşları, savaş ganimetleri, devletlerin başka devletleri istila ve muhasara etmesi, savaş esirleri, harp kaçakları, sulh anlaşmaları vs. bulunmaktadır.

Hasan Fehmi Paşa, 1910 yılında yeniden basılan *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* adlı eserine bir ilave yapmıştır. 677 sayfadan oluşan kitabın fihrist ve düzeltme cetveli bulunmaktadır. Söz konusu eser de 1907 yılında Lahey'de²⁹⁴ düzenlenen Lahaye Sözleşmesi olarak tarihlere geçen sözleşme Hasan Fehmi Paşa'nın eserine İkinci Konferans başlığı altında eklenmiştir.

Halid Ziya Uşaklıgil, "babasının çok iyi dostu olan Hasan Fehmi Paşa'nın babasına hediye ettiği Devletler Hukuku kitabını görmüş ve o zaman için pek yeni ve pek güzel bir kitap olduğunu ifade" etmiştir²⁹⁵.

2.11.2. *Telhis-i Hukuk-ı Düvel'in Muzır Yayın Olarak Sayılması*

Hasan Fehmi Paşa'ya, eserinin telifini Hukuk Mektebi'ne verdiği için teşekkür edilmişti. Ancak daha bir yıl geçmeden Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın valiliği sırasında kendisinin yazmış olduğu *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* adlı kitabı hakkında Maarif nezaretinden bir yazı gelmiştir. Mekteplerde de okutulan bu kitabın "Hakimiyet ve İstiklal-i Düvel" bölümünde devletlerin birbirlerinin içişlerine karışmasında mahalli ticaretin bozulmasını engellemek için müdahalenin uzayabilmesine izin verildiği iddia edilmekte olup başka maddelerinde de sorunlar

²⁹⁴ 18 Ekim 1907 tarihinde Hollanda'nın Lahey şehrinde kara ve deniz savaşı hukuku, tarafsız ülkelerin üzerine düşen görevler, savaşın başlatılması gibi konular hakkında imzalanan antlaşmadır. Ayrıca bu sözleşme de savaş suçlarının da tanımı yapılmıştır.

²⁹⁵ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1965, s. 90.

olduğu iddia edilerek bu kitabın hiçbir mektepte okutulmaması ve eğer okutulmaya devam edilirse okutanların sorumlu tutulmaları istenmiştir²⁹⁶.

Aydın valiliği sırasında Mabeyin Başkitâbeti'nden bir yazı gelmiş ve *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* kitabı nedeniyle İstanbul'da büyük bir esefe mucip olduğunun söylenmesi üzerine Hasan Fehmi Paşa: "Bütün dünyaca kabul edilen hukuk-ı düvel kurallarını en geçerli Avrupa kitaplarından özetleyerek tercüme etmekten ibaret olan bu kitap bana ait olmakla beraber basıldıktan sonra bir nüshasını padişaha sunmuştum. Padişahımız tarafından beğenilerek diğer nüshası da istenmişti. Neden böyle bir esefe mûcib olduğunu bilmediğim için cevap veremeyeceğim" demiştir²⁹⁷.

Hasan Fehmi Paşa daha sonra arkadaşlarından eserin neden mızır yayın olduğunu öğrenmiştir. İstanbul'da asayiş yoktur diye bir söylenti çıkarılmış ve bunun sonucunda *İstasyoner* adlı bir gemi İstanbul'a gelerek burada bulunan tebaalarının güvenliğini sağlama talebinde bulunmuşlardır. Bu olay gerçekleşirken saraya bir jurnal gelmiş ve Hasan Fehmi Paşa'nın yazmış olduğu kitapta hiçbir devletin başka bir devletin içişlerine karışmasına hukuk-ı düvelin izin vermeyeceğini fakat bir devlet güvenliğini sağlayamazsa başka bir devletin müdahalesine izin verdiği söylenmiştir. Ayrıca kitapta devletler arasında hukuk-ı düvelde geçmeyen bir sorun olursa tanınmış hukuk-ı düvel alimlerinden yardım istenebileceğinden söz edildiği ve Hasan Fehmi Paşa'nın dönemin en ileri hukukçularından olması sebebiyle bu geminin buraya gönderildiği iddia edilmiştir²⁹⁸.

---

²⁹⁶ BOA, BEO 493/36957 (13 Rebiülahir 1312-14 Ekim 1894); Hasan Fehmi Paşa'nın kınanması istenmiştir. BOA, İ..HUS. 30/38 (11 Rebiülahir 1312-12 Ekim 1894); Hasan Fehmi Paşa tarafından neşredilen *Telhis-i Hukuk-ı Düvel'in* Dersaâdet'de bulunan okullara okutulmasının önlenmesi istenmiştir. BOA, MF.MKT. 232/46 (12 Rebiülahir 1312-13 Ekim 1894); 1880 yılında kimin yazdığı belli olmayan yazıda Hasan Fehmi Paşa'nın *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* adlı eserinin 101, 102, 186, 187, 188, 241, 242 ve 245. maddelerin açıklığı kavuşturulması gerektiği ifade edilmiştir. BOA, Y..EE.. 37/54 (4 Safer 1297-17 Ocak 1880); Meşveret gazetesi, 17 Şaban 1313 (2 Şubat 1896 Pazar), 1. Sene, 5 Numara.

²⁹⁷ Ebubekir Hazım Tepeyran, *Hatıralar*, İstanbul 1998, s. 151.

²⁹⁸ Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali, s. 129

3. BÖLÜM

HASAN FEHMİ PAŞA'NIN VALİLİKLERİ

3.1 Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valiliği (1893-1895)

3.1.1. Osmanlı Hâkimiyetinde Aydın

Aydın vilayeti birçok medeniyetin izlerini barındırmaktadır. Bu coğrafyada birçok medeniyet kurulmuştur²⁹⁹. Lidyalılar sonrasında Persler daha sonra İskender ve M.S 189 yılında da Romanların idaresine girmiştir³⁰⁰. Roma'nın ikiye ayrılması ile bölge Bizans'ın eline geçmiştir. 1176 yılında II. Kılıç Aslan döneminde o zamanki adıyla Tralles olan Aydın ve Karacasu şehirleri kısa bir süreliğine Türklerin eline geçirmiştir. 1308'de de Aydınoğulları Beyliği'nin kurucusu Mehmed Bey, Aydın'a hâkim olmuştur. Daha sonra İzmir'i Cenevizlerin elinden almış ve burada donanma kurmuştur³⁰¹.

İzmir ve çevresi 1390 yılında Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiş ancak sahil kesimi Timur tarafından alınana kadar Hristiyanların elinde kalmıştır. Fetret Döneminde Osmanlı hakimiyetinden çıkan İzmir 1415 yılında tekrar Osmanlı himayesine girmiştir. Ancak kesin olarak 1424'te II. Murad zamanında Osmanlı Devleti'nin bir parçası haline dönüşmüştür³⁰².

Osmanlı hâkimiyetine girişle birlikte İzmir, Aydın sancağına bağlı bir kazanın merkezi olmuştur. 1573'lü yıllarda Kaptanpaşa eyaletine bağlı olan Sığla sancağını bağlanmışsa da 19. yüzyılda Aydın'a bağlanmıştır. 1528 yılında İzmir beş mahalleden meydana gelmekteydi. Şehrin o günkü nüfusu 1300 kadardı³⁰³.

Aydın vilayeti, Anadolu'nun güneybatısında Adalar Denizi'nin kuzeydoğusunda 36-40 ve 23-27 dereceleri arasındadır. Aydın vilayeti, Adalar Denizi ile

²⁹⁹ Bu medeniyetlerin ilki Trakya kökenli olup Bergama'yı ilhak eden Mizya'yı (Misya, Mysia) görmekteyiz. Onlardan sonra Eolide gelmektedir. Bu medeniyetleri; İyonya, Lidya, Frigya ve Karya takip etmiştir Aydın Vilayet Salnamesi, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.801-806. Bundan sonra Aydın Vilayet Salnamesi yerine kısaca AVS diyeceğiz.

³⁰⁰Feridun Emecen, "Aydın" s. 235
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04001522.pdf> (ET: 22.07.2020)

³⁰¹Zerrin Günel Ödenek, "Aydınoğulları Beyliği" Türkler Ansiklopedisi, 6. cilt, 2002, s. 793.

³⁰²Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir" s. 517
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/23/C23023606.pdf> (ET: 24.07.2020)

³⁰³ Kütükoğlu, "İzmir" s. 519.

Hüdavendigâr ve Konya vilayetleri ile çevrilidir³⁰⁴. 1826 yılından sonra Aydın Hamid, İzmir, Saruhan, Teke sancakları birleştirilmiş ve Aydın vilayeti oluşturulmuştur. 1843 yılından sonra vilayetin merkezi İzmir olmuştur. 1867'de Aydın vilayeti Aydın, Denizli, Saruhan, İzmir ve Menteşe olmak üzere 5 sancağa ayrılmıştır³⁰⁵. Aydın Vilayeti'nin merkezi İzmir olup beş sancağa taksim edilmiş liva merkezleriyle beraber 30 kaza, 74 nahiye ve 2988 karye bulunmaktaydı³⁰⁶. Aydın Vilayeti aşağıdaki gibi taksim edilmiştir:

İzmir sancağı, merkezi İzmir, Aydın vilayetinin merkez sancağı olup kuzeyinde Karesi, doğusunda Saruhan, güneyinde Aydın sancağı ve batısında Adalar Denizi bulunmaktaydı. İzmir'e bağlı olan kazaları konumuzdan uzaklaşmamak adına dipnotlarda vermeyi tercih ettik. İzmir'e; Bergama³⁰⁷, Menemen³⁰⁸, Foça³⁰⁹,

³⁰⁴Ali Cevat, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Coğrafya Lügati*, Dersaadet, 1313, s.43.

³⁰⁵Feridun Emecen, "Aydın" s. 236-237, <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04001522.pdf> (ET: 22.07.2020); Aydın vilayeti Tanzimat Devri'nin başlarında Aydın, Saruhan, Salihli, Menteşe ve Denizli livalarına ayrılmıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, 7. Baskı, Ankara 2011, s. 128

³⁰⁶AVS, Def'a 17, H. 13,14 (M. 1896), s. 498; Aydın vilayeti, kuzeyinde İzmir ve Saruhan sancağı, doğusunda Denizli, güneyinde Menteşe sancağı ve batısında Adalar Denizi bulunmaktaydı. Aydın 5 kaza, 11 nahiyeden meydana gelmektedir. Şemseddin Sâmî, *Kamusü'l-Âlam*, C. I, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, s. 517; Islahat Fermanı'nın yayınlaması sonrası Avrupa devletleri sürekli olarak Osmanlı Devleti'nin tebaası olan gayrimüslimlerin iyi yönetilmediğini şikâyet etmekteydiler. Bunun üzerine Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa bizzat şikâyet edilen bölgelere giderek incelemelerde bulunmuştur. Padişah Abdülaziz ise bu şikâyetlerin görevini layıkıyla yapacak memur ve idarecilerle son bulacağını düşünmekteydi. Bu sebeplerle 1864 yılında yeni bir Vilayet Nizamnamesi ortaya çıkmıştır. Böylece idari teşkilat yeniden düzenlenerek en büyük idari yapı Vilayet, sonrasında sancak, kaza ve karye olarak kısımlara ayrılmıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, C.VII, 8. Baskı, Ankara 2011, s. 152-153.

³⁰⁷Bergama kazası, kuzeyinde Karesi sancağı, doğusunda Soma ve Manisa kazaları, güneyinde Menemen kazası ve Çandarlı Körfezi, batısında Adalar Deniz bulunmaktaydı. 61586 İslam, 10276 Rum, 787 Ermeni, 258 yabancı Bulgar, 495 Yahudi, 76 yabancı, 208 Kipti olmak üzere 13686 kişi yaşamaktaydı. 173 köy ve 69 mahalleye sahiptir. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 211-212.

³⁰⁸Menemen kazası; kuzeyinde Bergama, doğusunda Manisa, batısında Çandarlı Körfezi ve Foça kazası, güneyinde İzmir Körfezi bulunmaktaydı. Kaza İzmir'e demiryolu ile 1,5 saat mesafede idi. 15537 İslam, 5106 Rum, 132 Ermeni, 263 Musevi, 63 yabancı olmak üzere 21275 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 264.

³⁰⁹Kaza; İzmir Körfezi ve Çandarlı Körfezi arasında bulunup kuzeyinde Çandarlı Körfezi, doğusunda Menemen kazası, güneyinde İzmir Körfezi, batısında Adalar Denizi bulunmaktaydı. 3456 İslam, 11890 Rum, 38 Ermeni, 104 Musevi, 84 yabancı olmak üzere toplam 15468 nüfusa sahipti. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 248-249.

Ödemiş³¹⁰, Urla³¹¹, Çeşme³¹², Kuşadası³¹³, Seferihisar³¹⁴, Tire³¹⁵ ve Bayındır³¹⁶ kazaları bağliırken 23 de nahiyeye sahipti³¹⁷.

Aydın sancağının; kuzeyinde İzmir ve Saruhan, doğusunda Denizli, güneyinde Menteşe, batısında Adalar Denizi bulunmaktaydı. Aydın³¹⁸, Nazilli³¹⁹,

³¹⁰ Ödemiş kazası; kuzeyinde Salihli ve Kasaba, doğusunda Alaşehir, güneyinde Nazilli ve Aydın, batısında Tire ve Bayındır kazaları vardır. 3 nahiyeye 124 köye sahipti. 61393 İslam 4053 Rum, 1114 Ermeni olmak üzere 66530 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 195.

³¹¹ Urla kazası; kuzeyinde İzmir Körfezi, doğusunda İzmir, güneyinde Seferihisar ve doğusunda Çeşme kazaları vardır. 24 köye sahiptir. İzmir'e karayolu ile 7, deniz yolu ile 2 saat mesafededir. 7939 İslam, 1411 Rum, 27 Ermeni, 349 Musevi, 2731 yabancı olmak üzere 25106 nüfusa sahiptir. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 202-203.

³¹² Çeşme kazası; kuzeyinde Karaburun, doğusunda Urla ve Seferihisar kazaları, güneyinde Adaşlar Denizi, batısında Sakız Boğazı bulunmaktaydı. 2 nahiyeye ve 12 köy, 18 mahallesi bulunmaktaydı. 3862 İslam, 13178 Rum, 142 Musevi olmak üzere 17182 kişi yaşamaktaydı. Kara yolu ile İzmir'e 16 saat, deniz yolu ile 68 mil uzaklıktadır. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 236-237.

³¹³ Kuşadası kazası; kuzeyinde Seydiköy ve Torbalı nahiyeleri, doğusunda Tire, Aydın, güneyinde Söke kazası ile Sisam Adası'nın Tiganı Boğazı ve batısında Kuşadası Körfezi bulunmaktaydı. 9218 İslam, 6764 Rum, 94 Ermeni, 148 Musevi, 125 yabancı olmak üzere 16348 kişi bulunmaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 257-258.

³¹⁴ Seferihisar Kazası, kuzeyinde İzmir ve Urla, doğusunda Kuşadası'na bağlı Ayasluğ nahiyesi, güneyinde Kuşadası Körfezi ve Sığacak Limanı, batısında Çeşme kazası bulunmaktaydı. 13 köye sahipti. 5739 İslam, 1408 Rum olmak üzere 7147 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 244.

³¹⁵ Tire kazası; kuzeyinde Bayındır ve Ödemiş, doğusunda Ödemiş, güneyinde Aydın kazaları, batısında Ayasluğ ve Torbalı nahiyeleri vardı. 30134 İslam, 2470 Rum, 12 Ermeni, 108 Bulgar, 1060 Musevi olmak üzere 33772 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 231.

³¹⁶ Bayındır kazası, kuzeyinde İzmir ve Kasaba, doğusunda Ödemiş, güneyinde Tire, batısında İzmir kazaları bulunmaktaydı. 19045 İslam, 3238 Rum, 265 Ermeni, 1 Bulgar, 1 Katolik 11 Protestan olmak üzere 22160 kişi bulunmaktaydı. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.562.

³¹⁷ Bu nahiyeler; Birunabad, Seydiköy, Torbalı, Karaburun, Nif, Tiryande, Foça-i Cedid, Ayasefid, Alaçatı, Yeninahiye, Nevahi-i Bergama, Kiliseköy, Ilıca-i Bergama, Ayazmend, Kozak, Çandarlı, Dikili, Sığacık, Birgi, Balyombolu, Keles, Ayasluğ idi. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.544-545.

³¹⁸ Aydın kazası, kuzeyinde Ödemiş ve Tire, doğusunda Nazilli, güneyinde Çine, batısında Söke kazası bulunmaktaydı. 4 nahiyeye ve 192 köye sahipti. 61354 İslam, 6194 Rum 472 Ermeni, 32 Katolik, 4950 Musevi 468 yabancı olmak üzere 73170 kişi bölgede bulunmaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 279-280.

³¹⁹ Nazilli Kazası, kuzeyinde Alaşehir ve Ödemiş, doğusunda Buldan ve Sarayköy, güneyinde Karacasu ve Bozdoğan, batısında Aydın kazası bulunmaktaydı. 43962 İslam, 1596 Rum, 339 Ermeni, 141 yabancı olmak üzere 46354 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 311.

Bozdoğan³²⁰, Söke³²¹, Çine³²² ve Karacasu³²³ olmak üzere 6³²⁴ kazası, 17³²⁵ nahiyesi, 506 köy ve 77 mahallesi vardı. 200902 İslam, 16692 Rum, 725 Ermeni, 106 Katolik, 2139 Musevi, 310 yabancı olmak üzere 230674 kişi burada yaşamaktaydı. İzmir'e demiryolu ile 3, hayvanla 24 saat uzaklıktaydı³²⁶.

Denizli sancağı; kuzeyinde Hüdavendigâr vilayeti ve Saruhan sancağı, doğusunda Hüdavendigâr ve Konya vilayeti, güneyinde Menteşe sancağı, batısında Menteşe, Aydın ve kısmen Saruhan sancakları bulunmaktaydı.

³²⁰ Bozdoğan kazası; kuzeyinde Nazilli, Menderes Nehri, doğusunda Karacasu, güneyinde Tavas ve Muğla, batısında Çine bulunmaktaydı. 3 nahije, 55 mahallesi vardı. 27943 İslam, 81 Rum, 8 Ermeni, 8 Musevi olmak üzere 28050 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 289-290.

³²¹ Söke kazası, kuzeyinde Kuşadası kazası ve Ayasluğ nahiyesi, doğusunda Aydın ve Çine kazaları, güneyinde Milas kazası, batısında Adalar Denizi bulunmaktaydı. 15318 İslam, 11203 Rum, 90 Ermeni, 3 Musevi olmak üzere 53129 kişi bulunmaktaydı. İzmir'e 4, Aydın'a 2 saatlik mesafededir. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 300.

³²² Çine kazası; kuzeyinde Aydın kazası, doğusunda Bozdoğan kazası, güneyinde Muğla ve Milas kazaları, batısında Söke ve Aydın kazaları bulunmaktaydı. 3 nahije, 132 köye sahipti. Kazada 14870 erkek, 15043 kadın olmak üzere 29913 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 297.

³²³ Karacasu kazası, güneyinde Tavas kazası, kuzeyinde Kuyucak ve Nazilli, batısında Bozdoğan, doğusunda Saray kazası bulunmaktaydı. 8256 İslam, 160 Rum olmak üzere toplam 18416 kişi bulunmaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 305.

³²⁴ 1307 yılında Karacasu nahije iken 1313 yılında kaza haline dönüşerek Aydın sancağının 6. kazası olmuştur. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.593; AVS, Def'a 16, H. 1313 (M. 1896), Vilayet Matbaası, s. 284; Aydın vilayetine bağlı olan Karacasu nahiyesinin kazaya çevrilmesi hakkında Aydın'dan görüş istenmiş. BOA, DH.MKT. 2063/56 (4 Safer 1311-17 Ağustos 1893); Aydın vilayeti tarafından ticari ehemmiyeti nedeniyle nahije olan Karacasu'nun kazaya dönüştürülmesi isteği İstanbul'da tartışılmış, tartışma sırasında buranın büyük bir kaza değil de küçük bir liva olması konuşulduysa da kaza olmasına karar verilmiştir. BOA, BEO 407/30521 (19 Şevval 1311-25 Nisan 1894)

³²⁵ Bu nahiyeler; İğnebad, Sobacı, Karahayt, Köşk, Kuyucak, Atca, Sultanhisar, Ilıca, Yenipazar, Arpaz, Amasya, Mandiçe, Balatçık, Şahme, Karpuzlu, Mazun olmak üzere 16 nahiyesi vardır. Her ne kadar 17 dense de 16 nahije ismi verilmiştir. AVS, Def'a 16, H. 1313 (M. 1896), s. 284-285; AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), Basım Yeri Yok, s. 278-279.

³²⁶AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 278-279.

Sancağın Denizli³²⁷, Buldan³²⁸, Çal³²⁹, Saray³³⁰, Tavas³³¹, Garbikaraağaç³³² olmak üzere 6 kazası, 6 nahiyesi, 396 köyü ve 94 mahallesi vardı. 224690 İslam, 2735 Rum, 593 Ermeni, 1 Bulgar, 23 Musevi, 29 yabancı olmak üzere toplam 228075 kişi yaşamaktaydı³³³.

Saruhan sancağı; kuzeyinde ve doğusunda Hüdavendigâr vilayeti, güneyinde Denizli, Aydın ve İzmir, batısında İzmir bulunmaktaydı. Sancak; Manisa³³⁴,

³²⁷ Denizli kazası; kuzeyinde Çal ve Buldan, doğusunda Çal ve kısmen Konya vilayeti, güneyinde Tavas, batısında Sarayköy kazası bulunmaktaydı. 36732 İslam, 1947 Rum, 593 Ermeni, 37 Musevi, 29 yabancı olmak üzere 39338 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 328.

³²⁸ Buldan kazası; kuzeyinde Eşme ve Alaşehir, doğusunda Çal, güneyinde Sarayköy, batısında Nazilli bulunmaktaydı. 27270 İslam, 4 Rum olmak üzere 27274 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 333-334.

³²⁹ Çal kazası; doğusunda Hüdavendigâr vilayeti, güneyinde Hüdavendigâr ve Denizli kazası, kuzeyinde Eşme kazası, batısında Denizli kazası vardı. 29399 nüfusa sahip olup 29389 Müslüm, 255 gayrimüslimdir. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 339-340.

³³⁰ Saray kazası; (1307 yılında Sarayköy kazası olarak geçmektedir. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.606.) kuzeyinde Buldan, doğusunda Çal ve Denizli, güneyinde Tavas, batısında Nazilli bulunmaktaydı. 18747 İslam, 563 Rum olmak üzere 19270 nüfusu vardı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 345-346.

³³¹ Tavas Kazası, kuzeyinde Denizli ve Saray kazası, doğusunda Garbikaraağaç, güneyinde Mekri ve Köyceğiz, batısında Muğla ve Bozdoğan bulunmaktaydı. 53184 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 352.

³³² Garbikaraağaç kazası; kuzeyinde Çal kazası, Hüdavendigâr ve Konya vilayeti, doğusunda Konya vilayeti güneyinde Menteşe sancağı, batısında Tavas ve Denizli kazaları vardı. 14827 erkek, 14940 kadın olmak üzere 29768 İslam nüfusa sahiptir. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 357.

³³³ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 327.

³³⁴ Manisa kazası; kuzeyinde Bergama, Soma ve Kırkağaç kazaları, doğusunda Akhisar ve Kasaba kazaları; güneyinde İzmir, batısında Bergama ve Menemen kazaları bulunmaktaydı. 73617 İslam, 17014 Rum, 2449 Ermeni, 1481 Yahudi, 125 Protestan'dır. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 374.

Eşme³³⁵, Akhisar³³⁶, Alaşehir³³⁷, Demirci³³⁸, Salihli³³⁹, Söke³⁴⁰, Kırkağaç³⁴¹, Kasaba³⁴², Kula³⁴³ ve Gördes Kazası³⁴⁴ olmak üzere 11 kaza, 19 nahiye ve 985 köye sahiptir. 369023 nüfusa sahip olup 325150 İslam, 36004 Rum, 4216 Ermeni, 2567 Yahudi, 961 yabancı, 125 Protestan bulunmaktaydı³⁴⁵.

Menteşe sancağı; kuzeyinde Aydın ve Denizli sancakları, doğusunda Konya vilayeti, güneyinde ve batısında Adalar Denizi bulunmaktaydı. Sancak;

³³⁵ Eşme kazası; kuzeyinde Hüdavendigâr vilayeti ve Selendi nahiyesi, doğusunda Hüdavendigâr ve Çalı kazası, batısında Kula kazası, güneyinde Buldan ve Alaşehir kazaları bulunmaktaydı. 20875 nüfusa sahipti. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 384.

³³⁶ Akhisar kazası; kuzeyinde Hüdavendigâr vilayeti, Gördes ve Kırkağaç kazaları, doğusunda Gördes ve Salihli, güneyinde Salihli, batısında Manisa ve Kırkağaç kazaları bulunmaktaydı. 2 nahiyesi ve 65 köyü vardı. 28.696 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 391-392.

³³⁷ Alaşehir kazası; kuzeyinde Kula ve Eşme, doğusunda Buldan, güneyinde Buldan ve Nazilli, batısında Salihli ve Ödemiş kazaları bulunmaktaydı. 31539 nüfusa sahiptir. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 398-399.

³³⁸ Demirci kazası; kuzeyinde Hüdavendigâr vilayeti, doğusunda Selendi nahiyesi, güneyinde Borlu nahiyesi, batısında Gördes kazası vardı. 3 nahiye ve 127 köye sahipti. 34.748 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 403-404.

³³⁹ Salihli kazası; kuzeyinde Akhisar ve Gördes, doğusunda Gördes, Kula ve Alaşehir, güneyinde Ödemiş, batısında Kasaba ve Akhisar kazaları bulunmaktaydı. 24.536 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 410.

³⁴⁰ Söke kazası; kuzeyinde Hüdavendigâr vilayeti, doğusunda Hüdavendigâr ve Kırkağaç, güneyinde Manisa ve Bergama, batısında Bergama bulunmaktaydı. 19882 kişi bulunmaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 416.

³⁴¹ Kırkağaç kazası; kuzeyinde Hüdavendigâr vilayeti ve Söke kazası, doğusunda Akhisar, güneyinde Akhisar ile Manisa kazaları ve Palamut nahiyesi, batısında Söke kazası vardı. 1 nahiye ve 24 köye sahipti. Kazada 22075 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 421.

³⁴² Kasaba kazası; kuzeyinde Manisa ve Akhisar kazaları, doğusunda Salihli, güneyinde Ödemiş ve Bayındır kazaları, batısında Nif nahiyesi bulunmaktaydı. 2 nahiye, 48 köye sahipti. 25895 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 427-428.

³⁴³ Kula kazası; kuzeyinde Hüdavendigâr vilayeti ve Gördes kazası, doğusunda Eşme kazası, güneyinde Alaşehir, batısında Salihli, Gördes, Demirci kazaları bulunmaktaydı. 29758 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 433.

³⁴⁴ Gördes kazası; kuzeyinde Hüdavendigâr vilayeti ve bir kısmında Demirci kazası, doğusunda Demirci ve Kula, güneyinde Kula, Salihli ve Akhisar, batısında Akhisar kazası ile çevrilidir. 2 nahiye ile 123 köye sahipti. 24104 nüfusu vardı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 440-441.

³⁴⁵ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 373.

Bodrum³⁴⁶, Köyceğiz³⁴⁷, Marmaris³⁴⁸, Mekri³⁴⁹ ve Milas³⁵⁰ olmak üzere 6 tane kaza, 4 nahiyeye, 377 köy ve 46 mahalleye sahipti. 138166 İslam, 11319 Rum, 6 Ermeni, 71 Bulgar, 1 Katolik, 535 Musevi, 128 yabancı olmak üzere 150226 kişi yaşamaktaydı³⁵¹.

Aydın vilayeti özellikle İzmir limanının ticaret hacminin geniş olmasından dolayı birçok yabancı yatırımcının yerleştiği bir bölgedir. Bu sebeple bölge kozmopolit bir yapıya sahiptir. Bu kozmopolit yapı ibadethanelere de yansımıştır. İzmir’de 23 cami, 47 mescit, 22 kilise ve 16 havra bulunmaktadır³⁵².

Vilayetin 1311 yılı kadın ve erkek nüfusu 1.507.515 idi. Bunların 1.184.876’sı Müslüman, 222.004’ü Rum, 15.231’i Ermeni³⁵³, 987’si Katolik, 1421’i Latin, 25.589’u Musevi, 1249’u Bulgar, 12’si Protestan ve 55935’i yabancı devletlere tabiydi³⁵⁴. Müslümanlar Basmahane’den Kadifekale’ye kadar yerleşmişken Kordon boyunca yabancılar bulunmaktadır. Burada Frenk Sokağı adı verilen sokağın yakınlarındaki ticaret merkezinde Rum ve Ermeni mahalleri bulunmaktaydılar³⁵⁵.

³⁴⁶ Bodrum kazası; kuzeyinde Milas ve Mandayla körfezi, doğusunda Muğla kazası, güneyinde İstanköy Körfezi ve Boğazı, batısında Adalar Denizi bulunmaktaydı. 2 nahiyeye, 31 köy ve 10 mahalleye sahipti. 12292 İslam, 2254 Rum, 2 Bulgar, 1 Katolik, 102 Musevi, 11 yabancı olmak üzere 14923 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def’a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 458.

³⁴⁷ Köyceğiz kazası; kuzeyinde Tavas, doğusunda Mekri, güneyinde Mekri kazası ve Eşen nahiyesiyle Adalar Denizi, batısında Muğla ve Marmaris kazaları bulunmaktaydı. AVS, Def’a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 464; 17418 İslam, 242 Rum, 10 yabancı yaşamaktaydı. AVS, Def’a 16, H. 1313 (M. 1896), s. 468.

³⁴⁸ Marmaris kazası; kuzeyinde Muğla, doğusunda Köyceğiz, güneyinde Rodos açıkları, batısında İstanköy Körfezi bulunmaktaydı. 1 nahiyesi, 24 köyü bulunmaktaydı. 6642 İslam, 267 Rum olmak üzere 6909 nüfusa sahipti. AVS, Def’a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 469.

³⁴⁹ Mekri kazası; kuzeyinde Tavas ve Köyceğiz kazaları ve Konya vilayeti, doğusunda Konya vilayeti, güneyinde Adalar Denizi, batısında Mekri Körfezi bulunmaktaydı. 23935 İslam, 4514 Rum yaşamaktaydı. AVS, Def’a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 474.

³⁵⁰ Milas kazası; kuzeyinde Söke ve Çine, doğusunda Bodrum, batısında Mandalya Körfezi bulunmaktaydı. 28001 İslam, 1901 Rum, 396 Musevi, 103 yabancı olmak üzere 30401 kişi yaşamaktaydı. AVS, Def’a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 481.

³⁵¹ AVS, Def’a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 451-452.

³⁵² AVS, Def’a 15, H. 1312 (M. 1895), Vilayet Matbaası, s. 199.

³⁵³ Hasan Fehmi Paşa’nın imzasıyla gönderilen yazıda İzmir’de Ermeni sayısı; 6915 yerli ve yerli olmayan 1314 olmak üzere toplam 8229 kişidir. Bunların ticaret, ziraat ve çiftlik işleri ile uğraştığı belirtilmiştir. BOA, Y..PRK.UM..171/60 (10 Şevval 1310-27 Nisan 1893); Hasan Fehmi Paşa tarafından gönderilen başka bir belgede İzmir’de bulunan Ermeni sayısı 15421 kişi olup bunların 7307’si köylerde yaşamaktadır. Bu sayımın komisyon başkanlığını Ermeni ileri gelenlerinden Seferyan Serkiz Efendi yapmıştır. BOA, Y..PRK.DH..6/53 (17 Muharrem 1311-31 Temmuz 1893)

³⁵⁴ AVS, Def’a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 499.

³⁵⁵ Kütükoğlu, “İzmir” s. 521; 1307 yılında Aydın vilayetinin merkezi olan İzmir’de diğer büyük vilayetlerde olduğu gibi yabancı elçiliklerin görevlileri bulunmaktaydı. Bu devletler; İran, Almanya,

3.1.2. Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valisi Olarak Görevlendirilmesi

Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın valiliğine görevlendirilmesinden evvel bu göreve kimin geleceği konusu epey konuşulmuş ve bir süre bu konu hakkında belirsizlik sürmüştür. Aydın vilayetinin çok cazip bir yer olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Sivas valisi olan Halit Rifat Paşa'nın boş olan Aydın vilayetine vali olmak için İstanbul'a haber göndermiştir³⁵⁶. Önce Aydın Valisi Abdurrahman Paşa'nın Edirne Valiliğine atanması ve yerine Selanik Valisi Zihni Paşa'nın tayin edilmesine karar verilmişken³⁵⁷ sonradan Rüsumat emini görevini yürüten Hasan Fehmi Paşa Aydın vilayetine vali olarak görevlendirilmiştir³⁵⁸. Hasan Fehmi Paşa, Aydın vilayetine vali olarak görevlendirilmesi üzerine Ticaret ve Nafia Nazırı görevlerini yürüten Tevfik Paşa onun yerine geçici olarak Rüsumat Emini işlerine bakacağı bildirilmiştir³⁵⁹. Aydın vilayeti valiliğine tayin edilmiş olan Hasan Fehmi Paşa'ya otuz bin kuruş maaş verileceği³⁶⁰ ve biran evvel görev yerine gitmesi istenmiştir³⁶¹.

İzmir'de yayın yapan *Hizmet*³⁶² gazetesinde, Hasan Fehmi Paşa'nın 22 Haziran 1893 Perşembe günü İzmir'de olacağı ve kendisine 10 bin kuruş zam yapılarak 30 bin kuruş maaş verileceği yazılmıştır³⁶³. Hasan Fehmi Paşa, baş kitabete

---

Rusya, Fransa, İngiltere, İtalya, Avusturya, Amerika, İspanya, İsveç-Norveç, Flemenk, Danimarka, Portekiz, Belçika, Yunanistan idi. 1314 yılında ise bu devletlere Romanya eklenmiştir. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 98-99.

³⁵⁶ BOA, Y..PRK.UM.. 27/10 (23 Şevval 1310-10 Mayıs 1893)

³⁵⁷ BOA, Y..PRK.UM.. 27/16 (28 Şevval 1310-15 Mayıs 1893); BOA, Y..A...RES. 64/25 (24 Şevval 1310-11 Mayıs 1893); BOA, Y..A...HUS. 275/73 (20 Zilkade 1310-5 Haziran 1893)

³⁵⁸ BOA, İ..DH..1304/43 (26 Zilkade 1310-11 Haziran 1893)

³⁵⁹ BOA, BEO 218/16332 (26 Zilkade 1310-11 Haziran 1893); BOA, İ..HUS. 12/92 (26 Zilkade 1310-11 Haziran 1893)

³⁶⁰ BOA, BEO 222/16576 (3 Zilhicce 1310-18 Haziran 1893) BOA, İ..DH.. 1304/50 (29 Zilkade 1310-14 Haziran 1893); Aydın vilayeti valiliğine tayin edilen Hasan Fehmi Paşa'ya verilecek olan maaşın vilayet emvalinden verilmesi hakkında hazinece karar verilmiştir. BOA, DH.MKT. 69/34 (7 Rebiülevvel 1311-18 Eylül 1893)

³⁶¹ BOA, BEO 218/16330 (26 Zilkade 1310-11 Haziran 1893); BOA, BEO 218/16329 (26 Zilkade 1310-11 Haziran 1893)

³⁶² *Hizmet* gazetesi, çarşamba ve cumartesi günleri çıkmaktaydı. Bundan sonra *Hizmet* Gazetesini,. Fakat miladi olarak belirtilen gazetenin yayın tarihi bir gün sonrayı göstermektedir. Biz de gazetede gösterilen Rumi takvimi esas alarak Türk Tarih Kurumu'nun internet sayfasındaki tarih çeviri kılavuzunu esas alarak tarihi ona göre düzelttik. Ayrıca dipnotlarda hem *Ahenk* hem de *Hizmet* gazetesi için TTK'nın tarih çeviri kılavuzuna uyararak dipnotlarda sadece miladi tarihi verdik.

³⁶³ *Hizmet* gazetesi, 21 Haziran 1893, Çarşamba, Aded 663, s. 1.

gönderdiği yazıda Padişahın kendisini görevlendirdiği fermanın okunarak göreve başladığını bildirmiştir³⁶⁴.

Hizmet gazetesinin 24 Haziran 1893 tarihli yazısında Hasan Fehmi Paşa'nın "ahlaklı, faziletli" biri olduğunun herkes tarafından bilindiği vali olması nedeniyle "halkın memnun olduğu ve padişaha teşekkür" ettiği ifade edilmiştir. "Hasan Fehmi Paşa, birçok alanda kendisini yetiştirmiş önemli bir devlet adamıdır. Özellikle kendisini siyaset ve hukuk ilmi üzerine yetiştirmiş, Hukuk Mektebinde dersler veren Paşa'nın bir de hukuk üzerine bir kitabı mevcuttur. Çok akıcı bir konuşmaya sahiptir. Şimdiye kadar Nafia, Adliye, Rüşumat emaneti görevleri yapmıştır. Bu görevleri en iyi şekilde yapan Paşa'nın vilayete büyük katkılar sunacağına ümit edildiği söylendikten sonra Hasan Fehmi Paşa Mısır Kumpanyası'na ait Prens Abbas Vapuru ile İzmir'e geldiğinden" söz edilmiştir³⁶⁵. Vapur iskeleye yaklaşırken top atışı ile selamlanmış kayıklarla vapurun yanına gidilmiş bu arada Hamidiye Marşı çalınmıştır. Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği vilayet için şans olarak görülmekte, yerli ve yabancı birçok kişinin kendisine ilgi gösterdiğinden söz edilmektedir. Şehrin askeri ve sivil personeli ile ileri gelenler vapura gelerek kendisini tebrik etmiş ve filika ile maiyetiyle birlikte Kışla İskelesi'ne hareket etmiştir. İskelede yine kalabalık bir grup kendisini karşılamış buradan hükümet konağına geçilmiş bir yandan da Mekteb-i Sanayi tarafından Hamidiye Marşı çalınmaya devam etmiştir. Hükümet konağında göreve atandığına dair fermanı Vilayet Mektubi Kalemî Hâzım Efendi'ye vermiştir. Ferman deftere işlenmiş ve tebrik kabulüne devam edilmiştir. Tebrikler 3 gün boyunca devam etmiştir³⁶⁶.

³⁶⁴ BOA, Y..PRK.UM..27/60 (8 Zilhicce 1310-23 Haziran 1893)

³⁶⁵ Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın'a ailesi dışında kişilerle de geldiği anlaşılmaktadır. Çünkü *Hizmet* gazetesinde yaklaşık bir yıl sonra Hasan Fehmi Paşa'nın baldızı bir aydır rahatsızlığını atlatamayarak salı günü vefat ettiğinden söz edilmişti. Bu cenazeye devlet erkani ile ahalinin ileri gelenlerinin katıldığı ifade edilmiştir. *Hizmet* gazetesi, 26 Eylül 1894, Çarşamba, Aded 782, s. 1.

³⁶⁶ Hasan Fehmi Paşa, Kurban Bayramı namazını Kemeraltı Camisi'nde kılmış, buradan hükümet konağına geçmiştir. Tüm askeri, sivil ve halkın ileri gelenleri buraya gelerek bayram tebriki yapmışlardır. *Hizmet* gazetesi, 24 Haziran 1893, Cumartesi, Aded 664, s. 1; Hasan Fehmi Paşa iadeyi ziyaret için önce konsoloslara gitmiştir. Daha sonra Sanayi Mektebi, Gurebâ Hastahânesi ve hapisaneyi teftiş etmiştir. Yanına devlet erkani da alarak vapurla Urla'ya geçmiş orada da teftişlerine devam etmiş ve akşam dönmüştür. *Hizmet* gazetesi, 1 Temmuz 1893, Cumartesi, Aded 665, s. 1.

Gazetenin aynı nüshasında Aydın valiliğine atandığına dair fermanın işlenmesinden sonra Paşa'nın konuşması yer almıştır. Konuşma şöyledir:³⁶⁷

Şimdi okunan Ferman-ı Âli'de olduğu gibi padişahımızın maksadı hangi sınıftan olursa olsun tüm tebaanın adil ve asayiş içinde yaşaması, maddi ve manevi ilerlemeye sahip olmalarıdır. Tüm memurlar bu ilkeler doğrultusunda vazifelerini yerine getirmek zorundadır. Bu sayede önce asayiş sonra sıhhat-ı umumiye tesis edilir. Bunlardan sonra ilerleme mümkün olur. Bunlar ise ziraat, maarif, nafia, sanayi ve ticarettir. Bunları yerine getirmek için ahkam-ı şeriyeye ve kanunlara göre çalışacağım. İyi niyet ile başlayan teşebbüsler her zaman iyi bir şekilde sonuçlanacağından başarılı olmayı Cenâb-ı Hak'tan ümit ederim. Benimle beraber çalışan herkes elinden geldiği kadar gayretle çalışmalıdır. Cümlemizin amacı padişahımıza en iyi hizmeti vermektir. Burada padişaha karşı görevini yerine getirenlere hiçbir şekilde kötü davranmayacağım ama görevini yerine getirmeyenlere gerekli işlemleri yapacağım. Fakat, görevini yerine getirmeyen kimseye rastlamayacağımı ümit ediyorum. Allah hepimizi başarılı kılsın Padişahımızın rızasını ve ona iyi hizmet yapmaya muvaffak etsin.

Hasan Fehmi Paşa, Aydın'da 3 yıla yakın görev yaptıktan sonra Selanik valiliğine görevlendirilmiş yerine de Eski Sadrazam Kâmil Paşa Aydın valisi olarak atanmıştır³⁶⁸.

İzmir'de yayınlanan *Ahenk* gazetesinde, 10 Kasım 1895 Pazar akşamı gelen telgrafta Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik valiliğine atandığı söylenmiştir. Hasan Fehmi Paşa'nın vilayette görev yaptığı sürede büyük hizmetlerde bulunduğu,

³⁶⁷ Hizmet gazetesi, 24 Haziran 1893, Cumartesi, Aded 664, s. 2.

³⁶⁸ BOA, İ..DH.. 1328/31 (21 Cemaziyelevvel 1313-9 Kasım 1895); BOA, Y..EE..KP.. 6/527 (24 Cemaziyelevvel 1313-12 Kasım 1895); BOA, BEO 702/52607 (21 Cemaziyelevvel 1313-9 Kasım 1895); Eski sadrazam Kâmil Paşa, Selanik valisi olurken Hasan Fehmi Paşa, Aydın valisi olmuştur. Selanik Valisi Zihni Paşa'da Halep valisi olarak görevlendirilmiştir. BOA, Y..PRK.BŞK. 43/99 (21 Cemaziyelevvel 1313-9 Kasım 1895)

büyük küçük herkes tarafından çok sevildiği söylenerek bundan sonraki görevinde başarılar dilenmiştir³⁶⁹.

Aynı gazetenin 15 Kasım Cuma günü nüshasından anlaşıldığı üzere Hasan Fehmi Paşa 13 Kasım Çarşamba günü İzmir Limanı'ndan Selanik'e hareket etmiştir. Gitmeden hükümet konağına gelerek yerine tayin edilen Kâmil Paşa'ya veda etmiş ve kendisini yerli-yabancı, askeri-sivil ve halkın ileri gelenler yolcu etmiştir³⁷⁰

3.1.3. Aydın Vilayetinde Basın Yayın

İzmir'de Türkçe yayın yapan *Aydın, Hizmet, Ahenk, İzmir, Terakki* gazeteleri mevcuttu. 3 Rumca yayın yapan, 5 Fransızca, 1 İspanyolca ve 1 Yahudice gazete vardı. Vilayette biri resmî matbaa olmak üzere 2 tane Türkçe matbaa vardı. Resmî matbaada Fransızca baskı da yapmaktaydı. Matbaalarda 9 tane Fransızca, 4 Rumca 4 Türkçe, 1 Ermenice ve 3 Yahudi diliyle basım yapılırken 4 tane de taş baskı bulunmaktaydı³⁷¹.

Arşiv belgelerinde de yerel basında gazete çıkarmak ve matbaa açmak isteyenleri görmekteyiz. Daha önce Türkçe, Fransızca ve Rumca olarak yayınlanmak için ruhsat almış olduğu *Rehber-i Ticaret* gazetesinin yanında kitap ve risaleler basmak üzere bir matbaa kurmak ve Hizmet matbaası bitişiğinde Ahmed Celadet ve Şürekâsı (ortak) namıyla Ermeni ve İbrani harfleriyle basım yapmak için ruhsat talebinde bulunmuş olan *Hizmet* gazetesi sahibi Ahmed Celadet Efendi'ye istediği ruhsat verilmiş ve matbaa ruhsatnamesi için 2 lira (200 kuruş) harç parası muhasebece tanzim olunmuş ve makbuz senedi Aydın vilayetine gönderilmiştir³⁷².

Kapatılan bazı matbaaların açılması için de mahkeme kararının beklenmesi istenirken³⁷³ İzmir'e gelen gazete, risale, kitaplar ve burada basılan yayınların

³⁶⁹ *Ahenk* gazetesi, 11 Kasım 1895, Pazartesi, Aded 73, s. 1.

³⁷⁰ *Ahenk* gazetesi, 15 Teşrinisani 1895, Cuma, Aded 74, s. 1.

³⁷¹ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 145. 1307 yılında 2 Türkçe, 3 Yahudice, 5 her dilde, 5 Rumca, 4 Fransızca ve 1 Ermenice basım yapılmaktaydı.

³⁷² BOA, DH.MKT. 21/23 (9 Şevval 1310-26 Nisan 1893)

³⁷³ Aydın'da kapatılan matbaanın tekrar açılması için Mustafa Nuri adıyla imzalı bir arzuhale karşılık mahkeme tarafından karar verilene kadar kapalı kalması gerektiği söylenmiştir. BOA, MF.MKT. 159/8 (6 Receb 1310-21 Ocak 1893)

çokluğundan dolayı sadece bir memurun bu yayınları denetlemesi mümkün olmadığı için bu göreve uygun birinin görevlendirilmesi için Aydın Maarif Müdürlüğüne yazılmıştır³⁷⁴.

Başka bir belgede Kadızade Rifat Efendi, Dâhiliye Nezaretine göndermiş olduğu yazıda İzmir'de yabancı dillerde birçok gazete yayınlanmasına rağmen Osmanlı dili ile yalnızca bir gazetenin yayınlandığından söz edip kendisi tarafından *Asır* namıyla Türkçe siyasi bir gazete çıkarılması için izin istemiştir. Aydın vilayetine bir yazı gönderilerek Kadızade Rifat Efendi'ye ruhsat verilmesinin bir sakıncası olmadığı kendilerinin de mahsuru olup olmadığına dair bir araştırmaları istenmiştir³⁷⁵.

Diğer bir belgede İzmir'in önemli yayınlarından *Ahenk* gazetesi hakkındadır. İzmir Dava Vekillerinden Hakkı Bey, İzmir'de yayınlanmak üzere yedi yıl önce imtiyazını almasına rağmen şu ana kadar yayınlamadığı *Ahenk* adlı gazeteyi İzmir Dava vekillerinden Mehmed Necati Efendi'ye satmak için başvurmuştur. Mahalli incelemelerde Hakkı Bey'in gazetenin imtiyazını satın aldığı anlaşılmıştır. Neşriyat usullerine uymak şartıyla gazetenin satılmasına Matbuat-ı Dâhiliye müdürü tarafından müsaade edilmiştir³⁷⁶.

3.1.4. Aydın Vilayetinde Eğitim

Aydın'ın tüm sancakları ve merkez sancağında birer tane İdadi-i Mülkiye Mektebi ve vilayetin dahilinde 40 Rüşdiye Mektebi bulunmaktaydı. Manisa'da 2, Ödemiş, Alaşehir, Kula, Kuşadası, Menemen, Denizli, Salihli Akhisar, Bayındır ve Tire'de birer tane çıraklık okulu bulunmaktaydı³⁷⁷.

³⁷⁴ BOA, MF.MKT. 176/113 (18 Muharrem 1311-1 Ağustos 1893); Aydın vilayetinde bulunan matbaalar ve yeni açılacak matbaaların ruhsatlarının Matbuat İdaresi tarafından verileceği Aydın Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir. BOA, MF.MKT. 257/25 (20 Şevval 1312-16 Nisan 1895)

³⁷⁵ BOA, DH.MKT. 213/38 (28 Şaban 1311-6 Mart 1894); Hasan Fehmi Paşa imzalı Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğüne gönderilen yazıda İzmir'de Fernik Mahallesi'nde Matbaacı Aleksandır Davarof'un matbaa açmasına izin istenmiş ve kendisinin güvenilir bir kişi olduğu söylenmiştir. Yayın kurallarına uyması ve matbaa ruhsatnamesi için 2 lira yatırması şartlarıyla kendisine ruhsat verilmiştir. BOA, DH.MKT. 320/53 (21 Cemaziyülahır 1312-20 Aralık 1894)

³⁷⁶ BOA, DH.MKT. 331/28 (13 Receb 1312-10 Ocak 1895)

³⁷⁷ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 511-512.

İdadinin sözlük anlamı “bir şeyi hazırlamaya mahsus yer” anlamındadır. Bir ara sıbyan mekteplerinin rüşdiyeler için öğrenci yetiştiren bir bölümüne de idadi denmiştir. Fakat zamanla liselere denk okullar haline dönüşmüştür³⁷⁸.

1869 Nizamnamesi ile idadiler kurulmuş olup, idadilerin rüşdiyeden mezun olan Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin bir arada gidebileceği, öğrenim süresinin 3 yıl olduğu, 1000 haneden fazla olan yerlere açılacağı ve masraflarının Vilayet Maârif İdare Sandığı tarafından karşılanacağı söylenmiştir. Fakat idadiler maddi sorunlar ve öğretmen yetersizliğinden 1873 yılına kadar açılmamıştır³⁷⁹.

İzmir’de bulunan Mekteb-i İdadi 1302 yılında açılmış olup 350’si nehari, 150’si leyli olmak üzere 400 öğrenci bulunmaktadır. İdadinin şubesinde 171 nehari öğrenci vardı. Darulmuallim iptidaisinde ise 11 öğrenci vardı³⁸⁰.

1895 yılına kadar Mekteb-i İdadi olarak geçen mekteb 1896 yılıyla birlikte Mekteb-i İdadi-i Mülkiye olarak adlandırılmıştır³⁸¹.

³⁷⁸ Cemil Öztürk, “İdadi” <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/21/C21007163.pdf> s. 464; (ET: 3.07.2020) İdadi kelimesi hazırlama, birini bir işe yetecek hale getirme anlamları vardır. İlk idadiler askeri olarak açılmış olup Harbiye Nazır Mirliya Emin Paşa’nın nezareti dönemindeydi. 1893 yılında idadiler vilayet ve livalar diye ikiye ayrılmış vilayet merkezlerinde 7, livalarda 5 yıl olmuştur. İstanbul’da rüşdiye kısmı ayrılmış ve 5 sınıfa ayrılmıştır. İdadilerde sınavlar haziran ayında olup 10 üzerinden değerlendirme yapılırdı. Sermed Muhtar Alus, “Gördüklerim, Duyduklarım Eski İdadiler”, Taha Toros arşivi <https://core.ac.uk/download/pdf/38314602.pdf> (ET: 3.07.2020)

³⁷⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 115; İlk idadi olarak 1849 yılında Darülmaârif civarındaki Yeşil Mekteb açılmıştır. Zamanla rüşdiyelerin sayısı artıka idadilerde artmaya başlamıştır. Mehmet Zeki Pakalın, “İdadi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, C.II, s. 34; Rüşdiyelerden sonra öğrencilerin devam edebilmesi için idadi okullarının biran evvel yapılması mümkün olmadığından kademeli olarak kasaba ve şehirlerde açılması ve ilk önce II. Mahmut’un türbesinin yanındaki dârülmaârifin idadi mektebine dönüştürülmesi. BOA, A.}MKT. MHM. 472/59 (24 Zilkade 1290-Ocak 1874); İdadilere alınacak öğrencilerin öncelikle okumak için istekli olmaları, yaşça uygun olmaları ve yeteneklerine göre sınıflarının belirlenmesi gerektiğine dair Serasker Paşa ve Kaptan Paşa, Mekteb-i Tıbbiye Nâzırı Paşa yazmıştır. BOA, A.}MKT. NZD. 73/27, (14-05-1269-23 Şubat 1853)

³⁸⁰ AVS, Def’a 15, H. 1312 (M. 1895), s. 146.

³⁸¹ AVS, Def’a 16, H. 1313 (M. 1896), s. 119; Mekteb-i İdadi-i Mülkiye’nin idare heyetinde müdür, müdür muavinleri bir doktor ve bir kâtip olmak üzere 8 kişi görev almaktaydı. Mektepte Arapça, Farsça, tarih, kimya, edebiyat olmak üzere 20 kadar muallim görev almaktaydı. Ayrıca memur, hademe, işçi ve çamaşırıcı olarak 13 kişi görev yapmaktaydı. 119 leyli ve 244 nehari olmak üzere 363 öğrenci eğitim görmekteydi. İdadinin şubesinde 7 kişi görev yapmaktaydı. Burada 158 nehari öğrenci bulunmaktaydı. Darulmuallim İbtidai’de iki muallim ve 22 talebe bulunmaktaydı. AVS, Def’a 17, H. 1313 (M. 1895), s. 119-122; İzmir’de bulunan ve beş seneden oluşan idadide 1302 yılında açılmıştır. Yatılı ve yatisız olmak üzere toplam 248 öğrenci bulunmaktadır. Manisa İdadisi 1302 yılında açılmıştır. Beş sene eğitim verilmekte olup 123 öğrenciye sahiptir. Aydın İdadisi 1307 yılında açılmış olup 220 öğrenciye sahiptir. AVS, Def’a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.259-263.

İzmir’de bulunan İdadi Mekteblerinin sınavları haziran ayının on beşinde başlamaktadır. Fakat İzmir’de hava sıcaklıklarının hızla artması nedeniyle İdadi Mekteplerinin sınavlarının mayıs sonunda olabileceği hakkında Aydın Maarif Müdürlüğüne bildirilmiştir³⁸².

Bölgede bulunan önemli mekteplerin biri de Hamidiye Sanayi Mektebi’ydi. Mithat Paşa tarafından ilk kez Niş’te açılan ve öksüz çocuklara normal eğitim dışında mesleki eğitim de veren bu kurum “Sanayi Mektebi” olarak adlandırılarak ülkenin genelinde açılmıştır. İzmir’de Hamidiye Sanayi Mektebi ise 1882 yılında açılmıştır³⁸³.

1896 yılında eğitim gören 200 öğrencinin 183’ü Müslüman, 16’sı Rum ve 1 tanesi Ermeni’dir. Öğrencilerin eğitim aldıkları alanların dağılımı ise; 18 kunduracı, 8 makineci, 19 çorapçı, 18 çulha, kazmirci³⁸⁴ 16 dökmeçi, 16 marangoz, 15 terzi, 8 tenekeçi, 8 kaliçeçi³⁸⁵, 6 mürettib³⁸⁶ ve mücellid³⁸⁷ şeklindedir. Mekteb beş kademededen oluşmaktadır. Arapça başta olmak üzere Farsça ve Fransızca, tarih, coğrafya, matematik gibi dersler verilmekteydi. Hamidiye Sanayi Mektebi’nin şubesinde ise 2 yıl eğitim verilmekteydi. Yeni açılan şubede 2 yıl ibtidai eğitim verileceği böylece yeni kayıt yaptıran öğrenciler 7 yıl eğitim alacaktı. 1891 senesine mektebin geliri 1700 lira iken masraflar 2000 liraydı. 1892 Mart ayından itibaren merkez ve merkeze bağlı belediyelerin gelirlerinin yüzde ikisinin mektebe verilmesi kararlaştırılmış böylece mektebin gelir ve giderleri dengelenmiştir³⁸⁸. Bir

³⁸² BOA, MF.MKT. 316/12 (1 Zilhicce 1313-14 Mayıs 1896)

³⁸³ <https://www.izmirdergisi.com/tr/sanat/1426-egitim-muzigi-ve-izmir> (ET:18.08.2020)

³⁸⁴ Özellikle erkek elbisesi yapılan bir çeşit ince ve sık yünlü kumaş [Kaşmir benzediği için bu isimle anılmıştır] <http://www.lugatim.com/s/kazmir> (ET:18.08.2020)

³⁸⁵ Küçük halı, halı seccade, <http://www.lugatim.com/s/K%C4%80L%C3%8E%C3%87E> (ET: 18.08.2020)

³⁸⁶ Basım evinde dizgi yapan kimse, dizgici, <http://www.lugatim.com/s/M%C3%9CRESS%C4%B0P%E2%80%93M%C3%9CRESS%C4%B0B> (ET: 18.08.2020)

³⁸⁷ Kitaplara Cilt yapan kimse, ciltçi, <http://lugatim.com/s/M%C3%9CCELL%C4%B0T%E2%80%93M%C3%9CCELL%C4%B0D> (ET: 18.08.2020)

³⁸⁸ Nazır-ı umumi başlığıyla Aydın Valisi Hasan Fehmi Paşa ile başlanarak defterdar, asker ve doktordan, mekteb heyetinden bahsedilmektedir. 8 tane muallim bir kısmı aynı mektepten mezun ve gümüş sanayi madalyası almış olan 17 usta ve kalfa ders vermektedir. AVS, Def’a 17, H. 1313 (M. 1895), s. 126-133.

kız şubesi açılmış, Gördes ve Kula'da kadın ustalar tarafından halıcılık dersi verilmiştir³⁸⁹.

Ahenk gazetesinde, sanayinin gelişmesi için yerli malının kullanılmasının önemli olduğu ve devletin bu yönde çalışmalar yaptığından söz edilerek İzmir'de bulunan Hamidiye Sanayi Mektebi'nde öksüzlerin, yetimlerin meslek eğitimi gördüğünü ve yanlış yollara sapacak bu çocukların birer meslek sahibi olacaklarından söz ediliyor. Bu mektebin kurulması ve çocukların edipli bir şekilde eğitilmesinin esas aktörünün Padişah olduğu da vurgulanmaktadır³⁹⁰.

Ayrıca başka eğitim kurumları da bulunmaktaydı³⁹¹.

Vilayette bulunan rüşdiyelere geçmeden evvel rüşdiyeler hakkında kısa bilgiler vererek başlayacağız. Sıbyan Mektebinden mezun olup rüş yaşına gelenler için rüşdiyeler açılmış olup öğrenciler seçilerek alınmaktaydı.³⁹² İlk rüşdiye 1838 yılında İstanbul'da açılmıştır³⁹³. Rüşdiyeler, ilk zamanlarda ilk okul üstü hazırlık iken daha sonra orta okul şekline dönüşmüştür. II. Mahmut döneminde Sınıf-ı Sâni adıyla rüşdiyenin ilk örneği görülmektedir. Daha sonra Sınıf-ı Sâni yerine rüşdiye ismi kullanılarak Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. 1845 yılında rüşdiyelerin, Darülfünun'a öğrenci yetiştiren orta dereceli okullar olduğu ortaya

³⁸⁹ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.270-276.

³⁹⁰ *Ahenk* gazetesi, 14 Mart 1895, Perşembe, Aded 7, s. 1.

³⁹¹ Hamidiye Mektebi; Arap Fırını civarında olup sadece erkeklere eğitim veren ve 285 öğrenciye sahip bir mekteptir. Hadikatü'l-Vildan Mektebi, Hamidiye Mektebi'nin şubesi olup sadece erkeklere aittir. AVS, Def'a 17, H. 1313 (M. 1895), s. 122; Memduhiye Mektebi, Asmalı Mescidi civarında sadece erkeklere aittir. 26 öğrenciye sahip olup 5 tane muallim görev yapmaktadır. Namazgâh Mektebi, Namazgâh civarında olup sadece erkeklere mahsustur. 312 öğrencisi vardı. 6 muallim görev yapmaktaydı. Teshiliye Mektebi, Tilkilik'te bulunmakta olup sadece erkeklere eğitim verilmekteydi. 285 öğrencisi vardı. AVS, Def'a 17, H. 1313 (M. 1895), s. 123; Ravzatü's-Sıbyan, Teshiliye Mektebi'nin şubesi olup 120 öğrenci eğitim görmekteydi. Hamidiye Mektebi, Karantina civarında olup hem kız hem de erkeklere eğitim verilmekteydi. 42 öğrenciye sahipti ve 2 muallim görev yapmaktaydı. Sahiliye Mektebi; Karataş civarında olup kız ve erkek öğrenciye eğitim vermekteydi. 52 öğrencisi vardı. Selaniklizade Mektebi, Çukurçeşme civarında olup sadece erkeklere eğitim verilmekte ve 45 öğrencisi bulunmaktaydı. Natırzade Mektebi, İkiçeşmelik'te erkeklere mahsus olup 8 öğrenciye sahipti. Terakki İnâs Mektebi, Çivici Hamamı civarında olup 115 kız öğrencisi vardır. 4 muallim, 2 kapıcı görev yapmaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1313 (M. 1895), s. 124; Mecidiye İnâs Mektebi, Namazgâh civarında olup 151 kız öğrenciye eğitim verilmekteydi. 6 muallim, 2 kapıcı görev yapmaktaydı. Değirmendağı Mektebi, Değirmendağı'nda olup yalnızca erkelere eğitim verilmekte ve 61 öğrenci eğitim görmekteydi. Feyziye Mektebi, Yapıcıoğlu'nda olup erkeklere eğitim verilmekteydi. 68 öğrencisi vardı. Değirmendağı İnâs Mektebi, 88 kız öğrenciye sahipti. AVS, Def'a 17, H. 1313 (M. 1895), s. 119-125.

³⁹² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara 2007, s. 148.

³⁹³ Pakalın, "*Rüşdiye*", *Osmanlı Tarih Deyimleri*, C. II, s. 65.

konulmuştur. İlk açıldıklarında 4 yıl eğitim verirken Darülmaârif açıldıktan sonra eğitim 6 yıla çıkarılmış ise de 1863 yılında 5 yıla indirilmiştir³⁹⁴. 1852 yılında İstanbul'da 12, 1874 yılında ise 18 tane rüşdiye bulunmaktaydı. 1875 yılından itibaren askeri rüşdiyeler açılmaya başlamıştır. Kızlar için Cevri Kalfa İnâs Rüşdiyesi 1859 yılında açılmıştır³⁹⁵.

Aydın vilayetinde açılan ilk rüşdiye 1276 yılında İzmir Rüşdiyesi iken en son açılan 1305 yılında Köyceğiz Rüştiyesi olmuştur. 1293-1306 yılları arasında rüşdiyelerden 2312 öğrenci mezun olmuştur. En fazla mezun veren İzmir iken en az mezun veren Bayındır olmuştur. İzmir Hamidiye Rüşdiyesi 1291 yılında açılmış olup 1293-1306 yılları arasında 306 öğrenci eğitim görmüştür³⁹⁶.

Rumlara ait mekteblerin ilki 1733 yılında açılan Evangeliki Mektebi olup sadece erkek öğrenciler eğitim görmektedir. En son 1884 yılında Ay Fotni Mektebi açılmıştır³⁹⁷. Hem kızlar hem de erkekler için 14 tane mekteb olup 157 muallim buralarda görev yaparken 4421 öğrenci eğitim görmekteydi³⁹⁸. Ermenilere ait iki mekteb olup 25 Muallim görev yaparken 510 öğrenci eğitim görmekteydi³⁹⁹. 11 tane yabancılara ait mekteb bulunmaktaydı. Bunların en eskisi 1793 yılında açılan Saint Polikari mektebidir. En geç ise 1890 yılında açılan Saint Mari mektebidir⁴⁰⁰. Bunların 7 tanesi Fransız, 2'si İngiliz, 1'i Amerikan 1'i de Alman mektepleri iken buralarda 2605 öğrenci eğitim görmekteydi⁴⁰¹. Yahudilere ait 26

³⁹⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 91-92; 1869 Nizamnamesinde köyler ve mahallelerde sıbyan, 500 haneli kasabalarda rüşdiye acıkmasına karar verilmiştir. Pakalın, "İdadi", *Osmanlı Tarih Deyimleri C. II*, s. 35.

³⁹⁵ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 164; Tüm rüşdiyyelerde öğrencilerin aynı elbiseyi giymeleri kararlaştırılmış olmasına rağmen bir süredir buna uyulmamaktadır. Öncelikle Dersaâdet'deki okullarda başlayarak taşradaki tüm rüşdiyyelerde öğrencilerin aynı kıyafeti giymesi sağlanmalıdır. Fakir öğrencilerin kıyafetleri yardım şeklinde temin edilmesi sağlanabilir. BOA, MF. MKT. 102/39 (7 Safer 1306-13 Ekim 1888)

³⁹⁶ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.264-266.

³⁹⁷ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.277-279.

³⁹⁸ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 135-136

³⁹⁹ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 136.

⁴⁰⁰ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.271.

⁴⁰¹ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 136.

mekeb bulunmaktayken 43 Muallim görev yapmaktaydı⁴⁰². Bunların en eskisi 1823 yılına açılan Alyans İsrâ'iliyyet Yahudi Mektebidir⁴⁰³.

Bu dönemde Aydın'daki yabancı eğitim kurumları ile ilgili bazı sorunların olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan dikkate değer olanlar şunlardır.

Aydın vilayetinde 170 tane gayrimüslim mektebi olmasına rağmen bunlardan yalnızca 7 mektebin ruhsat aldığı, diğerlerinden ruhsat almasının sağlanması ve bu konuda bilgi verilmesi Maarif Nezaretinden istenmiştir⁴⁰⁴. Ruhsatla ilgili başka bir belgede Hristiyan milletler ve gayrimüslimler hanelerin bir veya iki odasını mektebe çevirmekte oldukları bu gibi mekteblerin ruhsat almadan kesinlikle açılmalarına izin verilmemesi, açılmış olan varsa kapatılması gerektiği ifade edilmiştir⁴⁰⁵. Resmi ruhsatlara sahip olmayan gayrimüslimlere ait mektep ve hastaneler için bale, tiyatro ve piyango çekilmesi hakkında nasıl bir yol izleneceği hakkında Aydın vilayetinden sadarete yazılmıştır⁴⁰⁶. Bu yazıya cevaben gayrimüslim ve yabancılara ait olan mekteplere yardım amaçlı bale, tiyatro ve piyango çekilmesine izin verilemeyeceği hastanelerin maarifle ilgili olmaması nedeniyle Dahiliye Nezaretini ilgilendirdiğini, yardım amaçlı düzenlenen bale, tiyatro ve piyango çekilmesi gibi konuların mevzuata uygun bir şekilde yerine getirilmesi gerektiği söylenmiştir⁴⁰⁷.

Bölgede bulunan önemli eğitim kurumlarından biri de Çıraklık Mektebi idi. Bu mektep eğitimini tamamlayamayan ya da evine ailesine yardım etmek zorunda kalan ve bir ustanın yanında çırak olarak çalışan çocuklara okuma yazma öğretmek amacıyla açılmıştır. İlk Çıraklık Mektebi Manisa'da açılmış olup öğrenciler işlerinden fırsat buldukça derslere katılmış, dersler onların zamanına göre ayarlanmıştır. Akhisar'da bir Çıraklık Mektebi açılmışken Alaşehir, Kula ve kasabalarında birer tane Çıraklık Mektebi'nin açılmasına teşebbüs edilmiştir⁴⁰⁸.

⁴⁰² Salnamede isim olarak hepsi tek tek verilmişse de öğrenci sayıları hakkında bilgi verilmemiştir. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 137; diğer salnamede bu mekteplerde 1357 öğrencinin eğitim görmekte olduğu söylenmekteydi. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.271.

⁴⁰³ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.271.

⁴⁰⁴ BOA, MF.MKT. 180/8 (27 Safer 1311-9 Eylül 1893)

⁴⁰⁵ BOA, MF.MKT. 237/8 (21 Cemaziyelevvel 1312-20 Kasım 1894)

⁴⁰⁶ BOA, DH.MKT. 2050/104 (21 Receb 1310-8 Şubat 1893)

⁴⁰⁷ BOA, BEO. 162/12137 (11 Şaban 1310-28 Şubat 1893)

⁴⁰⁸ *Hizmet* gazetesi, 24 Kasım 1894, Çarşamba, Aded 799, s. 1.

Ödemiş'te de bir Çıraklık Mektebi açılmıştır. Bu mektebe de devamlılık diğer mekteplerde olduğu gibi esastır⁴⁰⁹.

3.1.5. Aydın Vilayetinin Eğitim sorunları ve Hasan Fehmi Paşa'nın Eğitim Çalışmaları

Dönemin gazeteleri ile bu dönemi çalışan araştırmacılardan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda Aydın Vilayeti'nde eğitim sorunlarını ele aldıktan sonra Hasan Fehmi Paşa'nın eğitim için neler yaptığından söz edeceğiz.

Sıbyan Mekteplerindeki eğitim birçok yönden eleştiriye konu olmuş hatta o günün basınına da yansımıştır. Eleştiriler; öğretmen sayısının yetersizliği ve bilgisizliği, öğretmen maaşlarının azlığı, eski usulde ders verilmesi, öğrencilerin ayak işlerinde kullanılması, onlara dayak atılması, halkın çocuklarını okula göndermeye istekli olmamaları gibi konuşmalarında oluşmaktaydı⁴¹⁰. Ayrıca mekteplerde özellikle eğitimin düzensiz oluşu, öğretmenlerin bilgi bakımında yetersizlikleri, teneffüslerin olmaması ve ezbere dayalı eğitimin yapılması gibi konulardan şikâyet edilmekteydi. Bunlar dışında mektep kitaplarının pahalı olması başka bir şikâyet konusuydu. Mekteplerde eğitim veren kişilerin Darulmuallim mezunu olması şartı olmasına rağmen yeteri kadar mezun olmadığı için herkes buralarda ders vermekteydi, bu sebeple eğitim kalitesi de düşmekteydi⁴¹¹.

Arşiv belgelerinde, diğer bir sorun olan biriken öğretmen maaşları ve düzensiz ödemeler hakkında yazışmalara rastlamaktayız. Örneğin Aydın Vilayeti Maarif Müdürlüğüne yazılan yazıda İnâs Mektebi'nde öğretmenlik yapan Fatma Hanım'ın birikmiş maaşlarının verilmesi ve bundan sonra dikkat edilmesi istenirken⁴¹² diğer bir belge de Kız Rüşdiye Mektebi öğretmenlerinde Emine

⁴⁰⁹ Gazetenin devamında henüz Çıraklık Mektebi açılmayan kazalar umarız Ödemiş'i örnek alır ve Çıraklık Mektepleri açarlar diye bir temenni bulunmaktadır. *Ahenk* gazetesi, 9 Mayıs 1895, Cuma, Aded 22, s. 2.

⁴¹⁰ Yasin Kayış, Çağlar Albayrak, (haz., foto.), *Aydın Vilâyeti Salnamelerinde Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri*, İzmir 2012 s. 27.

⁴¹¹ Neslihan Oytun, *II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Politikasının İzmir'e Yansımaları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir 2002, s. 59-60.

⁴¹² BOA, MF.MKT. 160/35 (22 Receb 1310-9 Şubat 1893); Halit Ziya Uşaklıgil, İzmir'de Rum Ermeni Katolik, Protestan ve Musevilere ait kız ve erkek okullarından söz ettikten sonra kendisinin de gitmiş olduğu rüşdiyeden söz etmiştir. Burada Farsçanın kuralları Türkçe dilbilgisi, okuma, Osmanlı Tarihi, Arapça, coğrafya ve matematik dersleri verilmekteydi. Bu derslerin ve eğitimin

Hanım 15 aydır maaş alamadığını bir telgrafla İstanbul'a bildirmiştir. Bunun üzerine Aydın vilayetine bir yazı yazılarak aylık 400 kuruş maaş alması gereken öğretmenin birikmiş maaşının ödenmesi ve bundan sonrada düzenli bir şekilde maaşının verilmesi istenmiştir⁴¹³.

Diğer bir eksiklik ise parasızlıktır. *Hizmet* gazetesinin de parasızlığın tüm eksikleri vücuda getirmekte olduğu söylenmiştir. Bu sebeple birçok mektebe ait yeni binalar inşa edilerek kiraya verilmektedir⁴¹⁴. Yıllık açık 300-400 liradır. Bu bina bu açığı kapatmaya yetecektir. Böylece eksikler kapanacak ve eğitimde ilerleme mümkün olacaktır.

Mekteplere parasal destek amacıyla ayrıca piyango çekilişleri, tiyatro oyunları sergilenmekteydi. Hamidiye Sanayi Mektebi yararına 16 Ağustos 1895 Cuma günü Karataş Selhane İskelesi Mahallesi'nde bulunan tiyatrodaki güzel bir oyun sergilenmiştir. Tiyatro hakkında iki gün önce haber verilmesine rağmen çok büyük ilgi olmuş ve 1100 kişiye yakın seyirci gelmiştir. Giriş ücreti olarak 5 kuruş alınmıştır. Hasan Fehmi Paşa'nın tiyatroya gelmesiyle oyun başlamıştır. Oyun sonrasında Mekteb-i Sanayi ve yabancı bir mektebin müzik gösterisi olmuştur. 1103 bilet sürülmüş, 5515 kuruş hasılat elde edilmiş olup oyunculara ve musikiye 1868 kuruş verilmiştir. Hamidiye Sanayi Mektebi'ne 3647 kuruş kalmıştır. Bu gelir mektebin geçen sene yapılan şubesine harcanacaktır⁴¹⁵.

3.1.5.1. Hasan Fehmi Paşa'nın İbtidai Mektepleri İçin Çalışmaları

Merkez vilayet ile liva merkezlerinde ibtidai mekteplerine yeni usulde eğitim vermekte iseler de kasaba ve köylerde her türlü düzenden uzak ve eski usulde eğitim verilmekteydi. Bu durumun düzeltilmesi, yeni usul eğitime geçiş için Hasan

---

yeterli olmadığını en çok önem verilen dersin Arapça olduğunu ifade etmektedir. Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, YH; Nur Özmel Akın, İstanbul 2008, s. 157-162.

⁴¹³ BOA, MF.MKT. 162/52 (18 Şaban 1310-7 Mart 1893)

⁴¹⁴ İbtidai Mektebinin masrafları için Limoncular Çarşısı'nda yapılan bina bitmiş ve senelik 780 Osmanlı lirasına İzmir Osmanlı Bankası'na kiraya verilmiştir. Hasan Fehmi Paşa yanında devlet erkânı ile birlikte binayı gezmiş ve emeği geçenleri tebrik etmiştir. Maarif Heyetinin elinde birkaç arsa daha olduğu ve bunlara da bina inşa edilerek mekteb yararına kiraya verilmek isteği Hasan Fehmi Paşa'ya iletilmiş, o da binaların yapılması için izin vermiştir. *Hizmet* gazetesi, 14 Ekim 1893, Cumartesi, Aded 695, s. 1.

⁴¹⁵ *Ahenk* gazetesi, 19 Ağustos 1895, Pazartesi, Aded 49, s. 1.

Fehmi Paşa çok uğraşmış ve vilayete bağlı sancak ve kazalara ibtidai mekteblerinin ıslahı için Tahrirat-ı Umumiye göndermiştir⁴¹⁶.

Tahriratın amacı mektebsiz kaza ve köylere mekteb yapılması, eski usulde eğitim veren okulların yeni usulde eğitime geçirilmesi, bu mekteplere muallimlerin istihdam edilmesi ve maaşlarının düzenli ödenmesi, mekteplerin düzenli bir şekilde takib edilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması için bir komisyonun oluşturulması ve en önemlisi de tüm çocukların eğitilmesidir.

Tahriratta şunlardan söz edilmektedir:

Padişahın tahta geçişinden beri ülkenin ilerlemesi için her türlü gayret ve çabayı gösterdiği ve bu çabaların meyvelerinin herkes tarafından görülmekte olduğundan söz edilmektedir. Toplum olarak ilerlemenin en önemli dayanağı olan eğitime padişahın çok önem verdiği, birçok yerde mektepler, medreseler açtığı ve milyonlarca kuruşu bu yolda harcadığı ifade edilmiştir. Bu sayede binlerce ilim, irfan ve fen sahibi kimseler yetişmiştir.

Birçok mekteb yapılmış ve halen yapılmakta ise de özellikle köy mektepleri yeni usul eğitimden uzak kaldıkları için sadece okuma yazma bilgisinin eksikliği değil dini konularda da yetersiz kalmaktadırlar. Bu durumun düzeltilmesi için gayet açık bir şekilde yazılan bazı tedbirler ele alınmıştır.

Yapılan araştırmalarda köy ve kasabalarda mekteb ve muallimler olmasına rağmen yeteri kadar faydalanılmamaktadır. Bir iki şey öğrenen öğrenci ise büyüdükçe öğrendiklerini unutmaktadır. Sanki hiç mektebe gitmemiş gibi görünmelerine sebep oluyordu. Yapılan tüm harcamalar böylece heba oluyordu. Halbuki yeni usulde eğitim veren

⁴¹⁶ Bu konuda araştırma yapanlar sadece salnamelerden faydalandıkları için arşivdeki bu belgeden habersiz kalmışlardır. Hasan Fehmi Paşa, Tahrirat-ı Umumiye İstanbul'a da göndermiştir. BOA, Y..MTV.125/117 (13 Safer1313-5 Ağustos 1895); AVS, Def'a 15, H. 1312 (M. 1895), s. 520-527; AVS, Def'a 16, H. 1313 (M. 1896), s. 514-521; *Hizmet* gazetesi, 16 Aralık 1893, Cumartesi, Aded 712, s. 2.

çiftlik mekteblerinde çocuklar hem dini hem de kendilerine lazım olan bilgileri kısa bir sürede öğrenmektedirler.

Bir çocuk herhangi bir işle meşgul olsa bile okuma, yazma ve yeteri kadar matematik bilmesi gerekmektedir. Ayrıca dini bilgilere de sahip olmalıdır. Bunun için yeni usulde eğitime geçilmesi zorunludur. Mektebi ve muallimi olmayan mahallerde de bunların temin edilmesi çaba gösterilmelidir. Bunu üzerimize düşen bir vazife gibi görüp ona göre herkesin çalışması gerekmektedir.

İbtidai mekteblerinin düzenlenmesi ve yeni usule geçişin tamamlanması için bir mekteb, gelir ve muallim gerekmektedir. Birçok köy ve kasaba da bunlar ikisi de mevcuttur. Yapılması gereken mekteblerin ıslahı ve tanzimi için çalışacak görevlilerin işlerini büyük gayret ve sürekli bir mesai yapmalarıdır. Hiç şüphesiz bu çalışma ile kısa sürede meyvelerini görmeye başlarız.

Mevcut mekteblerin böyle hızlı bir şekilde yeni usule geçirilmesi ve muallimlerin hazırlanması bazılarında göre mümkün görünmemektedir. Her köy ve kasaba kendi mektepleri ve muallimleri ile ilgileneceği için ve buralarda hayırseverlerin bıraktıkları avarız akçeleri ve bazı vakıf gelirleri bu işte kullanılacağı için bu zorlukların aşılacağı söylenmiştir. Ayrıca görevlilerin istekli ve gayretli çalışmalarının bu zorlukları aşmada etkili olacağı ifade edilmiştir. Velilerin hem dini hem de insani kurallar gereği çocuklarına eğitim gördürmek zorunluluğunda olduğu eklenmiştir.

Henüz yeni usul eğitime geçmeyen mekteblerin muallimleri 2-3 ay yeni usul eğitim için kurslara alınması buradan mezun olanların eğitime başlamalarına izin verilmelidir. Muallimlerin maaşları artırılmalı ve düzenli ödenmeli böylece muallimler daha gayretli bir şekilde çocuklara eğitim verecektir. Öğrenciye faydalı olmayan muallimler görevden alınarak yerlerine yenileri görevlendirilirken muallim olmayan mekteblere muallim tedarik edilmelidir. Yapılan işler için İbtidai Mektebi defterleri tutularak vilayet merkezlerine gönderileceği

ve bu işlerle meşgul olan ve büyük gayret gösteren memurlara yaptıkları işlere karşılığında ihsan, taltif ve mükafat verilecektir. Bu sebeple herkes elinden gelen gayreti göstermelidir.

Tahriratın nasıl uygulanması gerektiği hakkında kazalara bir Tarifname gönderilmiştir⁴¹⁷.

Bu tarifnameye göre:

Mutasarrıflar, kaymakamlar ve müdürler köylere giderek İhtiyar Heyetleri ve ileri gelenleri toplayıp Tahrirat-ı Umumiye'yi okuduktan sonra eğitimin çok önemli olduğunu dinen ve dünya işleri için de çok gerekli bir şey olduğunu dile getirdikten sonra Padişahımızın bu uğurda çok uğraştığını ifade etmelerini söylenmiştir. Mektebler olmasına rağmen eski usulde eğitim verildiği için yeteri kadar verim alınamadığı, bunun yanında yeni usulle eğitim gören çocukların dinleri hakkında öğrendiklerini gören anne ve babaların bundan gurur duyacakları söylenmiştir. Köylülerin en basit dini bilgiden yoksun olmalarının onlar için hem günah hem de İslam şerefine layık olmadıklarını gösterirken her ne kadar gece gündüz çalışarak bir parçada olsa okuma ve yazma öğrenememektedirler. Okuma yazma bilmediklerinden ürettikleri ürünlerden başkaları istifade etmekte ve kendileri fakir kalmaktadırlar. Aksine biraz okuma yazma bilseler emekleri kendilerine kalacak böylece fakir olmayacaklardır. Hem dini hem de dünyevi nedenlerle çocukların eğitilmesi gerektiği ifade edildikten sonra mekteb varsa incelenmesi, eksiklerinin giderilmesi eğer yoksa uygun bir yere mekteb yapılmalıdır.

İkinci mesele muallimlerin maaşlarıdır. Köylerde genelde muallim görevini imamlar yapmaktadır ve onlara da maaş olarak erzak verilmektedir. Bu durum imamın diğer görevlerini aksatmaktadır. Bu sebeple tüm emekleri boşa gitmektedir. Bu işlerin takibi için köylünün

⁴¹⁷ BOA, Y..MTV.125/117 (13 Safer1313-5 Ağustos 1895); AVS, Def'a 15, H. 1312 (M. 1895), s. 527-532; AVS, Def'a 16, H. 1313 (M. 1896), s. 521-525; Hizmet gazetesi, 20 Aralık 1893, Çarşamba, Aded 713, s. 2.

ileri gelenlerinden oluşan beş kişilik bir Mekteb-i İbtidai komisyonu kurulmalıdır.

Bu komisyonun görevi, mektebin iyi idare edilmesi ve muallimin maaşının toplanması ve zamanında ödenmesidir. Bu işler hallolanınca geriye eğitim usulünün ıslahına başlanır. Bunun için önceden ifade edildiği gibi köyde görev yapacak muallimlerin Rüşdiye Mektepleri ya da İbtidai Mekteplerinin muallimlerinden 3 ay eğitim alıp eğitim sonunda yapılan sınavı geçen muallimlere diploma verilerek ve göreve başladıkları günden itibaren maaşları verilecektir. Eğitimlerini alan muallimler kendilerini yeni usul eğitiminde geliştirerek Müslüman öğrencilere güzel terbiye, maddi ve manevi dersler vermelidirler.

Görevlerini layıkıyla yerine getirmeyen liyakatsiz ve yeni usule göre hareket etmeyenlerin yerine yeni muallimler tayin edilecektir.

Her sene sonunda öğrencilerin şevk ve gayretini artırmak için karyenin ileri gelenleri, İbtidai komisyonu ileri gelenleri ve kaza veya nahiyeye Maarif komisyonu huzurunda sınavlar yapılarak başarı gösteren öğrencilere mükafat verilmelidir.

Bu tahriratın başarılı olabilmesi ve bunlar dışında lazım gelen şeyler olursa bu işle meşgul olan memur ve İbtidai komisyonunun girişim ve çaba ve gayretleri ile mümkün olacaktır.

Bu ıslahatlardan sonra Aydın'a gönderilen yazıda köylerde bulunan İbtidai Mekteplerinin çoğaltılması, ıslah edilmesi ve yeni öğretim usulüne geçilmesi için alınan tedbirler ve uygulamalardan dolayı Aydın vilayetine teşekkür edilirken yapılan uygulamalar ve tedbirlerin neticesinin bildirilmesi istenmiştir⁴¹⁸. Aydın'da bir buçuk yılda kız ve erkek 1570 tane mektebin vücuda getirildiği ve Aydın'da 86692 öğrencinin bulunduğu bildirilmiştir⁴¹⁹.

⁴¹⁸ BOA, MF.MKT. 196/109 (16 Şaban 1311-22 Şubat 1894); BOA, DH.MKT. 416/54 (22 Safer1313-14 Augustos 1895)

⁴¹⁹ Aynı belgede bir cetvelde kız ve erkek öğrencilerle Aydın vilayetinde bulunan kazalardaki mekteplerin kız ve öğrenci sayıları ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. BOA, Y..MTV.125/117 (13 Safer1313-5 Augustos 1895)

Yapılan ıslahatlar yerel gazetelerdeki haberlere yansımıştır. Hasan Fehmi Paşa'nın İzmir'de bulunan mekteplerin yeni usulle eğitim vermeleri için çok çalıştığı ve mekteplerin çoğunda bu sebeple hem öğrenci hem de eğitim olarak büyük ilerlemelerin olduğundan söz edilmektedir⁴²⁰.

3.1.6. Hasan Fehmi Paşa'nın Eğitim Hakkındaki Fikirleri

Ahenk gazetesinde yer alan haberler Hasan Fehmi Paşa'nın eğitime bakış açısını gözler önüne sermektedir.

7 Eylül 1895 Pazar günü saat 5 civarında Hasan Fehmi Paşa'nın da katılımıyla İzmir İdadi Mektebi'nin resmi mükâfat töreni başlamıştır. Tören mevlit okunarak ve Padişaha dualarla başlamıştır. Törene konsoloslar, halkın ileri gelenleri, birçok itibarlı yabancı erkek ve kadın katılmıştır. Tören salonunda armalar, tuğralar, Padişaha yaraşır övgü dolu kıtalar duvarlara asılmış ve Osmanlı bayrakları ile donatılmıştı. Saat 8 çeyrekte Mekteb Müdürü Şevket Efendi'ni nutku ve 6. sınıf öğrencilerinden Emrah Efendi bir konuşma yapmıştır. Mükafat töreninde başarı gösteren öğrencilere kitaplar, saatler ve birçok şey başta Hasan Fehmi Paşa ve onun gösterdiği kişiler tarafından verilmiştir. Bizzat Hasan Fehmi Paşa güzel ahlaklı öğrencilere kendisinin aldığı saatleri vermiştir. Tören öncesi ve aralarda Sanayi Mektebi Musikisi tarafından çeşitli eserler çalınmıştır. Birçok konuşmadan sonra Hasan Fehmi Paşa bir konuşma yapmıştır⁴²¹:

Öncelikle emeği geçen herkese teşekkür ederim. Mektebte verilen ilim eğitiminin gerekliliğinden söz etmeme gerek yok mektebde yetişen efendiler zaten anlamışlardır. Özetle, bilmek ya da bilmemek sözlerin arasındaki farktan ibarettir. İlimde budur. Acaba bilmek mi bilmemek mi iyidir? Bilmemek insanlara birçok felakete yol açmıştır. Ama insanlık bu kadar zarar görmüş olmasına rağmen bilmemeği büyük bir şeref ad edenler olmuştur. Bunu savunanlar tüm dünyada olmuştur. Avrupa'da da böyle örnekler vardır.

⁴²⁰ *Ahenk* gazetesini, 5 Temmuz 1895, Cuma, Aded 36, s. 2

⁴²¹ *Ahenk* gazetesini, 6 Eylül 1895, Pazartesi, Aded 55, s. 1-2.

Bizde de malumdur ki ağalığı efendiliğe tercih edenler olmuştur. Ağalığı büyük görüp efendiliği küçük görmüşlerdir. Bunun sebebi bilmekle bilmemek arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Bilmek ile bilmemek farkını bilmeyen insan bilmediği şeylere düşman olmaktadır. İşte bilmek ve bilmemek farkını mektebler aracılığıyla anlayabiliriz. İlim ve cehalet daima karşıttır. Biri gaddarca hücum ederken diğeri babacan karşılık verir. İlim, cahile acır, ona doğru yolu göstermeye çalışır; şiddetine, gazabına, kusuruna bakmaz. Cehalet ise bu nasihatlarla dahi gaddarane karşılık verir. Onun içindir ki bilim insanları birbirini tanıttıran ilimdir derler. Amerika'da, Asya'da dünyadaki tüm insanlar ilme göre eşit iken cehalet ise insanları birbirleriyle kavgaya sevk eder. İlim insanların barış içinde yaşaması için mücadele eder. İlim, Allah'ı bilmek için vasıta iken birbirimizi bilmek için de kullanılır. Allah'a ibadet, hayırlı işler yapmak ve millete hizmeti öğreten ilimdir. Bugün mektebin birincisi Dimitri Efendi'dir. Bu da göstermektedir ki Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkes eşit tutulur ve aynı eğitim verilir.

İşte burada el ele verip çalışıyoruz. İlimin öğrettiği şekilde birbirimize kardeşçe muamele ediyoruz. İlim sadece okuyup azmak için değildir onunla ilm etmek içindir. İlm, fen, edebiyat okuyup onunla aksi hareket etmek fayda yerine zarar verir. İnsan okuduğunu bilmekle bildiğini harekete tatbik ile mükelleftir. Mesela insan okuduğu şeyleri benimsemeli aleyhine de olsa doğruyu söylemelidir. İnsanlar, eğitimi mucibince hareket etmelidir. Asıl gerekli olan bilimin gösterdiği yolda gitmektir. İlm gemideki için pusula ya da dümen gibidir. O yüzden ilim insanı düze çıkarır, yoldan çıkmasını engeller. Şimdiki zamanda ilim faydasızdır diyecek kimse kalmamıştır. Okunan manzume için öğrenciyeye teşekkür etmiş çok içten ve sade bulduğunu söylemiştir. Dünyada en önemli şeyin güzel ahlak olduğunu ifade etmiştir.

Daha öncede birkaç kez söylediğim gibi büyük yaşlarındaki adamlar bile birkaç cümlelik nutukları kalabalıklar önünde titreye titreye okumaktaydı. Şimdi ise Padişahımız sayesinde 12 yaşındaki bir efendi böyle bir nutku mükemmel bir şekilde okumaktadır. İşte bu eğitimin

eseridir, bizim amacımız bunu daha da ileri götürüp güzel ahlakı tesis etmektir. Güzel ahlak olmazsa insan ne vatanına ne milletine ne de kendine bir fayda getirir. İnsanı tamamlayan güzel ahlaktır. Güzel ahlaklılar her zaman karşılığını alır, burada ilk mükâfatlarını almışlardır. Güzel ahlaklı olan hayatı boyunca mükafat alır.

Okulu bitiren öğrenciler daha da yükseğini okumalıdır. Daha yükseğini okumayanlar okuluna ve öğretmenine laf getirmemek için uygunsuz davranışlardan kaçınmalılar.

Padişahın ömrü uzun olsun nice nice böyle törenlerde bulunmak dileğiyle diyerek konuşmasına son vermiştir.

Yine aynı gazetenin başka bir nüshasında yayınlanan yazı Hasan Fehmi Paşa'nın eğitim hakkındaki fikirlerine ışık tutmaktadır.

Mamuratü'l-Hamid Mahallesi'nde açılışı yapılan camide Hasan Fehmi Paşa'da bulunmuştur. Bu açılış için İzmir'deki dükkân ve gazinoların Osmanlı bayrakları ile süslendiği ifade edilmiştir. Cami açılışı dualarla yapılmıştır. Açılıшта herkesin Hasan Fehmi Paşa'ya gelip Padişaha bağlılığını bildirmiş ve Hamidiye Marşı çalınmıştır. Konsoloslarda bu açılıшта bulunarak valiyi tebrik etmişler, vali de her birini ayrı ayrı tebrik etmiştir. Bu açılıшта Mekteb-i İdadi, Ermeni Mektebi, Mekteb-i Sanayi, Alliance Israelite Mektebi ve Musevi Yetimhanesi öğrencileri katılmıştır. Mekteblerin çoğu birer konuşma yapmış ve manzumeler okumuşlardır.

Hasan Fehmi Paşa'nın konuşması⁴²²:

Öğrencilere hitaben, eğitimlerini en iyi şekilde tamamlayarak Padişaha ve memlekete en iyi hizmeti yapacaklarını siz onları böyle terbiyeli, ilim yolunda gördüğü için memnuniyetini dile getirmiştir. Geçen senede böyle güzel davranışlar sergilediklerini söyleyerek geçen sefer olduğu gibi bu sene de Padişaha dua edelim nice nice seneler bu duaları etmeye devam ederiz diyerek sözlerine son vermiştir”.

⁴²² *Ahenk* gazetesi, 21 Şubat 1895, Perşembe, Aded 1, s. 2.

Bundan sonra da mektebin İdare Heyetine bir konuşma yapmıştır. “*Dün ve bugünde tavsiye ettiğim üzere sizin eğitiminiz altında olan öğrencilerin faziletli, ahlaklı ve iyi eğitim görmüş bireyler olmasına çalışınız. Dünyada bundan daha şerefli bir hizmet olmaz. Bu hizmetinizdeki başarı hem madden hem de manen size faydalı olur. Bu uğurda çalışmalarınızı gördükçe biz de elimizden geldiğince yardımcı oluruz.*

Daha sonra Ermeni Mektebi öğrencilere dönerek; “*Mektebin insanı insan yapan en büyük vasıta olduğunu bundan büyük bir vasıtanın olmadığını söylemiştir*”.

Hasan Fehmi Paşa'nın konuşmasından sonra öğrenciler Padişaha dualar ederek güzel şiirler ve övgülü dolu sözler dile getirmişlerdir. Hasan Fehmi Paşa tekrar kürsüye gelerek⁴²³:

İnşallah çok defalar burada Padişahımıza ömrü ve bahtı için tekrar tekrar dualar ederiz, demiştir. Öteden beri söylediğim gibi kendinizi güzel ahlaklı bir şekilde yetiştiriniz, bu suretle hem memlekete hem de Padişahımıza hizmet etmeye çalışınız. Bu hizmetleriniz hemşehrilerinizi hem de ana ve babalarınızı da memnun edecektir. Size eğitiminizle meşgul olan İdare Heyeti de memnun kalacaktır.

Paşa'nın nutkundan sonra İzmir Mekteb-i Sanayi'den 11 yaşında bir öğrenci bir konuşma yapmıştır.

Hasan Fehmi Paşa'da onun konuşmasına karşı mektebin ve vilayetin bu hale gelmesini Padişaha borçlu olduğunu söyledikten sonra nutku okuyan çocuğu göstererek biz onun yaşlarındayken böyle şeyler yapamazdık hepsi padişahımız sayesinde demiştir. Kalabalığa dönerek küçücük çocuğu gösterip bu çocuğunun böyle başarılı olmasındaki etkenlerden birinin Padişahımız diğeri de eğitim olduğunu ve kendisinin vilayete bir baba gibi davrandığını, ahalinin mutlaka çocuklarını okula göndermesi gerektiğini söylemiştir. Eğitimin ve çocukların mekteblere devamlılığında anne ve babalara çok iş düştüğünü fakat İzmir'de yeteri kadar mektebin olmadığını, okuma

⁴²³ Ahenk gazetesi, 21 Şubat 1895, Perşembe, Aded 1, s. 2

yazma oranının düşük olduğunu, okuma yazma bilmeyen Müslüman ya da Hristiyan'ın kendi işlerini göremeyeceğini söylemiştir. Mekteb çocukları için İdare Heyetine teşekkür etmiştir⁴²⁴.

Hasan Fehmi Paşa'nın gazetelere yansıyan konuşmalarından eğitime çok önem verdiği anlaşılmaktadır. "Bilenle bilmeyenin aynı olmadığını, bilmeyen insanların cahil kaldığını, bu sebeple toplumların birbirine düşman olduklarından söz ederek ilimin insanları yakınlaştırarak barışı tesis ettiğini söylemiştir. Eğitimin amacının; güzel ahlak olması gerektiği ve böylece vatana, millete ve kendine faydalı bireyler yetişebileceğini dile getirmiştir. Teftişleri sırasında Dimitri adında bir çocuğun birinci olmasını da Osmanlı eğitim sisteminde fırsat eşitliği olarak değerlendirerek Osmanlı Devleti'nde herkesin eşit olduğunu" ifade etmiştir.

3.1.7. Aydın Vilayetinin Sağlık Kuruluşları ve Halkın Genel Sağlık Durumu

Aydın vilayetinde 27 hastane, 3 bimarhane, 221 diplomalı doktor⁴²⁵, 79 diplomalı eczacı⁴²⁶, 14 şahadetnameli cerrah, 14 şahadetnameli ebe bulunmaktaydı. Doktorların 170'i Rum, 19'u İslam, 7'si Musevi idi. Eczacıların 67'si Rum ve gerisi çeşitli milletlerdendi⁴²⁷.

3.1.8. Hastaneler

Vilayette bulunan hastaneler hakkında birkaç cümle ile bilgi vereceğiz. Bu hastaneleri Müslüm ve gayrimüslim olarak ele alacağız. Müslümanlara ait İzmir Hamidiye Askeri Hastanesi bulunmaktaydı. Bu hastane Aydın Valisi Rıfat Paşa tarafından, yıkılmaya yüz tutmuş olan eski hastane binası yıkılarak 460 bin kuruşa yaptırılmıştır. Hastane 150 yatak, hamam, eczane, mutfak ve

⁴²⁴ *Ahenk* gazetesi, 21 Şubat 1895, Perşembe, Aded 1, s. 2.

⁴²⁵ 1314 yılında İzmir'de 85 doktor bulunmaktaydı. Diğer vilayetlerde olduğu gibi doktorların çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 148-151; 1307 yılında ise 89 doktor görev yapmaktaydı. Genelde devlete bağlı hastanelerde Müslüman doktorlar görev yapmaktaydı. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.380-381.

⁴²⁶ 1314 yılında 39 eczacı bulunmaktaydı. Bu meslekte de gayrimüslimlerin sayısı fazlaydı. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 151-153; 1307 yılında İzmir'de 45 eczacı bulunmaktaydı. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.382.

⁴²⁷ BOA, BEO 402/30090 (9 Zilkade 1311-14 Mayıs 1894)

çamaşırhaneye sahipti. Yapımından sonra hastaneye Hamidiye ismi verilmiştir⁴²⁸. Hastanede, 1314 yılında 9 sağlık personeli görev yapmaktaydı⁴²⁹.

Müslümanlara ait diğer hastane İzmir İslam Gurebâ Hastanesi idi. Bu hastane Osmanlı vezirlerden olan İzmirli Emin Muhlis Paşa'nın büyük katkılarıyla 1267 yılında hizmete açılmıştır. Gurebâ Hastanesi kadın ve erkek olmak üzere 120 yatağa sahipti⁴³⁰. Hastanede 12 sağlık personeli, 11 memur ve 30 kişi görev yapmaktaydı⁴³¹. 1314 yılında hastanenin yatak sayısı 130'a çıkmıştır. Her türlü alet ve edevata sahip bir ameliyathane, eczane, iki muayenehane, bir kiler, bir mutfak, bir karantina odası, jandarma ve hademe için koğuş ve memurlar için iki katlı bir bina bulunmaktaydı. Yıllık 4 bin hasta tedavi görürken ayakta tedavi edilmekte olan hastalara ücretsiz ilaç verilmektedir. Hastanenin giderleri hayır sahipleri tarafından karşılanmaktaydı⁴³².

Gayrimüslimler tarafından kurulan hastanelerin başında Rum Gurebâ Hastanesi gelmekteydi. Bu hastane 1748 yılında açılmıştır, fakat 1796 yılında yangın sonrası bir süre kullanılamamış olsa da 1804 yılında tekrar yapılmıştır. 160 yatağa, ayrıca yaşlılar için de 33 yatağa sahiptir. Bir de akıl hastaları için 80 kişi kapasiteli yer mevcuttur. Yıllık gideri 5 bin civarında olup giderler hayırseverler tarafından karşılanmaktaydı.⁴³³

Gayrimüslimlere ait diğer bir hastane ise Ermeni Gurebâ Hastanesi olup bu hastane 1801 senesinde Ermeni milletinin yardımları ile açılmış olup 1878'de⁴³⁴ yıkılarak yeniden yapılmıştır. Hastanede 5 sağlık personeli görev almaktaydı. 70 yatak ve 49 akıl hastasına yetecek kadar yer mevcuttu. 4 erkek ve 2 kadın tarafından yönetilmekte idi⁴³⁵.

⁴²⁸ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.383.

⁴²⁹ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 138; İzmir Hamidiye Askeri Hastahânesi 1890 yılında Halil Rifat Paşa zamanında açılmış olup Karantina Hastanesi olarak da bilinmektedir. Fotoğraflarla Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sağlık Müesseseleri: Hastaneler, Ed: Prof. Dr. Cezmi Erarslan, İstanbul 2018, s. 245.

⁴³⁰ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.384.

⁴³¹ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 138.

⁴³² AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 140.

⁴³³ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 141.

⁴³⁴ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896) salnamesinde 1778 tarihi verilmiştir. Ancak diğer salnamelere bakınca bu tarihin yanlış yazıldığı anlaşılmaktadır.

⁴³⁵ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 142.

Bir diğerk hastane Musevi Hastanesi idi. Bu hastane 1843 yılında inşa edilmiştir. 30 yatağı sahiptir. Haftada üç gün dışardan gelen hastalara ücretsiz ilaç verilmektedir. İki sağlık personeli görev yapmaktaydı⁴³⁶.

Bu hastaneler dışında gayrimüslimlere ait Saint Antuan Katolik Hastanesi, Fransız Hastanesi, İngiliz Hastanesi ve Flemenk Hastanesi mevcuttu⁴³⁷.

3.1.8.1. Kolera Salgına Karşı Alınan Önlemler

Hasan Fehmi Paşa'nın valiliğinin ilk dönemlerine İzmir'de kolera salgını ortaya çıkmıştır. Yerel basında salgın boyunca birçok haber yayınlanmıştır.

İzmir'de kolera hastalığıyla ilgili ilk haberler 1893 yılının temmuz ayında görülmeye başlanmıştır. İzmir halkını sakin tutmak amacıyla kolera hastalığı genelde şüpheli hastalık ismi ile basında ele alınmıştır⁴³⁸. Kasım ayında da hastalıkla ilgili gazete haberleri ve belgelere rastlamaktayız. Özellikle o dönemde İzmir'de yayına devam eden *Hizmet* gazetesinde kolera ile ilgili birçok haber bulunmaktaydı. Konuyu dağıtmamak adına Hasan Fehmi Paşa'nın yazışmaları doğrultusunda bu konuyu işledik.

Yapılan ilk incelemelerde şüpheli hastalığın kolera olduğu ortaya çıktığı ve hastalığın İzmir'e gelen bir İngiliz gemisindeki 4 tayfadan çevreye bulaştığı düşünülmektedir. Hastalığın daha geniş alanlara yayılmasının engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir⁴³⁹.

Salgına karşı alınan önlemleri Hasan Fehmi Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği telgraflardan takip ettik. Paşa'nın yazdığı telgraflarda İzmir'e gelen yolcuların indikleri istasyonlarda muayene edildikleri, İzmir'den ayrılan yolcuların ise Hüdavendigâr vilayetine giriş yapınca 10 gün boyunca karantinada tutuldukları

⁴³⁶ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 142.

⁴³⁷ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 142-143.

⁴³⁸ Salgın hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Metin Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)" <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1010675> (ET: 26.10.2020)

İzmir'de kolera salgını şüpheli hastalık olarak adlandırılmıştı. Çoğu Rum olmak üzere yüz elli hekim bu salgın sırasında görev almıştır. Hastalık dolayısıyla günde sekiz ya da ondan fazla kişinin hayatını yitirmekte olduğu İzmir'den ayrılanlar Klazomen Adası'nda on gün karantinada kalmışlardır. Ebubekir Hazım Tepeyran, Hatıralar, İstanbul 1998, s.154.

⁴³⁹ BOA, BEO 246/18397 (13 Muharrem 1311-27 Temmuz 1893); Aydın vilayetinden alınan haberlerde kolera hastalığının ortaya çıktığı konunun hızlı bir şekilde araştırılarak hastalığın yayılmasını engellemek gerekli tedbirlerin alınması ve elde edilen bilgilerin Sıhhiye Nezaretine bildirilmesi hakkında. BOA, BEO 245/18324 (11 Muharrem 1311-25 Temmuz 1893)

anlaşılmaktadır⁴⁴⁰. Eşyalar ise dört gün dışarda bekletildikten sonra sahiplerine teslim edilmektedir. Aynı belge grubunun başka bölümünde Hamidiye mevkiinde karantina süresi dolan yolcuların temiz vagonlara binerek yolculuklarına devam ettikleri yeni gelen yolcuların ise karantinaya alınıp eşyaların temizlendikten sonra dört gün dışarda bekletilip sonra sahiplerine teslim edildiğinden söz edilmektedir. Hasan Fehmi'nin başka bir yazısında karantina bölgelerine çadır ve gerekli personelin gönderilmesini istemiştir. Büyük sorun yaratan İzmir içerisinde köyden köye ya da kazadan kazaya gidenlere on gün karantinanın lüzum olmadığı belirtilmiştir. Hasan Fehmi Paşa'nın gönderdiği telgrafta karadan 9 yerde karantina bölgesi kurulurken karada ve denizde 40 karakol kurulmuş, 5 doktor, 50 redif zabitanı, 45 hademe ve 120 gardiyan istihdam edildiği söylenmiştir⁴⁴¹.

Önlemlerden bir başkası, Aydın'a sınırı olan Biga sancağı üzerinde Balıkesir-Bandırma yolu üzerinde uygun bir yere tahaffuzhane⁴⁴² kurularak gelen giden yolcuların burada karantina muamelesi görmelerinin mühim olacağından bahsedilmiştir⁴⁴³.

Başka bir önlem koleradan dolayı Klazomen Adası hariç Aydın'dan Mekri'ye kadar olan tüm sahil boyunca tüm gemiler karantina altına alınarak 10 gün boyunca sahilde bekleyecekler, bu sürede yolcu ve eşya indirilmeyecektir⁴⁴⁴.

Kolera önlemleri arasında askerler de kullanılmıştır. Aydın vilayetinin çeşitli yerlerinde askerlerin bulundurulması böylece salgın için karantina ile beraber ayrı bir tedbirde olacaktı. Buralarda 15 süvari, birer tane de nefer bulundurulacaktı⁴⁴⁵.

⁴⁴⁰ Aydın, Konya ve Hüdavendigâr vilayetlerine gönderilen yazıda Aydın'a trenle gelen yolcuların 10 gün Konya'da karantinada tutulmaları hakkında. BOA, BEO 265/19861 (12 Safer 1311-25 Ağustos 1893)

⁴⁴¹ BOA, A.}MKT.MHM. 560/7 (10 Rebiülahir 1310-1 Kasım 1892) Tarih olarak eski görünse de belge grubunda 181 adet belge bulunmaktadır ve kolera salgın dönemini kapsamaktadır. Önce Aydın vilayeti sınırında 7 noktada karantina bölgesi kurulmuş, 7 tane doktor ve 7 noktaya gerekli alet için şimdilik 200 bin kuruş gerekli olduğu ve bu harcamalara izin verildiği ifade edilmiştir. BOA, BEO 264/19753 (11 Safer 1311-24 Ağustos 1893)

⁴⁴² Bir bulaşıcı hastalık görüldüğü zaman gerekli sağlık tedbirlerinin alınması, hastaların karantina süresinde kalmaları, tedavilerinin yapılması için kurulmuş sağlık tesisi, karantina yeri. <http://www.lugatim.com/s/tahaffuzhane> (ET: 26.10.2020)

⁴⁴³ BOA, BEO 262/19616 (1 Safer 1311-14 Ağustos 1893)

⁴⁴⁴ BOA, BEO 257/19256 (2 Safer 1311-15 Ağustos 1893)

⁴⁴⁵ BOA, BEO 259/19409 (6 Safer 1311-19 Ağustos 1893)

Bir başka önlem ise, Sıhhiye Nezareti'nin önerisi ile İzmir'e sınır olan yerlere bir kordon çekilerek geliş-gidişler kontrol altına alınmasıdır. Buralarda şahıslar karantina altına almaya başlanmışsa da bazı kişilerin kaçak olarak İzmir'e girdiği haberleri de alınmaktaydı. Karantina bölgelerine doktor gönderiliyordu⁴⁴⁶.

Alınan önlemler sayesinde hasta ve ölüm sayısı azalmaya başlamıştır. Hasta ve ölüm sayıları ile ilgili Hasan Fehmi Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği yazıları burada yer işgal etmemek adına dipnotta vermeyi doğru bulduk⁴⁴⁷.

5 Ekim 1893 tarihinde kolera hastalığı için gönderilen son yazıda Aydın vilayetinde şimdilik ne sivil ne de askeri bir hastanın olmadığı, Denizli'deki hastalardan birinin vefat ettiği ve Denizli'ye bağlı Kurudere köyünde iki hastanın olduğu ve bunlardan vefat eden olmadığı ifade edilerek alınan önlemlerin devam ettiğinden bahsedilmiştir⁴⁴⁸.

İzmir basınında kolera salgını dışında kuduz hastalığı ile ilgili bir iki haber geçmektedir. Bu haberlerde belediyenin başıboş hayvanları kontrol etmesinden söz edilirken kuduz hayvanlar tarafından ısırılan kişilerin tedavileri için İstanbul'a gönderildikleri söylenmektedir⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ BOA, BEO 261/19548 (8 Safer 1311-21 Ağustos 1893)

⁴⁴⁷ Hasan Fehmi Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen telgrafta vücudunun çeşitli yerlerinde yara olan bir hastanın doktorlar tarafından muayene edildiği ve bu hasta dışında İzmir'de halk sağlığında bir sıkıntı olmadığı ifade edilmiştir. BOA, Y..A...HUS. 278/93 (16 Muharrem 1311-30 Temmuz 1893); Evvelki akşamdan dün akşama kadar 4 hastanın öldüğüne dair Aydın'dan İstanbul'a bir telgraf gönderilmiştir. BOA, Y..A...HUS. 278/149 (25 Muharrem 1311-(8 Ağustos 1893); Evvelki akşamdan dün akşama kadar 3 hastanın öldüğüne dair Aydın'dan İstanbul'a bir telgraf gönderilmiştir. Vefat edenlerden biri eski hasta iken ikisi yeni hastadır. Sıhhiye kurallarının hepsine uyulduğu söylenmiştir. BOA, Y..A...HUS. 278/155 (26 Muharrem 1311-9 Ağustos 1893); Hasan Fehmi Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği diğer bir telgrafta 24 saat içinde 19 hasta görülmüş bunların 9'u ve evvelki hastalardan 2'si vefat etmiştir. Bu hastaların 1'i Müslüman, 5'i Musevi, 3'ü Rum ve eski hastalardan 2'si Musevi'dir. BOA, Y..A...HUS. 279/75 (11 Safer 1311-24 Ağustos 1893); Hasan Fehmi Paşa imzalı başka bir telgrafta 24 saat içinde 4'ü Müslüman, 2'si Rum biri Ermeni ve 14'ü Musevi olmak üzere 21 hastadan, 2'si Müslüman, 1'i Rum, 4'ü Musevi ve eski hastalardan 1'i Müslüman, 1 Rum ve 1'i de Musevi olmak üzere 10 kişi vefat etmiştir. BOA, Y..A...HUS. 279/83 (12 Safer 1311-25 Ağustos 1893); Alınan önlemler sayesinde Aydın'da genel sağlığın normale döndüğü hakkında. BOA, BEO 264/19732 (12 Safer 1311-25 Ağustos 1893) Hasan Fehmi Paşa tarafından gönderilen başka bir yazıda Denizli'de 2 hasta görüldüğü, eskiden vefat edenler dışında ölüm gerçekleşmediği dile getirilmiştir. BOA, İ..HUS. 16/94 (15 Rebiülevvel 1311-26 Eylül 1893)

⁴⁴⁸ BOA, Y..PRK.SGE. 6/2 (24 Rebiülevvel 1311-5 Ekim 1893)

⁴⁴⁹ İzmir İkiçeşmelik'te bir kuduz köpeğin sokak köpeklerine saldırdığı haberi duyulmuştur. Bu kuduz köpek tarafından ısırılan kişiler İstanbul'a gönderilip orada bir ay kadar tedavi görmekteydi. Bu haftada 5-10 kişiyi bulmaktaydı. Belediyenin almış olduğu tedbirlerle bu sayı azalmışsa da İkiçeşmelik'te kuduz bir köpeğin diğerlerini ısırıldığı duyulmuş bu sebeple belediyenin gerekli

3.1.9. Hasan Fehmi Paşa'nın Valilik Dönemi: Teftiş, Açılışlar ve Törenler.

3.1.9.1. Teftiş

Hasan Fehmi Paşa, *Hizmet* gazetesinin 25 Haziran tarihindeki nüshasında bildirdiği göre İbtidai Mektebinin yararına Limoncular Çarşısı'nda yapılan binanın inşaatına gitmiş ve binayı teftiş ederek bu işle meşgul olanların gayretlerini takdir etmiştir⁴⁵⁰. Birkaç ay sonra bina bitmiş ve senelik 780 Osmanlı lirasına İzmir Osmanlı Bankası'na kiraya verilmiştir. Hasan Fehmi Paşa inşaat tamamlandıktan sonra yanında devlet erkânı ile birlikte binayı gezmiş ve emeği geçenleri tebrik etmiştir⁴⁵¹.

Hasan Fehmi Paşa, Hamidiye Zükûr Mektebi İdadisi ve İnâs İbtidaisini gezerek öğrencilerle görüşmüş ve mekteblerin düzeninden memnun olduğunu belirterek öğrencilere limonata ikram etmiştir. Salı günü Hasan Fehmi Paşa Gurebâ Hastanesi Başhekimisi Mustafa Bey ile Rum, Saint Antuan, Fransız, Ermeni ve Yahudi hastanelerini ziyaret etmiştir⁴⁵².

Hasan Fehmi Paşa, 9 Aralık Pazar günü İdadi Mektebini ziyaret etmiş; mektebin dersliklerini, eğitimini, öğrencilerini ve öğretmenlerini teftiş etmiştir. Okulun fiziksel durumundan ve eğitimden memnun kaldığını müdüre ve öğretmenlere söylemiştir. Öğrencilerin derslere karşı tutumlarından da ayrıca memnuniyetini bildirmiştir. Bazı çocukların coğrafya ve matematik gibi derslerde iyi olmalarına rağmen Türkçe derslerinde başarılı olmamaları sebebiyle bu öğrenciler için ayrı bir sınıfın açılması için gerekli şartların ayarlanması konusunda okul idaresini uyarmıştır. Ayrıca harita ve gerekli aletlerin gecikmeden alınması istemiştir⁴⁵³.

Hasan Fehmi Paşa, vilayetin hemen hemen tüm yerlerini gezerek yaklaşık bir ay gibi bir süreden sonra Aydın'a geçmiştir. Salı günü yanında devlet erkânı ile birlikte arabalara binerek Urla tarafında yapılan şose yolu inşaatına gitmiş ve

---

tedbirleri alması için çağrı yapıldığı bildirilmiştir. *Ahenk* gazetesi, 9 Ağustos 1895, Cuma, Aded 46, s. 1.

⁴⁵⁰ *Hizmet* gazetesi, 15 Temmuz 1893, Cumartesi, Aded 669, s. 1.

⁴⁵¹ Maarif heyetinin elinde birkaç arsa daha olduğu ve bunlara da bina inşa edilerek mekteb yararına kiraya verilmek isteği Hasan Fehmi Paşa'ya iletilmiş o da binaların yapılması için izin vermiştir. *Hizmet* gazetesi, 14 Ekim 1893, Cumartesi, Aded 695, s. 1.

⁴⁵² *Hizmet* gazetesi, 26 Temmuz 1893, Çarşamba, Aded 672, s. 1.

⁴⁵³ *Hizmet* gazetesi, 12 Aralık 1894, Çarşamba, Aded 804, s. 1.

bizzat kendisi bir kürek alarak yol inşaatını başlatmıştır⁴⁵⁴. Hasan Fehmi Paşa, Aydın'da memurlar ve livanın ileri gelenleriyle beraber çevreyi gezmiştir. Burada Aydın hapishanesi, İdadi Mektebi ile Rum ve Ermeni mekteplerini teftiş etmiştir. Sancağın memurlarıyla; sancağın asayişi, mekteblerin tanzimi ve usulü tedrisatı, hayvan hırsızlığı, ipek böcekçiliğinin yaygınlaştırılması için dut fidanının yetiştirilmesi, genel sağlığın korunması gibi birçok konuda konuşulmuştur. Buradan Denizli'ye geçmiş kaymakam ile beraber hapishane, idadi ve ibtida'i mektepleri ile Rum ve Ermeni mekteplerini teftiş etmiştir. Ayrıca İdadi Mektebinin mükafat törenine katılmıştır⁴⁵⁵.

Hasan Fehmi Paşa, vilayet gezilerine Muğla'daki mekteplerle devam etmiştir. Her sınıftan öğrenciye matematik, Arapça, Farsça, Türkçe, tarih ve coğrafya gibi derslerden sorular sormuştur. Aldığı cevaplardan memnun kalarak mektebin öğretmenlerine ve İdare Heyetine teşekkür etmiştir. Marmaris İdadisinin öğretmenlerinin maaşlarının düzenli verilmediği ve haftalık olarak öğrencilerin verdiğini gören Hasan Fehmi Paşa, öğretmenler için yıllık 4.800 ve sınavlarda başarı gösteren öğrencilere verilecek mükafat için 200 olmak üzere toplam 5.000 kuruşun bölge ahalisi tarafından karşılanmasına karar vererek Defter-i Maarif Komisyonuna bildirmiştir. Marmaris'te çarşı pazar gezerek halkla konuşmuş kimi zaman uyarmış kimi zaman teşekkür ederek etrafı teftiş etmiştir⁴⁵⁶.

12 Temmuz 1895 Cuma günü Hasan Fehmi Paşa, İzmir Rum Hastanesi'ni ziyaret ederek tüm bölümleri tetkik etmiş ve hastanenin durumundan çok memnun olmuştur⁴⁵⁷.

3.1.9.2. Açılış ve Tören

Hasan Fehmi Paşa'nın açılışları genelde okullar ve camiler olmuştur.

Torbalı Çiftliği'nde yapılan cami ve ibtidai mektebinin açılışına Hasan Fehmi Paşa ve devlet erkânı katılmıştır. Hasan Fehmi Paşa, mekteb ve caminin yapımında

⁴⁵⁴ Urla ve Çeşme arasındaki şose yolu yapımının hızlandırılması için Hasan Fehmi Paşa daha önce de yolun inşaatına giderek incelemelerde bulunmuştur. *Hizmet* gazetesi, 20 Aralık 1893, Çarşamba, Aded 713, s. 1. *Hizmet* gazetesi, 3 Ocak 1893, Çarşamba, Aded 717, s. 1. Urla ve Çeşme arasındaki şose yolunun şimdiye kadar 40 km'sinin yapıldığı tahmin edilmektedir.

⁴⁵⁵ *Hizmet* gazetesi, 6 Ocak 1893, Cumartesi, Aded 718, s. 1.

⁴⁵⁶ *Ahenk* gazetesi, 10 Haziran 1895, Cuma, Aded 29, s. 2.

⁴⁵⁷ *Ahenk* gazetesi, 15 Temmuz 1895, Pazartesi, Aded 39, s. 1.

emeği geçenlere teŖekkr ederken bu hizmetlerin hepsinin PadiŖahın sayesinde olduğunu belirtmiŖtir⁴⁵⁸.

31 Ağustos PerŖembe günü II. Abdülhamid'in tahta ıkıŖının 17. yıl dönümünün kutlamaları yapılmıŖtır. Kutlama için tüm dükkanlar sslenmiŖ, İzmir'de bulunan tüm mektebler hazır bulunmuŖtur. Konsoloslar, askeri, sivil tüm personel ve ruhani liderler merasim kıyafetleriyle tebrik için hükümet konağına gitmiŖtir. Gündüz kutlamaları gece de devam etmiŖtir. Metropolit, İzmir İdadi Mektebi, Sanayi Mektebi, Rum Mektebi, Ermeni Mektebi ğrencileri konuŖmalar yapmıŖlardır. Vilayete bağlı yerlerde de kutlamalar yapılmıŖtir⁴⁵⁹.

Hamidiye İbtidai Mektebi'nin Ŗubesi olarak inŖa edilen Hadikatü'l-Vildan'ın aılıŖı Hasan Fehmi PaŖa'nın katılımıyla yapılmıŖtır. eŖitli konuŖmalardan sonra Hasan Fehmi PaŖa maarif ile alıŖanların din adına alıŖmıŖ gibi olduklarını ve emeği geçenlere teŖekkr ederken orada bulunan öğrencilerin tahsil ve terbiyelerinden memnun olduğunu bildirmiŖtir⁴⁶⁰.

İzmir İdadi Mektebi'nin 3 Aralık Pazar günü mükâfat töreni yapılmıŖtır. Hasan Fehmi PaŖa'da törene katılmıŖtır. Törene mevlit okunarak baŖlanmış etraf Osmanlı sancakları ve armalarla sslenmiŖtir. Sanayi Mektebi tarafından Hamidiye MarŖı alınmıŖtır. Hasan Fehmi PaŖa tarafından öğrencilerin diplomaları verilmiŖtir. Bir ğrenci güzel bir konuŖma yapmıŖtır⁴⁶¹.

17 Aralık Pazar günü İzmir Mekteb-i İdadi'nin Ŗubesinin mükâfat töreni yapılmıŖtır. Törene Hasan Fehmi PaŖa, devlet erkanı ve eŖraftan kiŖiler katılmıŖtır. Hamidiye MarŖı alınmıŖ sonrasında bir ğrenci tarafından bir methiye okunarak törene geilmiŖtir. BaŖarı gösteren öğrencilere kitap hediye edilmiŖtir. Tören sona erdikten sonra bir ğrenci Kur'an-ı Kerim okumuŖ ve bir ğrenci tarafından da bir nutuk okunmuŖtur. PadiŖahım çok yaŖa sözleriyle tören sona ermiŖtir⁴⁶².

⁴⁵⁸ *Hizmet* gazetesi, 9 Aralık 1893, Cumartesi, Aded 710, s. 1.

⁴⁵⁹ *Hizmet* gazetesi, 2 Eylül 1893, Cumartesi, Aded 683, s. 1-2.

⁴⁶⁰ *Hizmet* gazetesi, 20 Aralık 1893, arŖamba, Aded 713, s. 1.

⁴⁶¹ *Hizmet* gazetesi, 6 Aralık 1893, arŖamba, Aded 709, s. 1.

⁴⁶² *Hizmet* gazetesi, 20 Aralık 1893, arŖamba, Aded 713, s. 1.

Ahenk gazetesinin 21 Şubat günü yazısında, II. Abdülhamid'in doğum günü nedeniyle mahkûmların bir kısmının serbest bırakıldığı ve mahkûmların teşekkür için vilayet konağı havlusuna geldiklerinden söz ettikten sonra Hasan Fehmi Paşa'nın onlara bir konuşma yaptığından söz edilmiştir. Konuşmada⁴⁶³;

Dünyada en kıymetli şeyin can olduğunu söylemiştir. Bir insan yetişene kadar hem ebeveynleri hem de kendisinin ne kadar çaba gösterdiğini düşünün, bu kadar çaba ve emek harcanan bir insanın canına nasıl kast edilir? Bir anlık öfke için nasıl böyle bir şey yapabilir? İnsan kendi emiği ile geçinmesi gerekirken neden başkasının malına göz diker ve onu çalmak ister? Böyle kimseler akranları ve çevresinde ayıplanırlar. İşte sizi kanun ve adalet hapsetmiş, Padişahımız sizi affetmiştir. Bundan sonraki hayatınızda ahlakınızı düzeltip güzel bir ömür yaşayın.

Padişahın doğum günü vilayet konağında akşam devam etmiştir. Davetlilere konağın kapıları açılmış ve tüm davetliler Vali Hasan Fehmi Paşa tarafından nezaketli bir şekilde karşılanmış ve limonata ikram edildiğinden söz edilmektedir⁴⁶⁴.

31 Mayıs günü saat 3'te İzmir Musevi Yetimhanesi'nde Türkçe sınavı yapılmıştır. Bu sınava Hasan Fehmi Paşa, Mektubi-i Vilayet Hayri Bey ve Bidayet Mahkemesi Reis-i Evveli Mahmud Esad Efendi ile Mekteb-i İdadi müdürü ve öğretmenler katılmıştır. Öğrencilerin gösterdiği başarı çok iyi bir eğitim aldıklarını göstermekteydi. Gramer, tahlil, Osmanlı tarihi ve imlada öğrencilerin gösterdiği başarıdan herkes memnun olmuştur. Sınav bittikten sonra Hasan Fehmi Paşa, eğitimin önemi üzerine bir konuşma yapmış okulun idare heyetini tebrik etmiş ve padişaha dualar edilmiştir⁴⁶⁵.

29 Eylül 1895 Pazar günü, Sanayi Mektebi'nin mükâfat töreni ve kimsesiz mektebin öğrencilerinden 24 çocuğun sünnet töreni yapılmıştır. Buralarda okuyan çocuklar annesiz babasız çocuklar olup bu mektebin kuruluşundan itibaren bu

⁴⁶³ *Ahenk* gazetesi, 21 Şubat 1895, Perşembe, Aded 1, s. 3.

⁴⁶⁴ *Ahenk* gazetesi, 21 Şubat 1895, Perşembe, Aded 1, s. 3.

⁴⁶⁵ *Ahenk* gazetesi, 10 Haziran 1895, Cuma, Aded 29, s. 1.

kimsesiz çocuklara eğitim verilmektedir. Bu eğitim son dönemlerde daha da etkin hale getirilerek öğrencilere coğrafya, tarih, hendese, hesap, imla, hüsn-ı hat gibi mühim dersler verilerek daha nitelikli mezunlara sahip olunmuştur. Bu yıl ilk kez mükafat töreni yapılmaktadır. Vali Hasan Fehmi Paşa başta olmak üzere devlet erkanı ile halkın ileri gelenleri ve konsoloslar törene gelmişlerdir. İlk önce sünnet merasimi yapılmış ve Hasan Fehmi Paşa ve devlet erkanı tarafından ödüllendirilmişlerdir. Tören mekteb müdürünün konuşmasıyla başlamıştır. Daha sonra mektebin musiki ekibi tarafından Selam Marşı çalınmış ve Padişahım çok yaşa sözleriyle son bulmuştur. Başarılı olan öğrencilere Hasan Fehmi Paşa ve devlet erkanı tarafından saat ve kitap hediye edilmiştir. Hasan Fehmi Paşa burada kısa bir konuşma yaparak sanat erbabının okuma ve yazma bilmesinin öneminden söz etmiştir. Mektebin Müdürü Tahir Raci Bey, konuşmasında mektebin bu hallere gelmesinde Hasan Fehmi Paşa'nın büyük katkıları olduğundan söz ederek kendine okul idaresi ve öğrenciler adına teşekkür etmiştir⁴⁶⁶.

3 Kasım 1895 Pazar günü İzmir Kız Rüşdiye Mektebi ve İbtidai Terakki Mektebi ile beraber mükafat töreni yapılmıştır. İlk konuşmayı Kız Rüşdiye Mektebi Fatma Zekiye Hanım yapmıştır. Tören bitiminde Fatma isminde bir öğrenci de konuşma yapmıştır. Hasan Fehmi Paşa'da derece yapmış kız öğrencilere mükafatlar vermiştir⁴⁶⁷.

Ermeni erkek ve kız mekteplerinin son sınavları yapılmış Hasan Fehmi Paşa da bulunmuştur. Mektebin düzeninden ve öğrencilerin zekâ ve bilgisinden çok memnun kalmıştır⁴⁶⁸.

3.1.10. Aydın Vilayetinde Ulaşım

Osmanlı Devleti'nde Şark Demiryolu Avusturya tarafından yapılmış olup 1214 kilometre; İngiltere tarafından yapılan İzmir-Aydın hattı 616 kilometre; Almanlar tarafından yapılan 1033 kilometrelik Anadolu hattı ile 219 kilometrelik Selanik-Manastır hattı; Fransızlar tarafından yapılan 518 kilometrelik İzmir-Kasaba

⁴⁶⁶ *Ahenk* gazetesi, 30 Eylül 1895, Pazartesi, Aded 61, s. 1.

⁴⁶⁷ *Ahenk* gazetesi, 8 Kasım 1895, Cuma, Aded 72, s. 1.

⁴⁶⁸ *Ahenk* gazetesi, 22 Temmuz 1895, Pazartesi, Aded 41, s. 1.

(Turgutlu) hattı ile 510 kilometrelik Dersaadet-İltisâk hattı ve 430 kilometrelik Suriye ve 87 kilometrelik Yafa-Kudüs hattı toplamı 1533 km inşa edilmiştir. En fazla hasılat İzmir-Aydın hattından gelmekte olup kilometre başına 14.602 frank denk gelir. Şark demiryolunun kilometre hasılatı 10.235; Almanya sermayedarları tarafından yapılan hattın kilometre başı hasılatı 8142; Fransız şirketleri tarafından yapılan kilometre hesabıyla 7884 Frank hasılat temin etmişlerdir. Hazineye en fazla pay veren şark demiryolu hattıdır. Yıllık kilometre başı 1500 Frank olmak üzere 188.6000 Frank vermektedir. Bu hattın başka hükümete bir hisse-i nakliye veren Haydar Paşa-İzmit şubesidir⁴⁶⁹.

Aydın vilayetinde bulunan Aydın Demiryolu'nun uzunluğu 517 km'dir. Bu hat üzerinde açılan ilk hat 1 Temmuz 1866'da İzmir-Aydın hattı iken en son açılan Genceli-Denizli 8 Mart 1892 tarihinde açılmıştır. 1894 senesi Aydın Demiryolu'nun hasılatı 31.445.316 kuruş olmuştur. 1856 Eylül ayından 1950 Teşrinievvel'ine kadar kumpanyaya imtiyaz verilmiştir⁴⁷⁰.

İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattı Fransızlar tarafından yapılmış ve 518 kilometrelik bir hattır⁴⁷¹. Kasaba Hattı'nın uzunluğu 169 km'dir. Bu hat üzerinde ilk açılan demiryolu hattı 30 Temmuz 1860 tarihinde İzmir-Menemen olup en son açılan 1 Mart 1875 yılında Kasaba-Alaşehir hattıdır. Bu hattın 1 Mayıs 1890'da Manyas-Soma şubesi açılmıştır. Toplam hasılat 1.3950.475 kuruştur 28 Teşrinievvel 1890'da bu hattın devamı olarak Alaşehir-Karahisar hattına başlanmıştır ve iki senede bitecektir⁴⁷².

⁴⁶⁹ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.606.

⁴⁷⁰ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 111-112; İzmir'den Aydın'a giden bu demiryolunda 7 tane şube vardır. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.483; Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa ile kumpanyayı temsil eden Mösyö Con Delisyo arasında 19 Şaban 1305 (1 Mayıs 1888) tarihinde mukavele imzalanmıştır. 10 maddeden oluşmaktadır. Ücretlenmeye bakacak olursak 0-3 yaş ücretsiz, 3-7 yaş yarı fiyatına olurken birinci sınıf 50, ikinci sınıf 40, üçüncü sınıf 25 para ile ücretlendirilmiştir. Eşyalar ise ağırlıklarına göre km başına 5 ile 133 para ile fiyatlandırılmıştır. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.321-327. Fransızlardan başka demiryolları ile İngilizlerin de ilgilendiği görülmektedir. İngiltere baştercümanı, Aydın demiryolunun Dinar'da sona eren hattının Çay'a kadar uzatılması için kitabet dairesine gelerek bu isteği bildirmiştir. Bu isteğin kabulü İngiltere Devleti üzerinde iyi bir etki bırakacağı ifade edilmiştir. BOA, Y..PRK.BŞK. 30/6 (14 Ramazan 1310-1 Nisan 1893)

⁴⁷¹ En fazla hasılat İzmir-Aydın hattından gelmekte olup kilometre başına 14.602 frank denk gelmekteydi. SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.606.

⁴⁷² AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 112-115; bu hattın inşasına daha önce başlanmışsa da istenildiği gibi bitirilemeyince bir Fransız kumpanyaya devir edilmiştir. AVS, Def'a 16, H. 1313 (M. 1896), s. 113; İzmir'den Manisa'ya oradan da Kasaba'ya ve oradan da Alaşehir'e giden bu

Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği döneminde 18 Ekim 1895 Cuma günü Alaşehir-Afyonkarahisar'a bağlayan 150 km'lik demiryolunun inşasına başlanmıştır⁴⁷³. Bu demiryolu ile İzmir Anadolu'ya bağlanacaktır. Hasan Fehmi Paşa ve yanındakiler önce vapurla Kasaba'ya daha sonra karayolu ile Alaşehir'e gitmişlerdir. Burada Hasan Fehmi bir konuşma yapmıştır:

“Demiryollarının faydasını anlamayan kalmamıştır. Hem ticarete hem insanlığa büyük faydası vardır. İnsanın bildiği sandığı ama bilmediği birçok konu vardır bazı şeyleri dilimizle anlatamayız. Üzerinde konuşulunca birçok şeyi bilmediğimiz aklımıza gelebilir” demiştir. Hasan Fehmi Paşa konuşmasını önce Türkçe sonra ise çok akıcı bir şekilde Fransızca olarak tekrar etmiştir⁴⁷⁴.

İzmir'de tamamlanan şose yollar 783.601 metre iken tesviye edilen yollar 190.530 metreydi. İrili ufaklı 1293 köprü ve menfez, 314 parça kasis ve 52.856 metre duvar vardır⁴⁷⁵.

Hasan Fehmi Paşa, yolların ticari değerini ve memlekete faydalarını bildiği için çok ehemmiyet vermiştir. Bu sebeple 1310 yılında Milas-Çeşme'ye uzanan Çine yolu için 72 km'lik ve 38 km'lik yollar ile Seferihisar'dan İzmir-Çeşme Hamidiye Caddesine uzanan 15 km'lik bir yolla beraber Torbalı- Tire'ye kadar 43 km yol yapılmıştır. Ayrıca İzmir'in doğusunda 9 km'lik bir yolda yapılmıştır⁴⁷⁶.

---

demiryolu hattının 2 şubesi bulunmaktaydı. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.483. Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa ile kumpanyayı temsil eden Mösyö Hanri Kemb arasında 17 Ramazan 1305 (28 Mayıs 1888) tarihinde mukavele imzalanmıştır. 25 maddeden oluşmaktadır ve 29 maddelik bir şartnamesi vardır. Yaklaşık 92 km demiryolunun yapımı ve işletilmesi ile zarar ve ziyarı kumpanyaya aittir. Anlaşma imzalandıktan sonra 6 ay içinde inşaata başlanacak ve 2 yıl içinde tamamlanacaktır. Km başına 125 frank ödenecektir. Tek hat üzerine yapılacak ve inşaatta kullanılacak olan malzemeler gümrük vergisinden muaf tutulacaktır. Demiryolu binalarında denetimi yapan memurlar ve gümrük memurları için ücretsiz daireler tahsis edilecektir. Km başı birinci sınıf 31, ikinci sınıf 24 ve üçüncü sınıftan 17 para alınacaktır. Ayrıntılı bir ücret tarifesi yapılmıştır. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.329-351.

⁴⁷³ Burada söz edilen demiryolu inşaatı ve 18 Ekim 1895'te başlanan ve Kasım 1897'de tamamlanan Alaşehir-Afyonkarahisar demiryolu hattıdır. Arif Kolay, *İzmir-Kasaba ve Uzantısı Demiryolu Hatları (1863-1897)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 157.

⁴⁷⁴ *Ahenk* gazetesi, 21 Ekim 1895, Pazartesi, Aded 67, s. 2.

⁴⁷⁵ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 511.

⁴⁷⁶ AVS, Def'a 16, H. 1313 (M. 1896), s. 511-512.

Yerel gazetelerde Hasan Fehmi Paşa'nın yollar hakkında yapmış olduğu çalışmalar yer almıştır. Paşa, "Aydın Valiliği görevine geldiğinden beri çok fedakâr bir şekilde yararlı işler yapmıştır. Bunlardan ilki az bir masrafla Çeşme şosesi ve eski Kemer tabir edilen şose yoludur" denmiştir⁴⁷⁷.

Diğer bir yazıda şehrin gelişmişliğini gösteren en önemli göstergesinin yollar olduğundan söz edilerek, "İzmir'de Kemeraltı ve Frenk Mahallesi ile birkaç sokak dışında düzenli yollar göstermek mümkün değildir. Hasan Fehmi Paşa göreve başladığı günden itibaren yolların islahı ve imarı için gayret etmiştir. Bu gayrete belediyemiz de katılmıştır. Şimdi yol çalışmaları hız kazanmıştır. Daha bitmeyen İkiçeşmelik yolu bittikten sonra sıra Kemer Caddesi'ne gelecektir. Yollar uzun zamandır tanzim edilmediği için arabalar ve yolcular büyük güçlükler çekmektedir denildikten sonra bu işlerin süratle yapılmaya başlanacağı" için teşekkür edilmiştir⁴⁷⁸.

Aydın vilayetinin en önemli limanı İzmir Limanı olup ondan sonra Sahib Limanı, Hacı Limanı, Foça veyahut Fokya Limanı, Yeni Foça Limanı, Çeşme Limanı, Eğri Limanları ile Urla Körfezi, Çandarlı Körfezi, Kuşadası Körfezi, Mandalya yahut Asım Körfezi ve İstanköy Körfezleri bulunmaktadır⁴⁷⁹.

Vilayette deniz ulaşımını İzmir Hamidiye Şirketi sağlamaktaydı. 1314 senesinde şirketin 12 vapuru vardır. Körfez dahilinde Hamidiye, Karşıyaka, Gümrük, Karataş, Mekteb-i Sanayi, Karantina, Ispartalı, Göztepe, Mamuratül-Hamidiye iskelelerinden her gün vapurlar hareket etmektedir. Her gün Urla'ya, haftada iki kez Karaburun'a, 15 günde iki defada Karaburun, Sisam ve Kuş Adası, Ayvalık ve Kolonya hattına seferler düzenlenmekteydi. Şirketin 1311 yılındaki geliri 1.821.877 olup masrafı 1.397.661 kuruştur⁴⁸⁰.

⁴⁷⁷ *Hizmet* gazetesi, 1 Ağustos 1894, Çarşamba, Aded 774, s. 1.

⁴⁷⁸ *Ahenk* gazetesi, 21 Mart 1895, Perşembe, Aded 9, s. 2.

⁴⁷⁹ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.658-677; İzmir Limanı'ndan 1311 yılında 2157 vapur, 3171 yelkenli gelip gitmiştir. AVS, Def'a 15, H. 1312 (M. 1895), s. 198.

⁴⁸⁰ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 116-118; İzmir Hamidiye Şirketi 11 Şevval 1300 (15 Ağustos 1883) tarihinde 7 kişi tarafından kurulmuştur. Şirketin merkezi İzmir'de olup çıkaracağı senetler Osmanlı tebaasına satılacak ve imtiyaz süresi 30 yıldır. Şirketin sermayesi elli bin Osmanlı lirası olup değeri elli lira olan bin hisseye bölünmüştür. Hissenin yüzde doksanının satışı İzmir ve civarında bulunan resmi ve gayri resmî gazetelerde 30 gün önce duyurulacaktır. Şirket beş ile on bir kişi arasında değişen bir heyet tarafından yönetilecekti ve bu üyeler beş sene için görev yapacaklar sonra yeniden seçim yapılarak yeni azalar göreve başlayacaklardır. Bu heyette

Vilayette bulunan tramvay hattı Göztepe Tramvay Hattı olup hükümet adına Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa ile İzmir tüccarlarından Haris ve kardeşleri arasında hattın mukavelesi imzalanmıştır⁴⁸¹. Göztepe Tramvayı, 45 sene imtiyazlı olarak 25 Cemaziyülahır 1300 (28 Nisan 1883) tarihinde açılmıştır. Hattın uzunluğu 5550 metredir. 1311 yılındaki geliri 6.300.000 kuruştur⁴⁸².

3.1.11. Aydın Vilayetinde Sanayi, Ticaret ve Maden

Aydın vilayeti özellikle İzmir Limanı sayesinde büyük bir ticaret merkez halindeydi. İzmir Limanı'nda iki gümrük bulunmaktaydı. Biri Anadolu'dan gelen ve ihraç edilen meyve gümrüğü diğeri ise Avrupa'dan ithal edilen efrenc gümrüğü idi. 1725 yılında ise tek gümrükten söz edilmiştir⁴⁸³.

Ege Bölgesinde kurulan fabrikalar daha çok yabancı sermaye ile kurulmuş olup iplik boyama, meyan kökü işleme fabrikası, zeytinyağı ve sabun işleme fabrikalarıdır⁴⁸⁴.

---

bulunacak olan kişilerin kırk hisseye sahip olması gerekmektedir. Kırk dört maddeden oluşan bir mukavelesi vardır. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.280-290.

⁴⁸¹ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.358-375.

⁴⁸² AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 120; İzmir-Göztepe tramvay şirketinin sahibi bir süre önce Nafia Nezareti'ne müracaat ederek hükümet konağından Basmahane'ye oradan da rıhtıma kadar bir hattın yapılması için kendisine ruhsat verilmesini istemiştir. Alınan haberlerde bu inşaatın imtiyazı için bir iki başvuru daha yapıldığı duyulmuştur. Bu hattın inşası sona erdiğinde şehrimizin daha da canlanacağı kesindir. *Hizmet* gazetesi, 2 Aralık 1893, Cumartesi, Aded 708, s. 1: Kışladan başlayıp Tuzla Burnu'ndan geçerek Aydın Demiryolu mevkiine kadar yaklaşık 4500 arşın (3.060 metre) olan rıhtımın yapımı için ayrıca İzmir Rıhtım Kumpanyası adıyla bir kumpanya kurulmuştur. Kumpanyaya rıhtımın bitiminden itibaren beş yıllık işletme imtiyazı verilecektir. Liman için doldurulan arazi ve çevresindeki arazi hükümetçe düzenlendikten sonra şirketin kullanımına verilecektir. Rıhtımın bir ucundan diğer ucuna bir tramvay hattı yapılacaktır. Kendisine verilen imtiyaz süresince limanın bakım ve onarımı kumpanyaya aittir. Bu mukavele 4 Şaban 1284 (1 Aralık 1867) tarihinde imzalanmıştır. 1300 yılındaki zeyle birlikte 3 tane zeyli bulunmaktadır. İmtiyaz süresi, ilk önce 1912 yılında sona erecekken 40 yıl daha süre eklenerek 1952 yılında sona erecektir. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.291-317; 1307 yılında 2182 vapur, 3525 yelkenli olmak üzere toplam 5707 gemi limandan geçmişken vapurlarda 1.357.459, yelkenlilerden 97.347 toplamda 1.454.806 tonilat (1 tona yakın ölçü) yük boşaltılmıştır. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.318; 1893 yılından 1894 yılına kadar rıhtımlardan 4.608.421 hasılat elde edilirken giderler, hisseler ve vergiler çıkarıldıktan sonra geriye 893.729 kuruş kalmıştır. AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 119.

⁴⁸³Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir" s. 522
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/23/C23023606.pdf> (ET: 24.07.2020)

⁴⁸⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Ed. Halil İncalık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul 2011, s.726.

1314 yılında 13 dakık, 4 demir, 4 kereste, 1 buz⁴⁸⁵, 2 ispiroto, 1 bira ve 4 cincibir (gazoz) fabrikası vardı⁴⁸⁶. Fabrikalar elle, ateş, su, havagazı ve ispiroto ile çalışmaktaydılar⁴⁸⁷.

Vilayetin en mühim ihraç ürünleri; palamut, meyan kökü, kökboya, kitre ve mahmuz idi. Sanayi kolu olarak yün ve tiftik halı ile seccade dokumacılığı önemli bir değere sahipti. İzmir'de ticari değere sahip olan ürünler halı, üzüm, incir, arpa, meyan, zeytinyağı, afyon, buğday, darı ve siyam idi⁴⁸⁸.

İzmir şehri büyük bir ticaret merkezi olduğu için çarşılar sürekli pazar ve panayır kadar canlı olduğundan ayrıca panayır kurulmamaktaydı. Her hafta pazar günü Ali Paşa Meydanı'nda küçük bir hayvan pazarı kurulurken Kısık Mevkii'nde ara ara hayvan pazarları kurulmaktaydı⁴⁸⁹.

Vilayette zımpara, manganez, krom, kömür, simli kurşun, antimuan madenleri olup 1313 yılında bu madenlerden 1.117.323 gelir elde edilmiştir⁴⁹⁰. Zımpara, İzmir'e bağlı Tire ve Kuşadası ile Menteşe'ye bağlı Milas'tan antimuan, İzmir'e bağlı Ödemiş'ten linyit, Aydın'a bağlı Nazilli ve Söke; krom Menteşe'ye bağlı Mekri ve Köyceğiz'den çıkarılmaktaydı⁴⁹¹.

⁴⁸⁵ Bu fabrika, yaz aylarında kullanmak amacıyla buz üretmek için kurulmuş olup 15 sene müddetle Abdullah ve Şükrü Beyler buz imal fabrikasının imtiyazını almışlardır. 14 maddeden oluşan bir mukavele mevcuttur. İmtiyaz sahipleri binaların yapılmasından sorumlu olup fabrika için kullanılacak tüm alet ve makinelerden gümrük vergisi alınmayacaktır. İmtiyaz sahipleri inşa etmeye başladıktan sonra en geç bir buçuk yıl sonra buz imal etmeye başlayacaklardır. Buzun bir okkası yirmi kuruş hesabıyla kırk paraya verilecektir. Asker-i Şahane ve hastanelere yirmi kuruştan fazlasına satılmayacaktır. Bu fabrikanın yapımı için on bin lira sermayenin imtiyaz sahipleri tarafından gösterilmesi gerekmektedir. Buz yapılacak suya herhangi bir şey karıştırılmaması ve temiz su kullanılmasının sorumluluğu imtiyaz sahibine aittir. Burada çalışan hademe ve işçinin Devlet-i Aliye tebaasından olmasına dikkat edileceği, makinist gibi kişilerin yabancı olabileceği söylenmiştir. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.355-357.

⁴⁸⁶ Bira ve cincibir fabrikalarından ilk kez 1312 yılındaki salnamede rastlamaktayız ondan öncekilerde bu fabrikalardan söz edilmemektedir. AVS, Def'a 15, H. 1312 (M. 1895), s.169.

⁴⁸⁷ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 146-147; İzmir'e bağlı Bergama'da 8 tane pamuk, 1 dakık, Tire'de 2 zeytinyağı, Bayındır'da 3 zeytinyağı ve pamuk, Urla İskelesi'nde 1 hızar, Çeşme'de 1 müskirat, Menemen'de 2 dakık, pamuk ve zeytinyağı, Manisa'da 4 Pamuk, dakık ve meyan balı, Akhisar'da 2 pamuk ve dakık, Kasaba'da 4 pamuk, Soma'da 1 pamuk, Kirkağaç'ta 3 dakık, 1 pamuk, Gelenbe'de 1 pamuk ve dakık, Aydın'da 1 meyan, 1 zeytinyağı, 2 dakık, Söke'de 1 meyan balı, Çine'de 1 dakık, Nazilli'de 1 meyan balı, 2 dakık ve pamuk, 1 pamuk, 4 dakık, Denizli'de 10 dakık, 1 tahta bıçkısı, 1 pamuk ve dakık fabrikası bulunmaktaydı. AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.758-762.

⁴⁸⁸ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 501.

⁴⁸⁹ AVS, Def'a 14, H. 1311 (M. 1894), Basım Yeri Yok, s. 139.

⁴⁹⁰ AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), s. 509.

⁴⁹¹ AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), s.786.

3.1.12. Aydın Vilayetinde Sosyal ve Sportif Faaliyetler

Aydın vilayetinde sosyal ve sportif faaliyetler hakkındaki bilgilere o dönemim *Hizmet* ve *Ahenk* gazetelerinde rastlamaktayız. Dönemin insanların neleri izlemekten zevk aldıklarını ne gibi spor faaliyetlerinin yapıldığını gazetelerden tanık olmaktadır. Hasan Fehmi Paşa, mutlaka bu sportif faaliyetlere katılırdı. Paşa, halkla iç içe olmayı seven biriydi. Bir seferinde Hasan Fehmi Paşa, kayık yarışına katılmak için hareket edeceği sırada eşi arabayı alıp gezmeye çıktığı için kendisine bir araba aranmış fakat çok kötü bir araba bulunmuş, onlar onu çok ileri götüremediği için yarış alanına yürüyerek gitmiş, bunu gören halk Paşa'yı alkışlamıştır⁴⁹².

3.1.13.1. At Koşuları

At koşuları Aydın vilayetinde ilgi gören en önemli faaliyetlerdendir. Osmanlı Devleti'nde ilk at yarışları Şirinyer (Paradiso) ve Bornova'da yapılmış ve yarış kazanan kişilerin bayrakları şeref direğine asılıp o ülkenin milli marşı çalınmıştır. Halk bu yarışlara çok ilgi gösterirken genelde yarışları Rumlar kazanmış, Türkler pek etkin olamamıştır⁴⁹³.

Ahenk gazetesinde at koşularına; Belediye, Hamidiye Şirketi, Göztepe Tramvay Şirketi'nin desteklediğini, bunlara Ziraat ve Ticaret Odası'da katılırsa daha faydalı olacağı söylenmektedir⁴⁹⁴.

Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği ile birlikte yerli at yetiştiriciliğini ve yerli at cinsinin gelişimi için yabancı at cinslerinin katılımının sınırlandırıldığı ya da katılımlarının yasaklandığı yarışlar düzenlenmeye başlamıştır. 1894 yılında Hasan Fehmi Paşa'nın gayretleriyle ilkbahar ve sonbahar yarışları dışında yerli atların ıslahı için Torbalı'da nisan ayının üçüncü haftası da yarışlar düzenlemiştir⁴⁹⁵. *Hizmet* gazetesinden yer alan "Manisa At Koşusu"⁴⁹⁶ adlı yazıda yerli at neslinin ıslahı

⁴⁹² Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali, YH; Hayri Orhun, Celal Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kazım Atakul, İstanbul 1969, s. 130.

⁴⁹³ Kayış, Albayrak, *Aydın Vilâyeti Salnamelerinde Torbalı*, s. 41

⁴⁹⁴ *Ahenk* gazetesi, 22 Nisan 1895, Pazartesi, Aded 17, s. 2.

⁴⁹⁵ Günver Güneş, "İzmir de At Yarışları", Tarih ve Toplum, C. 40, sayı:240, s. 47.

⁴⁹⁶ Manisa Yarışının programı şöyle idi: Tecrübe Koşusu: Daha önce yarışlara katılmamış 3-4 yaşındaki yerli atların katılacağı bir yarıştır. 75 mecdiye para ödülü vardır. Parkurun uzunluğu 1750 metredir. Yarışmaya katılmak için bir aded sim mecdiye verilecektir. Manisa Sancağı Kazaları Koşusu: Bu koşuya yerli ve Arap atları katılabilir. 75 mecdiye ödülü olup parkurun

için çalışmalar tüm ülke için önemli olup yurt dışından at satın almamıza son vereceği, savaşlarda atların süvariler için önemli birer araç olduğu ve bu sebeplerle vilayetimizde de yerli at yetiştiriciliği ve ıslahı için at yarışları yapılmaya başlandığından söz edilmiştir. 13 Mayıs Pazar günü Manisa'da bu sebeplerle ilk kez bir at koşusu yapılmıştır. Hasan Fehmi Paşa, devlet erkanını ve vilayetin ileri gelenlerinden yerli ve yabancılar da yarışa katılmıştır. Öğrenciler ve esnaf çırakları tarafından Padişah övgüler söylenmiş ve sonrasında padişahım çok yaşa nidaları atılmıştır⁴⁹⁷.

Ahenk gazetesinde de at cinsi, at yetiştirmenin önemi ve Hasan Fehmi Paşa'nın bu konudaki çalışmaları ele alınmıştır. At bir ülkenin servetleri arasındadır. Atların cinsinin ıslah edilmesi ve halkın bu konuda teşvik edilmesi gerekmektedir. At yarışları, iyi cins atın yetiştirilmesini teşvik eden en önemli teşviklerden biridir. Londra ve Paris'te at yarışı yapılmayan gün neredeyse yoktur. Bu sebeple iyi cins atlar yetiştirilir, büyük servetler elde edilir. İzmir'de 30-40 yıldır at koşusu yapılmaktadır ancak bu yarışlar ecnebler tarafından başlatılmış olması ve koşan atların çoğunun Avrupa ve Arabistan'dan getirilmesi kırk senelik yarışların faydası pek sınırlı kalmıştır. Verdiği fayda yerli ahalinin bazılarının at koşularına heveslenmesinden ibarettir. Yerli hayvan yetiştirilmesinde fayda sağlanamamıştır. Bu faydasız koşuların engellenmesi ve yerli at cinsinin geliştirilmesi için ilk adım geçen sene Hasan Fehmi Paşa tarafından Manisa At Koşusunu düzenleyerek atılmıştır⁴⁹⁸.

---

uzunluğu 1500 metredir. Yarışmaya katılmak için yarım lira verilecektir. Bu koşuya 1500 kuruştan fazla para ödülü kazananlar katılamaz. Manisa Koşusu: Osmanlı topraklarında yetişmiş ve hiçbir koşuyu kazanmamış yerli ve Arap atları katılabilir. 150 mecrediye para ödülü verilecektir. Bu yarışa katılmak için bir lira verilecek ve parkurun uzunluğu 2100 metredir. İzmir Koşusu: Bu koşuya her türlü at katılabilecektir. 150 mecrediye ödül vardır. Parkurun uzunluğu 2000 metredir. Teselli Koşusu: Diğer koşularda kazanamayan yerli atlara mahsus bir koşudur. 35 mecrediye para ödülü vardır. Parkurun uzunluğu 1100 metre olup katılım için 1 mecrediye verilmelidir. Yarışı izleyecekler yarım mecrediye vereceklerdir. Daire etrafındaki seyircilerden 40 para ücret alınacaktır. *Ahenk* gazetesi, 11 Nisan 1895, Perşembe, Aded 14, s. 4.

⁴⁹⁷ *Hizmet* gazetesi, 16 Mayıs 1894, Çarşamba, Aded 754, s. 2

⁴⁹⁸ Yalnızca bir sene düzenlenmesine rağmen civardaki halkta büyük bir heves oluşmasına neden olmuştur. Bu yarışa yalnızca yerli cins atların katılması bölge halkının yarışlar için yerli at yetiştirilmesi için teşvik etmiş ve herkes yerli hayvanları görmek için Manisa'ya gelmiştir. Burada yerli atları görmek, bir Osmanlının kalbine büyük şükran hisleri vermektedir. Koşu Nisan'ın 30'unda yapılacaktır. Gazetede gençleri yarışlara davet ederek en iyi cins atlara binmelerini, bunun Osmanlı şanına uygun olduğu söylenmektedir. *Ahenk* gazetesi, 11 Nisan 1895, Perşembe, Aded 14, s. 1.

Sadece yerli atların katıldığı ilk yarış 29 Ekim Pazar günü Buca civarında, Sonbahar At Koşusu olmuş ve Hasan Fehmi Paşa'da katılmıştır⁴⁹⁹. 29 Nisan Salı günü yine Buca'da bu sefer İlbahar At Koşusu yapılmıştır. Olayın daha canlı bir şekilde ifade edilmesi için gazeteden aldığımız şekliyle aktarmayı doğru bulduk.

Koşulara büyük bir ilgi vardı. Kimi trenle kimi araba ve hayvanlarla kimisi de yaya bir şekilde yarışı izlemeye geliyordu. Yaklaşık 10 bin kişi gelmişti. Yarış alanına Hasan Fehmi Paşa'nın gelmesinden sonra Hamidiye Marşı çalınıp at yarışları başlamıştır. Yedi yarış yapılmıştır⁵⁰⁰. İlk yarış Tecrübe Koşusu ile başlamış İbrahim Çavuş'un yerli atı kazanmıştır.

13 Mayıs Pazar günü Manisa'da ilk kez bir at koşusu yapılmıştır. Hasan Fehmi Paşa, devlet erkanı ve vilayetin ileri gelenlerinden yerli ve yabancılar da koşuyu izleyenler arasındaydı. Öğrenciler ve esnaf çırakları tarafından Padişah övgüler söylenmiş ve sonrasında Padişahım çok yaşa nidaları atılmıştır. Gazetede burada bulunan halkın Osmanlı hissiyatını tüm kalbiyle hissettiği ifade edilmiştir⁵⁰¹.

İzmir'de yapılan at yarışına da büyük bir ilgi olduğu görülmektedir. Dönemin gazetelerinde İzmir halkının yarısı Kokaryalı'daki koşu alanına tren, araba ve yayan bir şekilde gitmeye başladıkları, halkta büyük bir coşku ve sevinç hâkim olduğu ifade edilmektedir. Müslüman, Hristiyan Frenk, Musevi tüm halk orada idi, şimdiye kadar böyle kalabalık bir ortam olmamıştır, diye ifade edilmiştir⁵⁰².

⁴⁹⁹ *Hizmet* gazetesi, 1 Kasım 1893, Çarşamba, Aded 699, s. 1.

⁵⁰⁰ İkinci yarış Müdürler Koşusu olmuş ve Mösyö Mumutidis'in Arap atı kazanmıştır. Üçüncü yarış Kasaba Demiryolu Koşusu olup birinciliği Rişar Darakuplu'nun Arap atı kazanmıştır. Dördüncü ve en önemlisi Saltanat Koşusu'nu Balyozyan Serkis Efendi'nin İngiliz atı kazanmıştır. Beşinci koşu Jandarma Koşusu olup Hasan Onbaşı'nın atı birinci olmuştur. Altıncı yarış Aydın Demiryolu Koşusu yapılmış birinciliği Darakuplu'nun Arap atı kazanmıştır. Sadece yerli atlara mahsus olan yarışı Mösyö Mumutidis'in Arap atı kazanmıştır. Yedinci ve son koşu hiçbir yarışı kazanamayan atların katıldığı Teselli Koşusu olup birinciliği Mösyö Dukar'ın atı kazanmıştır. *Hizmet* gazetesi, 30 Nisan 1894, Çarşamba, Aded 750, s. 1.

⁵⁰¹ Önce iki koşu yapılmış sonrasında yemek ve dinlenme için bir ara verilmiş aradan sonra pehlivan güreşleri ve cirit oyunları yapılmıştır. Daha sonra tüm yarışlar tamamlanarak koşular sona ermiştir. Koşuya yaklaşık 10 bin kişi katılmış, bu kalabalığa rağmen kimsenin burnu bile kanamamış çok nizami ve mükemmel bir organizasyon yapılmıştır. Koşular; Birinci ve ikinci koşular Numune Tergîb, ikinci ve üçüncü koşular Medar-ı Teşvik, dördüncü ve beşinci koşular İftihar, altıncı ve yedinci koşular Manisa Koşusu, sekizinci ve dokuzuncu koşular Cebr-i Mâfat koşularıdır. *Hizmet* gazetesi, 16 Mayıs 1894, Çarşamba, Aded 754, s. 2

⁵⁰² Yarışlar saat 10'da tecrübe koşusu ile başlamıştır. Bu yarışı Binbaşı Mustafa Bey'in Ateş adlı atı kazanmıştır. Diğer koşulara bakacak olursak Müdürler Koşusu, Kasaba Demiryolu Koşusu,

Yerli at koşularının Çiftlik-i Hümayun içinde bulunan Tepebaşı Çiftliği'nde yapılmasına karar verilmiştir. Halkta, beklendiği gibi yerli yarışa karşı büyük bir ilgi oldu, Mekteb-i Sanayi Musikisi de orada bulanacak ve kadınlar için ayrı bir yer ayrılacaktır⁵⁰³. Tepebaşı Koşusu'na Hasan Fehmi Paşa da katılmıştır. İzmir, Nazilli, Aydın, Ödemiş ve çevresinden birçok kişi seyirci olarak yarışları izlemeye gelmiştir⁵⁰⁴.

Bu yarışlar dışında sonbaharda bir at yarışının daha yapılması için Hasan Fehmi Paşa'nın emirler verdiği, yapılacak olan koşunun adının Osmanlı Koşusu olacağı ve en kısa sürede binalar ve barakaların yapılacağı, masrafların koşudan kazanılan parayla ödeneceği söylenmiştir⁵⁰⁵.

Ayrıca yaz ayının bitiminde Aydın'da bir at koşusu yapılması için çalışmalar başlamıştır. Ragıb Paşa'nın önderliğinde bir komisyon kurulmuş ve Vali Hasan Fehmi Paşa'yı durumdan haberdar etmişlerdir. Fehmi Paşa'da yeni bir at koşusunun yapılması için emirler vermiş ve gerekli kolaylığı sağlayacaktır. Gazetenin makalesi, yarışların çoğalmasi ile halkın atlara karşı hevesleri artmakta bu da yerli cinslerin ıslah edilmesini olumlu etkileyecektir, tabi burada devletimizin desteği göz ardı edilemez denmiştir⁵⁰⁶.

Hasan Fehmi Paşa öncesi başlayan at koşuları Paşa'nın büyük desteği ile artarak devam etmiş, yerli ve yabancı tüm halkın büyük ilgi odağı haline dönüşmüştür. Atların ıslahı ve yetiştiriciliğine de ilgi artmıştır.

Sultan Koşusu, İspirtayn Kulüp Koşusu, Aydın Demiryolu Koşusu, Rıhtım Koşusu'dur. *Ahenk* gazetesi, 18 Nisan 1895, Perşembe, Aded 16, s. 1.

⁵⁰³ *Ahenk* gazetesi, 25 Nisan 1895, Perşembe, Aded 18, s. 1.

⁵⁰⁴ Koşu saat 4:30'da başlamıştır. Tecrübe Koşusu'nu Polis Müdürü Niyazi Bey'in Küheylan adındaki atı kazanmıştır. Köylü Koşusu'nda Cihangir adında biri kazanırken atının adı Doru'dur. Sadece Çiftlik-i Hümayun'da yetişen atlar için yapılan Çiftlik-i Hümayun Koşusu'na iki at katılmış birinciliği Subaşı Çiftliği kazanırken ikinciliği Eğrice Çiftliği kazanmıştır. Aralarda Mekteb-i Sanayi Musikisi yer almıştır. Ayrıca köylüler cirit oynamışlardır. Daha sonra İzmir Koşusu başlamıştır. Bu yarışta Binbaşı Mustafa Bey, Ateş adlı atıyla kazanmıştır. İdare Koşusu'nda Çiftlik-i Hümayun Mehmet Ali kazanmıştır. Teselli Koşusu'nu birinciliği Ödemiş Mal müdür kazanmıştır. *Ahenk* gazetesi, 3 Mayıs 1895, Cuma, Aded 20, s. 1-2.

⁵⁰⁵ *Ahenk* gazetesi, 29 Nisan 1895, Pazartesi, Aded 19, s. 2.

⁵⁰⁶ *Ahenk* gazetesi, 6 Mayıs 1895, Pazartesi, Aded 21, s. 1.

3.1.12.2. Bisiklet ve İnsan Koşuları

At koşuları ile beraber halkın büyük ilgisini çeken bisiklet (Velosipet) ve insan koşusu (uzun atlama, yüksek atlama, çuval yarışı, üç ayak yarışı) yapılmaktaydı⁵⁰⁷.

Bornova'da yapılan bisiklet ve insan koşusuna yoğun ilgi gösterilmesi nedeniyle Buca'da da yeni yarışlar düzenlenmiş ve yarışlara ilgi artmıştır. Buca'da yapılan yarışların 7'si bisiklet 11'i insan koşusu olmak üzere toplam 18 müsabaka düzenlenmiştir⁵⁰⁸.

Ahenk gazetesinde daha önce İzmir halkının güreşler, deve güreşleri, koç döğüşleri gördüğünü ancak bisiklet ve insan koşuları (uzun atlama, yüksek atlama, çuval yarışı, üç ayak yarışı) yeni gördükleri ve şaşkırdıkları ifade edilmiştir⁵⁰⁹.

3.1.12.3. Kayık

At, bisiklet ve insan koşuları dışında halkın büyük ilgi gösterdiği diğer bir müsabaka da kayık yarışları idi. Bu yarışlar hakkında bilgilere yine İzmir gazetelerinde rastlamaktayız.

16 Haziran 1895 Pazar günü İzmir'de Hasan Fehmi Paşa'nın da katılımıyla bir kayık yarışı düzenlenmiştir. Bu yarış için Hasan Fehmi Paşa'ya için özel bir çadır yaptırılırken kadın ve aileler için mavunalar (mavna) hazırlanmış ve orada yarışları izlemişlerdir. Rıhtım boyunca 8-10 bin kişi yarışları izlemek için oraya gelmiştir. Hamidiye Marşı'nın çalınmasıyla yarış başlamıştır. Bu yarış Hasan Fehmi Paşa'nın himayesi ile yapılmıştır. Birinci ve üçüncü yarış Avrupa sandallarıyla; ikinci ve dördüncü yarış yerli sandallarla yapılmıştır. Beşinci yarışa İzmir Limanı kayıkları ve kayıkçıları katılmış, son yarış olan altıncı yarışa İzmir Limanı'nda bulunan yerli yelkenli kayıklar katılmıştır⁵¹⁰.

⁵⁰⁷ *Ahenk* gazetesi, 22 Nisan 1895, Pazartesi, Aded 17, s. 2.

⁵⁰⁸ *Ahenk* gazetesi, 24 Mayıs 1895, Cuma, Aded 26, s. 2.

⁵⁰⁹ *Ahenk* gazetesi, 29 Nisan 1895, Pazartesi, Aded 19, s. 2.

⁵¹⁰ *Ahenk* gazetesi, 21 Haziran 1895, Cuma, Aded 32, s. 1. Hasan Fehmi Paşa valilik görevini yürütürken Anadolu'da Ermenilerin buldukları vilayetlerde yapılacak düzenlemeler dolayısıyla tayin edilecek müfettişliğe içerden ve dışardan itiraza yol açmayacak bir kişinin seçilmesi istenmiştir, diye arşivde belge özetlenmiş de belgenin içeriğinde sadece vilayetlerdeki müfettişlikten bahsedilmektedir. Fransa Sefiri Ahmet Muhtar Paşa'nın seçilmesini istenmişse de

Başka bir müsabaka 1 Temmuz Pazar günü rıhtım üzerinde yapılan kayık yarışı olmuştur. Hasan Fehmi Paşa'nın rıhtıma gelmesi ile müsabakalar başlamıştır. Toplam dört tane yarış düzenlenmiştir. Dördüncü kayık yarışı sadece yerli kayıkçılarla yapılmıştır⁵¹¹.

3.1.12.4. Tiyatro

İnsanlar için önemli bir sosyal aktivite de tiyatrodur. İzmir'de iki tane tiyatro bulunmaktaydı. İzmir'de bulunan tiyatrolar ve sergilenecek eserler için biraz geç dönemde olsa Halit Ziya Uşaklıgil'in çocukluk anılarında burada yer vermeyi uygun gördük.

“İzmir'de yaz ve kış mevsimlerinde tiyatrolar düzenlendiği, İzmir'in tiyatro olarak İstanbul'dan geri kalmadığı hatta ülke genelindeki Abdülhamid'in sansüründen İzmir tiyatrolarının az da olsa korunduğunu söylemiştir. Bunun sebebi olarak da İtalya ve Fransa ile deniz bağlantısını göstermiştir. İtalyan ve Fransız opera eserlerinin İzmir rıhtımında gösterimin yapıldığı ve kendisi ve arkadaşlarının sürekli bu gösterilere katıldığından söz etmiştir”⁵¹².

3.1.13. Hasan Fehmi Paşa'nın Valiliği Dönemindeki Diğer Faaliyetleri

Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği döneminde İzmir basınına yansıyan bazı icraatlarına rastlamaktayız.

3.1.13.1. Kılık Kıyafet

Kılık kıyafet konusunda Hasan Fehmi Paşa özellikle pantolon tarzında bir değişikliğe gitmiştir⁵¹³. Bu düzenleme yerel basına yansımıştır.

---

yürüttüğü mühim görev dolayısıyla bu göreve uygun olmadığı ifade edilerek Aydın Valisi Hasan Fehmi, Nafia Nazırı Tevfik ve Rüsumat Emni Raif Paşalardan birinin uygun olabileceği dile getirilmiştir. Ancak belgenin devamına ulaşamadık. Bu görevin akıbeti belli değildir. BOA, Y..A...HUS. 330/144 (27 Zilhicce 1312-21 Haziran 1895)

⁵¹¹ *Hizmet* gazetesi, 4 Temmuz 1894, Çarşamba, Aded 766, s. 1.

⁵¹² Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, 208-209.

⁵¹³ Hasan Fehmi Paşa'nın pantolon düzenlemesi, Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa'da efelere özgü kıyafetlerine kızdığından o kıyafetle şehre kim girerse dizliklerini polislerin makasla kesmesine benzemektedir. Hasan Fehmi Paşa'da Aydın valiliğinde aynı şeyi yapmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Sad: Enver Koray, Ankara 1985, s. 183; Kısa dizliklerle köylerden gelenler zabıta tarafından tutularak kendilerine pantolon ve elifler kiralanıp öyle şehir merkezine gönderilmekteydiler. Köylerine dönerken tekrar kıyafetlerini değiştirmekteydiler. Bu iş böyle devam edince köylüler Avrupa'dan daha ucuza gelen kıyafetleri tercih etmişlerdir. Zamanla

Ahenk gazetesinde yer alan yazıya göre Aydın vilayetinde erkeklerin giydiği kıyafetlerde birtakım değişiklikler yapılması istenmiştir. “Ahaliyi ucube şeklinde gösteren kıyafetin en kısa süre içerisinde terk edileceği düşünülmektedir”. Bu yazıda kıyafet değişikliğinin vilayet için çok büyük ıslahat olacağı bundan dolayı vilayetin ebediyen Hasan Fehmi Paşa’yı anacağı söylenmektedir. Yazının devamında Bergama kaymakamının 23 Şubat 1310 (7 Mart 1895) tarihinde gönderdiği yazı gazetede yer almıştır. Bu yazıda Bergama’ya bağlı köylerde 8 Şubat 1310 (20 Şubat 1895) tarihinde gelen Emir-i Ali bulunan Tenbihnameler her tarafa tebliğ olunmuş ve bazı karyelerde kısa dizlikler⁵¹⁴ çıkarılarak elifi şalvar⁵¹⁵ ve çatal dizlikler giyilmiştir. Böylece vilayette ilk uygulama burada gerçekleşmiştir. İslami giyim tarzında uygun olmayan kısa dizliklerin giyilmesinin engellenmesi ve bunu halka uygun bir dille anlatılması için cuma namazı sonrası mekteb hocası tarafından Padişahın Emr-i Âlisi ve Tenbihnamesi halka duyurulmuştur⁵¹⁶.

Ahenk gazetesinin başka bir nüshasında, Hasan Fehmi Paşa kıyafetlerde düzenleme yaparak çok büyük bir yenilik yapmış ve çirkin görüntüleri, insana yakışmayan kıyafetleri kaldırdığından söz edildikten sonra herkesin bunu takdir ettiğini ifade edilmiştir. Fakat bazı Musevi kadınların giymiş oldukları kıyafetlerin göğsü açık ve içi görünür tarzda olarak dışarı çıkmaları kendilerinin dinine ve iffetlerine uymadığından söz edilmektedir. Bu durum İzmir’de yayın yapan Musevi gazetelerde de dile getirilmekte olduğu hatta yüksek rütbeli bir hahama söylenmişse de devlet tarafından bir emir verilmesi gerektiği ifade ettiği dile getirilmiştir. Biz bu olumsuz durumun engellenmesi için elimizden geldiği kadar konuyu dile getirdik denmiştir⁵¹⁷.

Mehmed Zeki Pakalın’ın Hasan Fehmi Paşa’nın Aydın valiliği sırasında yapmak istediği pantolon değişikliği hakkında şöyle söz edilmiştir. “Hasan Fehmi Paşa, bir

---

eski kıyafetlerini bırakmışlardır. M. Kâmil Dursun, *İzmir Hatıraları*, YH; Ünal Şenel, İzmir 1994, s. 7.

⁵¹⁴ Eskiden giyilen kısa don için kullanılan tabir olup dize kadar olduğu için bu ad verilmiştir. Mehmet Zeki Pakalın, “Dizlik”, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, C. I, s. 470.

⁵¹⁵ Pantolon biçimli şalvara verilen addır. Yalnızca “Elifi” olarak da adlandırılmıştır. Genelde ilmiye sınıfının gençleri giymiştir. Pakalın, “*Elifi Şalvar*”, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, C. I, s. 526.

⁵¹⁶ *Ahenk Gazetesi*, 14 Mart 1895, Pazartesi, Aded 8, s. 1.

⁵¹⁷ *Ahenk* gazetesi, 24 Haziran 1895, Pazartesi, Aded 33, s. 1.

gün yanındakiler ile bir dükkâna girmiş, dükkân sahibine neden pantolon giymiyorsun? Ayağındaki medeniyete uygun değildir. Pantolon şalvardan ehvendir diyerek çıkmıştır. Paşa uzaklaştıktan sonra dükkân sahibi bunu Mithat Paşa bile yapamadı. Bu gibi işler nasihatle değil icraatla yapılır” demiştir⁵¹⁸.

3.1.13.2. Dana Bayramı

Dana Bayramı, 19. yüzyılda Afrika kıtasının farklı bölgelerinden Osmanlı’ya köle olarak getirilen Afrikalılarla birlikte İzmir’e taşınmış bir kültürel değerdir. Özgürlüklerine kavuştuktan sonra İzmir’de yaşamlarını sürdüren Afrika asıllı İzmirli, topraklarında yağmur mevsimi öncesi düzenlenen bereket şenliklerini İzmir’de “Dana Bayramı” adıyla kutlamışlardır. Bu bayram üç cuma kutlandıktan sonra bir dananın kurban edilmesiyle son bulmaktaydı⁵¹⁹.

Ahenk gazetesinde yer alan bir haberde İzmir’in Kadife Kalesi çevresinde her sene düzenlenen Dana Bayramı sırasında uygunsuz durumların ortaya çıkmasından dolayı bu bayramın yasaklanması için Osmanlı Devleti’ne başvurulduğundan söz edildikten sonra Hasan Fehmi Paşa’nın bu bayramın yasaklanması için bir emir verdiğini, bu emrin çok yerinde olduğunu, bundan sonra akli başında olan hiçbir kimsenin bu bayramı kutlayamayacağından gazetede söz edilmektedir⁵²⁰.

Bunlar dışında Hasan Fehmi Paşa, Bingazi muhacirleri için bir komisyon kurdu muştur. Yerel basında da komisyon ve toplanan para hakkında bilgiler mevcuttur⁵²¹. İzmir’de bulunan Bingazi muhacirleri için Hasan Fehmi Paşa’nın idaresinde komisyon tarafından yardım toplanmıştır. 150 tane muhacir Trablusgarp’a gitmek üzere limana gelmişlerdir. Adam başı Girit’e kadar yolculuk

⁵¹⁸ Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. III, İstanbul 1942, s. 432.

⁵¹⁹ Tekke ve zaviyelerin kapatılması ile bu bayramın kutlanmasına son verilmişse de 2007’den beri İzmir’de kutlanmaktadır. <https://www.izmirdergisi.com/tr/dergi-arsivi/347-53-unci-sayi/2973-bereketin-simgesi-dana-bayrami> (ET:21.08.2020)

⁵²⁰ *Ahenk* gazetesi, 22 Nisan 1895, Pazartesi, Aded 17, s. 2.

⁵²¹ Hasan Fehmi Paşa’nın başkanlığında Bingazi muhacirleri için yardım toplanmaya başlanmıştır. Bu yardımda 310 lira toplanmıştır. *Hizmet* gazetesi, 6 Aralık 1893, Çarşamba, Aded 709, s. 1; Bingazi muhacirleri için yardım toplanmaya devam etmiş ve yeni yardımlarla 535 lira toplanmıştır. *Hizmet* gazetesi, 16 Aralık 1893, Cumartesi, Aded 712, s. 1.

için bir Osmanlı lirası verilmiştir. Ayrıca Girit'ten Trablusgarp'a kadar yolculuk masraflar için 80 adet Osmanlı lirası daha verilmiştir⁵²².

Başka bir icraatı da yolcu vagonlarının üzerinde gerçekten çirkin görünen alâ-
evsât-ednâ tabirlerin kaldırılarak yerlerine herkesin anlayacağı 1-2-3
numaralarının konmasını tavsiye etmiştir⁵²³.

Hasan Fehmi Paşa'nın İzmir'de "özellikle maarif, ziraat, yol ve köprü alanlarında önemli katkılarına bulunduğu söyleyen *Hizmet* gazetesi bunların yanında ormanlarımızın yabancı devletlere kereste ve ağaç kabuğu olarak aşırı bir şekilde ithali, ormanların yakılmasına karışanların yakalanması, ormanların talan edilmesi gibi işlerin önlenmesi için şiddetli emirler verdiği" söz etmiştir⁵²⁴.

Ahenk gazetesinde Hasan Fehmi Paşa'nın şu ana kadar "âdet haline gelen birçok kötü davranışı ortadan kaldırdığı" yazılmıştır. Bunlar arasında "Ramazan Bayramı'ndan sonra silah atmak, Paskalyalarda fasulye saçmak, Dana Bayramı yapmak ve son olarak da geceli gündüzlü davul ve zurna çalmak" yasaklanmıştır. Tüm bu icraatlarından dolayı gazete Hasan Fehmi Paşa'ya teşekkür yazısı yazmıştır⁵²⁵.

⁵²² *Hizmet* gazetesi, 15 Şubat 1894, Çarşamba, Aded 729, s. 2.

⁵²³ *Hizmet* gazetesi, 15 Temmuz 1893, Cumartesi, Aded 669, s. 1.

⁵²⁴ *Hizmet* gazetesi, 21 Kasım 1894, Çarşamba, Aded 798, s. 1.

⁵²⁵ *Ahenk* gazetesi, 14 Haziran 1895, Cuma, Aded 30, s. 2.

3.2. HASAN FEHMİ PAŞA’NIN SELANİK VALİLİĞİ (1902-1904)

3.2.1 Osmanlı Hâkimiyetinde Selanik

Selanik günümüzde Thessaloniki olarak bilinmekle beraber tarih boyunca birçok isimle adlandırılmıştır⁵²⁶. Şehir Makedon Kralı (Diadok) Kassander tarafından Makedonya Kralı II. Philip'in kızı olan karısı Thessalonike'nin adına M.Ö 316'da şehri kurmuştur⁵²⁷.

Selanik, Makedonlardan sonra Roma etkisine girmiş ve Hristiyanlığın bir merkezi haline gelmiştir. Roma Devleti'nin yıkılışıyla Gotlar, Avrupa Hunları ve Slav hücumlarına uğramıştır. 582 yılında Avarların kontrolüne geçen şehir 904 yılında Araplar tarafından yağmalanmıştır. 1185 yılında Sicilya Norman Krallığı hâkimiyetine geçmiştir. 1204 yılında Latinlerin eline geçmiş ve nihayetinde Bizanslıların egemenliğine girmiştir⁵²⁸.

Selanik'in Osmanlı hakimiyetine 1387 yılında I. Murad döneminde girdiği söylenmekle beraber 1394 yılında Yıldırım Bayezid tarafından fethedilmiştir⁵²⁹. 1402 Ankara Savaşı sonrası yaşanan taht kavgası sırasında Bizans'ın desteğini almak isteyen Süleyman Çelebi tarafından Selanik Bizans'a geri verilmiştir⁵³⁰. II. Murat'ın fetih faaliyetlerini artırması üzerine İmparator Manuel'in oğlu Despot

⁵²⁶ Yahudiler tarafından “Şehirlerin Anası” olarak adlandırılmıştır. Selanik'in ismi ile ilgili birçok rivayet vardır. Bunlardan ilki Terma sözcüğünün Makedonya valisi olan Asentianos'un oğlu Terma'nın isminden geldiğidir. Başka bir görüşe göre ise Selanik'te bulunan kaplıcalardan dolayı bölgeye Terma denilmiştir. Makedonya kralı Kasender'in karısı Tesalonika'nın adıyla bu bölgeye ismi verildiği ve zamanla Salonik ve sonra da Selanik olarak adlandırılmaya başlandığı da söylenmektedir. Selanik Vilayet Salnamesi, H. 1324 (M. 1906) Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, s. 205-211. Bundan sonra Selanik Vilayet Salnamesi yerine SVS kısaltması kullanılacaktır.

⁵²⁷ Machiel Kiel, “Selanik” <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36011958.pdf> (ET: 23.06.2020); Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik, 1830-1912*, TVYY, İstanbul 2001, s. 41.

⁵²⁸ Ayhan Pala, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1991, s. 9; Machiel Kiel, “Selanik”; Melek Delibaşı, *Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması*, s. 77 <https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLsAfODJCYzZmeFd0RU0/view> (ET: 23.06.2020)

⁵²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, 7. Baskı, Ankara 1998 s.408.

⁵³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, s. 408; Pala, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*, s. 11; *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*, No: 29, Ankara 1996, s. 7.

Andronikos, Selanik'i daha fazla elinde tutmayacağını anlayınca 1423 yılında elli bin duka altın karşılığında Venedik'e satmıştır⁵³¹.

Selanik'in Venediklere verilmesinden sonra II. Murad tarafından tekrar kuşatılmıştır. Venedik Devleti Osmanlı'ya bir sefir heyeti göndermiştir. Heyet kuşatmanın kaldırmasını talep edince Sultan Murad, Selanik'in Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunu, biz burayı Rumlara vermezken Latinlere neden bırakalım demiştir. Eğer buradan çekilmezlerse daha fazla asker göndereceğini ilave etmiştir⁵³².

Selanik bir ay süren kuşatmadan sonra Venediklilerin yönetiminden hoşlanmayan halkın da yardımları sonucu 2 Mart 1430 tarihinde tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmiştir⁵³³.

Selanik Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra ilk iş buradaki yedi kiliseyi camiye çevirmek olmuştur⁵³⁴. Daha sonra sayım yapılmış ve Selanik'in Müslüman nüfusunu artırmak için çeşitli yerlerden Müslüman getirtilmiştir.

1478 yılındaki tahrir defterlerinde Müslüman cemaatin Gümölcine, Saruhan, Yenişehir, Karaman gibi yerlerden Selanik'e getirildikleri, Selanik nüfusu on bin civarında olduğu bunun yaklaşık olarak yarısının Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Aynı tahrirde göre şehirde hiç Yahudi nüfus bulunmamaktadır. Bunun nedeni bölge de bulunan Yahudilerin İstanbul'un fethi ile İstanbul'a yerleştirilmeleridir⁵³⁵.

Selanik'te Yahudi nüfusu çok eskilere dayanmaktadır. 1170 yıllarında şehirde 500 kadar Yahudi olduğu bunlara 1290 yılında İtalya'dan, 1375 yılında

⁵³¹Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, C.I*, s. 408; Osman Olcay Yazıcı, *Suyun İki Yakası Selanik ve İstanbul*, İstanbul 2010, s. 29.

⁵³²SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası, s.208; Sultan Murad'ın Selanik'i muhasara etmesi üzerine Venedikliler muhasaranın kaldırılması için bir heyet göndermişlerdir. Sultan Murad Venedik heyetine burasının babasından kendisine kaldığını, büyükbabası Yıldırım Bayezid'in burasını Rumlardan aldığını, Latinlerin Selanik'te bulunma haklarının olmadığını söyleyerek elçilere konuşma hakkı vermemiştir. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, C. I*, s. 409.

⁵³³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, C.I*, s. 410; Pala, XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri, s. 14

⁵³⁴ Lina Safa, *Osmanlı Döneminde Selanik*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2017, s. 33.

⁵³⁵ Pala, XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri, s. 24-25; Osmanlı askeri şehri ele geçirdikten sonra II. Murad tarafından Vardar ve Yenice ahalesinin bir kısmı Selanik'e gönderilmiştir. SVS, 1322 (1905) Sayfa 268.

Macaristan'dan ve 1391 yılında İspanya'dan kovulan Yahudiler dâhil olmuştur. Kanuni Döneminde şehre Yahudiler gelmeye devam etmiştir. Yahudiler; demircilik, bakırcılık, marangozluk, arabacılık kasaplık gibi meslekleri icra etmişlerdir. En iyi icra ettikleri meslek ise dokumacılık ve kumaş boyamadır. Selanik, Yahudiler tarafından "Küçük Kudüs" olarak tanımlanmıştır⁵³⁶.

Osmanlı Dönemi Selanik Livasının kuzeyinde Üsküp ve Köstendil, batısında Sofya güneyinde Adalar Denizi ve Tırhala vardır. Selanik, Üsküp, Ohri ve Sofya'nın da dahil olduğu Makedonya ismini taşımaktaydı. Osmanlı kayıtlarında Selanik livası iki tuğlu paşalıktan ve Selanik, Karaferye, Yenice-i Vardar, Vodina başta olmak üzere sekiz kadılığa ayrılmıştır. Selanik, üç kalesi ve beş kapısı olan bir şehirdir⁵³⁷. 16. yüzyıl başlarında Selanik, Rumeli sancakları arasında olup 1864 yılında vilayet haline getirilmiştir⁵³⁸.

Selanik ve Makedonya'da devam eden terör olaylarının nedenlerini anlamak için bölgenin nüfus yapısı ve etnik kökenlerinin bilinmesi gerekmektedir.

1500 yılındaki tahrirata göre şehrin nüfusu yirmi sekiz bin civarında olup bunun 8575'i Müslüman ve gerisi gayrimüslimdir. 1568 yılındaki tahrirata göre ise şehrin nüfusu yirmi dört bin civarında olup Müslüman nüfus 6090 kişiyken 1568 yılında

⁵³⁶ Safa, *Osmanlı Dönemi'nde Selanik*, 26-27; Selanik'e 1492 yılında İspanya'dan, 1496 yılında Portekiz'den sürülen Yahudilerin yirmi bini yerleştirilmiştir. 1500 yıllardan sonra Almanya'dan da gelen Yahudiler Selanik'e yerleştirilmeye devam etmiştir. Pala, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*, s. 42; 1430 yılında şehir, Osmanlı idaresine geçince daha önce burada yaşayan Romaniyot Yahudilerine ek olarak dış ülkelerden Yahudi göçü önemli ölçüde sıklaştı. İlk göçmen Yahudi grubu 1470 yılında Almanya'nın Bavaria kentinden geldi. Bu küçük Alman Yahudisi göçmen grubu kısa sürede kendilerine özgü ve ayrı bir Aşkenaz Yahudi Cemaati'ni kurdular. 15. ve 16. yüzyılda bu kez İspanya'dan, Fransa'dan, İtalya ve Portekiz'den dışlanan Yahudilerden yeni göç dalgası başladı. Bunlar da kendilerine özgü Sefarad Cemaatlerini kurdular ve sinagoglar inşa ettiler. http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-68452-diaspora_yahudileri_selanik_yahudileri.html (ET: 24.06.20020); Selanik'in Osmanlı hâkimiyetine girişi ve bölgeye getirilen Yahudilerin Selanik ekonomisine katkıları olmuştur. Sotirios Dimitriadis, *The Making of an Ottoman Port-city: The State, Local Elites and Urban Space in Salonika, 1870-1912*. Phd thesis, School of Oriental and African Studies University of London 2013 s.14.

⁵³⁷ P.L. İnciciyan-H.D. Andreasyan, *Osmanlı Rumeli'si, Tarih ve Coğrafyası*, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1973-1974, s. 37-39; Selanik, Paşa livası Solkol kazaları içerisinde yer almaktaydı. Selanik merkezinde 48 Müslim, 11 gayrimüslim mahallesi; 3 gayrimüslim ve 20 Yahudi cemaati vardır. *167 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530) -I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 2003, s. 2.

⁵³⁸ *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*, s. 8.

Yahudi nüfusu on beş bin civarında olup şehir nüfusunun yarısından fazlasına tekabül etmektedir⁵³⁹.

1831 sayımında şehrin nüfusu on üç civarında idi. En fazla nüfusa Yahudiler, onlardan sonra Müslümanlar ve sonrasında ise Ortodoks Hristiyanlar gelmekteydi⁵⁴⁰. 1839 yılında sadece erkeklerin sayıldığı nüfus sayımına göre 4294 Müslüman, 2759 Hristiyan, 5665 Yahudi erkek bulunmaktaydı⁵⁴¹.

1840 yılında Selanik'in nüfusu elli dokuz bin kişiydi. Bunların yirmi beş bini Yahudi, yirmi bini Müslüman, on üç bini Hristiyan ve geriye kalanlarda başka milletlerden oluşmaktaydı. 1860 yılında Selanik'in nüfusu yetmiş bindir. 1895 yılına gelindiğinde ise nüfusun; yüz yirmi bini Yahudi, yirmi iki bini Rum, on dört bini Müslüman'dan oluşmaktaydı⁵⁴².

Selanik şehri Bulgaristan ayrıldıktan sonra Makedonya içerisinde sayılmaktaydı. 1878 yılında Makedonya'nın toplam nüfusu 1.330.000 olup Rumlar 705.500, Bulgarlar 140.500, Müslümanlar 349.000, diğerleri 100.000, ve yabancılar 35.000 kişiydi⁵⁴³.

Selanik şehri kozmopolit yapısını Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girişinden çıkışa kadar korumuştur⁵⁴⁴. Bu kozmopolitik yapı salnamelerde de göze

⁵³⁹ Pala, XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri, s. 31,61,63; 1530 yılında Selanik ve Sidrekapsi'nda 32.029 kişi bulunmaktaydı. 167 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri, s. 3.

⁵⁴⁰ Anastassiadou, Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik s. 55; Şehir birçok yangın, veba ve deprem felaketi yaşamış bu da nüfusun azalmasında etkili olmuştur. Bülent Özdemir, "Selanik'in 1840'lı Yıllardaki Nüfus Yapısı Üzerinde Bir Deneme", Osmanlı, C. IV, Ankara 1999, s.572.

⁵⁴¹ Özdemir, "Selanik'in 1840'lı Yıllardaki Nüfus Yapısı, s. 576.

⁵⁴² Nurdan İpek, Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler, İstanbul 2011, s. 9-10.

⁵⁴³ Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, TVYY, İstanbul, 2003, s. 129.

⁵⁴⁴ Maria Todorova, Balkanları Tahayyül Etmek, Çev. Dilek Şendil, 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 251; Carter V. Findley, Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007), Çev. Güneş Ayaş, İstanbul, 2011, s. 144.

çarpılmaktadır⁵⁴⁵. Salnamelere göre nüfusun yüzde 44-45'i Müslüman iken yüzde 55-56'sı gayrimüslimdi⁵⁴⁶.

Son yapılan nüfus sayımında Selanik'in nüfusu 1.133.730 olup bunların 1.075.265'i yerli ve 58.465 yabancısıdır. Bu sayıma Taşoz dahil değildir⁵⁴⁷. Ayrıca Yenice kazasında sayım tamamlanamadığı için eski nüfus sayımı dikkate alınmıştır. Yerli nüfusun 484.334'ü İslam, 28.964'ü Ortodoks, 19.344'ü Ulah, 220.366'sı Bulgar, 50.729'u Yahudi ve geriye kalanlar Katolik, Latin, Protestan ve Ermeni'dir. Selanik şehrinin nüfusu 595.005, Selanik'e bağlı olan Siroz 372.503 ve Drama 166.222 nüfusa sahiptir⁵⁴⁸.

Selanik'in nüfus yoğunluğu en az olan yerleri; Nevrekob, Razlık, Cum'a Kesendire ve Katerin kazalarıdır. Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yerleri ise Vardar nehrinin sahili, Selanik, Langaza, Tikveş, Siroz ve Drama kazalarıdır. Selanik, aşağı yukarı 31000 km² toprağa sahiptir. Nüfus yoğunluğu yıllara göre şöyle değişmiştir⁵⁴⁹.

Nüfus yoğunluğu ırk ve dini inanca göre farklılık arz etmektedir. Müslümanlar Drama, Siroz, Langaza, Nevrekob; Rumlar, Kesendire, Karaferye, Katerin, Yenice; Bulgarlar, Tikveş, Avret Hisarı ve Yahudiler ise Siroz ve Selanik'te yoğun bir şekilde yaşamaktaydılar⁵⁵⁰.

1844-1849 yıllarında 3 km² uzunluğundaki surlarla çevrili olan Selanik'in dışında çok fazla yerleşim yeri bulunmamaktaydı. 1869 (1286) yılında şehrin sahil surları yıkılarak deniz doldurulmuş ve rıhtım yapılmıştır. Böylece surlar dışında da yeni

⁵⁴⁵ Araştırmalarımızda 1315 (1897), 1318 (1900), 1320 (1902), 1332 (1905), 1324 (1906) yıllarına ait Selanik salnamelerini inceledik. Bunlar arasında karşılaştırma yaparak farklı ve aynı bilgiye sahip şekilde sınırlandırdık. Ardında da mümkün olduğu kadar günümüze yakın tarihli olanı kaynakça olarak göstermeyi tercih ettik.

⁵⁴⁶SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s.52; SVS, Def'a 16, H. 1318 (M. 1900), s. 383; SVS, Def'a 17, H. 1320 (M. 1902), s.467; SVS, Def'a 18, H. 1322 (M. 1905), s.359; SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.630.

⁵⁴⁷ Taşoz, fethedildikten sonra önce Gelibolu'ya sonra da Cezâyir-i Bahr-i Sefid'e bağlanmıştır. Daha sonra ise Mısır Vakıf İdaresine girmiştir. 7 Mayıs 1902'da Selanik'e bağlanmıştır. Süleyman Kızıltoprak, "Taşoz", <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasoz> (ET: 9.07.2020)

⁵⁴⁸ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.619

⁵⁴⁹ Nüfus yoğunluğu yüzde 33-36 arasında değişmiştir. SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 52-53; SVS, Def'a 16, H. 1318 (M. 1900) s. 383-384; SVS, Def'a 16, H. 1320 (M. 1902) s. 467-468; SVS, Def'a 18, H. 1322 (M. 1905) s. 359-360; SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906) s. 619.

⁵⁵⁰ SVS, Def'a 18, H. 1322 (M. 1905), s.359-360.

yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır⁵⁵¹. Şehir, 1315 (1897) yılında 9 km² yer işgal ederken⁵⁵² 1324 (1906) yılında 14 km² yeri işgal etmiştir⁵⁵³.

Selanik'in şehrinin en büyük mahallesi Hamidiye Mahallesi'dir. 1886 yılında mahallenin doğusunda yeni yerleşim yeri açılarak Hamidiye Caddesi ortaya çıkmıştır. Bu caddede yabancı elçilikler bulunmaktaydı. Müslümanlar şehrin kuzeyinde, Yahudiler güneyde, Hristiyanlar doğuda, Avrupalılar ise güneybatıda yer almaktaydılar⁵⁵⁴.

Şehir merkezinde 1897 yılında yetmiş beş mahalle varken 1906 yılında yetmiş altı mahalle vardır⁵⁵⁵. 46 Müslüman, 12 Yahudi, 16 Rum, 1 Frenk (Avrupalı) mahallesi bulunmaktaydı⁵⁵⁶. Müslümanlar genelde bahçeli evlerde otururken Yahudilerin çok azı bahçeli evde oturmaktadır. 1888 (1306) yangınından sonra Aya Sofya Camisi civarına Yahudilerin oturduğu Aya Sofya Caddesi ismiyle çok mamur bir cadde kurulmuştur⁵⁵⁷.

Selanik'in idari taksimine gelince Selanik vilayeti; Selanik, Siroz ve Drama sancaklarına ayrılmıştır. Selanik'in 14 kazası vardır⁵⁵⁸. Selanik'e bağlı Siroz

⁵⁵¹ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.217.

⁵⁵² SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 242.

⁵⁵³ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.217.

⁵⁵⁴ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.217-218; 1870 yılında Selanik'in batısında Katolik kilisesinin yanında Frenk Mahallesi'nde yerleşmiş Avrupalılar bulunmaktaydı. Gün boyunca iş hayatı ve sosyal hayatı beraber geçiren Yahudiler, Rumlar, Osmanlılar ve Avrupalılar gece bir araya gelmemekteydiler. *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Ed; Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1994, s. 103.

⁵⁵⁵ SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 243-244; SVS, Def'a 18, H. 1322 (1905) s. 275.

⁵⁵⁶ SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 244; 1 SVS, Def'a 18, H. 322 (1905) s. 275. Bu sayıya Bulgar, Ermeni ve Katolikleri de ekleyince şehrin nüfusu 80290'nı bulmaktadır.

⁵⁵⁷ SVS, Def'a 17, H. 1320 (M. 1902), s.352; SVS, Def'a 18, H. 1322 (1905) s. 274.

⁵⁵⁸ Bunlar; Selanik, Yenice, Karaferye, Katerin, Vodine, Tikveş, Köprülü, Ustrumca, Toyran, Avret Hisar, Gevgili, Kesendire ve Aynaroz idi. SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 91-92; Köprülü, Selanik kaza ayrımından kaldırılarak Üsküp'e dahil olmuştur. SVS, Def'a 17, H. 1320 (M. 1902), s.87; Selanik'e bağlı kazalar: Selanik kazası, Kesendire, Karaferye, Yenice-Vardar, Vodine, Langaza, Gevgili, Avret Hisar, Toyran, Ustrumca, Tikveş ve Katerin kazası olmak üzere 12 kaza olduğu söylenmiştir. Belgede Aynaroz'dan bahsetmezken Langaza eklenmiştir. BOA, TFR.I..SL.. 20/1983 (7 Ramazan 1321-27 Kasım 1903)

sancağı 8 kazadan oluşmaktadır⁵⁵⁹. Selanik'e bağlı Drama 3 kazadan oluşmaktaydı⁵⁶⁰.

3.2.2. Makedonya Sorunu ve Selanik'e Etkileri

Makedonya kelimesi Fransız dilinde birçok parçadan oluşan karışık anlamlarına gelmektedir⁵⁶¹. Makedonya; Selanik, Üsküp, Ohri ve Sofya'nın da dahil olduğu yere verilen isimdir. 1864'ten sonra Edirne, Selanik, Manastır, Yanya, İşkodra ve Kosova gibi bölümlere ayrılmıştı⁵⁶². Balkanların nüfus olarak en kozmopolit yeri Makedonya'dır. Bu karışık durum bölgede Balkan devletlerin nüfuz çatışmasına neden olmuştur. Bulgaristan'ın bağımsız oluşuyla birlikte bölge tam bir ateş topuna dönmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda büyük bir Bulgar Devleti kurulmuş ve Makedonya Bulgarlara bağlanmıştır. İngiltere, Avusturya ve Almanya'nın da desteğini alarak Balkanlarda Bulgarlar üzerinde Rus nüfuzunu engellemek için Berlin Antlaşması'nı imzalamışlardır. Böylece Makedonya Osmanlı Devleti'ne tekrar verilmiştir⁵⁶³.

⁵⁵⁹ Bunlar; Siroz, Zihne, Temür, Petriç, Menlik, Nevrekop ve Razlık idi. SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 93.

⁵⁶⁰ Bunlar; Drama, Sarı Şa'ban ve Kavala idi. SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 94; Siroz kaldırılarak Pravişte kazası olarak adlandırılırken Ropçoz kaza olarak eklenmiştir. SVS, Def'a 17, H. 1320 (M. 1902), s.87.

⁵⁶¹ Ahmet Altıntaş, "*Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri*", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C: VII/2, 2005, s. 70; Makedonya, İranlılar, Makedonlar, Bulgarlar, Arnavutlar ve sonrasında Romalıların eline geçmiştir. Latinlerin İstanbul'u işgali sonrası Makedonya'da bir Latin Krallığı kurmuşlardır. Latin Krallığın son bulmasıyla Bizans'ın egemenliğine geçmiştir. Tunali Hilmi, *Makedonya: Mâzi-Hâl-İstikbâl, Mısır*, 1316, s. 7; Makedonya ismi Osmanlı Devleti'nde pek kullanılmamıştır. Son dönemlerde Vilayet-i Selase veya Elviye-i Selase isimleri bölge için kullanılmıştır. Bu vilayetler; Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinden oluşmaktadır. Mehmet Hacısalihioğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev; İhsan Çatay, İstanbul 2008, s.33.

⁵⁶² Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu, Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, Çev. İhsan Çağatay, TVYY, İstanbul 2001 s. 3; Hilmi, Makedonya, s. 38; Mehmet Hacısalihioğlu, "*Makedonya*", <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/27/C27008970.pdf> (ET:25.06.2020); Kemal Beydilli, "*II. Abdülhamit Devrinde Makedonya Meselesine Dair*", Osmanlı Araştırmaları, C. IX, İstanbul 1989, s. 77-78.

⁵⁶³ Altıntaş, *Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri*, s. 74-75; Ayastefanos Antlaşması ile Bulgar Prensiği kurulmuş ve Makedonya'yı içine alan Ege Denizi'ne kadar olan bölge Prensiğe verilmiştir. Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaktır; ancak iki yıl süre ile Ruslar tarafından idare edilecekti. Böylece Ruslar, Akdeniz'e ulaşmaktaydılar. Rusların Akdeniz'e ulaşması İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya ve Almanya'nın büyük tepkisine yol açmıştır. Bu devletlerin baskıları sonucu Ayastefanos Antlaşması yerine Berlin Antlaşması ortaya çıkmıştır. Böylece Bulgar Prensiği, üç bölünmüş Makedonya'da Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Hacısalihioğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, s.29.

Bulgarlar, 9. yüzyıldan itibaren bölgenin kendilerine ait olduğunu iddia etmekteydiler. Ayastefanos Antlaşması bozulmasaydı bu iddialarını da gerçekleştirmiş olacaktı⁵⁶⁴. Yunan Devleti'nin kuruluşuyla birlikte Bulgarlar da bağımsızlık için faaliyetlere girişmişlerdir. İlk bağımsızlık mücadelesi de Rum kilisesine karşı düzenlenmiştir. 1870 yılında Bulgar Eksarhlığı kurulmuş⁵⁶⁵ böylece Bulgarlar Rum kilisesinin hegemonyasından kurtulmuştur. Tam bağımsızlık ise 1877-1878 (93 Harbi) Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında da gerçekleşmiştir⁵⁶⁶.

Bulgar kilisesinin bağımsızlığını kazanan Bulgarlar, bağımsızlık mücadelesine başlamışlardır. Bulgar topraklarında uzun süre adaletli Osmanlı yönetimi nedeniyle Bulgarlar halkında herhangi bir ayaklanma görülmemiştir. 1804 Sırp İsyanı ve 1821 Yunan İsyanı gibi bir isyan beklenmemekteydi. Ayrıca Osmanlı askeri bölgeye çok yakındı. Bu yüzden Bulgarlar kendilerine destek sağlayacak büyük bir devlet aramışlardır. Bu devlet Balkan bölgesi ile yakından ilgilenen Rusya idi. Ruslarla ilk dönemki görüşmelerden iyi sonuç elde edilememiştir⁵⁶⁷. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonrasında bağımsız bir devlete dönüşmüşlerdir. Büyük Bulgar Devleti kurmak isteyen Bulgarlar Makedonya'ya yönlerini çevirmişlerdir. Bulgar kilisesi tarafından bölgede eğitim öğretim faaliyetleri adı altında Bulgar komitecileri desteklenmiştir⁵⁶⁸. Bulgarlar dışında

⁵⁶⁴ Altıntaş, *Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri*, s. 77.

⁵⁶⁵ II. Abdülhamid, Abdülaziz'in Bulgarlara Eksarhlık vererek çok büyük hata yaptığını Rum-Ortodoks kilisesinden ayrılan Bulgarların milli uyanışının başladığını bununda bağımsızlığa doğru gittiğini söylemiştir. Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, Derleyen: Ali Vehbi, İstanbul 1974, s.150; Bu belge Bulgar milletini ayrı bir millet olduğunu gösteren ilk belgedir. Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992, s. 17.

⁵⁶⁶ Ali Arslan, "*Makedonya'da Rum-Ulah Çatışması*", İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, S. 4, İstanbul 2000, s. 70-71; Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı hâkimiyetine giren Bulgaristan dini olarak Fener Rum Patrikhanesine bağlanmıştır. Milliyetçi hareketlerin başlamasıyla Bulgarlarda da mili bilinç uyanmaya başlamıştır. Özellikle dini açıdan kendi kiliselerini kurmak için harekete geçmişlerdir. 1870 yılında bunu başararak Rum kilisesinden ayrılıp müstakil bir kilise kurmuşlardır. Dilek Gücel, *Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Selanik Vilayetinde Komitacılık: (1890-1913)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2014, s. 34

⁵⁶⁷ Bulgarlar halkının çoğunluğu Osmanlı memurları tarafından değil Bulgar asilleri tarafından yönetilmekteydi. Bulgar cemaatini yönetenler beş ile on kişi arasında değişkenlik gösterebiliyordu. Bunların görevi; vergi toplama, Hristiyanlar arasındaki hukuki sorunlar, eğitim sisteminin kontrolü, öğretmen tayini ve okulların inşası gibi işlerdi. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar, C. 1*, Çev: İhsan Durdu, Gülçin Tunalı ve Haşim Koç, İstanbul 2016, s. 369, 373.

⁵⁶⁸ Gücel, *Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s. 35-36; Aslında Bulgar ayaklanmaları daha eski tarihlere kadar uzanmaktadır. Bulgar çeteleri 1867 yılında büyük bir ayaklanmaya neden olmuştur. Öncesinde Rusların 1825 yılında Edirne'ye gelişi ile Türklere karşı silaha sarılmışlardır. Bulgar

Makedonya'da bulunan ırkdaşlarından dolayı Yunanistan ve Romanya devletlerinin de bölgeye ilgileri artmaya başlamıştır. Osmanlı ise bölge ne kadar ırksal olarak karışık olursa eyaleti elinde tutma şansının o kadar artacağını düşünüyordu⁵⁶⁹. Bulgarlar, Makedonya'ya hâkim olabilmek için 1879 yılından 1896 yıllarına kadar sekiz tane komite kurmuşlardı⁵⁷⁰. Bulgaristan'da Makedonya için iki farklı görüş mevcuttu. İlki devrimci akım, Makedonya'nın Ayastefanos Antlaşması'nda olduğu gibi Bulgaristan'ın olması için silahlı eylemleri savunurken evrimci akım ise Bulgar Eksarhlığı tarafından desteklenmekte olup bunlar eğitim kurumları ve kilise aracılığıyla bölgeyi Bulgaristan'a bağlamayı düşünüyorlardı⁵⁷¹. Bulgar komitelerine karşı Yunanlılar ve Sırlar silahlı örgütler kurduğu için Makedonya'ya anarşi hâkim olmuştur. Bulgarların amacı halkın can ve mal güvenliğini tehlikeye sokmak ve Osmanlı Devleti'nin görevini yerine getirmedeğini göstererek halkı Osmanlıdan uzaklaştırmaktır⁵⁷².

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Makedonya'ya sahip olmak isteyen sadece Bulgaristan değildi. Yunanistan ve Sırbistan da bölgede faaliyet gösteriyorlardı⁵⁷³.

---

gençlerinin birçoğu Rusya'da eğitim görmüş, bunlar yurtlarına döndüklerinde vatandaşlarını Osmanlı'ya karşı ayaklandırmak için örgütlmeye başlamışlardır. Bulgar ayaklanmalarında en büyük etki Rusların olmuştur. Osmanlı Devlet'i bu ayaklanmalara karşı Tuna Vilayetini kurmuş ve bir takım önlemlerle engellemeye çalışmışsa da artık Bulgar bağımsızlık ateşi alevlendiği için Osmanlı'nın aldığı hiçbir önlem işe yaramayacaktır. Bulgar ayaklanması Mithat Paşa tarafından kısa süre de bastırılmıştır. Ahmet Refik Altınay, *Hazîne-i Evrak Tedkikâtı, 1284 Bulgar İhtilali*, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, Numro 9 (86), 1 Mayıs 1341, s. 137-139; Bulgar milliyetçiliğinin ilk adımları 1762 yılında Paisii adında bir keşişin Bulgaristan tarihini yazmasıyla başlamıştır. Bunu izleyen yıllarda Bulgar kitaplarının sayısı hızla artmaya başlamıştır. Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar, C. 1*, s. 366.

⁵⁶⁹ Edgar Frederick Schaefer, *The European Concert in Turkey from 1895-1908*, Thesis, College of Liberal Arts & Sciences University of Illinois, 1916, s. 27.

⁵⁷⁰ Bulgarlar, Makedonya'yı özellikle Selanik Limanı'nı dışa açılan bir kapı olarak görmekteydiler. Bu sebeple Selanik'te casus faaliyetler başlatıp halkı Osmanlı Devleti aleyhine sürekli kışkırtıp ayaklandırmaya çalışmışlardır. Bu ayaklanmaların neticesinde Avrupa devletlerinin bölgeye müdahale edeceğini düşünmekteydiler. Gücel, *Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s. 38; Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Makedonya", s. 83-84;

⁵⁷¹ Hacısalihoglu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu* (1890-1918), s.42-43; Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*, YH: Samih Nafiz Tansu, <https://docplayer.biz.tr/8824579-Samih-nafiz-tansu-dtdhad-ve-terakki-dcdnde-donenler-anlatan-galib-var-dar-yazan-samih-nafiz-tansu-dcindekiler-galip-var-dar-9-onsoz.html> (ET: 25.06.2020); Findley, *Modern Türkiye Tarihi*, s. 145.

⁵⁷² Altıntaş, *Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri*, s. 81.

⁵⁷³ Sırlar, Büyük Sırp Devleti kurmak isterken Yunan Devleti Megali İdea fikriyle bölgede faaliyet gösteriyor, Bulgarlar ise Ayastefanos Antlaşması'nda kendisine verilmiş olan Makedonya'yı tekrar almak için mücadele ediyordu. Makedonya farklı din ve ırklara mensup olduğu için bölgede söz sahibi olmak isteyen devletler özellikle okullar açıp buradaki yeni nesilleri kendilerine bağlamak istemişlerdir. Fikret Adanır, "Makedonya Sorunu ve Dimitar Vlahof'un Anılarında II. Meşrutiyet" https://www.birikimdergisi.com/images/UserFiles/images/Spot/70/9/makedonya_sorunu_ve_dimitar_vlahof039un_anilarinda_2_mesrutiyet_fikret_adanir.pdf (ET: 26.06.2020)

Yunan Devleti, Makedonya'yı nüfuzu altına almak için bölgede bir taraftan Bulgar komiteleri ile mücadele ediyor bir taraftan da Müslüman nüfuzun çoğunlukta olması nedeniyle Müslüman halka yapılan katliamları destekliyordu. Patrikhane ve konsolosluk aracılığıyla Rum komiteleri maddi ve manevi açıdan sürekli destekliyordu⁵⁷⁴.

Sırp, Makedonya'da önce eğitim öğretim, dayanışma, ekonomi politikaları yürüttükten sonra silahlı eylemlere girişmişler, Makedonya asayişinin daha fazla bozulmasında etkili olmuşlardır⁵⁷⁵.

Makedonya'da Bulgar, Yunan ve Sırp nüfuz mücadelesi nedeniyle bölge halkı kendini Rum olarak tanımlarken birkaç yıl içinde başka bir milletten olduğunu söyleyebiliyordu. Balkan devletleri arasındaki mücadele o kadar sertti ki Bulgarlar, Yunanlıları Deccal olarak nitelerken Yunanlılar ise Bulgarlar için caniler, kâfirler diyorlardı⁵⁷⁶. Bulgarlar bölgede gerilimi artırmak ve sürtüşmeyi diri tutmak için Bulgar kilisesinin Rum kilisesinden ayrılma merasimi sırasında çekilen 6 fotoğrafı yayınlayarak satışa çıkarmışlardır. Bu durumu haber alan Osmanlı Devleti ise tansiyonu düşürmek adına fotoğrafların satışının engellenmesi gerektiği Manastır vilayetine bildirilmiştir⁵⁷⁷.

⁵⁷⁴ Gücel, *Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.41-46.

⁵⁷⁵ Gücel, *Osmanlı Arşiv Belgeleri*, s.41-46.

⁵⁷⁶ Mark Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, Çev: Gül Çağalı Güven, 2007, s.278-279.

⁵⁷⁷ BOA, DH.MKT. 583/42 (22 Cemaziyülahır 1320-26 Eylül 1902); Selanik'te Rumlarla Bulgarlar arasındaki çekişmeler Osmanlı arşiv belgelerinin birçoğuna yansımıştır. Bulgarlar, Selanik'te kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri bir kilisenin Rumlara verildiğini söylenmesi üzerine aralarında bir kilise sorunu çıkmıştır. Bu sorunun çözümü için büyük kilise Rumlara küçük kilise Bulgarlara verilecekti. Eğer Bulgarların ayinleri için küçük kilise yetmezse gerektiği kadar büyütülebilmesine müsaade edilecekti. BOA, DH.MKT. 2100/43 (16 Rebiülahır 1316-3 Eylül 1898); Selanik'in Kalkış kasabasında Bulgarlar ile Katolikler arasındaki anlaşmazlık sonucunda Bulgarlar sokakta gördükleri rahibe ve Rum çocuklara toprak ve taş atarak taciz etmekte oldukları bunun en kısa sürede önlenmesi gerektiği söylenmiştir. BOA, DH.MKT. 2131/43 (25 Cemaziyülahır 1316-10 Kasım 1898); başka bir belgede Rum-Bulgar çatışmasını gözler önüne sermektedir. Selanik' e bağlı Toyran kazasında Bulgar Mektebi'nin alt katında sıbyan odasının evvelce camı kırılmış oda içinde bir miktar gazyağı, iplik ve bir kutu ispirto bulunmuş. Bu maddelerin Rum ve Bulgar uyuşmazlığından dolayı maksatlı bir şekilde konulabileceği gerekli tetkikatın yapılması istenmiştir. BOA, DH.MKT. 2320/30 (17 Zilkade 1317-19 Mart 1900); başka bir belgede Selanik Polis Müdürlüğünden gelen yazıda Bulgarların haydutluk faaliyetleri nedeniyle Rum Ortodoks Cemaati'nin silahlanmaya başladığı Bulgar çetelerinin bu faaliyetlerinden Müslim ve gayrimüslim kimsenin zarar görmemesi için gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. BOA, DH.MKT. 2399/18 (24 Receb 1318-17 Kasım 1900); Diğer bir belgede Selanik'te görev yapan Yunan konsolos memuru Mösyö İstor Narisi şehrin kenar mahallerinde gezmeye çıkacağı sırada Bulgar çeteleri tarafından dağa kaldırılacağını ihbar etmiştir. Yeterli önlemler olmasına rağmen

Devletlerin Makedonya'daki çekişmeleri nüfus için verilen sayılara da yansımıştır. Bulgarlara göre Makedonya nüfusu 2.258.222 kişi ve bunların 1.181.336 Bulgar olarak verilmekte idi. Sırlara göre Makedonya nüfusu 2.870.600 kişi ve bunların 2.048.320 Sırp olarak verilmişti. Rumlara göre Makedonya nüfusu 1.724.820 kişi ve bunların 652.797 Rum olarak verilmiştir⁵⁷⁸.

Bölgede ayrılıkları destekleyen birçok örgüt kurulmaya başlamıştır. Makedonya'da kurulan ilk teşkilat 1890 yılında Sofya'da Merkezî Edirne Makedonya Komitesi olup amaçları Bulgaristan'a göç eden Makedonlara yardım etmektir. Gerçek maksatları ise Makedonya'yı ele geçirmektir. Bu amaçla 1893 yılında Selanik'te Makedonya Dahili İhtilal Teşkilatı kurulmuş ve bu teşkilatın amacı terör olayları çıkararak tüm dünyanın ilgisini buraya çekmektir⁵⁷⁹.

Tüm Balkan devletleri ve onları destekleyen veya bölgede nüfuz alanları oluşturmak isteyen Avrupalı devletler Makedonya karıştırarak kendi çıkarlarını koruma derdinde idiler.

Bulgar-Rum sürtüşmesi nedeniyle ayrıyeten tedbirler alınması için Hasan Fehmi Paşa tarafından Siroz mutasarrıflığına yazılmıştır. BOA, DH.MKT. 666/26 (19 Şevval 1320-19 Ocak 1903); Rum-Bulgar çekişmesinde bazen Osmanlı Devleti'nin yanında Rumları görmekteyiz. 16 Kanunusani 1902 tarihinde Patrikhane'den Drama Metropolitliğine yazılan yazının tercümesi yapılarak Selanik, Kosova, Manastır ve çevresinde fesatlık çıkarıcılar için yardımda bulunabileceklerini söylemişlerdir. Bu sebeple metropolitlerin yardım taleplerinin kabul edilmesi ile birlikte istihbarat ağının genişleyeceği söylenmiştir. BOA, DH.MKT. 646/13 (4 Zilkade 1320-2 Şubat 1903).

⁵⁷⁸ Bu sayılar abartılı olup normal rakamlar Osmanlı nüfus verileri ile paralellik göstermektedir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 135-140.; Makedonya'da 1904 yılında yapılan nüfus sayımında Müslümanlar 1.508.507, Bulgarlar, 896.497, Rumlar 307.000, Sırlar 100.717, Ulahlar 99.000 kişi idi. Bu sayım Makedonya dışındaki yerlerinde sayılması nedeniyle Makedonya'daki gruplar tarafından kabul görmemiştir. Hacısalihioğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, s. 33-34.

⁵⁷⁹ *Makedonya'daki Osmanlı Evrakı*, s. 10; Örgüt "Makedonya Makedonyalılarıdır" sloganıyla Makedon Devrimci Örgüt'ü olup Makedonya'nın bir Bulgar vali tarafından Selanik'ten yönetilmesi ve tüm memurların Bulgarlardan oluşması, Türkçe ve Bulgarcanın ortak olarak kullanılmasını istemektedir. Özellikle Rumlara Osmanlı'ya vermiş oldukları istihbarat hizmeti sayesinde örgütün bu düşünceleri boşa çıkarılmıştır. Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri Hıristiyanlar*, s. 274-275; Makedonya fesat çetesine yardım toplanmasının engellenmesi, sınırları geçmelerinin engellenmesi ve daha önceki emirlerin uygulanması istenmiştir. BOA, DH.MKT. 2398/119 (8 Cemaziyevvel 1318-3 Eylül 1900); bir diğer belgede Osmanlı Devleti Makedonya'da kurulan bu komitelerin haydutluk ve cinayet amacıyla kurulmuş bir cemiyet olduğunu Avrupalıların desteğini almak için çalıştıkları ve faaliyetlerinin engellenmesi gerektiği ifade edilmiştir. BOA, DH.MKT. 2539/54 (19 Cemaziyülahır 1319-3 Ekim 1901).

3.2.3. Hasan Fehmi Paşa'nın Valiliği Döneminde Selanik

Aydın valiliği görevini yürütmekte iken Hasan Fehmi Paşa, Selanik Valisi Zihni Paşa'nın yerine 9 Kasım 1895 tarihinde Selanik valisi olarak tayin edilmiştir⁵⁸⁰. Aydın valiliği sırasında yirmi bin kuruş maaş alan Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik vilayeti valisi olması ile maaşına zam yapılarak otuz bin kuruşa çıkarılmıştır⁵⁸¹. İlk valilik görevinde kısa bir süre kaldıktan sonra 21 Aralık 1895 tarihinde Hüseyin Rıza Paşa'ya görevi teslim etmiştir⁵⁸².

Hasan Fehmi Paşa ikinci kez Selanik valiliği görevine getirilmiştir. Selanik ve çevresinde çıkan eşkıyalık olaylarının artması nedeniyle tecrübeli bir kişinin gönderilmesi gerekmektedir. Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik valiliğine tayin edilmesine ve kendisine otuz bin kuruş maaş ve şahsi harcamaları için kırk beş bin kuruş verilmesine karar verilmiştir⁵⁸³.

⁵⁸⁰ BOA, BEO 702/52607 (21 Cemaziyülevvel 1313- 9 Kasım 1895); BOA, Y..A...HUS. 339/27 (21 Cemaziyülevvel 1313-9 Kasım 1895); BOA, İ..DH.. 1328/31 (21 Cemaziyülevvel 1313-9 Kasım 1895). Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valisi iken Selanik valisi olarak görevlendirilmesi nedeniyle kendisine İzmir'den Selanik'e kadar yapacağı harcamalar için harcırah verilmesi ve 30 bin kuruş maaş verilmesi söylenmiştir. BOA, BEO 871/65323 (19 Cemaziyülevvel 1314-26 Ekim 1896)

⁵⁸¹ BOA, İ..DH.. 1341/15 (15 Cemaziyülahır 1314-21 Kasım 1896); Aydın valisi olan Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik valisi olarak görevlendirildiği bu sebeple İzmir'den Selanik'e gitmesi için harcırah verilmesi ve kendisine valilik maaşı olarak otuz bin lira maaş bağlanacağı hakkında. BOA, BEO 871/65323 (19 Cemaziyülahır 1314-25 Kasım 1896); Hasan Fehmi Paşa'nın ilk valiliğinden evvel 46 tane Vali Selanik'te görev almıştır. İlk valilik görevinde kendisinden evvel Zihni Paşa görev alırken kendisinden sonra Hüseyin Rıza Paşa görev almıştır. İkinci valilik görevinde kendisinden evvel Tefik Bey görev almıştır. SVS, H. 1320 (M. 1902), s. 359-360.

⁵⁸² BOA, Y..A...RES. 77/60 (4 Receb 1313-21 Aralık 1895); *The Times*, "The Situation In Turkey", 23 December Monday 1895 (23 Aralık Pazartesi 1895); Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın Halep Valisi Zihni Paşa'nın yerine Halep valisi olarak atanırken Selanik valiliğine Adana Valisi Rıza Paşa atanmıştır. BOA, BEO 718/53841 (3 Receb 1313-20 Aralık 1895); BOA, BEO 719/53853 (4 Receb 1313-21 Aralık 1895); BOA, BEO 723/54182 (4 Receb 1313-21 Aralık 1895); BOA, Y..A...RES. 77/60 (4 Receb 1313-21 Aralık 1895); Hasan Fehmi Paşa, Sadarete gönderdiği yazıda Halep valiliği görevini kabul edemeyeceğini söylemiştir. BOA, BEO 723/54182 (4 Receb 1313-21 Aralık 1895); Halep Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın mazereti nedeniyle Rüsumat Emaneti görevine getirilirken Rüsumat Emini Raif Paşa'da Halep valisi olarak görevlendirilmiştir. BOA, İ..DH.. 1330/16 (9 Receb 1313-26 Aralık 1895); Hasan Fehmi Paşa'nın ilk valiliği kısa sürmüş ve kendisi büyük bir üzüntü ile ayrıldığı söyleniyor. 6 yıl sonra tekrar Selanik valisi olmuştur. Fazlı Necib, Türk Hayatı, "Tarihten Sayfalar; Rumeli'yi Neden Kaybettik" 15 Kânunuevvel 1341 (15 Aralık 1925) S. 20, s. 1; Meşveret gazetesinde Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik'ten ayrılırken Asır gazetesinde yer alan bir nutkundan söz edilmiştir. Bu nutukta tüm nifak ve şaibelere rağmen Selanik halkının birlikte yaşamayı tercih ettiğini ve Paşa'nın bundan memnun olduğunu dile getirmiştir. Yazının devamında bu birliktelik fikrinin "ittihad" fikri olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Meşveret gazetesi, 17 Şaban 1313 (2 Şubat 1896 Pazar), 1. Sene, 5 Numara.

⁵⁸³ BOA, BEO 1815/136067 (15 Zilhicce 1319-25 Mart 1902); Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik valiliğine tayin edilmesine ve kendisine otuz bin kuruş maaş ve şahsi harcamaları için kırk beş bin kuruş verilmesine karar verilmiştir. BOA, İ..DH.. 1394/42 (15 Zilhicce 1319-25 Mart 1902); Aynı

Hasan Fehmi Paşa ilk başta valilik teklifini kabul etmek istememiştir. Fakat Said Paşa durumun çok nazik olduğunu eğer kendisi gibi dirayetli birisi bu göreve gelmezse Avrupa devletlerinin bölgeye müdahale edeceğini söylemesi üzerine valilik görevini kabul etmiştir⁵⁸⁴.

İkinci görevinden 21 Eylül 1904 tarihinde Hasan Fehmi Paşa'nın rahatsızlığı, Selanik hava koşullarına uyumsuzluğu ve Paşa'nın geri gelmek istemesi nedenleriyle otuz bin kuruş maaşla Şura-yı Devlet-i Mülkiye Dairesi azalığına getirilirken yerine Şura-yı Devlet azası olan Rauf Paşa'nın Selanik valisi olarak atanmıştır⁵⁸⁵.

3.2.4. Selanik'te Terör Olayları

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Selanik'i de içine alan Makedonya'da karışıklıklar devam etmekteydi. 1897 yılında Rusya ve Avusturya Makedonya bölgesinin Balkan devletleri arasında bölüşülmesi konusunda anlaşmışlardır. Fakat Bulgarlar bölgeye hâkim olmak istediklerinden buna karşı çıkmışlar ve Makedonya'ya muhtariyet verilmesi için ellerinden geleni yapmaya başlamışlardır. Avusturya, Selanik Limanı'nı ele geçirerek Ege'ye açılmak

---

gün Selanik valiliğine tayin edilen Hasan Fehmi Paşa'ya verilen murassa imtiyaz nişanının takılması merasimin yapılmasına karar verilmiş. BOA, İ..DH.. 1394/41 (15 Zilhicce 1319-25 Mart 1902); Hasan Fehmi Paşa'nın damadı Celal Bey'in Paşa ile birlikte Selanik'e gitmesine izin verilmiştir. BOA, BEO 1817/136201 (17 Zilhicce 1319-27 Mart 1902); Selanik valisi olan Hasan Fehmi Paşa'nın damadı Celal Bey'in maaşının Selanik tarafından ödenmesine hakkında. BOA, DH.MKT. 536/37 (2 Rebiülahir 1320-9 Temmuz 1902); Hasan Fehmi Paşa'nın halefi olan Tevfik Bey'in 17 Mart 1318 (30 Mart 1902) tarihinde görevden ayrıldığına dair. BOA, DH.MKT. 556/45 (5 Cemaziyülevvel 1320-10 Ağustos 1902).

⁵⁸⁴ Said Paşa-Tahsin Paşa, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı 1908*, Ed Ö. Andaç Uğurlu, İstanbul, 2008 s. 403-404; Sicill-i Ahval Defteri'nde Selanik valiliği görevine atanacak kişi için şu ifadeler kullanılmıştır; "*Selanik vilayeti valiliğinde bulunacak zatın gayet tecrübeli olması mukteza-i maslahatından bulunmasından ve müşarünileyh tecrübe-dide olmakla beraber sadakati dahi müşahede buyrulmakta olmasına mebni Vilayet-i müşarünileyha valiliğine tayiniyle valilik maaşı olarak otuz bin ve masarif-i hususiye için kırk beş bin kuruş cem'an yetmiş beş bin kuruş maaş ve itasına 1319 senesi Zilhiccenin 15'inde 12 Mart 1318 senesi cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-sudûr buyrulmuştur.*" BOA, DH.SAİDd... 4/176 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837)

⁵⁸⁵ BOA, BEO 2414/181039 (11 Receb 1322-21 Eylül 1904); BOA, ŞD. 3195/138 (13 Receb 1322-23 Eylül 1904); BOA, İ..HUS. 121/35 (11 Receb 1322-21 Eylül 1904); BOA, TFR.I..A... 20/1915 (12 Receb 1322-22 Eylül 1904); Sicill-i Ahval'de 22 Eylül 1904 tarihinde 17 bin kuruş maaşla Şura-yı Devlet-i Mülkiye Dairesi azalığına atandığı söyleniyor. Diğer kaynaklarda maaşı 30 bin deniyor. BOA, DH.SAİDd... 80/337 (29 Zilhicce 1252-6 Nisan 1837); Başka bir kaynakta Hassan Fehmi Paşa'nın Selanik valiliğinden alınma nedeni hem Hayri Paşa hem de onun askerlerinin aşırıya kaçan davranışları kontrol edemediğinden kaynaklandığı iddia edilmekteydi British Documents on the Origins of the War 1898-1914, Ed; G.P. Gooch and Harold Temperley, C. V, London 1928, s. 16.

isterken Ruslar, Slavlar üzerindeki etki alanını genişletip Balkanlara sahip olmak istiyordu. Balkan devletlerini etki altına almak isteyen Fransa ve İtalya sürekli halde Makedonya sorunu ile ilgilenmişlerdir. Almanya ise Osmanlı Devleti ile olan ilişkisini bozmak istemediği için Makedonya'ya dış müdahalenin engellenmesi gerektiğini söylüyordu.⁵⁸⁶

Osmanlı Devleti, Makedonya karışıklıklarının arkasında İngilizlerin olduğunu ve İngilizlerin amacının Rusların dikkatini Hindistan dışına çekmek olduğunu düşünmekteydi⁵⁸⁷.

Selanik'te Bulgar çetelerinin faaliyetleri sürekli devam etmekteydi. Osmanlı askeri ve sivil memurları topladıkları istihbaratı İstanbul'a bildiriyor, aldıkları önlemler hakkında bilgi veriyorlardı. Gelen istihbaratlarda, merkezi Bulgaristan'da bulunan Makedon çetelerinin eylül ayında dinamitli eylemler yapacağı bildirilmekteydi. Çetelerin, bu eylemleri çarşıda özellikle Müslümanların en kalabalık oldukları yerler ile Müslüman köylerinde yapmayı planladıkları ve bunlara karşı tedbirlerin alınması gerektiğine dair yüzlerce belge bulunmaktadır⁵⁸⁸.

Önlemler ve tedbirler arasında sürekli ulaşıma zarar veren çetelerin faaliyetlerine karşı demiryollarının güvenliği olmuştur. Demiryolu hatlarının güvenliğini sağlayacak jandarma ve memurların kalacağı barakaların demiryolu üzerindeki tüm kazalara yapılması istenmiştir⁵⁸⁹. Fakat bu işin aksadığını belgelerin

⁵⁸⁶ Makedonya'daki *Osmanlı Evrakı*, s. 11.

⁵⁸⁷ Beydilli, *II. Abdülhamit Devrinde Makedonya*, s.82-83; II. Abdülhamid'in en büyük korkusunun İngilizlerin Balkan işlerine müdahil olması olduğu. Çünkü İngilizler buraya müdahale ederse işler Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlanır diye düşünmekteydi. Her ne kadar Bulgar Prensi Ferdinand padişaha bağlılık mektupları yazsa da bir yandan da Bulgar krallık tacına heveslendiği söylenmektedir. Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, Ankara 2008. s.140-141.

⁵⁸⁸ BOA, DH.MKT. 2089/52 (29 Zilhicce 1315-21 Mayıs 1898); Bulgar harbiye nazırı 50 tabur askerle Osmanlı Devleti sınırlarında tatbikat yaptığına dair Selanik'ten gelen telgraf. BOA, DH.MKT. 2300/87 (30 Ramazan 1317-1 Şubat 1900); Selanik Polis Komiserliğinden alınan bir yazıda Makedonya Bulgarlarından Makedonya Cemiyet-i Fesadiye'ye bağlı olanların siyah elbise ve kırmızı boyun bağı giyeceklerinden söz ederek bunların bir kısmının Selanik ve çevresinde karışıklık çıkarmaya çalışacakları söyleniyor. Bunun üzerine Bulgar Emareti'ne bildirilmiş onlarda silahlı örgütlenmeye izin verilmeyeceğini söylemelerine rağmen karışıklıkları önlemek için tedbirli olunması isteniyor. BOA, DH.MKT. 2346/44 (17 Muharrem 1318-28 Mayıs 1900); bir başka belgede Bulgar komitesinin genel bir isyan çıkarmaya çalışacağı Gevgili kasabasından gelen haberlerle anlaşıldığı Bulgarların asayişini bozmasına izin verilmemesi için önlemlerin alınması. BOA, DH.MKT. 2325/81 (28 Zilkade 1317-30 Mart 1900);

⁵⁸⁹ BOA, İ.AS.. 38/6 (14 Receb 1319-27 Ekim 1901); Selanik şimendifer hatlarının muhafazasına sağlamak için jandarmaların ikametlerine yapılacak olan barakaların inşasına kadar jandarmalar

takibinde görmekteyiz. Selanik demiryollarının güvenliğini sağlamak için jandarmaların ikameti için yapılacak olan barakalarının halen yapılmamış olduğu daha fazla geciktirilmemesi gerektiği hakkında Dâhiliye Nezareti tarafından bildirilmiştir. Bu barakalar yapılanaya kadar demiryolu bekçilerinin ikamet ettiği bazı hanelerde ikamet etmeleri sağlanacağı demiryolu kumpanyasına bildirilmiştir. Mahalli hükümet de böyle bir şeyi uygun görmüşse de bekçilerin hanelerin küçük olması nedeniyle jandarmaların buralarda kalmaları mümkün görünmemektedir. Yapılacak olan 3 adet baraka için 774 buçuk kuruluş masrafın 1317 yılı emvalinden verilmesi defterdarlığa yazılırken 1318 yılı jandarmanın taşrada inşaat ve tamir emvalinden ödenmesi gerektiği belirtilmiştir⁵⁹⁰.

Osmanlı Devleti bölgeyi yakından takip etmektedir. Özellikle yabancı basında bölgedeki Bulgar çetelerinin faaliyetleri hakkında çıkan yazılar Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'ya birçok yazışmada sorulmuştur. Hasan Fehmi Paşa ve diğer memurlarda yazılan haberlerin doğru olup olmadığı hakkında Babıali'ye bilgilendirme yapmışlardır.

Yabancı gazetelerde çıkan habere göre, Selanik'te eşkıyaların faaliyetlerinin asılsız olduğu, Avusturya ile Rusya'nın Makedonya'dan haber alabilmek için 70 kadar muhbir ile 20 kadar seyyar telgraf kullandıklarından bahsedilerek Osmanlı Devleti sağlıklı bilgi alamadıklarını söylemiştir⁵⁹¹. Basına yansıyan başka bir haberde yeni çetelerin kurulduğu ve bunların sınırları geçtiğine dair haberlerin yalan olduğu ve daha önce Selanik vilayetinden gönderilen her şeyin geçerli

---

Dersâdet'de yapılan ve 127149 kuruluş 10 paraya mal olması planlanan 37 tane çadırın buraya gönderilmesi hakkında. BOA, İ..AS.. 38/12 (15 Receb 1319-28 Ekim 1901)

⁵⁹⁰ BOA, DH.MKT. 512/85 (18 Safer 1320-27 Mayıs 1902); Selanik'te bulunan telgraf hatlarının güvenliğinin sadece asker ile değil hattın geçtiği köylerin ahalisi, kocabaşlar ve ihtiyar heyeti tarafından da korunması gerektiği konusunda Hasan Fehmi Paşa, bu konunun kanunlarla açık hale getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. BOA, DH.MKT. 674/42 (25 Zilhicce 1320-25 Mart 1903); Demiryolları ile ilgili başka bir yazısında Hasan Fehmi Paşa, demiryollarında müstahdem olarak çalışan Bulgarlar yerine Müslüman ve Rum müstahdem alma kararını demiryolu şirketi de arzu etmekte ise de çalışan Bulgarların çoğunun işsiz kalması durumunda Bulgar çetelere katılmaları ihtimalinin yüksek olduğunu ve demiryolu hattı hakkında fazla bilgiye sahip olduklarını ifade ederek bu kararın sakıncalı olabileceğini bir kez daha düşünülmesi gerektiği yolunda ifadelerde bulunmuştur. BOA, TFR..I..SL.. 9/858 (27 Muharrem 1321- 25 Nisan 1903).

⁵⁹¹ BOA, DH.MKT. 485/34 (13 Muharrem 1320-22 Nisan 1902)

olduğu ve konsolosların dayanağı olmayan sağda solda duyduklarını sefaretlerine bildirdikleri ifade edilmiştir⁵⁹².

Başka bir haberde, Rumeli vilayetlerinde Hükümet-i Seniyye'ce alınan tedbirler neticesiz kalırsa devletler tarafından Selanik'e Rum, Manastır'a Bulgar ve Kosova'ya Sırp'lılar vali tayin edilecek ve Makedonya'ya muhtariyet verilerek Yunan prenslerinden Prens Nikola'nın fevkalade komiser olarak atanacağı ve Avusturya'nın bazı şartlar karşılığında bunu kabul edeceği söylenmektedir⁵⁹³.

İstanbul'a gönderilen başka bir yazıda Rusların Osmanlı Devleti ile Bulgarların arasının iyi olmasını istemediği belirtildikten sonra Bulgar ahalinin Makedonya Fesat Komitesi'ne girişlerinin engellenmesi için fakir olanlara yardım edilmesi güvenlik gibi bazı işlere yerleştirilmelerinin sağlanması ve böylece Bulgar komitelerinin insan gücünün azalacağı söylenmiştir⁵⁹⁴.

Arşivde Selanik'teki çete faaliyetleri hakkında Hasan Fehmi Paşa tarafından gönderilen birçok belge bulunmaktaydı. Gönderilen belgenin birinde Petriç, Demirhisar ve Menlik arasındaki telgraf telinin kesildiği bu kesinti düzeltilirken direkte Bulgarca Makedonya'ya Berlin Antlaşması'nın yirmi üç ve altmış yedinci maddelerine göre özerklik verilmesi ve Türklerin buradan çekilmesi gerektiğiyle ilgili bir yazı bulunmuştur. Yazının devamında eğer bu istekler gerçekleşmezse karışıklık çıkarmaya devam edecekleri ifade edilmiştir. Böyle olayların önlenmesi ve sorumluların yakalanması için çalışmaların devam ettiği söylenmiştir⁵⁹⁵. Başka bir belgede Hasan Fehmi Paşa, Bulgar eşkiyasının zararlı faaliyetlerine karşı demiryolu ve telgraf hatlarının güvenliği, eşkiyanın takibinin yapılması için jandarma ve polis sayısının artırılması, karakolların kışa hazır hale getirilmesi gibi önlem ve tedbirlerine dair malumatlar İstanbul'a bildirmiştir⁵⁹⁶.

⁵⁹² BOA, DH.MKT. 568/37 (21 Cemaziyülevvel 1320-26 Ağustos 1902); basına yansıyan başka bir haberde altı kez çetelerle çatışma gerçekleştiği, yabancılara av tezkeresi verilmediğine ve tezkerelerin iptal edildiğine dair haberlerin yalan olduğu hatta gazete ilanıyla av tezkerelerinin verileceğinin söylendiği. Çıkan haberlerin çoğu çarşı pazarda söylenen dayanaksız söylentilerden olduğu hakkında. BOA, DH.MKT. 578/22 (5 Cemaziyülahır 1320-9 Eylül 1902)

⁵⁹³ Golova gazetesinde yazılan bir makalenin değerlendirilmesi yapılmış. BOA, Y..A...HUS. 438/68 (30 Ramazan 1320-31 Aralık 1902)

⁵⁹⁴ BOA, DH.MKT. 618/12 (25 Şaban 1320-27 Kasım 1902)

⁵⁹⁵ BOA, TFR.I..SL.. 7/606 (24 Zilhicce 1320-24 Mart 1903)

⁵⁹⁶ BOA, TFR.I..SL.. 6/528 (13 Zilhicce 1320-13 Mart 1903); buna benzer birçok belge inceledik ve gerekli olanları dipnotta belirtmeyi doğru bulduk. Diğer belgelerin bazıları şunlardır: BOA,

Osmanlı Devleti'nin Makedonya'da aldığı tedbirlerden biri de Jandarma ve Polis Teşkilatlarına bölge halklarından da alınmasına yöneliktir. Hasan Fehmi Paşa'ya yazılan yazıda Selanik'te jandarma ve polis için yapılacak düzenlemede 10 da 2 oranında gayrimüslimin alınmasının uygun olduğu, bunlar için 300 bin kuruş ayrıldığı, Hristiyanlardan 435 jandarma ve 48 polis düşünüldüğü ve şimdiye kadar kaç gayrimüslimin jandarma ve polis olduğunun haber verilmesi istenmiştir⁵⁹⁷. Bu yazıya cevaben Hasan Fehmi Paşa jandarma ve polis için gayrimüslimlerin alınması hakkında yazdığı telgrafta 424 neferden 160'ı emekliye ayrılmış, 220 neferin ihracına karar kılındığını, ancak şimdiye kadar 40 kadar gayrimüslimin jandarma yazılmış olduğunu, sayının bu kadar az olmasının sebeplerinden bazıları jandarma maaşının düşük olması ve kendi kazalarında görev yapmak istemelerinden kaynaklandığını belirttikten sonra jandarmanın az olması nedeniyle güvenlik güçlerinin zayıflayabileceğini ifade etmiştir⁵⁹⁸.

DH.MKT. 652/22 (14 Zilkade 1320-12 Şubat 1903); BOA, DH.MKT. 654/39 (19 Zilkade 1320-17 Şubat 1903); BOA, TFR.I..SL.. 6/568 (19 Zilhicce 1320-19 Mart 1903); BOA, DH.MKT. 595/36 (11 Şaban 1320-13 Kasım 1902); TFR.I..SL.. 3/241 (12 Şevval 1320- 12 Ocak 1903); BOA, BEO 2036/152689 (4 Muharrem 1321- 2 Nisan 1903); BOA, DH.MKT. 688/48 (21 Muharrem 1321-19 Nisan 1903).

⁵⁹⁷ BOA, TFR.I..SL.. 7/675 (3 Muharrem 1321- 1 Nisan 1903); Selanik'ten gelen raporda; polis çavuşları için 1 kılıç ve kılıf, 1 revolver, 1 kelepçe, 1 saat, bir düdük ve 1 kat elbise gerektiği. Selanik'te 20 komiser, Siroz'da 10 komiser, Drama'da 10 komiser bulunup 174 polis vardır. Komiserler 3 sınıfa ayrılmış olup Selanik için 12 tane 3. sınıf komiser ihtiyacı olduğu, Selanik merkezde 105 polis olduğu bunların 27'sinin başka yerlerde vazifeli olduğu ve şehrin güvenliği için 78 kişinin yeterli olmadığı yazmaktaydı. BOA, TFR.I..SL.. 29/2860 (3 Zilkade 1321-21 Ocak 1904)

⁵⁹⁸ BOA, TFR.I..SL.. 7/674 (3 Muharrem 1321- 1 Nisan 1903); Selanik Defterdarı Rifat Bey ihraç edilen jandarmaya 993 kuruş ve polislere de 1610 kuruş alacakları verilmiştir. BOA, TFR.I..SL.. 8/712 (9 Muharrem 1321- 7 Nisan 1903); Selanik'te 4 tabur asker olmasına rağmen polis ve jandarma düzenlenmesi hakkında Hasan Fehmi Paşa, düzenleme yapıldığını ancak birçok teşvike rağmen yeterince gayrimüslim jandarma yapılamamıştır demiştir. BOA, Y..A...HUS. 446/94 (23 Muharrem 1321-21 Nisan 1903). Hristiyan olan köylerin bekçilerinin Müslümanlardan atanmasının mümkün olmadığı bunların seçilerek geldiğine dair yazı. BOA, TFR.I..SL.. 6/566 (18 Zilhicce 1320-18 Mart 1903); *Asır* gazetesinde de Polis Teşkilatının düzenlenmesi hakkında bir yazı vardır. Selanik Polis Teşkilatında düzenleme yapıldığı için ehli olmayan ve yapılan araştırmalarda uygun bulunmayan 50 kadar polis ve komiserin işine son verilerek yerlerine yeni polisler tayin edilmiştir. Selanik şehri toplam 13 komiser dairesine bölünerek birtakım şubelere ayrılmıştır. Her komiserlikte; bir komiser, bir çavuş ve beş polis ile yeterli miktarda jandarma bulunacaktır. O dairenin her türlü düzeninden komiserler sorumlu olacaktır. Büyük caddelerin dört yol ağızlarında daima nöbetle birer polis noktası bulunacaktır. Polis Teşkilatındaki düzenlemelerden sonra Binbaşı Ömer Nazmi Bey tarafından denetlenmiştir. Ayrıca polislere meslekleri ile ilgili dersler verilecektir. Polis teşkilatından sonra bekçilere de bir düzenleme gelecektir. *Asır* gazetesi, 17 Mart 1904, Perşembe, 867 numara, s. 2; gazetenin diğer nüshasında hem Polis hem de Jandarma Teşkilatındaki değişikliklerden, sayılarından ve alınan önlemlerden söz edilmektedir. Polislere kanunlar ve tahkikatlar için Bidâyet Ceza Reisi Asım Bey tarafından dersler verilecektir. Tüm polisler derslerden dönüşümlü olarak faydalanacaklardır. Ayrıca yürüyüş, resm-i selam talimleri jandarma ve zabitan tarafından verilecektir. Yeni tayin edilenlerle

3.2.4.1. Selanik'te Bombalı Eylemler

Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği dönemindeki en büyük Bulgar saldırılarından biri Selanik Osmanlı Bankası'nın şubesinin bombalanmasıdır⁵⁹⁹. Bu olay 29 Nisan 1903 tarihinde gerçekleşmiştir. Yapılan araştırmalarda banka şubesinin yakınında bir bakkal dükkanından kazılan lağım vasıtasıyla patlamanın gerçekleştiği görülmektedir. Soruşturmalarda sonucunda bakkal dükkanını sahibi Ohrili Marko Üstünyani'nin her şeyi itiraf etmiştir. Ohrili Marko verdiği ifade şöyledir;

13 yıl önce Bulgaristan'a gittiği orada bakkallık, kahvede garsonluk gibi çeşitli meslekler yaptığı Ursa (?) birlikte olduğu ve birlikte 1318 senesinde Selanik'e dönerek birinin ortaklığıyla bir bakkal dükkânı açtığını Ursa Sofya'ya giderek Fransızca bir gazetede yazarlık yapan birinden 2-3 yüz lira alarak dükkânı kiralayarak sermaye koyduğunu söylemiştir. Sonra berber, komisyoncu, kunduracı olmak üzere 5 kişiyle dükkânın zemininden Osmanlı Bankası'na kazmaya başlamışlardır. Dört ay sonra Ursa Dersaâdet'ten trenle bir fiçı uskumru balığı fiçısında dinamit göndermiştir. Daha sonra da iki fiçı daha uskumru balığı içinde dinamit getirmişler, patlayıcı için gereken diğer malzemeyi nereden tedarik ettiklerini bilmediğini söylemiştir. Takib edildikleri anlayınca biran evvel eyleme geçmek için aralarında müzakere ettiklerini müzakere sonrası dinamitleri patlattıklarını söylemiştir. Olay sonrası bir süre dükkânda kaldıktan sonra Selanik dışında ot yığınlarının arasında 3 gün saklandığını oradan da

---

beraber vilayetin polis mevcudu 260 olmuşken bunların 5'i ikinci komiser, 43'ü komiser, 15'i çavuş, olmak üzere toplam 200 kişidir. Neferlere 300, çavuşlara 400, üçüncü komiserlere 500, ikincilere 750 kuruş maaş verilmiştir. Vilayet merkezinde 3 ikinci sınıf komiser, 14 üçüncü komiser 10 çavuş ile 107 polis neferi bulunacaktır. Elbiseleri, silahları, levazımları yenilenmiştir. Jandarma Teşkilatında da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Rumeli Umumi Müfettişlik tarafından verilen talimata göre Kelemeriye Caddesi'nde uygun bir konak bulunarak kiralanmış ve 120 nefer ile subayları burada talim görmek için yerleştirilmiştir. Ayrıca her gün sabah ve akşam kışlada talimlere devam edilmiştir. Bölgedeki jandarmalar için mekteb olduğu için burada eğitim görenler eğitimini tamamladıktan sonra onların yerine merkeze bağlı yerlerdeki jandarmalar gelerek eğitim ve talim göreceklerdir. *Asır* gazetesi, 21 Mart 1904, Pazartesi, 868 numara, s. 2.

⁵⁹⁹ Çete faaliyetleri artmasından sonra Hasan Fehmi Paşa, Selanik'e bağlı yerleri ziyarete gidip İstanbul'u bilgilendirmiştir. Hasan Fehmi Paşa, Vodine'den sora Karaferya'ya geçmiştir. Burada incelemelerine devam etmiştir. Yollar, okullar vs. hakkında incelemeler yapmış asayişle ilgili bir sorun olmadığını Karaferya'dan da merkeze döneceğini söylemiştir. BOA, TFR.I..SL.. 8/747 (13 Muharrem 1321- 11 Nisan 1903) Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın göndermiş olduğu şifreli telgrafta Vodina'daki asayiş ve alınan önlemlerle demiryolu ile bir buçuk saat mesafede bulunan bölgelerin asker ve jandarma ile teftiş edildiği ve bir sorun olmadığı ifade edilmiştir. BOA, BEO 2041/153056 (13 Muharrem 1321- 11 Nisan 1903) Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın Selanik ve çevresini gezdikten sonra bölgenin huzurunu bozmak için faaliyet gösteren çetelerin amacının asayiş bozarak bölgeye yabancı devletlerin ilgisini çekmek ve onların müdahalesini sağlamak olarak tanımlamaktadır. BOA, TFR.I..SL.. 8/755 (13 Muharrem 1321- 11 Nisan 1903).

*hemşerisinin evinde kalmaya gittiğinde polis tarafından yakalandığını söylemiştir*⁶⁰⁰.

Patlama hem Valilik hem de Üçüncü Ordu tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. İstanbul, bu konunun görüşülmesi için bir komisyonun kurulması ve suçluların yakalanıp yargılanarak ibretlik bir ceza verilmesini istemiştir⁶⁰¹. Patlama sonrası geniş çaplı tetkikat başlamış Ohrili Marko'nun verdiği isimler ve şüpheli görünenler her yerde aranmaya başlamıştır. Ayrıca yedi kişiden oluşan fevkalade bir mahkeme oluşturularak suçluların yargılanmasına başlanmıştır⁶⁰².

Patlama sırasında Avrupa basını 300 kadar kişinin öldüğünü iddia etmiştir. Fakat Hasan Fehmi Paşa patlamalar sırasında ölenlerinin sayısının abartılmış olduğunu ve 33 kişinin vefat ettiğini bildirmiştir⁶⁰³. İlk incelemelerde görevli memurlardan bir asker ve bir bekçi vefat ederken bir polis ve bir bekçinin oğlu yaralanmıştır. Postanenin yalnızca camları kırılmış, banka memurlarına da bir zayıat olmadığı tespit edilmiştir⁶⁰⁴. Patlama sırasında 4 İtalyan yaralanmış, biri olay yerinde ikisi daha sonra vefat etmiş, dükkânları da hasar görmüştür⁶⁰⁵.

Patlama sonrası İtalya ve İngiltere sefirleri Hasan Fehmi Paşa'yı ziyarete ederek yaşanan olaylar sonrası bir iki tane geminin Selanik'e geleceğini bildirmişlerdir. Paşa'nın gemilerin neden geldiğini sorması üzerine sefirler "Osmanlı Devleti'nin olayları gayet iyi yönettiğini ve asayişin sağlandığını, bunu da sefaretlere böyle yazdıklarını söyledikten sonra gemilerin gelme nedeni olarak Bulgar çetelerine alamet-i nüfuz olduğunu" söylemişlerdir. Hasan Fehmi Paşa bu bilgileri İstanbul'a

⁶⁰⁰ BOA, Y..A...HUS. 448/120 (25 Safer 1321-23 Mayıs 1903); BOA, Y..MTV. 244/100 (26 Safer 1321-24 Mayıs 1903); BOA, Y..A...HUS. 448/62 (22 Safer 1321-18 Mayıs 1903); Selanik'te patlatılan bombaların Sofya, Filibe, Varna ile Bulgaristan üzerinden Selanik'e getirildiği anlaşılmıştır. Suçluların takibi şiddetli bir şekilde devam etmiş, Harbiye Nezareti sınırları dolaşarak takibi daha da sıklaştırmıştır. BOA, Y..A...HUS. 447/56 (2 Safer 1321-30 Nisan 1903).

⁶⁰¹ BOA, İ..HR.. 437/30 (2 Safer 1321-30 Nisan 1903)

⁶⁰² BOA, Y..A...HUS. 456/30 (12 Cemaziyülahır 1321-5 Eylül 1903); Bulgarlardan fesada yol açan ve halkı kıskırtan bazılarının yargılanması için vali muavini ve mahkemelerin azalarından oluşan bir mahkeme heyeti kurularak en kısa sürede göreve başlaması hakkında Hasan Fehmi Paşa bilgilendirme yapmıştır. BOA, TFR.I..SL.. 17/1683 (7 Cemaziyülahır 1321-31 Ağustos 1903)

⁶⁰³ BOA, Y..PRK.UM.. 64/20 (6 Safer 1321-4 Mayıs 1903)

⁶⁰⁴ BOA, Y..PRK.UM.. 64/2 (1 Safer 1321-29 Nisan 1903); BOA, Y..PRK.UM.. 64/3 (1 Safer 1321-29 Nisan 1903)

⁶⁰⁵ BOA, Y..PRK.UM.. 64/11 (4 Safer 1321-2 Mayıs 1903)

gönderirken Avusturya Devleti'nin Sakız'da bulunan gemisinin Selanik'e geldiğini fakat gemiden bir neferin bile karaya indirilmediğini bildirmiştir⁶⁰⁶.

Osmanlı Bankası patlamasından sonra Osmanlı Devleti, güvenlik görevlisi sayısını artırmak için 20 tabur askeri Teke ve İzmir'den Selanik'e göndermiştir⁶⁰⁷. Hasan Fehmi Paşa, "İzmir'den asker gönderilmesinden memnuniyet duyduklarını ifade ettikten sonra mülki ve askeri personelin fesat çetelelerine karşı tedbir ve çalışmalarının devam ettiğini Bulgarların amacının hükümetimizi rahatsız etmek olduğu, kendileri de bölgede bir isyan çıkaramayacaklarını bilmekteler fakat biz yine de asayiş ve düzeni sağlamaya devam ediyoruz", demiştir⁶⁰⁸.

Patlama sonrası kurulan fevkalade mahkemede birçok kişi tutuklanmış ve yargılanmıştır. Mahkeme tarafından çeşitli müddetlerle mahkûm olan altmış yedi Bulgar cezalarını çekmek üzere Diyarbakır'a sevki için Selanik'e gönderilmişlerdir⁶⁰⁹. Belgelerde gördüğümüz kadarıyla yargılamalar Selanik'e bağlı kazalarda devam etmiş birçok kimse kürek ve kalebent cezaları alırken bir kısmı da beraat etmiştir⁶¹⁰.

⁶⁰⁶ BOA, Y..PRK.UM.. 64/6 (3 Safer 1321-1 Mayıs 1903); Selanik Bankası olayından sonra Avusturya ve İtalyan gemilerinin Selanik'te asayişin sağlanmasından sonra geri çekilmeleri için Hariciye Nezareti tarafından Viyana ve Roma sefaretlerine yazılmıştır. BOA, Y..MTV. 245/27 (5 Rebiülevvel 1321-1 Haziran 1903); Avusturya sefaretinden gelen haberde Viyana'nın gemilerin çekilmesine karar verdiğini İtalya Hariciye Nazırı'nından Bahriye Nezareti'ne gemilerin çekilmesi hakkında emir verdiği söylenmiştir. BOA, Y..MTV. 245/48 (7 Rebiülevvel 1321-3 Haziran 1903); Hasan Fehmi Bulgar olaylarının dünya kamuoyuna yanlış duyurulmasını önlemiş ve İngiliz, Fransız, Avusturya donanmalarının Pire Limanını işgal etmelerini engellemiştir. Bulgar komiteleri Selanik'te Hasan Fehmi Paşa'nın dirayetli tutumuyla bastırılmıştır. Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1979, s.157.

⁶⁰⁷ BOA, Y..A...HUS. 447/69 (5 Safer 1321-3 Mayıs 1903); Hasan Fehmi Paşa Dersaadet'e patlama sonrası yazdığı telgrafta ecnebi konsolosların Selanik'te Osmanlı askerinin yeterli olup olmadığını sormaları üzerine asker sayısının yeterli olduğunu hatta yeni kuvvetlerin gelmekte olduğu cevabını verdiğini söylemiştir. BOA, Y..PRK.UM.. 64/2 (1 Safer 1321-29 Nisan 1903); BOA, Y..PRK.UM.. 64/3 (1 Safer 1321-29 Nisan 1903);

⁶⁰⁸ BOA, Y..PRK.ASK. 195/6 (2 Safer 1321-30 Nisan 1903)

⁶⁰⁹ BOA, Y..A...HUS. 457/135 (29 Cemaziyülahır 1321-22 Eylül 1903)

⁶¹⁰ Olağanüstü mahkemede Avret Hisar'a kayıtlı olan 10 kişi 1 sene, 4 kişi 2 sene, 27 kişi 30 sene müddetle kürek cezasına mahkûm edilirken 4 kişi müebbetten kalebent cezasına çarptırılırken 3 kişi beraat etmiştir. BOA, TFR.I..SL.. 23/2229 (8 Safer 1321-6 Mayıs 1903); Olağanüstü mahkemede Zihni'ye kayıtlı olan 5 kişi 10 sene, 3 kişi 5 sene, 13 kişi 3 sene müddetle kürek cezasına mahkûm edilmiş; Tikveş'e kayıtlı olan 3 kişi 5 sene ceza alırken 6 kişinin beraat karar verilmiştir. Yenice-Vardar'a kayıtlı olan 2 kişi müebbetten, 6 kişi 5 sene, 6 kişi 3 sene müddetle kalebent cezasına mahkûm edilirken 6 kişi beraat etmiştir. BOA, TFR.I..SL.. 23/2258 (5 Şaban 1321-27 Ekim 1903); olağanüstü mahkemede Petriç'e kayıtlı olan 1 kişi 3 sene, 3 kişi 5 sene, müddetle kürek cezasına mahkûm edilirken 7 kişi beraat etmiştir. BOA, TFR.I..SL.. 24/2304 (9 Şaban 1321-31 Ekim 1903)

Selanik'teki patlama ahali üzerinde de olumsuz etkiler yaratmıştır. Halk üzerindeki korku ve panik etkilerini azaltmak ve devletin bölgeye hâkim olduğunu göstermek için Hasan Fehmi Paşa, sokaklarda bir jandarma gibi gezerek halkın heyecanını yatıştırarak asayişi de sağlamıştır⁶¹¹.

Olaylar yavaş yavaş yatışmaya başlarken Bulgarların Yortu Gününde büyük bir ayaklanma çıkaracaklarına dair istihbaratlar gelmeye başlamış bunun üzerine tedbirler arttırılmaya devam etmiştir⁶¹². Fakat Yortu Günü sorunsuz bir şekilde sonuçlanmıştır⁶¹³.

Bölge biraz sakinleşmeye başlamışken 2 Agustos 1903 tarihinde İinden ayaklanması ortaya çıkmıştır. İsyancılar Osmanlı askeri üzerine saldırılar düzenlemiş sonrasında ise Müslüman halka karşı silah kullanmışlardır. Müslümanlarla çatışmalar devam etmiştir. Osmanlı ordusunun büyük bir kısmı Kosova'da olduğu için ilk zamanlar buraya müdahale edememiştir. Bu sebeple Müslümanlar isyancılara karşı kendilerini örgütlemişlerdir, Osmanlı askeri bölgeye gelmeye başladığında da dengeler değişmeye başlamıştır. Rusya dışında isyanı destekleyen devlet olmamıştır. Onlar 1877 yılındaki gibi bir savaş

⁶¹¹ Hasan Fehmi'nin zorlu süreçte gösterdiği dirayet sonrası padişahın iltifatına nail olmuş o da padişaha sadakatini bildirmiştir. BOA, Y..PRK.UM.. 64/39 (10 Safer 1321-8 Mayıs 1903); Mazower, *Selanik: Hayaletler Şehri Hıristiyanlar*, s. 276; Bulgar komitelerinin Osmanlı Bankası, hava gazı şirketi ve Guvadülkebir adlı gemiyi bombalamaları sonrası Hasan Fehmi Paşa cesur bir şekilde sokaklarda gezerek Müslüman ve Hristiyan çatışmasını engellemiş, böylece Selanik Limanı'na yakın yerde bekleyen Avrupalı devletlerin müdahalesini engellemiştir. Bir Bulgar, Hasan Fehmi Paşa'ya bomba atmışsa da paşa yara almadan kurtulmuştur. Uzer, *Makedonya'da Eşkıyalık Tarihi*, s. 156; Hasan Fehmi Paşa, Selanik'te komitelerin en yoğun olduğu dönemde hiç korkmadan halkın arasına girerek esnaf, hocalar, şeyhler, papazlar kimi görürse konuşup hâl hatır sorardı. Bu sebeple tüm halkın hürmet ve güvenini kazanmıştır. Fazlı Necib, *Türk Hayatı*, s.1.; Hasan Fehmi Paşa'nın hakla arasının iyi olduğunu gösteren başka birkaç örnek. Yahudilerin ticaretle meşgul olmaları ve devlete sadık olmaları nedeniyle Hasan Fehmi Paşa Yahudilere yakın tutum sergilemiştir. Paşa'nın 1904 yılında kurmuş olduğu ticari büronun en etkin kişileri Yahudiler olmuştur. İpek, *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, 189; Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği döneminde Yahudilerle ilişkilerin iyi olduğu Paşa'nın Yahudi cenazeleri yanı sıra okulları da ziyaret ettiği ve bu iyi ilişkilerin Yunanlıların Selanik'i alana kadar devam etmiştir. http://www.jewishgen.org/yizkor/Thessalonika/thev1_014.html (ET: 9.07.2020)

⁶¹² Gevgili kaymakamından gelen şifrede bir Sırp ve bir Bulgar mebusun Selanik'e gönderilerek kânunusaninin birinci günü yılbaşlarında ayaklanma çıkaracakları düşünüldüğünden Selanik ve kazalarında güvenliğin bir kat daha artırılması istenmiştir. BOA, DH.MKT. 2602/39 (24 Şevval 1321-13 Ocak 1904).

⁶¹³ Hasan Fehmi Paşa imzalı bir telgrafta Bulgar cemaati Yortu Gününün sorunsuz bir şekilde sona erdiğini bildirmiştir. BOA, DH.MKT. 855/15 (13 Rebiülevvel 1322-28 Mayıs 1904)

tehdidinde bulunmuşlarsa da bunu daha fazla ileri götürememişler ve isyan kasım ayında son bulmuştur⁶¹⁴.

Selanik'te yaşanan başka bir olay ise Selanik hükümet binasının merdivenleri altında patlama meydana gelmesidir. 28 Mart 1904 tarihinde Selanik'ten İstanbul'a gönderilen yazıda, hükümet konağının merdivenleri altında bir patlama duyulmuş, patlamayı hükümetin aşçısı yanında çalışan iki çocuğun yaptığı anlaşılmıştır. Çocukların ilk ifadesinde önce süprüntü içinde bir kâğıt bulduklarını sonra da tanımadıkları bir adamın kendilerine bunu vererek ateşe atmalarını söylediği ifade edilmiştir. Belgede çocukların tarif ettiği kişinin kim olabileceği hakkında araştırılma yapıldığı ifade edilmiştir⁶¹⁵.

3.2.4.2. Hasan Fehmi Paşa'nın Bombalama Olaylarındaki Tutum ve Davranışları
Hasan Fehmi Paşa, bu karmaşık ve terör olaylarının tırmadığı ortamda gayet başarılı bir idare sergilemiştir. *Asır* gazetesi, *Tan* gazetesinin Selanik muhabirinden alıp yazdığı makalede Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi ve Hasan Fehmi Paşaların üstün çalışmaları sonucu bölgede eşkıyanın olumsuz hareket yapmasının mümkün olmadığını bölgenin yavaş yavaş sükûnete kavuştuğunu belirtiyor⁶¹⁶.

Paşa'nın valiliği sırasında bu gibi olaylara nasıl yaklaştığı hakkında o dönemden söz eden kaynaklarda rastlamaktayız. Bombalı eylemler dışında bölgede gerçekleşen bazı olaylara da Hasan Fehmi Paşa cesur bir şekilde müdahale etmekten çekinmemiştir. *Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali*'ler adlı kitapta Paşa'nın bu hareketleri şu şekilde ifade edilmiştir: "Arnavutluk'tan terhis edilen askerler çarşıda taşkınlık yaparak yağma olaylarına sebep olmuşlardır. Bunu duyan

⁶¹⁴ Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 197-213; Osmanlı Devleti isyana müdahale edene kadar 119 köy yakılmıştır. James Lindsay Hopkins, *The Bulgarian Orthodox Church: A Socio-Historical Analysis of the Evolving Relationship between Church, Nation and State in Bulgaria*, PhD, The University of Edinburgh, 2006, s. 186-187.

⁶¹⁵ BOA, Y..A...HUS. 469/56 (11 Muharrem 1322-28 Mart 1904); Mart'ın 15'inde Selanik Hükümet Dairesi'nin merdiven altında şiddetli bir patlama olduğu ve patlama sonrası 18 yaşında Mümin ve 15 yaşlarında Kazım adlarında iki çocuk yakalanmış çocuklar önce süprüntü içinde bir kâğıt bulduklarını sonra da tanımadıkları bir adamın kendilerine bunu vererek ateşe atmalarını söylemişlerdir. Yapılan incelemelerde patlamaya bir nevi dinamitin neden olduğu anlaşılmıştır. Patlama hakkında polis tarafından incelemelerin devam ettiği söylenmiştir. BOA, DH.MKT. 838/13 (24 Muharrem 1322-10 Nisan 1904)

⁶¹⁶ *Asır* gazetesi, 7 Mart 1904, Pazartesi, 864 numara, s. 2.

Hasan Fehmi Paşa olaya hemen müdahale ederek olayları yatıştırmış ve zarar görenlerin mallarının karşılığını hükümet sandığından ödetmiştir. Bu olayda adaletli ve hızlı bir şekilde hareket etmesi ona büyük bir şöhret kazandırmıştır. 1319 senesinde gaz boruları tahrip edilmiş, Osmanlı Bankası bombalanmış ve her yerde bombalar patlarken Paşa sokağa çıkararak emirler vermiş yangınların söndürülmesini sağlamıştır⁶¹⁷. Olayların arkasında Bulgarların olduğu bilinmesine rağmen Selanik'te yaşayan 2 bin kadar Bulgar'a karşı hiçbir olumsuz hareketin gerçekleşmemesi için çalışarak devlete ve kanunlara aykırı hareket edilmesini engellemiştir⁶¹⁸. "Eğer Hasan Fehmi Paşa Bulgarlara yönelik bir tecavüze izin verseydi bu Avrupalı devletlere Selanik'e müdahale hakkı verebilirdi"⁶¹⁹ denmiştir.

Bulgarların bölgede söz sahibi olmak istediği başka bir olayda Hasan Fehmi Paşa'nın müdahalesini görmekteyiz. "Bulgarların en kalabalık olduğu Siroz'da bir konsolosluk açmak istemişlerdir. İstanbul bir olay çıkmasından çekinerek buna sessiz kalmıştır. Bundan cesaret alan Bulgarlar Siroz'da bir konak kiralayarak önüne Bulgar bandırası çekmişler konsoloslarda olduğu gibi kapıya bir arma yerleştirmişler ve bir Bulgar tüccar vekili atamışlardır. Bulgarların daha fazla ilerlemesini engellemek için Hasan Fehmi Paşa'da polisleri oraya göndererek armayı söktürerek bandırayı indirtmiştir"⁶²⁰.

3.2.5. Bölgede Yapılan Reformlar

Bu olay sonrası Makedonya'da Osmanlı Devleti tarafından yeni bir düzenleme yapılması için uzun süredir baskı yapan Avrupalı devletler baskılarını daha artırmışlardır. Makedonya'da ilk ıslahat faaliyeti için teklif 1897 yılında Avusturya ve Rusya'dan gelmiş ise de Osmanlı Devleti bunu duymazdan gelmiştir. II. Abdülhamid 1902 yılında bölge de genel müfettişlik ilan etmiş ve Hüseyin Hilmi

⁶¹⁷ Fazlı Necib, Türk Hayatı, s. 2

⁶¹⁸ Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali, YH: Hayri Orhun, Celal Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kazım Atakul, İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu yayınları 1. İstanbul, 1969,

⁶¹⁹ Yazının devamında Hasan Fehmi Paşa'nın o dönemde Selanik valisi olmasının büyük bir şans olduğu söyleniyor. Fazlı Necib, Türk Hayatı, s. 2; Başka bir kaynakta "Selânik valiliğinde bulunduğu sırada Bulgar komitecilerinin şehir içinde ika ettikleri ihtilal hareketini cesareti sayesinde çar çabuk bastırması, yalnız bu hizmeti, bir memurun bütün memuriyet hayatı namına kâfi gelebilecek hizmetlerdendir" denmekteydi. Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali, s. 126.

⁶²⁰ Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali, s. 131.

Paşa'yı genel müfettiş olarak görevlendirmiştir. Hilmi Paşa halk ile yöneticiler arasında köprü vazifesi görmüş bir süreliğine bölgede sükûnet sağlanmıştır⁶²¹. 1903 yılında ayrı bir düzenleme daha yapılmıştır. Avusturya ve Rusya Mürzsteg'de bir araya gelerek yeni bir reform paketini hazırlayarak Osmanlı Devleti'ne sunmuştur. İki devletin bir araya geldiği yerden dolayı Mürzsteg Programı adını almıştır. Bu reform programı 9 maddeden meydana gelmekteydi⁶²². Mürzsteg Reformlarına göre Avrupalı devletler bölgeye askeri ve sivil temsilciler gönderebileceklerdi. Osmanlı Devleti bu reform paketini içişlerine

⁶²¹ Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönemler*, <https://docplayer.biz.tr/8824579-Samih-nafiz-tansu-dttddhad-ve-terakkd-dcdnde-donenler-anlatan-galib-varadar-yazan-samih-nafiz-tansu-dcindekiler-galip-varadar-9-onsoz.html> (ET: 25.06.2020) 1902 yılında yarı özerk Makedonya kurulmuş ise de çok fazla karışıklık çıkmış bunun üzerine Osmanlı Devleti buraya Genel Müfettiş adıyla genel bir vali görevlendirmiştir. Genel vali olarak Hüseyin Hilmi Paşa tayin edilmiştir. Fakat Avrupalı devletler daha fazla ayrıcalık istemişler Osmanlı Devleti de 1903 yılında bunları kabul etmiştir. Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Makedonya Meselesine", s. 85-88.

⁶²² 2 Ekim 1903 Mürzsteg'te alınan kararlar şöyle idi: 1. Umumi müfettişin yanında, Hristiyan ahaliye karşı tutumun ve yapılan reformların takibini İstanbul'da bulunan Avrupalı elçilere bildirmek için Avusturya ve Rusya Devletleri'nin temsilcileri bulunacak. 2. Ayaklanmanın bastırılması için Osmanlı'nın Jandarma ve Polis Teşkilatı yeniden düzenlenmesi ve daha önce kullanılması gereken ama kullanılmayan İsveçli subayların aktif görev almaları. a) Osmanlı Devleti'ne hizmet edecek bir yabancı general görev yapacak ve bu generalin yanına büyük devletlerin subayları verilecektir. Bu subaylar kendi aralarında iş bölümü yapacak düzenli ve tertipli bir şekilde görevlerini ifa edeceklerdir. b) Subaylar gerek diyorsa yabancılardan subay alabilecekler. 3. Huzur ortamı oluşur oluşmaz muhtelif milliyetlerin daha makul ve düzenli bir şekilde bir araya getirilmesi, idarenin taksimi ve sınırların düzenlenmesi için Osmanlı Devleti'ne talepte bulunulması. 4. Bölgenin idaresinde yeni düzenlemelerin yapılması, yerli Hristiyanların idari teşkilatlara katılmasının sağlanması ve mahalli muhtariyetlerin tekamülünün kolaylaştırılması sağlanmalıdır. 5. Karışıklık sırasında işlenen siyasi suçların tetkiki için vilayet merkezinde Hristiyan ve Müslüman temsilcilerden oluşan bir komisyon kurulacak ve komisyonda Avusturya ve Rusya konsoloslukları da bulunacaktır. 6. Bulgaristan ve diğer yerlere irtica eden Hristiyan ailelerin yerlerine iadesi için bunlara yardım, okul ve kiliselerinin yeniden inşası için gerekli paranın Osmanlı Devleti'nden talep edilmesi. İçerisinde Hristiyan temsilcilerin de olacağı bir komisyon paranın dağıtılmasında göz kulak olacaktır. Ayrıca Avusturya ve Rusya konsolosları paranın dağıtılmasına refakat edecektir. 7. Osmanlı askerleri ve başıbozuklar tarafından yerinden yurdundan olan Hristiyan halk bir sene her türlü vergiden muaf tutulacaktır. 8. Osmanlı hükümeti şubat ayında düzenlenen ıslahatı ihmal etmeden taahhüt edecektir. 9. Suiistimaller ve zulümlerin çoğu redif sınıfı ve başıbozuklar tarafından yapıldığı için evvelkilerin terhis edilmesi ve başı bozuk çetelerin kurulmasına kesinlikle izin verilmemelidir. Baki Sarısakal, "*Rumeli'de Jandarmalar*", <http://bakisarisakal.com/rumelidejandarmalar.pdf> (ET: 1.07.2020); Nimet Ayşe Bakırcılar, "*Makedonya Sorunu üzerine Bir Risale*", *History Studies* 3 Ocak 2011, s. 31-32; Fransız ve İngilizler Makedonya'da bazı ıslahatlar yapılması gerektiğini II. Abdülhamid'e bildirmişlerdir. Bunun üzerine 1903 yılında Selanik, Kosova ve Manastır için bir ıslahat hareketine girişilmiştir. Vilayetler için ayrı bir bütçe oluşturulacaktı. Bölgedeki tüm ırklar diğerlerine güvenmediği için karışıklık devam etmekteydi. Avusturya'nın önerisi ile Makedonya'ya yabancı subaylar gönderilecek ve bunlar jandarma birliklerini yeniden örgütleyeceklerdi. Almanya dışında Avrupalı devletler buraya subay göndermişlerdir. Makedonya'daki karışık durum diğer Balkan devletlerine de yansımaya başlamasıyla bölgedeki karışıklığı çözmek için İngilizler jandarma sayısının artırılmasını istemişlerse de diğer devletler buna yanaşmamıştır. Edgar Schaefer, *The European Concert in Turkey*, s. 30-32.

müdahale olarak gördüğü için önce reddetmişse de sonradan kabul etmek zorunda kalmıştır⁶²³. Hasan Fehmi Paşa, Mürzsteg Reformu hakkında “Keşke bizi bu kadar küçük düşürecekjinize Makedonya’yı boşaltın deseydiniz bizi daha az tahrik ederdiniz.” demiştir⁶²⁴.

Mürzsteg Reformunun Selanik’e yansımaları özellikle güvenlik güçleri olan jandarma ve polislerde olmuştur. Burada görev yapacak subaylar yeni Osmanlı jandarma üniformasını giyeceklerdir. Osmanlı Devleti bu reformu kabul etmiş ve böylece Makedonya 5 bölgeye ayrılmıştır. Selanik Sancağı, Rus subaylarından oluşan bir heyet tarafından jandarma bölüğü düzenlenecektir. Selanik’te jandarma yetiştirmek amacıyla bir Jandarma mektebi açılmış ve İtalyan Binbaşı Rodolfo Ridolfi mektebin kumandanı olmuştur. Jandarma mektebi dışında Jandarma Efradı Cedide mektebi açılmış ve kumandanlığın İngiliz Binbaşı Bonahim Bey getirilmiştir. Her iki okulun teftiş görevi Alman von Altzen’e verilmiştir. Daha sonra polis içinde Selanik’te bir mekteb kurulmuş ve buranın idaresi için Belçikalı Binbaşı Borov Bey görevlendirilmiştir⁶²⁵.

Bundan sonraki bölümlerde Paşa’nın valilik döneminde Selanik’te bulunan eğitim kurumları, basın-yayın, sağlık gibi konuları aşağıda ele alacağız. Bu bölümleri oluştururken temel kaygımız bölümümüzün konusu olan Hasan Fehmi Paşa’nın valilik dönemini aşmadan Selanik hakkında bilgi vermektir. Amacımız Selanik’i bir bütün olarak ele almak değil genel bilgiler vermektir.

3.2.6. Jandarma Mektepleri

Bazı bölgelerde terör olayları nedeniyle reformlar yapılmaya karar verilmiştir. Bunlardan ilki asayişin sağlamak amacıyla jandarma mekteplerinin kurulmasıydı.

⁶²³ Hacısalihioğlu, “Makedonya” s. 441.

⁶²⁴ Carl Savich and Christopher Deliso, “The Bloody Road from Krusevo to Mürzsteg”, <http://www.balkananalysis.com/blog/2006/03/22/the-bloody-road-from-krusevo-to-murzsteg/> (ET: 1.07.2020)

⁶²⁵ Görev yapacaklar başlık konusunda ise Ruslar, Fransızlar ve Avusturyalılar üstü mavi çuhali siyah kalpak ve İngilizlerle, İtalyanlar ise fes giymeyi tercih etmişlerdir. Sarısakal “Rumeli’de Jandarmalar”, <http://bakisarisakal.com/rumelidejandarmalar.pdf> (ET: 1.07.2020)

3.2.6.1. Selanik Eğitim Kurumları

Selanik eğitim kurumlarının başında ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi rüşdiyeler⁶²⁶ ve idadiler⁶²⁷ gelmekteydi. Bunlar dışında Selanik Hamidi Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği⁶²⁸, Selanik Hamîdiyye Mekteb-i Sanâyi'i⁶²⁹,

⁶²⁶ Selanik'te 68 tane rüştiye bulunmaktaydı. SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.589.

⁶²⁷ 13 tane idadi bulunmakta idi. Bunların biri resmi ve yatılı, ikisi Rum, ikisi Bulgar, ikisi Sırp, biri Fransız, birisi İtalyanlara aittir. Vodine'de 1 Rum, Siroz'da bulunan 2 idadinin birisi resmi gündüz diğeri ise Rum mektebidir. Drama'da 1 tane resmi gündüz idadisi vardır. SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.590; tüm idadilerin eğitim süresi 1 yıl artırılmış ve yeni ders programı nedeniyle öğretmenlerin uzmanlık alanlarına göre ders vermesi ve 24 saatten fazla bir öğretmene ders verilemeyeceği gerekirse uzman kişilerin okullarda ders verebilecekleri hakkında. BOA, MF. MKT. 662/47 (23 Cemaziyülahır 1320-27 Eylül 1902); Selanik'te 7 yıllık idadi 1886 yılında açılmıştır. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.125; 1906 yılında ticaretin gelişmesiyle birlikte çocuklara küçük yaşta Fransızca öğretmek için Selanik Mekteb-i İdadisi'nin birinci ve ikinci sınıflarında haftada 3 saat Fransızca eğitim verilmesine karar verilmiştir. BOA, MF.MKT. 925/47 (29 Safer 1324-24 Nisan 1906)

⁶²⁸ Okulda eğitim görmek için; ilk eğitimini tamamlamış olmak, çiftçi çocuğu olmak, 15-20 yaşları arasında olmak, herhangi bir hastalığı olmadığına dair belediyeden bir doktorun vereceği sağlık raporu, bulunduğu mahalleden ihtiyar heyetinin verdiği ahlak-ı hasene (güzel ahlak) sahip olduğuna dair bir belge ve okulu mazeretsiz bir şekilde terk etmesi halinde velisi tarafından mühürlenmiş mahalle ihtiyar heyeti tarafından tasdiklenmiş bir senede sahip olanlar burada eğitim görebilirdi. SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.239-240; 1889 senesinde Selanik'te açılan Ziraat Ameliyat Mektebi'nde 3 sene eğitim verilmekteydi. İlk açıldığında yüksek ziraat mektebi olmayıp Sedes Çiftliği'nde uygulama şeklinde ders verilirken 1908 yılından yüksek mektep şekline çevrilmiştir. Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, C.III-IV, s.875; Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti tarafından Şura-yı Devlete havale eden Selanik Hamidi Ziraat Ameliyat Mektebi'ne bağlı çiftlikte bir kuluçkahane ile bir güvercinlik inşası ve mevcut kümeslerin tamiri için 11 bin 200 kuruş paraya ihtiyaç vardır. BOA, İ..OM.. 11/13 (7 Rebiülevvel 1324-1 Mayıs 1906); Memlekette ipekçiliğin ilerlemesi için başta Selanik Ziraat Mektebi Numune Çiftliği'yle Halep ve Adana numune tarlalarına her sene dut ağacının gönderilmesi ve dut fidanlarının bedelinin ödenmesi hakkında. BOA, İ..OM.. 7/16 (8 Muharrem 1319-27 Nisan 1901); Selanik Hamidi Ziraat Mektebi'ndeki böcekhanesi ile süthanenin inşası için 43 bin 78 kuruş harcanacağı. BOA, İ..OM.. 8/32 (23 Zilhicce 1320-23 Mart 1903)

⁶²⁹ Mekteb beş seneden oluşmakta olup diğer Mekteplerde verilen dersler dışında müretteblık (yazı dizicisi), litografyacılık (Taşbaskı), kunduracılık, terzilik, tesviyecilik, dokumacılık, marangozluk ve demircilik gibi dersler almışlardır. SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 266-267; SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.246-247; Mektebe kabul için öğrencinin annesiz ya da babasız olması fakir olması, ebeveynlerinden birisi olsa da iş yapamaz halde olması şartıyla kabul edilirdi. Sekiz yaşından küçük ve on beş yaşında büyükler bu okula kabul edilmezken öğrencilerin herhangi bir hastalığa sahip olmamaları gerekiyordu. SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 267-268; Hasan Fehmi Paşa, Hamidiye Sanayi Mektebi yararına Selanik Millet Bahçesi'nde bir güreş müsabakası düzenlenmesi için İstanbul'dan izin istemiştir. BOA, DH.MKT. 605/40 (28 Receb 1320-31 Ekim 1902)

Feyziye Mektebi⁶³⁰ Yâdigâr Terakkî Mektebi⁶³¹ bulunmaktadır. Bunların yanı sıra birçok gayrimüslim mekteple de karşılaşmaktayız. Bu mektepler Rum, Ulah, Bulgar, Musevi, İtalyan, Sırp, Ermeni⁶³², Alman ve Fransız mektepleri idi. Gayrimüslimlere ait okullara ülkenin genelinde bazı kısıtlamalar getirilirken kurallar dahilinde mümkün olduğu kadar nüfus yoğunluğuna göre mektep açmalarına izin verilmiştir⁶³³. Ayrıca bu mekteplerde Türkçenin bir ders olarak

⁶³⁰ 1315 yılının salnamesinde mekteb hakkında şu bilgiler mevcuttu: Mekteb 1301 Kanunuevvel ilk pazar günü sıbyan mektebi olarak açılmıştır. Erkek sıbyan mektebi olarak açılmışken önce rüşdiyye 1306 yılında da kız kısmı açılmıştır. Erkek kısmında dört ibtidâ', üç rüşdiyye ve bir idadi olmak üzere sekiz sınıf varken kız kısmında dört ibtidâ', iki rüşdiyye olmak üzere altı sınıf vardır. SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 278-279; Mekteb-i İbtidailerin kuruluşunun tamamlanması ve Müslüman çocukların eğitiminin araştırılması için Selanik'e 3 bin kuruş maaş ve harcırah ile bir müfettişin görevlendirilmesi hakkında. BOA, DH.MKT. 2441/96 (29 Şaban 1318-22 Aralık 1900). Mekteb hakkında salnamelerde doyurucu bilgiler mevcuttur.

⁶³¹ Mekteb 1297 yılında açılmış erkek kısmı ibtidâ'î dört, rüşdiyye dört olmak üzere sekiz sınıf kız kısmı üç ibtidâ'î ve üç rüşdiyye ile altı sınıftan oluşmaktadır. Erkek kısmında hem uygulamalı hem de teorik derslerin yanında muhasebe usulü, defter usulü ve Fransızca derslerine önem verilmiştir. SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 278-279; II. Abdülhamid'in tahta çıkışını yirmi beşinci hürmetine mektebin ismini önüne Yâdigâr ismi getirilmiş böyle mektebin ismi Yâdigâr-ı Terakkîye dönüşmüştür. SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.258-289. Selanik'te yapılmakta olan Terakkî Mektebi'nin inşasına nezaret etmek için kurulan komisyonda bulunan azalardan Osman İneyet Efendi mektebin inşa edildiği arsanın bu nedenle parasının ödenemeyeceğini 20 bin kuruşun belediye sandığı tarafından ödenmesi talebinde bulunmuştur. BOA, DH.MKT. 2578/137 (12 Şaban 1319-24 Kasım 1901); Selanik'te Kule-i Hamis Mahallesi'nde harap bir şekilde bulunan iptidainin 500 lira bağışla yeniden yapılmış ve padişahın tahta çıkış günü açılması dolayısıyla mektebin isminin Yâdigâr-ı Hamidi olmasına karar verilmiştir. BOA, İ. MF.. 6/41(5 Receb 1321-29 Ekim 1900) BOA, MF.MKT. 527/67 (7 Cemaziyülahır 1318-2 Ekim 1900); Yâdigâr-ı Terakkî Mektebi'nin arsasının ücretinin belediye sandığı tarafından ödenmesine karar verilmiştir. Böylece mekteb padişahın tahta çıkışının 25.yılına yetmiş olacak. BOA, DH.MKT. 2578/137 (12 Ramazan 1319-23 Aralık 1901)

⁶³² 1903 yılına gelindiğinde Selanik'te mektebe sahip olmayan Ermeniler için de bir mektep, bir kilise, mektep ve bir papaz ikametgâhı yapılmasına karar verilmiştir. Kelemeriye Kapısı dışında deniz hamamlarına giden cadde üzerinde bir sıbyan mektebi, papaz ikametgâhı yapılabilecek ve 1000 Osmanlı altınına mal olacak olan bu inşaatların masrafı Selanik'te oturan 659 Ermeni ve Patrikhane tarafından ödeneceği söylenmiştir. BOA, DH.MKT. 725/25 (20 Rebiülevvel 1321-16 Haziran 1903); BOA, MF.MKT 712/42 (14 Rebiülevvel 1321-10 Haziran 1903).

⁶³³ Bu kısıtlamalar ve izinlere örnek verecek olursak; Toyran kasabasında harap halde olan 300 kadar öğrenciyeye sahip Bulgar Mektebi'nin yeniden inşa edilmesi izin verildiği ve mektebin ruhsatlı mekteplerden sayılacağı söylenmesi. BOA, DH.MKT. 2298/66 (20 Ramazan 1317-22 Ocak 1900); Patrikhane tarafından Pravişte kasabasında Rum cemaati kız ve erkek ayrı olmak üzere bir mektep yapılması için bir dilekçe gönderilmiştir. Bu dilekçeye izin verilerek mektebin inşası için gereken 40 bin liranın kilise sandığından karşılanacağı. BOA, DH.MKT. 2326/71 (30 Zilkade 1317-1 Nisan 1900); Selanik'te bulunan Ulah Ticaret Mektebi'nin iki yıl evvel açıldığı 35 talebe bulunmasına rağmen erkek ve kıza mahsus ibtidâ'î derecesinde olduğu ve kıyafetlerinin değiştirilmesi gerektiği başka bir Ulah mektebine ihtiyaç olmadığı söylenmiştir. BOA, MF.MKT. 503/26 (25 Muharrem 1318-11 Mayıs 1900); Erkek ve kız Sırp mekteplerinde ruhani ayinler (dini günler) sonrasında bazı şarkı ve manzumelerin söylenmesinin rüştiyede görevli müdür maarif müdürlüğüne sormuş bu konunun araştırılması istenmiştir. BOA, DH.MKT. 2470/64 (19 Zilkade 1318-10 Mart 1901); Cenova Dukası tarafından Selanik'in Rogoz Mahallesi'nde bulunan İtalyan mektebinin yanması sonucu yeni mektebin masrafları İtalyan Konsolosluğu tarafından karşılanarak Metropolit Mahallesi'nde yeniden yapılmasına izin verilmiştir. BOA, İ..HR.. 376/10 (24 Zilhicce 1319-3 Nisan 1902); Selanik Kavadar Bulgar Mektebi'nde bulunan ve el konulan

verilmesi kararlaştırılmış olmasına rağmen Türkçe öğretmenin yetersizliği nedeniyle kademeli olarak önce kasabalar sonra köylerdeki okullarda Türkçe okutulması kararlaştırılmıştır⁶³⁴.

Hasan Fehmi Paşa Tikveş'e giderek, oranın eskiden merkezi olan Negotin'de ve diğer kasabalarda inceleme yaptığını halkın Bulgarca konuştuğunu askere gidenlerin genelde Türkçe bilmediklerini bu sebeple madden ve manen zarar gördüklerini ifade ettikten sonra Mektebi İptidaide Türkçeye daha fazla önem verilmeli bu konuya itina edilerek mekteplerde yeni usule uygun bir şekilde eğitime geçilmesi gerektiğini belirtmiştir⁶³⁵.

Rumeli vilayetinde tatbik edilen ıslahat nedeniyle jandarma ve zabitanların talim ve terbiyesi için Jandarma Zâbitân ve Posta Kumandanları Mektebi ve diğeri Jandarma Efrâd-ı Cedîde Mekteplerinin açıldığını görmekteyiz⁶³⁶.

3.2.6.2. Jandarma Zâbitân ve Posta Kumandanları Mektebi

Jandarma ve zâbitâna vazifeleri hususunda dersler vermek amacıyla 20 Mayıs 1320 tarihinde Ayasofya Camii yakınında açılmıştır. Bu mektepte Ordu-yu Hümâyûn'dan jandarmaya geçecek olanlara beş haftalık bir eğitim verilmektedir. Bu eğitimin içinde; muâşeret, kavânîn, usûl-ı muhâfaza-i âsâyiş, demiryolları

---

telgraf makinesi hakkında yapılan incelemeler sonucunda makinenin eğitim amacıyla kullanıldığı ve diğer mekteplerde de mevcut olması nedeniyle iade edilmesinin doğru olacağı. BOA, DH.MKT. 478/50 (5 Muharrem 1320-14 Nisan 1902); Vodine Kazası'nda harap vaziyette olan ibtidai mektebinin yeniden yapılması için halktan 7204 kuruş toplanarak temelinin atılmasına salık verilmiştir. BOA, MF.MKT. 778/36 (23 Safer 1322-9 Mayıs 1904)

⁶³⁴ BOA, MV. 83/2 (2 Receb 1894-30 Aralık 1894); Vilayette bulunan rüştiye derecesinde bulunan gayrimüslim mekteplerde Lisan-ı Osmani derslerine girecek öğretmenlerin idadi mekteplerinde taamiye tertibinden fazla maaş verilmesi hakkında. BOA, MF.MKT. 358/44 (20 Muharrem 1315-21 Haziran 1897); Edirne, Selanik ve Makedonya Maarif Müdürlüklerine Hristiyan mekteplerde Lisan-ı Osmani derslerinin teşvik edilmesi amacıyla hem öğretmen hem de öğrenciye mükâfat olarak verilmesi düşünülen kitapların ne kadar olacağına dair. BOA, MF.MKT. 816/56 (27 Ramazan 1322-5 Aralık 1904).

⁶³⁵ BOA, TFR.I..SL. 7/685 (5 Muharrem 1321-3 Nisan 1903); Selanik'te ayrıca özel mekteplerde bulunmaktaydı. *Asır* gazetesinde özel mekteplerle ilgili bazı ilanlarda görmekteyiz. İlanlarda Selanik'te bir Leylî Mekteb'in olduğu burada İbtida'i, rüşdî, idadi ve ticaret derslerinin yanı sıra Fransızca ve Almanca eğitim verildiği Yedigâr Terakki Mektebi Müdürü İsmail Hakkı tarafından kurulan bu okula her mevsim kayıt ve kabul yapılabileceği söylenmekteydi. Öğrencilerin kalacakları yerler çok sıhhatli ve çok nezih bir ortam olup ailelerinden ayrılan çocuklar için aile sıcaklığını bulacakları bir yer olarak tanımlanmaktaydı. Mektebin ücreti ve kayıt için Yedigâr Terakki Mektebi Müdürü İsmail Hakkı Bey'e başvuru yapılır, denmiştir. *Asır* gazetesi, 25 Şubat 1904, Perşembe, 862 numara, s. 4.

⁶³⁶ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.267.

usûl-i muhâfazası, çete muhârebeleri ve uygulamalı ve teorik jandarma görevleri dersleri verilmektedir⁶³⁷.

3.2.6.3. Jandarma Efrâd-ı Cedîde Mektebi

19 Ağustos 1321 tarihinde kışlayı hümâyûn civarındaki yeni inşa edilen pavyonlar Jandarma Efrâd-ı Cedîde Mektebi'ne ayrılmış ve padişahın tahta çıkış gününde resmi açılışı yapılmıştır. Mektebin müfettişliğine Alman Mösyö Von Alten, mekteb müdürlüğüne İngiltere Hassa Âlâyı Bonheim Bey getirilirken, mekteb kumandanı Almanya'da eğitimi tamamlamış olan Binbaşı Hamdi getirilmiştir⁶³⁸.

3.2.7. Selanik'te Basın ve Yayın

Bilindiği üzere Osmanlı'da ilk gazete yayını 1828 yılında Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından *Vekâ-yi-i Mısriyye* olup hem Arapça hem de Türkçe olarak yayınlanmaya başlamıştır. Bunu 1831 yılında *Takvim-i Vekâyi* takip etmiştir. Daha sonrasında birçok yerli ve yabancı gazete ile Osmanlı yayın hayatı genişlemiştir. Vilayet gazeteleri ise ilk kez 1865 yılında *Tuna Vilayet* gazetesi ile tarih sahnesinde görülmüştür. Bu gazete 1867 yılına kadar yayınlanmıştır⁶³⁹.

⁶³⁷ Ayrıca silah ve muharebe tatbikatı eğitimi alıyorlardı. Şimdiye kadar 139 zâbitân eğitim görmüştür. SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.267; Zâbit adayı olan başçavuş ve çavuşlar burada bir sene eğitim alıp eğitimleri sonunda bir sınava gireceklerdir. Sınavı kazananlar mülâzım-ı sâni (teğmen) rütbesini hak kazanırlar. Posta kumandanları sınıfına onbaşı ve çavuşlar altı ay bir eğitim görürler ve kendilerini kanıtlarlarsa bir karakola posta kumandanı olarak tayin edilirler. 280 kişi eğitim görmüştür. Posta kumandanı olabilmek için Türkçe okuyup yazmak, İlmü'l hesâb, jandarma muharrâtı, usûl-ı takib-i eşkiya, usûl-ı muhâfaza-i âsâyiş, jandarma vazâif-i husûsiye, ta'lîm ve terbiye-yi askeriye, endahat öğrenmek gerekir. Süvari olacaklar bunlar dışında binicilik hakkında eğitim görürler. Mektebin Heyet-i Erkânı; Umûm-i Jandarma Mekâtibi Müfettişi Almanya Hükümet-i fehîmesi Erkân-ı Harbiye Kaymakamlarından Mösyö Fon Alten (فون التهن), Mekteb Müdürü İtalyalı Binbaşı Ridolfi (Rudolf) Efendi'ydî. Mekteb kumandanı Almanya'da eğitimi tamamlamış olan Piyade Kol Ağası Ferid Bey'dir. Bunlar dışında beş tane de askerlerden oluşan öğretmenler vardır. SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.268-269.

⁶³⁸ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.270; Selanik Vilayeti Jandarma Mektebi'nde bir tevkifhane ile karakolhane inşası için 143 Osmanlı altınına ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. BOA, İ..AS.. 61/15 (12 Rebiülahir 1324-27 Ekim 1906); Mektebde 19 Ağustos 1321 tarihinden 31 Kanunuevvel 1321 tarihine kadar 232 kişi yetiştirilmiştir. Bundan sonra efrâdın eğitimine halel gelmemesi ve zamanında yetiştirilmesi için nizamiye taburlarından efrâd alınacaktır. SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.274.

⁶³⁹ Mithat Paşa matbaaya çok önem verdiği için İstanbul'dan getirttiği araçlar ve personel ile Tuna Vilayet Matbaasını açtırmıştır. Bu matbaada ayrıca Tuna Vilayet Gazetesi çıkarılmaya başlanmıştır. 1865 yılından itibaren düzenli bir şekilde yayınlanmaya başlayan gazete iki sayfa Türkçe iki sayfa da Bulgarca olarak çıkarılmıştır. Bekir Koç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa*, İstanbul 2021, s. 240-241, 243; Uygur Kocabaşoğlu, "Tuna Vilayet Gazetesi", <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/180041> s. 143. (ET: 25.06.2020)

Selanik'te 1318 yılında sekiz gazete yayınlanmakta iken⁶⁴⁰ 1324 yılında dokuz gazete yayınlanmaktadır. Bu gazeteler haftada bir gün ya da en fazla iki günde bir yayınlanmaktadır. Başta vilayetin gazetesi olan *Selanik*, *Asır*, *Jurnal Du Selanik*, *Alapoka*, *Faros Salonikos*, *Aristoklis*, *El Avahir*, *Progre Du Salonik*, *Alitya* ve *Çocuk Bahçesi* adlarıyla yayınlanmaktaydılar. *Selanik* gazetesi zaten Türkçe yayın yapmakta olup resmî gazetedir. Türkçe yayın yapan diğer gazeteler Abdurrahman Nafiz Efendi'nin çıkardığı *Asır* Gazetesi ile Necip Necati Efendi'nin çıkarmış olduğu *Çocuk Bahçesi*⁶⁴¹ adlı gazetedir. Türkçe, Fransızca, İspanyolca, Yahudice, Rumca dillerinde yayın yapılmaktadır⁶⁴².

Selanik'te gazete çıkarmak isteyen kişiler ve gazetelere verilen cezalar hakkında birçok belge arşivde yere almaktadır. Selanik'te yayınlanan *Asır* gazetesinin bir makalesinde Sırbistan başlığı ile yazılan bir makalenin yayınlanmasına göz yuman sansür memurunun kınanması ve böyle yayınlara izin verilmemesi için daha dikkatli olunması bildirilmiştir⁶⁴³. Yine aynı gazetenin bazı yayınları mızır olarak görüldüğü için bir süre kapatılmıştır. Daha sonra yeteri kadar ara verildiği ve bir daha böyle yayın yapmamak şartıyla yeniden açılmasına karar verilmiştir⁶⁴⁴. Aynı gazetenin ziraat, çiftçiye ve memlekete faydalı yönelik yayınlar yaparken son zamanlarda siyasi yazılar yayınlamakta olduğu, 791 numaralı nüshasında Amerikan seçimleri hakkında bir makale yayınlamış olup böyle siyasi içerikli makaleler devam eder ise gazetenin sürekli kapatılacağı hususunda sahibinin uyarılması istenmiştir⁶⁴⁵.

⁶⁴⁰ SVS H. 1318 (M. 1900) s. 365.

⁶⁴¹ Selanik'te mektep çocuklarına için haftada bir kez yayınlanmakta olan "Çocuklara Rehber" adlı mecmuaya hayvan ve bitki resimleri konularak sahibi Ahmet Mithat Efendi'ye yayımı için izin verilmiş daha sonra Necip Necati Efendi sahibi olmuştur. BOA, DH.MKT. 2144/88 (7 Receb 1316-21 Kasım 1898); Selanik'te Fevziye Mektebi Lisan-ı Osmani muallimlerinden Necip Necati Efendi, Asr matbaasında basılan ilim ve fen konulu hikâyeler ve manzumeler içeren Çocuk Bahçesi adlı bir risalenin imtiyazını almak istemektedir. Matbuat idaresi daha öncede bazı kimselerin imtiyaz alarak Selanik'te yeni bir gazete yayınlama isteğine, yayınların kâfi olduğu gerekçesiyle izin vermediğini söyledikten sonra bu risalenin gazete hüviyeti taşımadığı için imtiyazına izin verilebileceği ifade edilmiştir. BOA, DH.MKT. 918/31 (20 Şevval 1322-28 Aralık 1904) yayına izin verilen haftalık basılacak Çocuk Bahçesi'nin inceleme ve muayeneye tabi tutulması hakkında. BOA, DH.MKT. 889/24 (5 Receb 1322-15 Eylül 1904)

⁶⁴² SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.239.

⁶⁴³ BOA, DH.MKT. 2235/126 (12 Rebiülahir 1317-20 Ağustos 1899)

⁶⁴⁴ BOA, DH.MKT. 2578/137 (12 Ramazan 1319-23 Aralık 1901)

⁶⁴⁵ BOA, DH.MKT. 706/38 (21 Safer 1321-11 Mayıs 1903); Selanik'te Tiyatrocu Şevki Efendi'nin idaresinde olan tiyatro kumpanyasında "Kızıl Sihirbaz" adlı bir piyesinin gösterime gireceği *Asır* adlı gazetesinde bir ilanla bildirilmiştir. Fakat Matbuat-ı Dahiliye İdaresi'nce onaylanmayan

Selanik'te 1318 yılında 14 matbaa varken⁶⁴⁶ başta vilayet matbaası olmak üzere, Ezhayim, Faraci, İsmail Hamdi, Osmanlı Asr, İstefan Yorgi, Faros, Hristo Mano, İrakilidi, Akaroti, Vasiliyadi, David, La Apoka, Salvator ve 1319 yılında açılan Hakkâk Ömer Kâmi ile beraber 15 tane matbaa vardı. Bunlar taş ve harf matbaası şeklinde idi. Türkçe, Yahudice, Fransızca, Rumca, Bulgarca, İtalyanca, İspanyolca, Almanca, İngilizce, Sırpça, Rusça gibi dillerde basım yapılmaktadır. Bu matbaaların en eskisi resmi vilayet matbaası olup 1293 yılında açılmıştır. En fazla dilde yayın basan en son açılan Hakkâk Ömer Kâmi matbaasıdır⁶⁴⁷.

Vilayette yeni bir matbaa açmak isteyenlerin araştırılması ya da yeni bir matbaanın kurulmamasına yönelik birçok belge vardır. Selanik'in Sabripaşa Caddesi'nde bir matbaa açmak isteyen Hüsnü bin Osman adında bir şahsa ruhsat verilmesi ama zararlı yayın yapıp yapmadığına dair takibinin sağlanması istenmiştir⁶⁴⁸. Selanik'teki Aynaroz Halendar Manastırı'nda Rus papazlara ait

---

eserlerin gösterilmesine izin verilemeyeceği için piyesin gösterime giremeyeceği söylenmiştir. BOA, DH.MKT. 2570/134 (22 Zilhicce 1319-1 Nisan 1902); Basın-yayınla ilgili arşivde başka örneklerde mevcuttur. Bunlardan bazıları: Selanik'te Rumca yayınlanan Farostis Salonikos gazetesinin Teşrinievvel'in 20'sinde yayınlanan yazıda Bulgar Komitesi'nin icraatlarını dile getirmesi gibi sakıncalı yazıların kaleme alınmasının kesinlikle yasak olması nedeniyle olayın bir kez daha tekrarlanması halinde inceleme yapan memurun cezalandırılacağı ve gazetenin yayın hayatına son verileceği söylemiştir. BOA, DH.MKT. 2554/63 (29 Receb 1319-11 Kasım 1901); Selanik'te yayınlanan Avanir gazetesinin izin almadan siyaset ve edebiyat ile ilgili bir ek yayınlayıp bunu zorla Musevi Mekteplerindeki öğrencilere satmaya çalışmasının engellenmesi ve böyle şeylere izin verilmemesi istenmiştir. BOA, DH.MKT. 2570/134 (13 Ramazan 1319-24 Aralık 1901); Selanik'te okul çocuklarına mahsus resimli, fen ve edebiyattan bahsedecek haftada bir kere çıkacak olan Fransızca Ekol de la Famil adıyla bir risale çıkarılmasına izin verilmiştir. BOA, İD.H.. 1362/32 (9 Zilkade 1316-21 Mart 1899); 35 senedir Selanik'te matbaacılıkla uğraşan Salvador matbaası sahibi ve Progre Du Salonik, Laverin gazetelerinin imtiyaz sahibi olan Frank Mahallesinde bulunan Moratori'ye Efendi, İtalyanca ve Rumca olarak La Verite adıyla bir yeni bir gazete çıkarmak istemektedir. Sadece Rumca çıkarmak şartıyla gazetenin çıkarılmasına müsaade edilmiştir. BOA, DH.MKT. 626/60 (27 Ramazan 1320-28 Aralık 1902); Edebi ve fenni konulardan bahseden haftada iki kez çıkarılacak olan bir kısmı Fransızca bir kısmı Musevice gazete çıkarmak isteyen La Epoca gazetesinin imtiyaz sahibi Nesim b. Sadilivi Efendi'nin vermiş olduğu arzuhal üzerine yapılan incelemeler ve nizamnameye göre öncelikte Selanik'te yeteri kadar gazete olduğu ve bir kişiye birden fazla gazete imtiyazı verilemeyeceği sebebiyle şahsın isteğinin reddedilmesine karar verilmiştir. BOA, DH.MKT. 672/1 (23 Zilhicce 1320-23 Mart 1903); *Asır* gazetesi müdürü Necib Efendi gazetenin tekrar açılması için Dahiliye Nezaretine bir telgraf göndermiştir. Matbuat Dâhiliye İdaresi bu telgrafa bir daha muzır yayınlar yapmamak şartıyla gazetenin açılmasına izin vermiştir. BOA, DH.MKT. 848/50 (19 Safer 1322-5 Mayıs 1904)

⁶⁴⁶ SVS 1318 (1900) s. 365.

⁶⁴⁷ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.522.

⁶⁴⁸ BOA, DH.MKT. 2081/75 (19 Zilkade 1314-21 Nisan 1897)

olan matbaa makinesinin ruhsatı olmadığı için nizamlara uyularak makineye el konulması istenmiştir⁶⁴⁹.

3.2.8. Selanik'te Bulunan Kurumlar

Selanik'te devlet kurumları dışında (Hükümet konağı, gümrük, karantina vs. binası) 4 hastane, 1 hapisane, 1 sanayi mektebi, 2 rüşdiyye ile 34 gayri resmi mekteb, 35 cami, 32 mescit, 23 tekke, 35 medrese, 5 kütüphane, 8 matbaa, 16 kilise, 1 metropolithane, 35 sinagog, 1 bedestan, 18 otel, 29 fabrika, 2 tiyatro⁶⁵⁰, 19 fırın, 207 kahvehane, 98 lokanta, 12 bezirhane (yağ çıkarılan yer keten yağı vs.) 23 değirmen, 10 hamam, 4 deniz hamamı (Plaj) 4 banka bulunmaktaydı⁶⁵¹.

Hasan Fehmi Paşa döneminde yapılması düşünülen ve tamamlanan bazı kurumlara bakacak olursak. Paşa, Selanik'in mevcut kışlası harap bir halde olduğu için yeni usulde bir pavyon kışlasının inşa edilmesi için şehrin ileri gelenleri ve devlet erkanından oluşan bir komisyon kurulmasını talep etmiş ve komisyonun kurulması ve inşaata başlanması istemiştir⁶⁵². Başka bir belgede Selanik Valisi Hasan Fehmi'nin Selanik'te bir Merkez Kaymakamlığı kurulması ve bunun teşkilatında mal müdürü ve tahrirat kâtibinin görev alması hakkında İstanbul'a yazmıştır⁶⁵³.

⁶⁴⁹ BOA, DH.MKT. 2100/76 (4 Rebiülahir 1316-22 Agustus 1898); Selanik Rüşumat Nezareti'nden Matbuat Dahiliyeye gönderilen yazıda Selanik bankerlerinden Saul Modyano adına gelen kopya makinesi hakkında ne yapılacağı sorulmuştur. Bu makinenin baskı makinesi olduğunun anlaşıldığı ve bu makinelerin sadece matbaacılarda bulunmasının uygun olması nedeniyle makinenin geldiği yere gönderilmesi istenmiştir. BOA, DH.MKT. 663/26 (5 Zilhicce 1320-5 Mart 1903) Selanik'te Poda Vorsano adına gelen tab makinalarının aynı gerekçe ile geldiği yere gönderilmesi söylenmiştir. BOA, DH.MKT. 650/39 (13 Zilkade 1320-11 Şubat 1903); Selanik'te Hakkak Ömer b. Mustafa Efendi Kitapçılar Sokağı'nda bir matbaa açmak için başvurmuştur. Yapılan incelemelerde şahsın namuslu ve haysiyetli biri olduğu anlaşılmış olup 2 Osmanlı lirası karşılığında kendisine matbaa ruhsatının verilmesine karar verilmiştir. BOA, DH.MKT. 713/58 (27 Safer 1321-25 Mayıs 1903); Gazete ve matbaaların devrinde miras yoluyla da izin verilmektedir. BOA, DH.MKT. 789/44 (13 Şaban 1321-4 Kasım 1903)

⁶⁵⁰ *Asır* gazetesinde yer alan haberde Eden Tiyatrosu'nda fakir Musevi çocuklar için bir tiyatro düzenlenmiş 156 lira hasılat elde edilirken 21 lira masraflar çıkarılınca fakir çocuklara 135 lira kalmıştır. *Asır* Gazetesi, 28 Mart 1904, Pazartesi, 870 numara, s. 2.

⁶⁵¹ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.231-236. Bu kurumların bir kısmını yukarıda işlemiştik. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde söz etmeye devam edeceğiz.

⁶⁵² BOA, DH.MKT. 625/71 (23 Ramazan 1320-24 Aralık 1902)

⁶⁵³ BOA, TFR.I..SL..3/215 (9 Şevval 1320-9 Ocak 1903); Selanik şehrinin büyüklüğü ve mühim bir yerde olması nedeniyle yazışmalardaki aksamaların önlenmesi amacıyla Hamidiye Camii bitişiğindeki binanın kiralanarak bir posta ve telgrafhaneye çevrilmesi hakkında. BOA, DH.MKT. 631/13 (11 Şevval 1320-11 Ocak 1903)

Hasan Fehmi Paşa padişahın cülus merasimi kutlamak için Selanik'in tüm askeri ve idari kadrosunun hükümet binasında hazır bulunduğunu, padişah için dualar edildiğini ve yukarıda bahsettiğimiz iki askeri pavyonla Selanik Topçu Kışlası'nın yakınında kendisi tarafından inşa edilen caminin açıldığını bildirmiştir⁶⁵⁴.

Ayrıca Selanik'in Langaza kazasında bulunan boş araziye 80'er arşınlık birer hane yapılması için Kıptı Cemaatinin isteğine izin verilmesi ve kurulacak olan mahallenin Yeni Mahalle olması istenmiştir⁶⁵⁵.

3.2.9. Hapishaneler

Osmanlı Dönemi'nde suçluların kapatıldıkları mekânlara zindan, mahbes ve tomruk gibi isimler veriliyordu. Suçlulara verilen cezalar ise kürek, prangaya vurma ve kalebentlik cezaları idi⁶⁵⁶. Osmanlı Devleti'nde hapis cezalarının yaygınlaşması Tanzimat devri ile olmuştur. Hapsedilen kişiler için yeni mekanlar yapılmaya başlanması için Tanzimat Meclislerinde görüşülmeye başlanmıştır. İlk hapishane örneği 1870 yılında Sultanahmet'te açılmıştır⁶⁵⁷. Bundan sonraki süreçte hapishanelerin düzenlenmesi ve sayıların artırılması ve daha yaşanır hale getirilmesi için çalışmalar yapılmıştır.

Selanik vilayetinde de hapishanelerin yeterli olmadığına dair birçok belge bulunmaktadır. Birkaç belgeye bakacak olursak Gevgili Kazası'nda kadınlar için bir hapishane olmadığı için imam ya da papazhanelerde bırakılmakta olduklarından buraya bir kadın hapishanesinin yapılması gerektiği⁶⁵⁸. Bazen de

⁶⁵⁴ Bu camii Hasan Fehmi Paşa tarafından karısı adına inşa ettirilmiştir. BOA, Y.A.HUS. 456/21 (11 Cemaziyülahır 1321-4 Eylül 1903); Razlık kazasında inşa edilen medresenin sekiz odası bitirilmiş sekiz odasının inşasına devam etmekte olup yapımı biten 8 odanın padişahın tahta çıkışının yıldönümü gününde resmi açılışının yapıldığı hakkında. BOA, DH.MKT. 833/8 (1 Muharrem 1321-3 Mart 1904); Hasan Fehmi Paşa tarafından gönderilen yazıda Ropçoz kazasında ahalinin yardımı ile yapılan karakol padişahın tahta çıkış günü açılışının yapıldığı hakkında. BOA, DH.MKT. 572/55 (1 Cemaziyülahır 1320-5 Eylül 1902)

⁶⁵⁵ BOA, DH.MKT. 492/90 (22 Muharrem 1320-1 Mayıs 1902)

⁶⁵⁶ Mücahit Özçelik, "*Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu*", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 7, S. 14, (Güz 2011), Ankara, s.18; bunlar dışında teşhir, dayak atma, para cezası, sürgün, yüzü karalama, sakal kesme, dağlama, belli organları kesme gibi cezalar da verilmekteydi. Sevcan Öztürk, XIX. Yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2014, s. 33-34

⁶⁵⁷ Özgür Yıldız, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", Gazi Akademik Bakış, C. 9, S. 17, (Kış 2015), s. 95.

⁶⁵⁸ BOA, DH.MKT. 2517/7 (15 Rebiülahır 1319-1 Ağustos 1901)

kiralama yoluna gidilmiştir. Selanik'e bağlı Karaferya kasabasında kadın hapishanesi olmadığı için 1316 (1900) senesinin Teşrinievvel'inden itibaren kiralanan hanelerin kira bedellerinin Siroz Sancağı hükümet konağı için ayrılan paradan ödenmesi istenmiştir⁶⁵⁹. Yine kadın hapishanesine başka bir örnek olarak Selanik'e bağlı Gevgili Kazası'nda kadın hapishanesi olarak kullanılan Emin Efendi'nin hanesine aylık 40 kuruş verileceği söylenmiştir⁶⁶⁰. 1320 senesinde 1165 mahkûm varken 1321 yılında mahkûm sayısı 2994 ulaşmıştır⁶⁶¹.

3.2.10. Bulaşıcı Hastalıklar

Hasan Fehmi Paşa bulaşıcı hastalıklarla mücadele hakkında İstanbul'la bazı yazışmalarda bulunduğu için ayrı bir başlık olarak ele alındı⁶⁶².

⁶⁵⁹ BOA, DH.MKT. 2471/21 (21 Zilkade 1318-12 Mart 1901)

⁶⁶⁰ BOA, DH.MKT. 2105/92 (26 Rebiülahir 1316-13 Eylül 1898) Hapishanelerin ödeneklerinin yeterli olmaması nedeniyle kadınlar için hapishane olarak uygun hanelerin kiralınması ve bedelinin ödenmesi istenmiştir. BOA, DH.MKT. 707/57 (29 Muharrem 1321-27 Nisan 1903)

⁶⁶¹ SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.114; Hasan Fehmi Paşa'nın 1903 yılında gönderdiği yazıda Selanik vilayeti ve bağlı kazalarda toplam 146 adli suçla yatan mahkûm olduğunu söylemiştir. BOA, TFR.I..SL.. 18/1740 (14 Cemaziyülahir 1321-7 Eylül 1903).

⁶⁶² Selanik'te bulunan sağlık kurumlarına bakacak olursak; 75 erkek, 25'i kadın olmak üzere 100 yataklı bir gurebâ hastanesi vardır. Bu hastane için belediye yıllık 155107 kuruş verilmektedir. 200 kuruş maaşlı 1 sıhhiye müfettişi, fakir ve düşkünlerin evinde muayeneye gidecek, 1500, 1200 ve 800 kuruş maaşlı 5 doktor, 550 kuruş maaşlı eczacı, 270 kuruş maaşlı 3 ebe ve mezbahanedeki hayvanları muayene için 300 kuruş maaşlı 1 baytar ve memur, tebhir (buharlaştırma) pülverizatör (püskürteç) makineleri için memur ve ilaçlar, aşı kalemi, serum için 143694 kuruş olmakla toplamada 298801 kuruş sağlık alanında harcanmaktadır. Bu hastahâne haricinde Fransız Katolik, İtalyan, Rumlara bağlı olmak üzere 3 hastahâne daha vardır. SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), s. 596; Selanik Askeri Hastanesi 17 Temmuz 1887 tarihinde açılmıştır. Selanik'in doğusunda dört bloktan oluşan taş bina olarak inşa edilmiştir. Fotoğraflarla Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sağlık Müesseseleri: Hastaneler, Editör: Prof. Dr. Cezmi Erarslan, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2018, s. 306. Selanik'te bir askeri hastanesi ve Hamidiyye Belediye Hastahânesi mevcuttur. Hamidiyye hastanesi 100 liraya pavyon tarzında yapılmıştır. Hastane için belediye tarafından yıllık 3500 lira ödenmektedir. SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), s.615; Selanik vilayetinin hapishanesinin hastanesinin genişletilmesi için 13 bin küsur kuruş gerektiği 5 bin kuruşa yakın inşa ve tamirat masrafının tutacağı ve bunun için keşif evrakının gönderilmesi istenmiştir. BOA, DH.MKT. 2510/92 (2 Zilhicce 1319-12 Mart 1902) belge de bu hastanenin masraflarının mal sandığı tarafından karşılanmasına karar verildiği ifade edilmiştir. BOA, DH.MKT. 2510/92 (28 Zilkade 1319-15 Temmuz 1901); bir başka belgede Selanik şehrine üç dört saat mesafede bulunan Yeniköy karyesi civarında bir dere içinde çıkan ekşi suyun böbrek ve idrar yolları hastalıklarına faydalı olduğu, ancak suyun bulunduğu yerin bataklık olması ve suyun fışkırarak çıkması nedeniyle yeterince faydalanılamamaktadır. Bu şifalı suyun Selanik Hastanesi yararına temizlenmesi istenmiştir. BOA, DH.MKT. 850/23 (25 Safer 1322-11 Mayıs 1904) Salnamelerde personel ve hastaneler hakkında doyurucu bilgiler mevcuttur. Bunun yanında arşivde rastladığımız bazı belgeleri de burada zikredeceğiz. Selanik'te bulunan Musevi cemaatine ücretsiz ilaç veren bir eczanenin ilaçlarının gümrük vergisinden muaf tutulması istenmiştir. Bu yazışma belgelere şöyle yansımıştır. Sadece Musevi cemaatinin fakirlerine ilaç sağlamak amacıyla Farigi Meydanında açılan eczanenin bir yıl içinde ilaç olarak 700 Osmanlı lirası harcanmaktadır. Bu eczanenin gümrük vergisinden muaf tutulması istenmiştir. BOA, DH.MKT. 725/4 (19 Rebiülevvel 1321-15 Haziran 1903); cevaben bu Musevi eczanenin tıbbi

Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede bakacak olursak Selanik'te aşı öteden beri belediye doktorları tarafından yapıldığı merkeze bağlı yerlerde bu işlerle meşgul kişilerin görevli olduğu ve bu nedenle Selanik'e aşı memurunun gönderilmesine ihtiyaç olmadığı merkeze bildirilmiştir⁶⁶³. Başka bir belgede Selanik başta olmak üzere Gevgili, Kavala ve Sarı Şa'ban kazaları ile Siroz sancağında çiçek hastalığı ortaya çıkmış olup tedavi ve tedbirlerin yerine getirilmesi sonucu çiçek hastalığının bölgede son bulduğu bildirilmiştir⁶⁶⁴.

3.2.11. Selanik'te Yaşanan Depremler

Hasan Fehmi Paşa'nın valiliği sırasında Selanik'te birkaç tane deprem meydana gelmiştir.

Özellikle İstanbul 1509, 1690, 1894 yıllarında şiddetli depremlere tanık olmuştur⁶⁶⁵. Selanik'te de çok şiddetli depremler meydana gelmiştir. Biz ise Hasan Fehmi Paşa'nın döneminde meydana gelen şiddetli depremlerin Osmanlı belgelerine yansımalarını ele alacağız. Belgeleri incelediğimizde öncelikle Osmanlı Devleti deprem sırasında yaralanan ve ölenler ile hasar gören binaların tespitini istemiş. Sonrasında ise evsiz kalanların ve yıkılan binaların yeniden yapılması için yardım toplayıp yeniden imar çalışması başlatmaya çalışmıştır.

Hasan Fehmi Paşa imzalı telgrafta, Selanik'te iki defa şiddetli deprem olduğu Siroz'da hafif sallantıların olduğu ve hala Selanik'te sallantıların devam ettiğini söylemiştir. Deprem sırasında duvarlar ve bacalar yıkılmış İdadi Mektebinin de ilk sarsıntıda hasar gördüğünü İstanbul'a iletmiştir⁶⁶⁶.

Diğer bir deprem Langaza'da meydana gelmiştir. 30 evin yıkıldığı, 120 hanenin tamire ihtiyacı olduğu 105 hanenin bacaları, 9 hanenin duvarları yıkıldığı ve bir camin minaresinin çatlayarak 5,5 metrelik bir çukurun olduğu ve sallantıların devam ettiği söylenmekteydi. Depremin Razlık ve Selanik'te de hissedildiği,

---

malzemelerinden gümrük vergisinden muaf tutmak diğer eczaneler için su-i misal olacağı için bu eczanede gümrükten muaf tutulamaz kararı çıkmıştır. BOA, DH.MKT. 860/61 (27 Rebiülevvel 1322-11 Haziran 1904)

⁶⁶³ BOA, DH.MKT. 661/37 (4 Zilhicce 1320-4 Mart 1903)

⁶⁶⁴ BOA, DH.MKT. 710/31 (13 Safer 1321-19 Mayıs 1903)

⁶⁶⁵ Hamiyet Sezer, 1894 "İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme", <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/782610> (ET: 9.07.2020)

⁶⁶⁶ BOA, DH.MKT. 535/86 (30 Rebiülevvel 1320-7 Temmuz 1902)

yeniden imar çalışmaları ve inceleme için bölgeye memur gönderileceği söylenmiştir⁶⁶⁷.

Selanik'te meydana gelen başka bir depremde Selanik Telgraf ve Posta binası kullanılamayacak durumda olduğu için yeni bir bina inşa edilene kadar uygun bir yer bulunarak senelik 30 bin kuruşla kiralanması istenmiştir⁶⁶⁸.

Selanik gazetesinde yer alan haberde 10 günden beri Tikveş kazasında ara ara depremlerin sürdüğü, 13 Nisan saat 7'de çok şiddetli bir deprem olmuşsa da herhangi bir hasar olmadığı söylenmiştir⁶⁶⁹.

Sadrazam tarafından imzalı yazıda Kosova, Manastır ve Selanik'te meydana gelen depremde evleri zarar görenler için çadır kurulması ormanlardan ağaç kesilerek barakaları inşa edilmesi, tamire ihtiyaç duyulan binaların tamiri için keşif yapılmaya başlanmasını istemiştir. Siroz Mutasarrıfı'ndan 24 Mart 1320 (6 Nisan 1904)'de gelen telgrafta sabaha kadar 6 kez hafif şiddette deprem meydana geldiği fakat herhangi bir hasar meydana gelmediği söylenmiştir. Depremde zarar görenler için şehremaneti tarafından yardım komisyonu kurulduğu ve Selanik için 15 bin kuruş yardım Osmanlı Bankası vasıtasıyla gönderileceği söylenmiştir⁶⁷⁰.

Cuma-i Bala'da olan depremde hükümet konağı harap olmuştur. Hükümet konağının tamiri için 15 bin kûsur kuruş ayrılmış ancak bölgenin başka ihtiyaçlarına para harcanınca tamirat için 9372 kuruş ihtiyaç vardır bunun temin edilmesi istenmiştir⁶⁷¹.

⁶⁶⁷ BOA, DH.MKT. 542/31 (9 Rebiülahir 1320-16 Temmuz 1902)

⁶⁶⁸ BOA, DH.MKT. 567/60 (21 Cemaziyülevvel 1320-26 Ağustos 1902); pazartesi günü Kosova, Manastır ve Selanik'te meydana gelen deprem sonrası yaralanan ve ölenlerin sayısı ve yıkılan binalar hakkında bilgi verilmesi ve biran evvel bölgeye yardım gönderilmesi hakkında. BOA, DH.MKT. 838/15 (18 Muharrem 1322-4 Nisan 1904)

⁶⁶⁹ Selanik Gazetesi, 3 Mayıs 1903, Pazartesi, 1253 numara, s. 3.

⁶⁷⁰ BOA, DH.MKT. 838/47 (19 Muharrem 1322-5 Nisan 1904); depremde evleri hasar gören ve yıkılanların bir kısmı barakalarda kalmakta oldukları bunların biran evvel ev sahibi yapılması gerektiği hakkında. BOA, DH.MKT. 2603/96 (23 Muharrem 1322-9 Nisan 1904)

⁶⁷¹ BOA, DH.MKT. 865/84 (4 Cemaziyülevvel 1322-17 Temmuz 1904); Razlık'ta bir haftadır şiddetli depremler olduğu, temmuzun yedisinden beri meydana gelen depremlerde binalarda hasarlar gerçekleşirken halkta telaşa sebep olduğu. Cuma-i Bala'da dahi aynı zamanda şiddetli depremler meydana gelmekte olduğu bildirilmiştir. BOA, DH.MKT. 876/49 (23 Cemaziyülevvel 1322-5 Ağustos 1904)

4. BÖLÜM

HASAN FEHMİ PAŞA'NIN MISIR GÖREVİ (1884-1885)

4.1.1 Osmanlı Yönetiminde Mısır

Mısır, Afrika'nın kuzeydoğusunda yer alır. Süveyş Kanalı'nın yapımı sonrası Asya'dan ayrılmıştır. Ümit Burnu bulunana kadar Mısır; Asya ve Avrupa'nın önemli bir ticaret bölgesidir⁶⁷². Mısır'ı önemli hale getiren Nil nehri olmuştur⁶⁷³. Herodot; Mısır, Nil'in bir armağanıdır demiştir⁶⁷⁴.

⁶⁷² Emine Altunay Şam, *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Takip Ettiği Politika*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2001, s. 11; Mısır'ın adı çivi yazılı tabletlerde Misri, Musri, Musur geçerken İbranice belgelerde Misrayim şeklinde geçer. Mısır adının Proto-Semitik masôr (sur, kale) kelimesinden, bugün Batı dillerinde kullanılan Egypt'in de (Grekçe: Aigyptos, Latince: Aegyptus) başşehir Memfis'in eski Mısır dilindeki ilk adı olan Hakuptah/Hikuptah'tan geldiği sanılmaktadır. Mısırlılar ise ülkelerine verimli arazisine işaretle Kemet (kara toprak), Tawy ("iki ülke": Aşağı ve Yukarı Mısır) ve To -Meri (anlamı bilinmiyor) diyorlardı Hilal Görgün, "Mısır; Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar", İ.A, TDV, Ankara 2004, C. XXIX, s.555; Mısır'a eski Yunanlılar Aigyptos, Mısırlılar ise Doşrit (Kızıl toprak) karşıt olarak da Kemit (Kara toprak) demişlerdir. Sami dilinde ise Mazor, Mizraim (İbranice) Musri (müstahkem) denilmiştir. Akdeniz ve Kızıldeniz arasında kavşak olan Mısır, Nil Nehrinin zengin alüvyonlarına sahip bir ülkedir. Meydan Larousse, "Mısır", Büyük Lügat ve Ansiklopedi, C. 8, İstanbul Tarih yok, s. 721; İslam döneminde ise Egypt ismi Kibt diye kısaltılarak bölgede yaşayan halk için kullanılmıştır. Besim Darkot, "Mısır" İ.A, MEB Basımevi, İstanbul 1971 c.XI, s. 217.

⁶⁷³ Nil Nehri'nin başlangıç noktası Victoria Gölü olup uzunluğu 6390 km dir. Mısırlılar, Nil'in taşkınları ve çekilmelerine göre yaşamlarını düzenlemişlerdir. Taşkınları hesaplamak için aletler geliştirmişlerdir. Sophie Desplancques, *Antik Mısır*, çev: İsmail Yerguz, Ankara 2006, s. 14; Nil'i besleyen sular Etiyopya Dağlarındaki yaz yağışlarından gelmekteydi. Bu sel zamanlarına Akhet ve sel sularının çekilip toprağın ekilebilir hale geldiği dönem ise Peret denirken hasat zamanına da Şhemu denmiştir. Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma (Antik Akdeniz Uygarlıkları)*, çev: Suat Kemal Angı, 1. basım, Ankara 2003, s. 24-25; Mısır'ın iklimi önceleri Ekvator Afrika'sı gibi nemli, sıcak ve yağmurlu iken zamanla kuru çöl iklime dönüşmüştür. Fakat bölgeye yerleşimi artıran ve iklimi olumlu yönde etkileyen Nil Nehri zaman zaman taşkınları ile bölgeyi bereketli topraklara dönüştürmüş çekilen denizin yerini alarak verimli bir deltaya çevirmiştir. Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, çev: Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul 2004, s. 9.

⁶⁷⁴ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1990, s. 107.

Mısır verimli topraklara sahip olması sebebiyle birçok medeniyet tarafından işgale uğramıştır⁶⁷⁵. Mısır Müslümanlar tarafından Amr b. al-Aş⁶⁷⁶ tarafından fethedilmiş, Halife Ömer döneminde bu fethin alanı daha da genişlemiştir. Mısır bu dönem de valiler aracılığıyla yönetilmiştir⁶⁷⁷. Emevî Devleti'nin kuruluşuyla 684 yılında Mısır'a hâkim olmaya başlamışlardır. Emevîlerden sonra Mısır'da Abbasi Dönemi 750 yılında başlamıştır. Abbasiler Döneminde Mısır'a ilk kez Türk vali gönderilmiştir. Mısır'da ilk Türk devletleri, 868'de Tolunoğulları Devleti kurulmuş arkasından İhşidîler Devleti kurulmuştur. İhşidîlerden sonra Mısır, Fatımiler hâkimiyetine girmiştir⁶⁷⁸. Fatımiler, Haçlılara mücadele etmeleri sonucu epey yıpranmışlar ve sonrasında da Selahaddin Eyyubi tarafından yıkılmışlardır. Böylece 1171 yılında Mısır Eyyubilerin kontrolüne girmiştir⁶⁷⁹. Eyyubilerden sonra ise 1250 yılında Mısır'ın hâkimiyeti Memluklere geçmiştir. Memlukler ise halife olarak Abbasileri tanımışlardır⁶⁸⁰. Memluklüler, Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine girişine kadar haçlılara ve Moğollara karşı büyük mücadele vererek İslam dünyasında büyük nüfuza sahip olmuşlardır.

⁶⁷⁵ Mısır'ın bilinen en eski dönemi M.Ö 2700-2160 yılları arasında Eski Krallık olarak tanımlanan dönemdir. Hanedanlık Dönemi olarak da bilinir Asurluların işgaline kadar yaklaşık XXV Hanedanlık dönemi olmuştur. Daha fazla bilgi için Bkz: Jean Vercoutter, *Eski Mısır*, çev: Emine Çaykara, 5. baskı, İstanbul 2013, s.57-115; Bu dönemden günümüze Mısır piramitleri kalmıştır. Eski Krallık Devri firavunları döneminde, Sina Yarımadası ve Nübe'nin güney kesiminde tampon bölgeler ve kendi denetimlerinde ticaret yolları yaptırıldılar. Mısır gemileri Kızıldeniz, Somali ve Doğu Akdeniz Sahillerine ticari seferlerde yapmışlardır. Yine bu dönemde kanal açma girişimlerinin olduğuna dair işaretler vardır. Görgün, Mısır, s. 555; Hanedanlıklar Dönemi sonuna doğru Asurlular, M.Ö 671-525 yılları arasında Mısır'da üstünlük kurmuşlardır. Vercoutter, Eski Mısır, s. 57-115; Asurlulardan sonra bölgeye Persler hâkim olmaya başlamıştır. Perslerin ilk hâkimiyet dönemi M.Ö. 525-405 iken ikinci hâkimiyet dönemi M.Ö. 405-333 yılına kadar sürmüştür. Mısır'da Perslerin hâkimiyetine M.Ö 333 yılında Büyük İskender, Issos'da Darius'u mağlup ederek son vermiştir. Afet İnan, Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti, 2. baskı, Ankara 1987 s. 161-162; Sezar Antonius ve Augustus bizzat Mısır'a gelerek Kraliçe Kleopatra'nın saltanatına son vererek Mısır'ı Roma'ya bağlamıştır. Romalılar Döneminde bölge tahıl ambarı olarak görülmüş ve Roma buradan beslenirken Konstantinopolis'in kuruluşu ile artık Mısır'ın mahsulleri buraya akmaya başlamıştır. Freeman, Mısır, Yunan ve Roma s. 25; Romanın ikiye ayrılması ile birlikte Mısır Bizans hâkimiyetine geçmiştir. Bizans Dönemi resmi dil Grekçe idi. Halk kendi arasında Kıptice konuşuyordu. Mısır, verimli toprakları nedeniyle Bizans Devleti'nin en zengin eyaleti durumundaydı. İstanbul'dan sonra önemli bir limandı. İpek Yolu ticareti Mısır üzerinden yapılmaktaydı. Müslümanlar 642 yılında Mısır'ı fethetmeye başlamışlardır. Müslümanların gelişi ile birlikte Bizans bölgeden çekilmiştir. Casim Avcı, "Mısır: Bizans Dönemi" İ.A, TDV, Ankara 2004, C. XXIX, s. 558.

⁶⁷⁶ C.H. Becker, "Mısır: Fetihden Osmanlı Devrine Kadar" İ.A, İstanbul 1971 C. XI, s. 218-219.

⁶⁷⁷ Cengiz Tomar, "Mısır: Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar" İ.A, TDV, Ankara 2004, C. XXIX, s.559.

⁶⁷⁸ Cengiz Tomar, "Mısır" s. 560.

⁶⁷⁹ Cengiz Tomar, "Mısır" s. 561.

⁶⁸⁰ Ali Aktan, "Mısır'da Abbasi Halifeleri", C. LV, S. 214, Ankara 1991 s. 647.

Ümit Burnu'nun bulunmasıyla Mısır'ın önemi azalmıştır. Osmanlı Devleti'nin Mısır harekâtı bu döneme rast gelmiştir. Portekizlerin Hint Okyanus'taki faaliyetleri ve Mısır'ı tehdit etmeye başlamaları, burada bulunan Memluklerin zayıf olması, kutsal yerler olan Mekke ve Medine'yi korumak gibi sebeplerle Yavuz Sultan Selim Mısır'a karşı askeri bir harekete geçmiştir⁶⁸¹. Yavuz Sultan Selim, Mercidabık Savaşı'nda Kölemen Hükümdar Kansuh Gavri'yi yenmiş böylece Suriye şehirlerine hâkim olmuştur⁶⁸². Sultan Selim, Suriye'den Mısır'a harekete geçtikten sonra Tumanbay'a Osmanlı tabiiyetini kabul ederse hükümdarlığının devam edeceğini söyleyen elçiler göndermiştir. Fakat elçilerin idam edilmesi üzerine savaş kaçınılmaz hale gelmiştir⁶⁸³. Ridaniye Savaşı ile de Kölemen tahtına yeni geçmiş olan Tumanbay'ı yenmiş ve böylece Mısır Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçmiştir⁶⁸⁴.

Sultan Selim, eski rejimin önde gelenlerinden biri olan Canberdi al-Gazali'yi Şam valisi olarak atamıştır. Mısır'dan ayrılmadan evvel Rumeli Kazaskeri Zeyrekzade Rükneddin Efendi'yi Mısır kadısı, Dizdar Mehmed Çelebi'yi de Mısır defterdarı olarak tayin etmiştir⁶⁸⁵. Mısır valisi olarak da Memluklerin "Melik el-umera" unvanıyla Halep'in eski valisi olan Hayır Bey'i yapmıştır⁶⁸⁶. Hayır Bey'in ölümü sonrası Kölemen Ayaklanma kısa sürede bastırılan ayaklanma sonrası Mısır'da geçiş dönemi sona ermiş ve yeni kanunname hazırlanmıştır. Bu kanunname ile Mısır salyaneli⁶⁸⁷ eyalete dönüşmüştür⁶⁸⁸. Mısır vergisi, Mekke ve Medine'ye gönderilen para, erzak ve hediye çıkarıldıktan sonra İstanbul'a gönderilirdi⁶⁸⁹. Hayır Bey'in ölümünden sonra Mısır'a doğrudan merkezden tayin edilen ilk

⁶⁸¹ Ramazan Ata, *Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839-1841 Arası Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Düvel-i Muazzama 1839-1841*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011, s. 13.

⁶⁸² J. H. Kramers, "Mısır: Osmanlılar Devri (XVI-XIX Asırlar), İ.A, İstanbul 1971 c.XI, s. 242-243

⁶⁸³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II, İstanbul 1972, s. 31.

⁶⁸⁴ Kramers, "Mısır", s. 242-243.

⁶⁸⁵ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır: Osmanlı Dönemi" İ.A, TDV, Ankara 2004, C. XXIX, s.563.

⁶⁸⁶ Özge Özkoç, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı; Mısır Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, s. 27.

⁶⁸⁷ Osmanlı mali teşkilatında bazı görevlilere yıllık yapılan ödemeler ve taşra teşkilâtında gelirleri yıllık olarak hazineye aktarılan eyaletler hakkında kullanılan terim. İdris Bostan, "Salyane" <https://islamansiklopedisi.org.tr/salyane> (ET: 12.02.2019)

⁶⁸⁸ Özkoç, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısır*, s. 28.

⁶⁸⁹ Sinan Yazıcı, *19. Yüzyılda Mısır'da Devlet İnşası*, Ankara, 2016, s. 124

Osmanlı Beylerbeyi Mustafa Paşa'dır. Mustafa Paşa selefinin idari teşkilatında değişiklikler yapmış, bu değişiklikler yukarıda söylendiği gibi bazı ayaklanmalara neden olmuştur. Bunun üzerine Veziriazam Makbul İbrahim Paşa tarafından görevlendirilmiş olan İbrahim Paşa Mısır idaresinde bazı düzenlemeler yapmıştır⁶⁹⁰. Mısır'ın eski kanunlarına dayanarak yeni bir kanunname hazırlatıp uygulamaya koymuş ve zamanla Mısır, merkezin genel nizamı ve protokollerine, padişahın ferman ve hükümlerine uyan bir eyalet haline gelmiştir⁶⁹¹. Bu kanunname Mehmet Ali Paşa dönemine kadar devam etmiştir.

Mehmet Ali Paşa dönemi Fransa'nın Mısır'ı işgali ile başlamaktadır. Fransız İhtilali sonrası İngiltere ve Fransa arasındaki Avrupa mücadelesi daha fazla sertleşmeye başlamıştır. Fransa, İngiltere Devleti'nin Hindistan sömürgelerine ulaşımını engellemek için Mısır'ı işgal etmeye karar vermişti. Aslında bu işgal, Mısır ile sınırlı kalmadan Suriye ve Kızıldeniz'i de kontrolü altına almak istiyordu. Fransa Devleti giriştiği işgal çalışmasını gizli tutmuş, Osmanlı Devleti de Kanuni Sultan Süleyman'dan beri devam eden dostluktan dolayı Fransa'dan böyle bir hareket beklemiyordu⁶⁹².

Fransız donanması, 19 Mayıs 1798'de Fransa'dan hareket ederek önce Malta'yı işgale etmiş, temmuzun ilk günlerinde de İskenderiye'ye asker çıkarmıştır⁶⁹³. Napolyon'un Mısır'ı işgali sırasındaki Mısır halkına okuduğu bildiri:

Mısır halkı! Sizlere, buraya sizin dininizi yok etmek için geldiğimi söyleyecekler, inanmayın. Haklarınızı gasp edenleri cezalandırmak için buradayım... Allah'a Memlûklerden daha çok inanıyorum, O'nun Peygamberine ve Kurani'na saygı duyuyorum... Tanrı'nın nezdinde zekâ ve erdem açısından bütün insanlar eşittir. Fakat Memlûkler zekâ

⁶⁹⁰ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır: Osmanlı Dönemi" s. 563.

⁶⁹¹ Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Mısır: Osmanlı Dönemi" s. 563.

⁶⁹² Naci Çakın, Nafiz Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, C. III, V. Kısım (1793-1908) Ankara 1978, s.397-398.

⁶⁹³ Altunay Şam, Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali, s. 14-15.

*ve erdeme sahip olmadıkları gibi Mısır'ı yönetme hakkına da sahip değiller... Tanrı Memlûkleri kahretsin, Mısır halkını mutlu etsin*⁶⁹⁴.

Napolyon, işgale tepkileri azaltmak için kendisinin Müslüman olduğunu iddia etmiş hatta daha ileri giderek tüm Fransa'nın Müslüman olduğunu söylemiştir⁶⁹⁵. Napolyon, yanında elli kadar bilim adamı ve âlimle gelmiş⁶⁹⁶, çünkü Mısır'ı işgalini geçici olarak düşünmemekte idi. Mısır'da bulunduğu sürede iki tane gazete, bir tiyatro, kütüphane ve matbaa açmıştır. Mehmet Ali Paşa, Fransız kuvvetleri çekildikten sonra açılan matbaa ve gazetelerin devamlılığını sağlamıştır⁶⁹⁷.

Napolyon 400 gemi ve 35.000 asker ile İskenderiye civarına asker çıkarmış, kendisini Kölemen beylerden Murad ve İbrahim Beyler karşılamıştır. Fransız kuvvetlerine dayanamayarak bunlar geri çekilmişler ve işgal başlamıştır⁶⁹⁸. Mısır kuvvetlerinin yenilgisiyle üç yıl süren işgal dönemi başlamıştır. Fransızların işgal harekâtına karşı İngiltere Devleti Mısır'a bir donanma göndermiş ve İngiliz donanması Fransız donanmasını Ebukır Deniz Savaşı'nda mağlup etmiş böyle Napolyon donanmasız kalmıştır⁶⁹⁹. Osmanlı Devleti, Fransa'ya 2 Eylül 1798 tarihinde savaş ilan etmiştir. İngiltere ile Fransa'ya karşı ittifak yapmıştır⁷⁰⁰. 1799 yılında Akka'da Cezzar Ahmed Paşa'ya yenilen Napolyon, Mısır'da başka bir şey yapamayacağını görünce Ağustos 1799'da Fransa'ya geri dönmüştür⁷⁰¹. Yerine Kleber'i bırakmış ve kendisine yazmış olduğu mektupta Mısır'ın Fransa için ne kadar önemli olduğu ifade ettikten sonra zorunlu kalırsa Osmanlı Devleti ile anlaşma yaparak boşaltabileceğini söylemiştir⁷⁰². Geriye kalan Fransız kuvvetleri de Osmanlı-İngiliz ittifakına dayanamayarak Ağustos 1801'de Mısır'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Fransız kuvvetlerinin çekilmesiyle bir süre Mısır'da otorite

⁶⁹⁴ Özkoç, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısır: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe*, s. 52.

⁶⁹⁵ Altunay Şam, Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali, s. 14-15.

⁶⁹⁶ Sayyid Marsot, Afaf Lutfi, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010, s. 50.

⁶⁹⁷ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, I. Kısım, TTK, Ankara 1945, s.21

⁶⁹⁸ J. H. Kramers, "Mısır: Osmanlılar Devri", s. 247.

⁶⁹⁹ Çakın, Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 404.

⁷⁰⁰ Çakın, Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 405.

⁷⁰¹ Hilal Görgün, "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", İ.A, TDV, Ankara, 2004, C. XXIX, s. 569.

⁷⁰² Çakın, Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 408.

boşluğu olmuştur⁷⁰³. Mehmet Ali Paşa, Fransızların çekilmesinden sonra bölgeye gönderilen Hüsrev, Tahir, Ali ve Hurşit Paşaları safa dışı bırakarak idareyi eline almıştır⁷⁰⁴.

Mehmet Ali Paşa, Kavala⁷⁰⁵'da doğmuştur. Babası İbrahim Ağa'dır. Babası öldükten sonra Mehmet Ali Paşa amcası Tosun Ağa'nın himayesine girmiştir. Mehmet Ali Paşa, Kavala'da ticaretle meşgul iken Leon isminde bir tüccarın yanında çalışmaya başlamıştır. Leon'un, Mehmet Ali Paşa üzerinde derin izler bıraktığı görünmektedir. Fransa'ya ve Fransızlara yakınlığı bu dönemde başlamıştır. Mehmet Ali Paşa 18 yaşında askeri hizmete girmiştir⁷⁰⁶. Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın Vehhabileri⁷⁰⁷ ortadan kaldırması şartıyla valiliğini tanımışlardır. Vehhabiler, Mekke ve Medine'yi işgal etmiş, hac yolunu kapatmışlardır⁷⁰⁸. Osmanlı Devleti buraya asker gönderemediği için Bağdat ve Şam valilerini Vehhabiler için görevlendirdiyse de bir netice elde edememiş, bu sebeple Mehmed Ali Paşa görevlendirmiştir⁷⁰⁹. Paşa 1811 yılında Vehhabilere karşı harekete başlamış ve bu harekât 1817 yılına kadar aralıklarla devam etmiştir⁷¹⁰. Böylece Mehmet Ali Paşa Mısır valisi olarak atanmıştır.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da kısa sürede iktisadi alanda büyük ilerlemeler gerçekleştirerek yıllık vergiyi artırmıştır. İlk askeri başarısını 1807 yılında

⁷⁰³ Hilal Görgün, "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", s. 569.

⁷⁰⁴ Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı*, s.24-25.

⁷⁰⁵ Kavala, Yunanistan'ın Doğu Makedonya ve Trakya bölgesinde aynı adı taşıyan ilin merkezi olan sahil kentinin adıdır. Osmanlı Devleti Döneminde Balkanlar'ın en önemli merkezlerinden biri olmuştur. <https://www.turkcebilgi.com/kavala> (ET: 14.02.2019)

⁷⁰⁶ Daha fazla bilgi için Bkz: Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı*, s.21-22

⁷⁰⁷ Adını hareketin dinî yönünün temellerini atan Muhammed b. Abdülvehhâb'tan (ö. 1206/1792) alan dinî-siyasî akım. Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhabilik" <https://islamansiklopedisi.org.tr/vehhabilik> (ET: 14.02.2019); Muhammed b. Abdilvehhâb kendisinin ortaya koyduğu inanç sisteminde asıl olana yani Kur'an ve Peygamber sünnetine dönüşün gerçekleşmesi gerektiğini savunuyordu. Daha fazla bilgi Bkz: Selda Güner, "Osmanlı Söyleminde Birinci Vehhâbî-Suûdî Hareketi (1744/45-1819)", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 17, 2012, s. 84.

⁷⁰⁸ Osmanlı Devleti, Vehhabilere karşı Mehmet Ali Paşa'yı görevlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin amacı eğer Mehmet Ali Paşa yenilirse ondan kurtulmuş olacak Vehhabiler yenilirse de Padişah dinsel-siyasal bir sorundan kurtulmuş olacaktı. Vahabi harekâtı son bulmamış ilerde Vahabi Krallığı kurulmuştur. Sayyid Marsot, Lutfi, *Mısır Tarihi* s. 56.

⁷⁰⁹ İbrahim Muhammed Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri 1863-1882*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1993, s. 4-5.

⁷¹⁰ Çakın, Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, s. 551-552.

İskenderiye'yi işgal eden İngilizlere karşı kazanmış, 1811 yılında da Memluklerin son kalıntılarını ortadan kaldırarak Mısır'a tamamen hâkim olmuştur⁷¹¹.

Mehmed Ali Paşa, Mısır'da birçok reform yaparak üretimi artırmıştır. Suriye ve Filistin'e sahip olmak istemesi Osmanlı Devleti ile 1832 ve 1839 yıllarında savaşa neden olmuştur. 1833 yılında Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'ya karşı savaşları kaybetmesi nedeniyle Ruslar ile Hünkâr İskeleyi antlaşması yapmak zorunda kalmıştır⁷¹². Hünkâr İskeleyi antlaşmasıyla Rusları yanına alan Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa ile Kütahya Antlaşması'nı imzalamışlardır. Bu antlaşmayla Mehmet Ali ve İbrahim Paşa'ların memuriyetleri tasdik edilirken Kudüs, Akka, Şam, Trablus-Şam ve Haleb'in valiliği kendilerine verilmiştir⁷¹³.

Kütahya Antlaşması hem II. Mahmut'u hem de Mehmet Ali Paşa'yı memnun etmemiştir. Bu sebeple tekrar savaş çıkmış ve II. Mahmut savaşın sonunu göremeden vefat etmiştir. Her ne kadar yapılan savaşları Mehmet Ali Paşa kazansa da İngilizlerin Osmanlı Devleti'nin yanında olması nedeniyle emellerinden vaz geçmek zorunda kalmıştır. İngilizler daha önce olduğu gibi Osmanlıları Rusya'nın kucağına atmak istememişler bu sebeple olaylara hemen müdahale etmişlerdir. 24 Mayıs 1841 tarihli fermanla Mehmet Ali Paşa'dan sonra gelenlere Mısır ve Sudan'ın egemenliği verilirken Filistin ise Paşa'nın hayatı boyunca Mısır'a bağlı olacaktı. Bundan sonraki süreçte Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler yürütmüştür⁷¹⁴. Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa, Avrupa'yı anlamışlar, kendilerine örnek olarak Fransa'yı seçmişler ve Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele ederek Avrupa usulü bir devlet kurmuşlardır⁷¹⁵.

Mehmet Ali Paşa'dan sonra I. Abbas Hilmi Paşa Mısır valisi olmuştur. I. Abbas, Mehmet Ali Paşa'nın Avrupalılaştırma politikalarından uzak durmuş yerli unsurlara yanaşmıştır. I. Abbas Hilmi Paşa'dan sonra Said Paşa vali olmuştur. 1859 yılında

⁷¹¹ Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı*, s.24-25.

⁷¹² Hünkâr İskeleyi Antlaşması 8 Temmuz 1833 tarihinde yapılmıştır. Biri gizli, 7 maddeden oluşmuştur. Bu antlaşma Avrupalı devletler arasında büyük bir infiale neden olmuştur. Özellikle İngiltere Devleti, Osmanlı Devleti'ni Rusya'dan ayırmak için bir siyaset izlemeye başlamıştır. Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı*, s.24-25.

⁷¹³ Daha fazla bilgi için Bkz: Khaled Fahmy, *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, çev: Deniz Zarakolu, İstanbul 2010, s. 67-74; Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı*, s.24-25.

⁷¹⁴ Görgün, "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", s. 569.

⁷¹⁵ Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, Vol. I, New York 1916, s. 16-19.

Süveyş Kanalı'nın yapımına başlanmıştır. Akdeniz ve Kızıldeniz'e bir kanal açarak birleştirme fikri oldukça eski bir fikirdir. Firavunlar, Romalılar, Araplar, Abbasiler, Türkler ve Fransızlar böyle bir kanal yapmayı düşünmüşlerdir. Osmanlı Döneminde ilk kanal açma fikri Sokullu Mehmet Paşa tarafından düşünülmüş ise de uygulamaya sokulamamıştır. Napolyon, Mısır'ı işgali sırasında buraya bir kanal açılması için bölgeyi incelemesi amacıyla bir mühendis bile görevlendirmiştir⁷¹⁶. Said Paşa, Süveyş Kanalı'nın yapımı için Ferdinand de Lesseps⁷¹⁷'e 1854⁷¹⁸ ve 1856⁷¹⁹ yıllarında bazı imtiyazlar vermiştir⁷²⁰. Süveyş Kanalı'nın masrafları Lesseps tarafından hesaplanmış ve Osmanlı Devleti ile İngiltere'yi ikna etmek için epey bir uğraşmıştır⁷²¹. Said Paşa, Avrupa bankalarından büyük miktarda faizle para almaya başlamıştır.

⁷¹⁶ Mustafa Atmaca, *Süveyş Kanalı'nın Stratejik Önemi ve Mısır Ekonomisine Katkısı*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu İktisadi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008, s. 27-28; III. Murat Döneminde yazılan bir coğrafya kitabında Avrupalı devletlerin Amerika, Hindistan ve İran Körfezi'ne yerleşmelerinin İslam devletlerine ve ticaretine zarar vereceği ve bu sebeple Süveyş üzerine bir kanal yapılmasının doğru olacağı ifade edilmiştir. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, Ankara 1984, s. 27-28.

⁷¹⁷ Ferdinand de Lesseps, Fransız diplomat ve mühendistir. 1833-1838 yılları arasında Kahire büyükelçiliği yapmış olup Süveyş Kanalı'nın yapımını başlatan kişidir. <https://www.biyografi.info/kisi/ferdinand-de-lesseps>, Ferdinand de Lesseps, (ET: 26.02.2019)

⁷¹⁸ Bir kumpanya kurulacak ve şirketin müdürü Mısır hükümeti tarafından seçilecek, imtiyaz kanal açılmasından sonra 99 yıl süre ile geçerli olacak, kanal için gerekli arazi bedava şirkete verilecek, elde edilecek karın %15'i Mısır idaresine %75'i hissedarlara ve %10'u şirket kurucularına dağıtılacak, kanaldan geçen tüm devletler aynı ücreti ödeyecek, şirket tarafından kanala bağlanacak her tatlı su ve sulanabilir arazi imtiyaz süresince vergisiz şirkete verilecek, kanalın giriş ve çıkışlarına iki liman yapılacaktır. Osmanlı Devleti'nin izni ile yürürlüğe girecekti. Tuba Çınar, *Süveyş Kanalı'nın Açılması ve Osmanlı Dış Politikasındaki Önemi 1869-1882*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 2008, s.76-78.

⁷¹⁹ Kanal tarafsız olacak, kanal civarına asker çıkarılmayacak, kanalda tüm devletler ekonomik olarak eşit olacak, kanal barış ve savaş dönemlerinde ticaret gemilerine açık olacak, kanal geçişleri için hiçbir devlete üstünlük sağlanmayacaktır. Çınar, *Süveyş Kanalı'nın Açılması*, s.79-81.

⁷²⁰ Süveyş Kanalı yapımı için bir kumpanya eliyle yapılmak istense de Mısır hükümeti tarafından da epey bir para harcanmıştır. Kimi kaynaklara göre hükümetin harcamış olduğu para 1 milyon sterlin iken kimi kaynaklar 2 milyon sterlin denmektedir. Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı: Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011, s. 193.

⁷²¹ Lesseps işe girişmiş ve hesaplamalarına göre 200 milyon frank masrafla işin biteceğini hesaplamıştır. Said Paşa ile 99 yıllığına kanalın imtiyazını almak için anlaşmıştır. Fakat anlaşmanın yürürlüğe girmesi için Babialî'nin izninin alınması gerekmekteydi. İngilizler buna şiddetle karşı çıkınca Lesseps İngiltere'ye gitmiş ve 400.000 hisseli, 200 milyon sermayeli Süveyş Kanalı Şirketi kurmuştur. Bu hisselerin 207 bini Fransızlara 96 bini Osmanlı Devleti'ne İngilizlerin almadığı 85 bin hisse de Mısır valisine kalmıştır. Osmanlı Devleti'nden izin alınmadan ilk kazı işlemi 25 Nisan 1869 tarihinde başlamıştır. Kısa bir süre kanalın imtiyazı sorun olmuşsa da III. Napolyon'un araya girmesi ile 19 Mart 1866'da Osmanlı Devleti fermanla Süveyş Kanalı imtiyazını kabul etmiştir. Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, YH: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1999, s. 37-39.

4.1.2. Mısır'ın Osmanlı Hâkimiyetinden Çıkışı

Said Paşa'nın ölümü üzerine İsmail Paşa⁷²² 18 Ocak 1863'te Mısır valisi oldu.⁷²³ İsmail Paşa, Mehmet Ali Paşa döneminde olduğu gibi Mısır'ın daha bağımsız olmasını istiyordu. Bunu gerçekleştirmek için Mısır'da tarımsal faaliyetlerin yanında ulaşım ve alt yapı faaliyetlerini de artırmak için paraya ihtiyaç duymaktaydı. Bu parayı dış borçlar ile sağlamağı seçti. İsmail Paşa'nın borçlanmasındaki en büyük etken bağımsızlık ve silahlanma olduğu için bu gayeyi gerçekleştirmek amacıyla birçok devlet adamına rüşvet vermiş, bu sebeple ülke ekonomisi altüst olmuştur⁷²⁴. İsmail Paşa'ya kendisinden önce vali olan Said Paşa on bir milyon liralık bir borç bırakmıştı⁷²⁵. İsmail Paşa, Said Paşa'nın borcunu ödemek ve sığır vebasıyla savaşmak gerekçesiyle Bâbîâlî'ye müracaat ederek istikraz akdi talebinde bulunmuştur. Daha önceki imtiyazları aldığı gibi saray ile Osmanlı hükümeti adamlarına hediye ve para dağıtarak Ekim 1864 bir ferman almıştır. Bu fermanla artık dışardan borç alabilecekti⁷²⁶.

İsmail Paşa almış olduğu imtiyazlarla yetinmeyerek 1866 yılında Mısır valisi olmak için ailenin en büyüğü olmak kuralını değiştirerek kendi soyundan gelen (babadan-oğula) geçişi sağlamıştır. Yine aynı fermanla Sevakın ve Musavva kazalarını Mısır'a bağlarken senelik vergi 80 bin keseden 150 bin keseye çıkarılmış ve Mısır ordusunun sayısı 18 binden 30 bine yükselmesine müsaade edilmiştir⁷²⁷. İsmail Paşa bir yıl sonra kendisine Aziz-i Mısır unvanı verilmesini istedi. Osmanlı Devleti, bu unvana karşı çıkararak kendisine 1867 yılında Hıdiv-i Mısır unvanını vermiştir. İsmail Paşa Aziz-i Mısır unvanı alabilmek için yine çok fazla hediye ve para dağıtmıştır. Ali Paşa, Hristiyan eyaletlere kötü örnek olacağını düşündüğü için İsmail Paşa'ya bu unvanın verilmesine karşı çıkmıştır ancak Ali Paşa'ya danışılmadan unvan için karar çıkarılmıştır. Fransa, Mısır

⁷²² 31 Aralık 1830'da Kahire'de doğmuştur. Babası İbrahim Paşa, annesi Hoşyar Kadınefendi'dir. İlk tahsilinin ardından 1846 yılında Paris'e gönderilmiştir. Burada modern ilimler ve mühendislik tahsili yaptıktan sonra Mısır'a dönmüştür. Daha fazla bilgi için Bkz: Atilla Çetin, "İsmail Paşa, Hıdiv (1830-1895)" İ.A, TDV, Ankara 2001, C. XXIII, sayfa 117-119.

⁷²³ Atilla Çetin, "Hıdiv İsmail Paşa", s.117.

⁷²⁴ Taha Niyazi Karaca, *İngiltere Başbakanı Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, İstanbul 2011, s. 425.

⁷²⁵ Said Paşa'nın öldüğü 1863 yılında Mısır'ın kamu borcu 3.293.000 sterline idi. Cromer, *Modern Egypt*, s.11.

⁷²⁶ Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri*, s. 27.

⁷²⁷ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1972, s. 207.

maliyesinin bozulacağını düşündüğü için unvan ve askeri harcamalar isteğine karşı çıkmıştır. İngiltere askeri alanda Fransız etkisi nedeniyle bu karara kuşku ile bakmıştır. Ruslar ise bu istekleri desteklemiştir⁷²⁸. Bu unvanla İsmail Paşa, vezir ve validen daha üst makamlara çıkmıştır⁷²⁹. Böylece Mısır iç işlerinde serbest hale gelmiştir. Fakat zamanla İsmail Paşa, bağımsız bir devlet gibi diğer devletlerle görüşmeler yapmaya başlamıştır⁷³⁰.

Süveyş Kanalı, büyük bir ihtişamla 1869'da açılmış, Avrupa kraliyet ailesinden birçok kimse davet edilmiş, yeni limanlar inşâ edilmiş sokaklar lambalarla aydınlatılırken Kahire'de davetliler için bir opera düzenlenmiştir⁷³¹. Böylece Mısır'ın stratejik önemi bir kat daha artmıştır.

İsmail Paşa, yukarıda belirttiğimiz gibi gerçek hedefi olan daha bağımsız bir Mısır için dışardan borç alma girişimlerine hiç ara vermeden devam etmiştir. Önündeki en büyük engel Ali Paşa'nın şiddetli tepkisi olmuş bu sebeple girişimi sonuçsuz kalmıştı. Ali Paşa öldükten sonra İsmail Paşa'nın isteği sadrazam Mithat Paşa'nın itirazıyla karşılaşmış fakat padişah, ferman için olur iznini verince o da sesini çıkarmamış 10 Haziran 1873 Salı günü İsmail Paşa'ya dışardan borç almasının önü tamamen açılmış oldu⁷³².

Bu kadar olumsuzluğun yanında Mısır'da olumlu gelişmelerde olmaktadır. Amerikan iç savaşı nedeniyle İngiltere, pamuk ihtiyacını Mısır'dan karşılamaya başlamıştır. Bu sebeple 1860-1865 yılları arasında pamuğun fiyatı artmış ve Mısır bundan epey kar etmiş. Olumlu başlayan bu gelişme savaşın sona ermesiyle birlikte pamuk üretimi ve satışı tekrar düşüşe geçmiştir⁷³³.

Önceden beri aldığı borçlarla birlikte İsmail Paşa'nın borçları katlanarak artmaya başladı. 1868 tarihine kadar demiryolu da dâhil yirmi dört bin lira borç olmuştur. 1872 ve 1873 fermanlarından sonra birkaç sene içinde Mısır'ın borcu 1873'te otuz

⁷²⁸ Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri*, s. 61-65.

⁷²⁹ Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri*, s. 61-65. T. E. Holland, *The European Concert in the Eastern Question*, 1885, s. 117.

⁷³⁰ Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1978, s.145-146.

⁷³¹ Sayyid Marsot, *Lutfi, Mısır Tarihi* s. 68-69.

⁷³² Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, s.242; İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 45-46.

⁷³³ Sinan Yazıcı, *19. Yüzyılda Mısır'da Devlet İnşası*, s. 286.

iki milyonluk bir borçlanma ve faizleriyle beraber yüz milyona yaklaşmıştır. Faizler görünen %7 ile 12'den gerçekte %27'ye çıkmıştır. 1877 senesinde Mısır'ın gelirleri dokuz buçuk milyon lira olduğu halde faizlerin toplamı yedi buçuk milyon liraya varmıştır⁷³⁴. İsmail Paşa almış olduğu paraları müsriflikten daha çok Mısır'ın kalkınması için harcamış, Avrupalıların Mısır'a mali kolaylıklar tanıması ve borçlandırmaya teşvik etmesi Mısır'ı felakete götürmüştür⁷³⁵.

İsmail Paşa, almış olduğu borçları⁷³⁶ zamanla ödeyemez hale gelmiş ve bazı çözümler üretmeye başlamıştır. İsmail Paşa, peşin paraya ihtiyaç duyduğu için 5 yıllık vergisini peşin veren halkın hayatları boyunca verecekleri vergilerin yarısını affetmeyi kabul etmiştir. İstenilen gelir elde edilemeyince Süveyş Kanalı hisselerini İngiltere'ye yüz milyon franga satmıştır. Böylece İngiltere kanalın en önemli hissedarı olmuştur⁷³⁷. Fakat hisseler karşılığında alınan paraya rağmen borçlar ödenemeyince İsmail Paşa, Mısır maliyesinin incelenmesi için bir heyet gönderilmesini istemiştir. Bu heyetin başkanlığını Stephan Cave yapmıştı⁷³⁸.

23 Mart 1876 tarihinde Mısır'ın mali sorunları için Kahire'ye gönderilen Stephen Cave Mısır'ın Batılaşma sürecinde geçiş evresinde olduğunu bu evrede çok zarar gördüğünü bu süreç onun hâkimiyetine de zarar verdiği ve bu onu cehalete, sahtekârlığa, atıllığa yitmektedir, demiştir⁷³⁹. Yapmış olduğu ilk çalışmalarda Mısır maliyesi hem doğru yönetilmemiş hem de hesapları doğru tutulmamış, yılsonunda vergi geliri olarak alınması düşünülen rakamların gerçeği yansıtmadığı görülmekle beraber gelir olarak gösterilenlerin çoğunun uçuk rakamlar olduğu hesaplamalarla ortaya çıkarılmıştır⁷⁴⁰. Mısır'ın elverişli arazilerinin beşte biri Hıdiv'in elinde idi. Buradaki çiftlik sahipleri doğrudan Hıdiv için zorla çalışmakta, toprak vergisi Mısır maliyesinin temelini oluşturmakla

⁷³⁴ Ragıp Raif, Ahmet Rauf, *Mısır Meselesi*, YH.: Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer, Elâzığ, 2011, s.48.

⁷³⁵ Edip Gül, *Basiret Gazetesinde Mısır Meselesi (1870-1878)*, Yüzüncü yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2011, s. 20.

⁷³⁶ İsmail Paşa dönemindeki borçlar için Bkz: F. Robert Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879 From Household Government to Modern Bureaucracy*, 1984, s. 36-38.

⁷³⁷ Ragıp Raif, Ahmet Rauf, *Mısır Meselesi*, s.48-49.

⁷³⁸ Taha Niyazi Karaca, "*Liberal Emperyalizm: William Ewart Gladstone'un Mısır'ı İşgal Politikası (1882)*", Prof Fahir Armaoğlu'na Armağan, Ankara 2008, s.196.

⁷³⁹ Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, s. 4.

⁷⁴⁰ Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, s. 26-29.

beraber 37 kalem vergi bulunmaktaydı. Vergiler düzgün ve adaletli şekilde toplanmıyor, devlet memurları tarafından yolsuzluk ve haksızlık yapılıyor, memurlar emekli olmadan büyük servet sahibi oluyorlardı. Alınan vergiler keyfi ve tutar olarak da belirsizdi⁷⁴¹. Stephan Cave'nin raporu doğrultusunda İngiltere, Mısır'ın kredisini düşürmüş bu da Mısır hisselerinin düşmesine neden olmuştur⁷⁴². 2 Mayıs 1876 tarihinde daha fazla borçları ödeyemeyince İngiltere, Fransa ve İtalya'dan meydana gelen bir Düyun-ı Umumiye Sandığı kurulmuştur⁷⁴³. Bu sandığa Kahire ve İskenderiye gelirleri ile tütün, tuz vergisi, demiryolu gelirleri ve Daire-i Hıdivi İradından (Hıdiv dairesi gelirleri) yedi yüz bin lira aktarılırken⁷⁴⁴ 18 Kasım 1876'da Düyun-ı Umumiye sandığı sürekli hale gelerek İngiliz ve Fransız Müfettiş-i Umûmîlik (Controleur General) şekline dönüştürülmüş, müfettişler gelirleri ve giderleri sıkı bir şekilde denetlemişlerdir⁷⁴⁵.

4.1.3. Mısır'ın İngilizler Tarafında İşgali

Mısır'a yabancıların müdahalesi, Mısır halkının dış müdahalelere karşı tepkisine yol açmıştır⁷⁴⁶. Tepki veren halk, farklı ideolojik temellere dayansa da ortak oldukları nokta Mısır'a yabancı müdahalesi idi⁷⁴⁷. İkili kontrol⁷⁴⁸, (Dual Control; İngiliz ve Fransız) tasarruf amaçlı birçok subayı emekliye sevk ederken maaşları

⁷⁴¹ Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, s. 29-31.

⁷⁴² Karaca, "Liberal Emperyalizm", s. 196.

⁷⁴³ Bu komisyonda İtalya, (M. Baravelli) (M. de Blignieres) Fransa, (Herr von Kremer) Avusturya ve İngiltere'yi (Lord Goschen) temsil etmiştir. Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, s. 12-13.

⁷⁴⁴ Düyun-ı Umumiye Sandığı'nın kurulması ve Mısır maliyesinin Fransa ve İngiltere'nin denetimine girmiş ve 33 maddeden oluşan demiryolları, İskenderiye ile Kahire limanları, denetçilerin görevleri, kamuda personel alımlarının sınırlandırılması gibi birçok maddeden oluşmuştur. Düyun-ı Umumiye Sandığı'nın kurulması ve görevleri hakkında daha fazla bilgi için Bkz: Holland, *The European Concert*, s. 155-164.

⁷⁴⁵ Ragıp Raif, Ahmet Rauf, *Mısır Meselesi*, s. 48-49.

⁷⁴⁶ Gazetede Fransa ve İngiltere'nin Mısır'da yapmış olduğu denetim ve düzenlemeler yerli halk tarafından düşmanca algılanmakta. Bu algıyı kırmak için bazı tedbirler alınmalıdır. Eğer böyle devam ederse silahlı işgale kadar sonuçlanabilir denilmektedir. *The Times*, "The Crisis In Egypt", 17 September Saturday 1881 (17 Eylül 1881 Cumartesi)

⁷⁴⁷ Ülkedeki tepkiler dört gruptan oluşmakta idi: İlk grup Türk egemenliğine karşı çıkan liberal reformcular, ikinci grup ülkedeki yabancıların artmasına karşı olan Müslüman muhafazakâr grup, üçüncü grup yabancı müdahalesine son verilerek kendi zenginliklerine devam etmek isteyen toprak sahipleri, dördüncü grup ise Urabi ve Vataniler idi. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, İstanbul 2007, s. 409-410.

⁷⁴⁸ İngiliz-Fransız İkili Kontrolü, Tevfik Paşa'nın Hıdiv olmasıyla Avrupa devletlerinin baskısı üzerine Mısır maliyesini denetlemek amacıyla kurulmuştur. Fransızları M. de Blignieres, İngiltere'yi Evelyn Baring Cromer temsil edecektir. İkili Kontrolün görev dağılımı şöyle idi. İngilizler maliye ve bayındırlık bakanlığıyla Fransızlar ise iskân bakanlığından sorumlu olacaklardı. Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, s. 159-161.

da yarı yarıya düşürmesi ordu içerisinde büyük tepkiye yol açmıştır⁷⁴⁹. Mısır ordusunun mevcut üst düzey subaylarının büyük bir kısmı Çerkez ve Türklerden oluşmakta idi⁷⁵⁰. Bu durum yerli halkın dış müdahalelerden sonra zamanla büyük tepkisine yol açmış, bu tepki askerler arasında daha şiddetli yaşanmıştır. İsmail Paşa'nın Hıdivliği döneminde askerler arasındaki tepki pek ön plana çıkmamışsa da İsmail Paşa sonrası askerlerin mücadelesi gün yüzüne çıkmıştır.

Yabancı müdahalelerin artması sonucu Kahire'de Şubat 1879'da askerler tarafından büyük çapta gösteriler düzenlenmiş bu olay üzerine Hıdiv İsmail, hükümeti görevden alarak sadece Mısırlılardan oluşan yeni bir hükümet kurmuştur⁷⁵¹. İsmail Paşa'nın yapmış olduğu değişiklik pek etkili olmamış çünkü ülkenin bu hale gelmesine sebep olması nedeniyle halk ve ordu kendisine artık güvenmemektedir. İngiliz ve Fransızlar, Babıali'den Hıdiv İsmail Paşa'nın görevden alınmasını istediler. Babıali, önce kabul etmek istemişse de diğer devletlerinde baskıları sonucu⁷⁵² İsmail Paşa'yı 26 Haziran 1879'da görevinden almıştır⁷⁵³. Osmanlı Devleti, İsmail Paşa'nın yerine Halim Paşa'yı hıdiv yapmak istemekteydi böylece İsmail Paşa'ya verilen bazı imtiyazları geri almayı planlamaktaydı⁷⁵⁴.

Fakat İsmail Paşa'nın yerine Tefik Paşa hıdiv olmuştur⁷⁵⁵. Eski Hıdiv İsmail Paşa, Mısır'da istenmediği için İtalya'nın aracılığıyla Napoli'ye gönderilmiştir⁷⁵⁶. Bir süre Avrupa'nın çeşitli kentlerinde bulunduktan sonra İstanbul'a gelmesine izin verilmiş ve kendisi 2 Mart 1895'te de İstanbul'da ölmüştür⁷⁵⁷. Hıdiv Tefik

⁷⁴⁹ Hilal Görgün, "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", s. 569.

⁷⁵⁰ Mısır ordusunda Çerkez-Mısırlı çekişmesi vardı. Üst rütbelerde Çerkezlerin olması, Mısırlıların ne kadar yetenekli olursa olsun çavuşluğu zor geçmeleri bu çekişmeyi artırmaktaydı. Fakat zamanla Çerkezlerin sayıları azalmaya başlamıştır. Lowell Joseph Ragatz, *The Question of Egypt in Anglo-French Relations 1875-1904*, Fletcher Pembroke, Edinburgh-Bombay-Sydney 1922, s.82.

⁷⁵¹ Hilal Görgün, "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", s. 569.

⁷⁵² Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, s. 138-139.

⁷⁵³ Çetin, "Hıdiv İsmail Paşa", s.118.

⁷⁵⁴ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 55.

⁷⁵⁵ 7 Ağustos 1879'da çıkarılan fermanla Tefik Paşa Hıdiv olmuştur. Bu fermanla dışardan borçlanma kaldırılmış, yabancı devletlerle yapılacak anlaşmalar Babıali'ye bildirilecek ve Mısır ordusu 18 bin ile sınırlandırılacaktı. Dilek Güldeş, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999, s.48-49.

⁷⁵⁶ Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, s. 138-139.

⁷⁵⁷ Atilla Çetin, "Hıdiv İsmail Paşa", s.118.

Paşa döneminde Mısır milliyetçisi artmaya devam etmiştir. Milliyetçi unsurlar Urabi Paşa⁷⁵⁸ etrafında toplanmaya başlamıştır⁷⁵⁹. Urabi Paşa, “Mısır Mısırlılarıdır!”⁷⁶⁰ tezini savunuyordu. Ne Osmanlı ne de diğer devletlerin Mısır’daki hâkimiyetlerini tanımıyor ve Mısır’ın müstakil bir devlet olmasını savunuyordu. Ordunun yerli halktan oluşmasını Çerkez ve Türk nüfuzunun ordudan azaltılmasını istiyordu⁷⁶¹.

Urabi, Hıdiv Tefik Paşa’nın ve diğer bakanları Mısır’ı yabancıların oyuncağı haline getirdiğini ve artık Mısır’ın İngilizlerin himayesinde olduğunu söylemekteydi. Hıdiv ise Urabi’yi Prens Halim Paşa’nın adamı olarak görmekteydi⁷⁶². Bu karşılıklı suçlamalardan sonra Urabi ve Vataniler, Tefik Paşa’dan bazı isteklerde bulunmuşlardır⁷⁶³. Bu istekleri Tefik Paşa kabul etmemiş ve Abdülhamid’den asker istemişse de Urabi Paşa’nın artan baskısı nedeniyle kabul etmiştir. Mısır kabinesinde bazı değişiklikler olmuş ve Urabi Paşa Harbiye müsteşarı olurken yabancı müfettişlerin görevleri iptal edilecektir.

En sonunda Hıdivin nüfuzunu korumak ve asayişini sağlamak için Abdülhamid’in isteğiyle Ali Nizami Paşa ve Ali Fuat Bey Mısır’a gönderilmişlerdir. Heyet Mısır’da bir hafta kalmış ve Hıdiv, heyetin Urabi’yi görmesini engellemek için onu Kahire’ye göndermiş, Vataniler ile yerli unsurlarla görüşmelerine de izin

⁷⁵⁸ Kimi kaynaklarda “Urabi” kimisinde “Arabi” olarak geçmektedir. Biz “Urabi” ismini tercih ettik.

⁷⁵⁹ Urabi Paşa, aslen Iraklı olduğu rivayet edilmekle birlikte 31 Mart 1841’de Mısır’da doğmuştur. Asıl adı Ahmet’tir. 1854 yılında askere alınmıştır. Zamanla paşalığa kadar yükselmiştir. Daha fazla bilgi için Bkz: Hilal Görgün, “Urâbî Paşa”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/urabi-pasa> (ET: 01.03.2019)

⁷⁶⁰ Napolyon’un Mısır işgali sırasında attığı “Mısır Mısırlılarıdır” sloganı tekrar ortaya çıkmış ve yabancı müdahaleye karşı büyük bir söylem haline dönüşmüştür. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 409.

⁷⁶¹ İrtem, *Osmanlı Devleti’nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 58.

⁷⁶² F. A. K Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878-1888*, İstanbul 1996, s.92.

⁷⁶³ Bu istekler; Padişahın metbuiyet hakları ile Mısır imtiyazlarına dokunulmaması, Meşrutiyete uyduğu sürece Hıdive sadakat edileceği, kanunlar önünde eşitlik, Hıdivin Nüvvab Meclisine karşı sorumlu olan bir bakanlar kurulu ile ülkeyi yönetmesi, Nüvvab Meclisi’nin yasa yapma ve bütçeyi denetleme ve tasdik hakkının olması, Fransız-İngiliz denetlemesinin devamı. İrtem, *Osmanlı Devleti’nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 60-61.

vermemiştir⁷⁶⁴. Ali Nizami Paşa ve Ali Fuat Bey'in ziyaretleri Urabi Paşa ve Vataniler ile görüşemediklerinden Mısır sorunu için bir çözüm olamamıştır⁷⁶⁵.

Tevfik Paşa, Urabi ve destecilerinin dediğini yaparak Nüvvab Meclisi açmıştır. Mecliste Vataniler, yabancıların maliyedeki denetimlerini kabul etmemişler ve yabancı taraftarı olarak gördükleri Şerif Paşa'nın görevine son verilmesini istemişler. Başka çıkar yol bulamayan Hıdiv Tevfik Paşa, Şerif Paşa'yı görevden almış yerine Mahmut Paşa'yı görevlendirmiştir⁷⁶⁶. Mahmut Paşa ve Urabi Paşa önce orduda bazı düzenlemelere gidilmesini kararlaştırdılar. Ordunun sayısı artırılırken yerli unsurlar korundu ancak Çerkezler yükseltilmedi. Bazı Çerkezler içinde Urabi Paşa'ya suikast düzenleme suçuyla dava açılmış. Hıdiv Tevfik Paşa'ya bunların cezasının onaylanmasını istemişlerdir. Tevfik Paşa, kendi başına karar vermek istememiş ve Osmanlı Devleti'ne başvurmuşsa da kendi başlarına Nüvvab Heyetini toplamışlardır. Bu olay Hıdivin artık otoritesinin kalmadığını göstermektedir⁷⁶⁷.

İngiliz ve Fransızlar Urabi Harekâtının tavırlarından hoşlanmayarak donanmalarını bölgeye göndermeleri üzerine Sadrazam, Mısır nazırlarına Hıdiv itaat etmelerini söylemiştir. İngiliz ve Fransızlar, Urabi Paşa'nın görevden alınmasını istemişlerse de Hıdiv buna izin vermemiş ve Osmanlı Devleti'nden tekrar bir heyet istemiş, Babıali'de buraya Derviş Paşa⁷⁶⁸'yi göndermiştir⁷⁶⁹. Osmanlı Devleti, Derviş Paşa'ya Hıdiv Tevfik Paşa ve diğer devletlerin Osmanlı askerinin bölgeye gönderilme isteklerini engellemesi, Urabi'yi İstanbul'a

⁷⁶⁴ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 64.

⁷⁶⁵ Ali Nizami Paşa, Mısır'daki temel sorunun yabancı müdahalesi ve Mısır kavmiyetçiliği olduğunu, Tevfik Paşa'nın elinden geldiği kadar bunu engellemeye çalıştığını ifade ettikten sonra çözüm önerisi olarak askeri alanda bazı değişiklikler yapılması ve böylece yabancı müdahaleye son verileceğini söylemiştir. Ayrıca Hıdiv verilen fermanların geri alınması halinde buradaki olayların şiddetinin artabileceği uyarısında bulunmuştur. Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, İstanbul 2010, s.49-51.

⁷⁶⁶ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 65.

⁷⁶⁷ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 66-67.

⁷⁶⁸ Derviş İbrahim Paşa, 1812 Lofça doğumludur. Babası Lofça kasabası ayanından İbrahim Ağadır. İstanbul'a gelerek gönüllü şekilde asker olmuş ve kısa sürede yükselmiştir. Yanya Valiliği, IV. Ordu Müşirliği, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Batum ve çevresinin komutanlığı, Mısır görevleri gibi birçok görev almış Osmanlı devlet adamıdır. Daha fazla bilgi için Bkz: M. C. Şihabettin Tekindağ, "Derviş Paşa", İ.A., İstanbul 1963, C. III, s.552; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, YH: Nuri Akbayır, Yeni Yazıya Aktaran; Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1996, C. II, s. 412-413.

⁷⁶⁹ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 69.

çağırarak Mısır'dan uzaklaştırılması ve Hıdivi güçlendirerek Osmanlı'ya bağlamak gibi görevler vermiştir⁷⁷⁰. Babıali böyle önlemler alırken Avrupalı devletler Mısır için İstanbul'da bir konferans düzenlemeye karar verdiler. Babıali ise buna gerek olmadığını, Derviş Paşa'nın sorunu çözeceğini söylemiş ve konferansa önce katılmak istememiştir⁷⁷¹. 7 Haziran 1882'de heyet İskenderiye'de ulaşmıştır. Abdülhamid, Derviş Paşa aracılığıyla Hıdive birçok değerli taş hediye ederken Urabi Paşa'ya da birinci mecdiye nişanı verdirmiştir. Padişah Hıdiv ve Urabi'ye eski Osmanlı gelenekleriyle makam ve rütbe vererek bu sorunu çözüme kavuşturabileceği zannetmektedir⁷⁷².

İstanbul'da düzenlenecek bir konferansın tartışmaları devam ederken 11 Haziran'da İskenderiye'de yerli bir hamal ile Maltalı bir tüccar arasında ücret meselesinden kaynaklanan bir kavgaya çıkmış Maltalı bıçakla hamalı öldürünce yerli halk ile kavgaya katılan yabancılar⁷⁷³ arasında büyük bir sokak çatışması meydana gelmiştir. Bu olay Mısır'ın işgal edilmesini hızlandıran bir etki yaratmıştır. Maltalı birinin sebep olmasından dolayı, bu olaya Maltız Olayı denmiştir. Her iki taraftan da birçok yaralı ve ölü olmasına rağmen İngilizler olayları abartarak kendi siyasetlerine alet etmişlerdir⁷⁷⁴.

Maltız Olayını araştırmak ve zarar görenlerin zararını karşılamak için bir heyet oluşturulmuş ve heyetin verdiği kararla 4.250.000 İngiliz lirası ve 106.250.000 Fransız lirası zarar görenlere Mısır hazinesi tarafından ödenmiştir. İngilizlerin, Mısır'ı işgale etmek için Maltız Olayını çıkarılmasına yardım ettiğine dair bazı söylentiler mevcuttur. Maltız Olayından sonra Urabi ve Nazırlar Hıdive bağlı olduklarına dair taahhüt vermişlerdir⁷⁷⁵.

⁷⁷⁰ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 55.

⁷⁷¹ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 70.

⁷⁷² İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 71.

⁷⁷³ Mısır'da bulunan yabancıların sayısı 1881'de doksan bini bulmuştu. Bu Avrupalı topluluklar pamuk üretimi, ihracatı, bankacılık ve finansla ilgilenmekte idiler. Bunlar neredeyse vergi vermemekteydiler. Yabancı konsolosluklar ülkenin iç işlerine karışmaya başlamışlar ve dış müdahalelerin artması yabancı düşmanlığını da artırmıştır. Bu eşitsiz durum İsmail Paşa görevden ayrıldıktan sonra Mısır milliyetçiliğini şiddetlendirmiştir. Milad A. El-Magrahi, *British Policy Toward Egypt 1875-1885 British Imperial Expansion and Egyptian Nationalist Response*, University of Washington, 1982, s.60.

⁷⁷⁴ Süleyman Kızıltoprak, *II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=283388> (ET: 29.11.2018)

⁷⁷⁵ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 73.

Mısır'da bu olaylar gerçekleşirken gecikmelide olsa 23 Haziran 1882'de İstanbul Konferansı Osmanlı Devleti olmadan görüşmelere başlamıştır. Konferansın İlk oturulmalarda özellikle Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker gönderme⁷⁷⁶ konusu ağırlık kazanmıştır. Osmanlı Devleti bu konuyu kesin bir dille red etmiştir⁷⁷⁷. Özellikle bu fikri İngilizler dayatmıştır. Eğer Osmanlı buraya asker göndermezse İngilizler kendisinin işgali için bahane olarak bunu kullanacaktı⁷⁷⁸.

Derviş Paşa, Hıdiv Tefik Paşa'yı İngiliz ve Fransız konsoloslarının etkisinden kurtarmak için Avusturya ve Almanya konsolosları ile irtibata geçmiştir. Onlar ise Urabi ve milliyetçi hareketin son bulması için bazı şartlar altında Osmanlı askerinin Mısır'a gelmesi gerektiğini söylemişlerdir⁷⁷⁹. Fransa, Osmanlı askerinin bölgeye gelmesini mali konularda olduğu gibi Fransız-İngiliz denetiminde yapılmasını istiyorlardı⁷⁸⁰.

İstanbul Konferansı ve Derviş Paşa'nın görüşmeleri devam ederken İngilizler İskenderiye Kalesi'nde bulunan topların çekilmesini yoksa buraları bombardımana tutacaklarını bildirdiler. Ayrıca İngilizler, Babıali'ye başvurarak yapılan hazırlıkların İngiliz donanmasını tehdit ettiğini bu hazırlıkların son bulmasını istemiş, Babıali'de hazırlıkların son bulması için emir vermiştir⁷⁸¹. İngiliz donanmasını ikna etmek için görüşmeler sonuçsuz kalınca Derviş Paşa,

⁷⁷⁶ İstanbul Konferansı'nda Urabi hareketine karşı Osmanlı hükümetinin 4000 asker göndermesi kararı alınmış ama Abdülhamid bu kararı onaylamamıştır. Sina Akşin, *Osmanlı Tarihi 2 1600-1908*, İstanbul Tarih yok, s. 169.

⁷⁷⁷ İngiliz ve Fransızların Osmanlı Devleti'ni Mısır'a (Urabi'ye karşı) asker göndermeye teşvik etmelerine rağmen sarayın buraya asker gönderme de bazı çekinceleri vardı. İki Osmanlı güçlerinin ciddi bir direnişle karşılaşılacağı, ikincisi Osmanlı Devleti'nin Hristiyan güçler adına bir Müslüman devletle ve Müslüman birisi ile savaştığı görülürse bu devlet içindeki Arap ve Müslümanlar arasında yanlış anlaşılabilirdi. Üçüncüsü ise İngilizlerin uzun yıllardır Arap ve Müslümanları ayırma politikası gereği Urabi'yi kullandığını düşünmesiydi. Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s.95.

⁷⁷⁸ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 89-95.

⁷⁷⁹ II. Abdülhamid'in Mısır'a askeri müdahaleye karşı çıkma nedenleri ve Mısırlıların Osmanlı askerini istememeleri II. Abdülhamid Mısır'a askeri müdahaleye karşı çıkmıştır. Kendisine göre İngiliz ve Fransız çıkarları için Müslüman bir ülkeye Halife olarak asker göndermek ve Müslümanlara zarar vermek Halifenin nüfuzuna zarar verecektir. Mısır hükümeti de Osmanlı müdahalesine karşıydı. Mısır'da bulunan elçilere bu yönde beyanda bulunurlarken Mısır gazetelerinde de bu yönde haberler bulunmakta idi. Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri*, s. 146.

⁷⁸⁰ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 74; Fransızlar, Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker göndermesinin kendilerinin Kuzey Afrika'daki topraklarını da etkileyeceğini düşünüyorlardı. Yani Fransızlar işgal etmiş olduğu Tunus'ta bir isyan başlayacak diye korkuyorlardı. Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, s. 201.

⁷⁸¹ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 76.

Hıdiv Tevfik Paşa, Urabi Paşa ve bakanlardan oluşan bir meclis oluşturulmuş ve burada İngilizlerin istekleri red edilmiştir⁷⁸².

Bunun üzerine İngiliz donanması 11 Temmuz 1882 tarihinde İskenderiye'yi bombalamaya başlamıştır. İskenderiye'nin bombalandığı sırada Hıdiv ile Derviş Paşa ve Nazırlar Heyeti beyaz bayrak çekerek teslim olmaya karar vermişlerse de Urabi Paşa asker toplamaya devam etmiş, bunun üzerine Cihadiye Nazırlığından alınmıştır. Urabi Paşa, Hıdiv ile Derviş Paşa'nın İngilizler ile birleştiğini İstanbul'a telgrafla haber vermiştir. Halk ve ulema Urabi Paşa'yı, desteklemiştir. Urabi Paşa yandaşlarını da alarak İskenderiye'den çekilmiştir⁷⁸³.

İngilizler, Urabi'nin asi olduğuna dair Babıali'den bir beyan istediler. Osmanlı bu beyanı biraz geciktirirken İngiliz kuvvetleri Süveyş ve İsmailiye'yi 15.000 kişilik kuvvetle işgal etmeye başlamıştır. Bu olay haber alınınca Mısır Müslümanlarının Urabi'ye karşı hareket etmesi için hem Arapça hem de Türkçe bir beyanname hazırlanmıştır. İngilizler yazılan beyannamenin Halife adına yazılmasını istemişlerse de Babıali, Urabi Paşa'yı Mısır hükümetine karşı gelen bir asi olarak göstermiştir⁷⁸⁴. 12 Temmuz 1882'de Sir Garnet Wolseley kumandasındaki İngiliz kuvvetleri Tellülkebir'e gelerek 20 dakika gibi kısa bir sürede Urabi ve ordusunu dağıtmışlardır. 15 Eylül'de İngiliz ordusu Kahire'ye girmiştir⁷⁸⁵.

Sarayda, İngilizlerin bu harekâtı duyulunca hemen protesto edilerek İngiliz askerinin çekilmesi istenmiştir⁷⁸⁶. İngiliz konsolosu verdiği cevapta yapılan harekâtın Hıdivin nüfuzunu artırmak amacıyla olduğunu ve padişahın egemenliğine karşı yapılmadığını söylenmiştir⁷⁸⁷.

⁷⁸² Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 83-89.

⁷⁸³ Güldeş, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, s.71.

⁷⁸⁴ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 82-83.

⁷⁸⁵ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s.324.

⁷⁸⁶ Osmanlı Devleti Mısır hakkında 3 çözüm yolu düşünmekte idi. İlki İngiltere askerinin yanına Osmanlı askeri göndermek ve böylece asayişini sağlayıp birlikte çekilmek. İkincisi İngiltere'den istenilen teminatları kapsayan bir anlaşma yapmak. Üçüncüsü ise diğer devletlerle beraber hareket etmektir. İkinci yol tercih edilmiştir. Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri*, 154-155.

⁷⁸⁷ Fransız Başbakanı Gambetta, şubat ayında İngiltere'ye Mısır'a müdahale etmeyi teklif etmiş fakat kabul etmemişlerdir. Temmuz ayında ise İngilizler İtalyanlara birlikte Mısır'a müdahale etmeyi teklif etmişler bu sefer de İtalyanlar kabul etmemiştir. Bu sebeple kendisi harekete geçmiştir. Diğer devletlere de çağrıda bulunmuşsa da kimse iştirak etmemiştir. Abdülhamid, Mısır'a asker göndermeye İngiliz askerinin çekilmesi ile razı olur ancak İngilizler bunu kabul etmezler. Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa Siyasi Hayatı*, Ankara 1954, s.103; İngilizlerin

İngilizlerin Mısır'a asker çıkarmaları Almanlar tarafından Fransa ve İngilizlerin arasını açacağı düşüncesinden dolayı fazla tepki ile karşılanmamıştır. Tunus'un işgali sırasında da Fransa'yı desteklemiş olan Bismarck, İngiliz-Fransız yakınlaşmasını engelleyerek Fransa'yı yalnız bırakmaya çalışmıştır. İngiliz işgaline sıcak bakmasının öbür nedeni de Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin arasının bozulması ve böylece Osmanlı Devleti'nin Almanya himayesine girmesi sağlanacaktı⁷⁸⁸. Fransızlar ise İngiliz politikalarına katılmadıkları için kendi devlet adamlarını suçlamışlardır⁷⁸⁹. Diğer Avrupalı devletlere her ne kadar İngiliz hareketini desteklemeseler de olumlu ya da olumsuz hiçbir harekete geçmemişlerdir. Rusya, şimdilik kendine rakip olarak gördüğü İngiltere aleyhine Mısır meselesinin çözülmesini beklemektedir. Ama işin nereye varacağını bilmediği için şimdilik renk vermemektedir. Avusturya, müttefiki olan Almanya ile aynı politikayı takip etmektedir. Görülmektedir ki İtalya dışındaki devletler İngiltere'nin Mısır'dan çekilmesini istemektedirler⁷⁹⁰.

İngilizler, işgal sonrası amaçlarının Hıdivi güçlendirmek ve Urabi hareketine son verdikten sonra çekilmek olduğunu söyleseler de bunu yerine getirmemişlerdir ve işgal 1922 yılına kadar sürmüştür.

İngiliz askerî harekâtının genişlemesi sonucu Urabi ve adamları teslim olmuşlardır. Urabi ve arkadaşları yargılanmış ve idam yerine Seylan'a sürgüne gönderilmişlerdir⁷⁹¹. Bunlar yaklaşık olarak 80 kişidir. 1 Ocak 1883'de de genel af ilanı ile affedilmişlerdir⁷⁹².

Mısır'ı işgal etme nedenleri: 1. Mısır'ın güvenliğini sağlamak, 2. Tahtın desteklenmesi (Hıdivi desteklenmesi) 3. Yabancı çıkarlarını korumak, (Alacaklıların ve orada yaşayanlar) Osmanlı Devleti'ne işgalin geçici olduğuna dair teminat vermişler ve egemenliğini tanıdığını söylemişlerdir. Juliette Adam, *L'Angleterre en Egypte*, Paris 1922, s.73.

⁷⁸⁸ Ragatz, *The Question of Egypt in Anglo-French Relations 1875-1904*, s. 133.

⁷⁸⁹ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 113.

⁷⁹⁰ Kâmil Paşa, *Belgelerle Mısır, Ermeni, Kürt-Doğu Rumeli Meseleleri, Kâmil Paşa'nın Anıları*, YH: Gül Çağalı Güven, İstanbul 1991, s.33.

⁷⁹¹ İrtem, Urabi'nin bir İngiliz ajanı olduğu İngilizlerin, Mısır'ı işgal için Urabi'yi kullandıkları iddia ediyor. İdam edilmesi gerekirken sürgün edilmesini de gerekçe olarak gösteriliyor. İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 91-92.

⁷⁹² Ragatz, *The Question of Egypt in Anglo-French Relations 1875-1904*, s. 119.

4.1.4. Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır Sorunu İçin Görevlendirilmesi

1880 yılında Gladstone⁷⁹³ iktidara geçmiştir. Gladstone, iktidara geçmeden evvel İngiltere'nin Hindistan ve Mısır politikalarını eleştirmiştir. Muhafazakârların yapmış oldukları politikaları doğru bulmadığını her fırsatta belirtmiştir. İngiltere Devleti yüzyıllardır devam ettirdiği Osmanlı'nın topraklarını koruma politikasını Gladstone'un baskıları sonucu terk etmeye başlamıştır. Gladstone'un amacı Osmanlı Devleti'ni yalnızlaştırmaktı ve İngiltere bu yönde hareket edince 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Osmanlı Devleti ağır bir yenilgi almıştır. İngiltere Devleti önce Kıbrıs'ı işgal etmiş sonrasında ise Mısır'a gözünü dikmiştir⁷⁹⁴. Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınmasına karşı çıkmıştır. Fakat iktidara geçtikten sonra Mısır'ın ekonomik olarak Avrupalılaştırmasını desteklerken Fransa dışında diğer devletlerin Mısır'daki etkilerini azaltmaya çalışmış ve bölge de Fransa ile rekabete devam etmiştir⁷⁹⁵. Liberal Parti, Süveyş Kanalı hisselerinin satın alınmasıyla Mısır'ın ilhakına adım atılmasına karşı çıkmışlardır. Fakat İngiltere'nin ulusal çıkarlarını korumak için Gladstone ve Liberaller kendi ideallerinden vaz geçmişlerdir. Gladstone'un ulusal özgürlük doktrini ikili kontrol ile ve "Mısırlılar İçin Mısır" idealleri arasında çelişki vardır⁷⁹⁶.

Gladstone, Mısır işgaline büyük tepki göstermiştir. Hatta istifa edebileceği bile söylene de görevine devam etmiştir⁷⁹⁷. İngilizlerin Mısır'ı işgalleri üç safha da değerlendirilebilir. İlk safhada; İngilizler, işgalin ilk günlerinde buradan çıkacaklarını sürekli tekrar edip biraz da çekiniyor gibi tavır yaparak Mısır asayışı düzelir düzelmez çekileceğini ifade etmeleri. İkinci safhada; İngiltere, Avrupa devletlerinin sessiz kalmasından faydalanarak artık buradan çekileceğini daha az telaffuz ederek bu konuda yapılan müzakereleri uzattıkça uzatmaktadır. Üçüncü

⁷⁹³ William Ewart Gladstone, 1809-1898 yılları arasında yaşamış İngiliz devlet adamıdır. İngiliz Liberal Partisi'nin başkanlığını yapmış ve dört kez İngiliz başkanı olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz: <https://www.britannica.com/biography/William-Ewart-Gladstone> (ET: 19.03.2019)

⁷⁹⁴ Karaca, "Liberal Emperyalizm: William Ewart Gladstone'un Mısır'ı İşgal Politikası (1882)", s. 192.

⁷⁹⁵ Gladstone, iktidara geçince İrlanda ve Orta Asya'da pasif bir politika yürütmüştür. Sadece Mısır konusunda aktif bir politika yürütmüşse de Mısır'ı işgali sonrası Afrika'da hem Fransa'nın hem de Almanya'nın nüfuzunu tanımak zorunda kalmıştır. Üçok, *Siyasal Tarih*, s.168.

⁷⁹⁶ El-Magrahi, *British Policy Toward Egypt*, s.104-106.

⁷⁹⁷ El-Magrahi, *British Policy Toward Egypt*, s.129-130.

safha; İngilizler artık Mısır'a yerleşmiştir ve bölgeye demiryolları ile genişlemeye devam etmişlerdir⁷⁹⁸.

İngiliz işgali sonrası İngiliz hükümeti, Mısır'da görevlendirmeleri şöyle yapmıştır: Evelyn Baring⁷⁹⁹ İngiltere'yi temsilen başkonsolos ve Hıdiv hükümetinin baş danışmanı makamında bulunurken, Sör Evelyn Wood⁸⁰⁰ Mısır ordusuna Genelkurmay Başkanı olarak atanmış ve Albay Valentine Barker⁸⁰¹ da Mısır Polis Gücü'nün kumandanı olarak Hıdiv tarafından atanmıştır⁸⁰².

3 Ocak 1883'te Lord Granville⁸⁰³, İngiliz hükümetinin Mısır politikasını şöyle anlatmıştır: İngiliz hükümeti Mısır'ın düzeninin korunmasından tek başına sorumludur. İşgal süresince mevcut sözleşmeler yürürlüktedir. Mısır asayışı düzeldikten sonra İngiliz görevi sona erecek ve böylece askerler geri çekilecektir. Süveyş Kanalı'ndan serbest geçiş yapılabilir ve savaş sırasında kanal tarafsız kalacaktır. Mısır'da amacımız mahkemelerde adaleti sağlamak, vergi eşitliği, etkin bir ordu ve polis teşkilatı kurmak ve halkın temsil edildiği bir meclis oluşturmaktır⁸⁰⁴. 6 Şubat 1883 tarihinde Lord Dufferin'in⁸⁰⁵, Mısır için ortaya koymuş olduğu rapora göre; halkın parlamenter sistemi şimdilik kaldıramayacağı için halkın seçtiği kişiler tarafından yasama yetkisinin uygulayabileceği, eşit ve adil vergilendirme, herkesin adil bir şekilde yargılanacağı mahkemelerle, modern bir devlet kurmaktır. Lord Dufferin'in, Mısır için ortaya koyduğu bu rapor uzun yıllar

⁷⁹⁸ İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, s. 93-96.

⁷⁹⁹ Evelyn Baring Cromer, 1841-1917 yılları arasında yaşamış İngiliz siyasetçidir. Çok genç yaşta asker olarak göreve başlamıştır. Özellikle Hindistan ve Mısır'da yapmış olduğu görevlerle tanınmıştır. Evelyn Baring Cromer, "Modern Egypt" adlı Mısır'da bulunduğu süre zarfında yaşananları anlattığı değerli bir eseri de bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için Bkz: <https://www.britannica.com/biography/Evelyn-Baring-1st-Earl-of-Cromer> (ET: 13.03.2019)

⁸⁰⁰ Evelyn Wood, 1838-1919 yılları arasında yaşamış İngiliz subayıdır. Kırım Savaşı başta olmak üzere birçok savaşta görev almış, 1903 yılında Mareşal olmuştur. Daha fazla bilgi için Bkz: <https://www.britishempire.co.uk/biography/evelynwood.htm> (ET: 13.03.2019)

Valentine Barker, 1827-1887 yıllarında yaşamış; Güney Afrika, Hindistan, Orta Asya ve Mısır'da görev yapmış İngiliz subayıdır. Daha fazla bilgi için Bkz: <http://www.levantineheritage.com/note76.htm> (ET: 13.03.2019)

⁸⁰² Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 106-113.

⁸⁰³ Earl Granville, 1818-1891 yılları arasında yaşamış İngiliz siyasetçidir. Mısır sorunu görüşmeleri sırasında dışişleri bakanlığı yapmıştır. Daha fazla bilgi için Bkz: <https://www.britannica.com/biography/Granville-George-Leveson-Gower-2nd-Earl-Granville> (ET: 13.03.2019)

⁸⁰⁴ Ragatz, *The Question of Egypt in Anglo-French Relations*, s. 118.

⁸⁰⁵ Lord Dufferin, 1826-192 yılları arasında yaşamış İngiliz siyasetçidir. En önemli görevi Kanada valiliğidir. Daha fazla bilgi için Bkz: http://www.biographi.ca/en/bio/blackwood_frederick_temple_13E.html (ET: 13.03.2019)

Mısır'da yürürlüğe girmiştir. Lord Dufferin'in, ortaya koyduğu raporla Hıdiv 1 Mayıs 1883'te seçim yasasını onaylamış, altı hafta sonra yerel mahkemeler yeniden düzenlenmiş ve 22 Eylül'de de Danıştay'ın nitelikleri belirlenmiştir⁸⁰⁶.

İngilizlerin Mısır'ı işgali sonrası 1884 yılının sonuna kadar diplomatik anlamda İngiltere ve Osmanlı devleti arasında önemli bir görüşme olmamıştır. Ta ki İngilizler, Rusların Orta Asya ve Balkanlardaki politikalarından endişelenmeleri ve Rus-Osmanlı yakınlaşması sonucunda Boğazların Ruslara açılması ve böylece Rusların sıcak denizlere inerek Mısır ve Uzakdoğu sömürgelerini tehlikeye düşürebileceğini düşünmeye başlamalarına kadar. Bu endişeler sonucu Mısır ve Boğazlar için Osmanlı Devleti ile 1884 yılında tekrar diplomatik ilişkilere başladılar. Bu ilişkiler sonucunda olağanüstü bir elçi gönderilmesi gündeme gelmişti⁸⁰⁷.

Bu durumdan faydalanmak isteyen Osmanlı Devleti 4 Aralık 1884'te Said Paşa'yı görevlendirmiştir. Said Paşa Babıralı'yi temsilen Hugh Wyndham⁸⁰⁸ ile görüşerek Mısır sorunu ile ilgili müzakere maddelerini vermiştir⁸⁰⁹. Bu maddelerin görüşülüp bir antlaşmaya varması için Meclis-i Vükela'da, Mısır sorununun çözümü için diğer devletlerin yaptığı gibi özel bir elçi görevlendirilmesi ve böylece daha hızlı bir şekilde sorunların çözülebileceği ifade edilerek Padişaha bu konu arz edilmiştir. Padişaha bu iş için iki kişi sunulmuştur. Bunlardan birisi Evkaf Nazırı Kâmil Paşa⁸¹⁰ ve diğeri Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa idi. Padişah, Adliye

⁸⁰⁶ Ragatz, *The Question of Egypt in Anglo-French Relations*, s. 120.

⁸⁰⁷ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 139-141.

⁸⁰⁸ Hugh Wyndham, 1836-1916 tarihleri arasında yaşamış İngiliz diplomattır. İngiltere'nin İstanbul elçiliğini yapmıştır. Daha fazla bilgi için Bkz: <https://prabook.com/web/hugh.wyndham/2356091> (ET: 14.03.2019)

⁸⁰⁹ İngilizlerin İstanbul elçisi, özel elçi için İstanbul'da Sadrazam ile görüştüğünü ve görüşmelere bakarak Mısır meselesi hakkında umutlu olduklarını söylemiştir. FO 881/5142X, s.1-2; Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 142.

⁸¹⁰ Kıbrıslı Kâmil Paşa, 1833-1913 yılları arasında yaşamış önemli bir devlet adamıdır. II. Abdülhamid döneminde dört kez sadrazamlık yapmıştır. Kendisinin üç tane eseri vardır. Daha fazla bilgi için Bkz: Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", <https://islamansiklopedisi.org.tr/kibrisli-kamil-pasa> (ET: 14.03.2019)

Nazırı Hasan Fehmi Paşa'yı seçmiştir⁸¹¹. Paşa'ya kısa sürede Mısır sorunu için bir talimatın kaleme alınması istenmiştir⁸¹².

Hasan Fehmi Paşa, Mısır sorunu için olağanüstü olarak görevlendirilince kendisine Said Paşa tarafından Hugh Wyndham'a verilen on madde yanı sıra üç madde daha ek olarak toplamda on üç maddeden oluşan bir talimat verilmiştir. Talimatta bulunan bazı maddelerin İngiltere hükümeti tarafından kabul edilemeyeceği Lord Granville tarafından bildirilmişti⁸¹³. Hasan Fehmi Paşa, bu maddelerin hangileri olduğunu İngiliz hükümeti ile görüşecek ve müzakere edecektir. Kendisine sunulan teklifler Bâb-ı Âli'de tetkik edilip padişahımızın onayı ile kendisine gönderilecek ve bu yeni talimata göre görüşmelere devam edecektir⁸¹⁴.

Hasan Fehmi Paşa'ya verilen on üç madde şunlardır⁸¹⁵:

Birinci Madde: Mısır meselesinin başlangıcından beri İngiltere Devleti, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu kabul etmekte ve teminatlar vermektedir. Yapılacak antlaşma devletimizin, ferman-ı hümayunlar ahkâmınca ve Mısır sınırları içinde egemenlik hukukunu muhafazasını sağlamalıdır. Birinci maddenin amacı Mısır, devletimizin sınırları içinde ve bizim egemenliğimizde olduğunu göstermektir.

İkinci Madde: Mısır'daki İngiliz işgal kuvvetleri hemen bölgeyi boşaltılmadır. İngiltere ve Fransa arasında yapılan görüşmelerde İngiliz askerinin 1887 yılına kadar bölgede kalacağı konuşulmuştur. Fakat bu karar kabul edilemez, Elçimiz Londra'ya gidip burada bir antlaşmaya vardıldıktan sonra antlaşmadan 8 ay sonra İngiliz işgal güçleri Mısır'ı terk edecektir.

⁸¹¹ Olağanüstü sefir olarak Londra'ya gönderilen birinci rütbe ve Mecidiye nişanı olan Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın Devlet-i Aliye tarafından olağanüstü sefir sıfatıyla görevlendirilmiştir. Padişahın kendisine güvendiğini ve bu görevinde İngiltere ile devam eden Mısır meselesinin en kısa sürede çözüme kavuşturulacağını umut etmektedir. (BOA), Y..A...RES. 27/14 (18 Rebiülevvel 1302-5 Ocak 1885)

⁸¹² (BOA), İ..MTZ.(05) 24/1188 (4 Rebiülevvel 1302- 22 Aralık 1884)

⁸¹³ İngilizler, on madde hakkında antlaşma yapmanın zor olduğunu belirtmişler. Özellikle de 8 ay içerisinde Mısır'dan geri çekilme konusunun mümkün olmadığını belirtmişlerdir. Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s.121-122.

⁸¹⁴ BOA, Y..EE.. 125/14 (6 Rebiülevvel 1302- 24 Aralık 1885); BOA, Y..A...RES. 27/14 (18 Rebiülevvel 1302-5 Ocak 1885)

⁸¹⁵ BOA, Y..EE.. 125/14 (6 Rebiülevvel 1302- 24 Aralık 1884); BOA, İ..MTZ.(05) 25/1191 (20 Rebiülevvel 1302- 7 Ocak 1885); FO 881/5142X, s.4-5.

Üçüncü Madde: 1884 yılında kadar İngilizlerin Mısır'ı işgali için yapmış oldukları masraflar üç yüz bin İngiliz lirası ve çekilene kadar geçen süredeki masrafları Mısır bütçesine ilave edilecektir.

Dördüncü Madde: Mısır askerinin şimdiki mevcudu (dört ile beş bin arasında) ile Mısır'ın asayişini sağlaması zor görünmekte sürekli olarak İngiliz askerine ihtiyaç duymaktadır. Hâlbuki verilen fermalarda Mısır ordusunun asker sayısının on sekiz bine kadar çıkarılabilmesine müsaade edilmiştir. Fermalarla müsaade edilen fark kadar asker sayısının artırılması veyahut Hıdiv, Mısır asayişinin ne kadar asker ile mümkün olduğunu belirtmesinden sonra devletimiz ile İngiltere Devleti arasında bu konuyu müzakere ederiz.

Beşinci Madde: Bugün Mısır ordusu İngiliz askerinin idaresindedir. Fakat fermanlara göre Mısır askerinin idaresi Hıdiv'e aittir. İngiliz askeri Mısır'dan çekildikten sonra Mısır ordusunda İngiliz subayı görevlendirilmesine Hıdiv tarafından izin verilebilir. Bu subayların görev süreleri belli ve sınırlı olmakla sözleşmeli olacaklardır.

Altıncı Madde: İngiltere, Mısır maliyesini denetleyen usule ister diğer devletleri de ilave etsin isterse yalnızca kendisi kalsın Osmanlı Devleti her ikisini de devletimizin memuru da burada dâhil olmak şartıyla kabul eder.

Yedinci Madde: Mısır'ın karma mahkemelerinin sürelerinin uzatılması görevinin genişletilerek ceza hukukuna da aktarılması esasına devletimizin bir itirazı yoktur. İki devlet arasında yapılacak görüşmelerde bu konu netleşir. Karma mahkemeler dışında kalan mahkemeler bir yabancı bir yerli ya da yerliler arasındaki sorunlara bakan hukuk ve ceza mahkemeleri Osmanlı Devleti'ne bağlıdır. Burada görev yapan hâkimler padişahımıza bağlıdır. Bu sebeple devletimiz kanunların ve mahkemelerin iyileştirilmesi konusunda yetkili sayılır. Devletimizin kanunları en düzenli ve en uygar kanunlara sahip ülkelere benzerdir. Mısır kanunları ve mahkemelerinden de bunlara tabi kılınması için İngiltere Devleti ile sefirimiz arasında görüşmeler yapılacaktır.

Sekizinci Madde: Mısır; kanunları, idaresi ve arazisi vs. devletimiz tarafından verilen fermanların izniyle düzenlenmiştir. Bundan sonra bu konularda yapılacak olan düzenlemeler ve yenilikler devletimizin incelemesi, izni ve onayı olmadan yürürlüğe giremez.

Dokuzuncu Madde: Süveyş Kanalı ile ilgili her türlü teklif İngiltere tarafından devletimize bildirilecek. Kanal hakkında devletimizin itirazı İngiltere Devleti ile birlikte müzakere edilip karar verilecek. Eğer verilen teklifler devletimiz tarafından kabul edilir ise ferman ile tasdik edilecektir.

Onuncu Madde: İngiliz askeri Mısır'dan çekildikten sonra hiçbir devletin askeri Mısır'a askeri müdahalede bulunamaz. Mısır'ın

özerkliği Devlet-i Âli tarafından muhafaza edilecek. Bu özerklik devletimize ve padişahımızın Mısır'ın metbû olmasına ihlal edemez. Mısır'da asayiş ve huzur bozulur ise buraya asker gönderme hakkı yalnızca devletimize aittir. Bu askeri müdahale Hıdiv'in siyasi nüfuzunu artırmak ve asayişini yeniden muhafaza etmek için yapılacaktır.

On Birinci Madde: Hıdiviyet verildiği zaman borç alma hakkı tanınmış iken sonradan bu hak geri alınmıştır. Fakat şimdi Mısır borçlarının düzenlenmesi için yeni bir borç antlaşması gündeme gelmiş. Bu borçlanmaya izin verilmesi, miktarı, şartları ve ödemeleri Devlet-i Âliye arz ile fermanla imzalanacaktır.

On İkinci Madde: Mısır İsyanının bastırılması sonrası yani 1882 yılında İngiltere Devleti buraya yerleşmiş, Devlet-i Âliye ve diğer devletlere Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu ve egemenliğini tanıdığını, devletimizin Mısır konusundaki isteklerini ve taleplerini (anlaşma maddelerinin) tamamen olmasa da kabul edilebileceğini dışişleri aracılığıyla bildiriyordu. Maddelerin esaslarına göre İngiltere Devleti ile görüşmeler yapılacak, İngilizlerin kabul etmek istemedikleri şeyler için Bâb-ı Âliye müracaat edilecek ve alınan cevaba göre hareket edilecek.

On Üçüncü Madde: şimdiye kadar Mısır meselesi için görüşmeleri Londra elçimiz Musurus Paşa⁸¹⁶ yürütmüş ve hem bizim hem de İngiltere Devleti'nin bu konuda ve şimdiye kadar yürüttüğü konularda takdirimizi kazanmıştır. Bundan sonra da bu meselede gerekirse Musurus Paşa ile görüşülecektir.

Sultan Abdülhamid, Mısır meselesi için Hasan Fehmi Paşa ile birlikte Hobart Paşa⁸¹⁷'yi da görevlendirmiştir. Hobart Paşa, Londra'ya Hasan Fehmi Paşa'dan evvel gidecek ve basın üzerinde Osmanlı'ya karşı olumsuz haberleri engelleyerek ve olumlu kamuoyu oluşturacaktır⁸¹⁸. Hobart Paşa, İstanbul'dan

⁸¹⁶ Kostaki Musurus, Rum asıllı olup 18 Şubat 1807'de İstanbul'da Fener semtinde dünyaya gelmiştir. Kostaki Musurus Paşa'nın babası tüccar Pavlaki idi, kendisi Girit'te doğmuştur. Kostaki Musurus Paşa'nın ailesinden birçok kimse Osmanlı bürokrasinde görev yapmıştır. Kostaki Musurus Paşa, önce Sisam Kaymakamlığı yapmıştır. 1840-1848 yıllarında Atina sefirliği, 1848-1850 yıllarında Viyana sefiri görevlerinde bulunmuştur. 1851-1871 yıllarında Londra sefiri olarak görev yapmıştır. Daha fazla bilgi için Bkz: Nurdan Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.

⁸¹⁷ Hobart Paşa, (Augustus Charles Hobart-Hampden) 1 Nisan 1822'de Leicestershire'da doğmuştur. 1835 yılında İngiliz deniz kuvvetlerinde göreve başlamış, 1863 yılında Albay rütbesi almış, 1867'de Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiştir. Girit'teki Yunan isyanı ve 93 Harbinde görev almıştır. 1881 yılında "müşir amiral ünvanı" almış ve Osmanlı Devleti'nde bu rütbeyi alan ilk Hristiyan'dır. 19 Haziran 1886 tarihinde vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için Bkz: Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi, "Hobart Paşa" c. I, 2. Baskı, YKY İstanbul 2008, s.566; <https://www.britannica.com/biography/Hobart-Pasa> (ET: 18.03.2019)

⁸¹⁸ Hobart Paşa burada İngiliz-Osmanlı ittifakını savunan iki tane makale kaleme almış ve doğrudan doğruya Hasan Fehmi Paşa'nın işlerine karışmamıştır. Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s. 123.

Marsilya'ya oradan da Londra'ya geçecektir⁸¹⁹. Hobart Paşaya verilen talimat şöyledir⁸²⁰:

Birinci Madde: Hobart Paşa, Londra'ya gittiğinde İngiltere Kraliçesine Padişahımızın selamını tebliğ edecektir. İki devlet arasında uzun süredir devam eden Mısır meselesinin dostane bir şekilde çözülebileceği arzu etmekte olduğunu tebliğ edecektir.

İkinci Madde: Hobart Paşa, Prens Dögal⁸²¹ ile görüşerek padişahımızın selamını tebliğ edecektir. Ona da uzun yıllardır iki devlet arasında devam eden dostane ilişkilerin devam etmesi için Mısır meselesinin iki devletin menfaatine göre çözülmesini Padişahımızın arzu ettiğini tebliğ edecektir.

Üçüncü Madde: Hobart Paşa, Mösyö Gladstone ve Lord Granville ile görüşecek kendilerine de Padişahım selamı tebliğ edildikten sonra iki devlet arasındaki dostane ilişkilerden söz edildikten sonra Mısır meselesinin çözümü için Padişahımızın kendi fikri olarak olağanüstü bir elçi görevlendirdiğini ifade edecektir. Der-saadet'teki İngiliz elçisi aracılığıyla İngiliz kabinesine bildirilerek Hasan Fehmi Paşa olağanüstü elçi olarak görevlendirmiştir. Bu görev bizzat padişahımıza aittir. Bu görev ile girişilecek teşebbüsler İngiltere ile devletimiz arasındaki dostluğa pekiştirecek ve kuvvetlendirecektir.

Dördüncü Madde: Hobart Paşa, Lord Salisbury'ü dahi görerek Padişahımızın selamını tebliğ edecektir. Kendisinin Der-saadet'te bulunduğu süredeki geliştirmiş olduğu dostane ilişkiler hatırlatarak kendisinin dost olarak bilindiğinin söylenecektir.

Beşinci Madde Mısır: meselesinin devletimiz lehine iyi bir şekilde sonuçlanması için gazeteler vasıtasıyla çalışacak ve bu talimatın dışına çıkmayacaktır. Eğer verilen talimat dışına çıkmak zorunda kalır ise sefir ile görüşecek ve Padişah'tan verilecek talimat ile hareket edecektir.

Hasan Fehmi Paşa'nın olağanüstü olarak görevlendirilmesinden sonrası hem İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Granville hem de İngiliz basını kendisi ve görevi hakkında bilgi edinmek için araştırmalar yapmaya başlamıştır. Lord Granville,

⁸¹⁹ *Times* gazetesinde Hobart Paşa'nın pazar ya da pazartesi günü saraya gideceği ve padişah tarafından kendisine görevi hakkında talimat verileceği söylenmektedir. Ve 23 Ocak Cuma günü Londra'da olacağı tahmin edilmektedir. *The Times*, "Hassan Fehmi Pasha's Mission", 15 January Thursday, 1885 (15 Ocak Perşembe, 1885)

⁸²⁰ BOA, Y..EE..d...810, s.6 (93) 7 (92) (1302-1885) Bu defter grubunda sayfa numarası verilirken hem defterin sayfası hem de arşivde verilen sayfa sayısı verilmiştir. Defterin kendi sayfası normal yazılırken arşivde verilen numara parantez içinde yazılmıştır.

⁸²¹ İngiliz veliaht prens anlamına gelmektedir. Bkz: <https://www.seslisozluk.net/m-prens-d%C3%B6gal-gal%3B-%28b%C3%BCy%C3%BCk-britanya-veliahdi%29-nedir-ne-demek/> (ET: 18.03.2019)

Osmanlı Devleti'nin Londra elçisi olan Musurus Paşa'dan Hasan Fehmi Paşa hakkında bilgi talep etmiştir⁸²². İngiliz basını Hasan Fehmi Paşa'nın kendisi ve görevi hakkında İstanbul'dan hareket edip Londra'ya varana kadar geçtiği yerlerden malumatlar alıp yayınlamakta idiler⁸²³.

⁸²² Hasan Fehmi Paşa hakkında İngiltere'ye giden bilgiler; herkes tarafından tanınan biri olduğu, hukuk eğitimi aldığı ve Sultanın güvenine sahip biri olduğundan söz edildikten sonra Mısır sorununu çözüme kavuşturabileceği dile getirilmiştir. Ayrıca Hasan Fehmi Paşa'nın mali sorunun çözümüne yönelik umudundan da söz edilmiştir. FO 881/5142X, s. 8; Osmanlı Devleti'nin Londra elçisinden gelen telgrafta, elçinin Lord Granville ile görüştüğünü Lord Granville'nin Londra'ya gönderilen Hasan Fehmi Paşa hakkında bilgi talep ettiğini bildirilmiştir. BOA, HR. SYS. 998/27 (30 Aralık 1884); Musurus Paşa, Lord Granville ile yapmış olduğu görüşmeyi Asım Paşa'ya bildirmiştir. Lord Granville, sultanın özel elçisinin ne zaman geleceğini sorduğunu, birkaç güne kadar geleceğini ve sultandan özel bir mektup getireceğini ifade ettikten sonra artık Mısır sorununun çözüme kavuşturulması gerektiğini bildirmiştir. *Ottoman Diplomatic Documents On The Eastern Question Egypt: From Ismail Pasha's Abdication to Hasan Fehmi Pasha's mission to London 1879-1885*. Ed. By: Sinan Kunalp, İstanbul 2011, s. 524.

⁸²³ *Times* gazetesinde 21 Ocak 1885 Berlin'den İngiltere, Türkiye ve Mısır başlıklı habere göre İstanbul'un Hasan Fehmi Paşa'dan şunları istediği söylenmekte: 1. Mısır'a verilecek kredinin ferman ile yürürlüğe girmesi. 2. Bab-ı Ali, İngilizlerin Mısır Seferi için yapmış oldukları masrafların bir kısmının Mısır hazinesinden karşılanmasını kabul edeceği. 3. Mısır'daki İngiliz askerinin en az 8 ay en çok 2 yıl içinde tahliye edilmesi. 4. Sultan, Osmanlı'nın diğer mahkemeleri gibi Mısır'daki yerel mahkemeleri özellikle şeri mahkemeleri tanıyacağı. 5. Türk askeri birlikleri Kızıldeniz'deki belli noktalara yerleştirileceği. 6. Mısır'ın ticaret yapma hakkı için düzenleme yapılacağı. Ayrıca aynı gazete de Hasan Fehmi Paşa'nın görevleri arasında Tevfik Paşa'nın tasfiyesi ve yerine Halim Paşa'nın göreve gelmesi hakkında iddiaların doğru olmadığı, Sevakin'e 6000 Türk askerinin gönderilmesi İngilizlerin bu şartları kabul etmesine bağlı olduğu ve eğer Sevakin'e Türkiye asker gönderir ise Türk-İngiliz askeri komisyonu atanması kesin düşünüldüğü söylenmektedir. *The Times*, "Turkey, England And Egypt", 22 January Thursday, 1885 (22 Ocak Perşembe, 1885); Aynı gazetenin başka bir haberinde Hasan Fehmi Paşa'nın görevinin amacı, İngiliz hükümeti ile dostane bir şekilde Mısır sorununun çözmek olduğu söyleniyor. Bab-ı Ali İngilizlerin Mısır'dan çekilmesini istemekte bunun da antlaşma yapılmasını zora soktuğu ifade edilirken, askerin çekilmesi ve Mısır sorunu çözümü için Avusturya, Almanya başkentlerinden gelen cesaret kıran raporlara rağmen Hasan Fehmi Paşa'nın buralara ziyaretinin amacının Türk taleplerine destek bulmak umuduyla olduğu söyleniyor. Babialı'nın Halifenin otoritesinin tanınması, Müslümanların hislerinin tatmin edilmesi ve Padişahın otoritesinin sağlanması için Tevfik Paşa'nın hıdivlikten alınacağı iddia ediliyor. Ayrıca Mısır'ın mevcut yönetimin yabancı bir güç olmadan ülkeyi yönetemeyeceği dile getirilmektedir. *The Times*, "Hassan Fehmi's Mission" 13 Tuesday January 1885 (13 Ocak Salı 1885); Başka bir gazete de Hasan Fehmi Paşa'nın görevi hakkında henüz fazla bir bilgi bulunmama ile beraber Abdülhamid'in Mısır'da tekrar bir Osmanlı hâkimiyeti tesis etmeyi varsayılıyor. İngilizlerin kararsızlığı Türkiye'nin fırsatı olabilir dedikten sonra Bismarck'ın bu kararsızlıktan sıkıldığı söyleniyor. İngiliz Devleti Mısır'dan çekilebilmesinin ancak Hıdiv'in eski gücüne kavuşturulması olabileceğini ifade ediyor. Almanya'nın (Bismarck), İngiltere ile Fransa arasında Mısır sorununun bir çatışma yaratacağını düşündüğü söylenmektedir. Hartum Seferi için harcanan çabaların onda birinin Mısır'ın mali ve idari konularında harcansa Mısır sorunu çözülebileceği ifade edilmektedir. *Glasgow Herald*, 13 January Tuesday 1885 (13 Ocak Salı 1885); Bir diğer gazete de Hobart Paşa'nın görevi, Hasan Fehmi Paşa'ya yardım etmek olduğu dile getirildikten sonra Padişah'ın Mısır'dan İngiliz askerinin çekilme isteğinin pek kabul edilir bir istek olmadığı söyleniyor. İngiltere'nin Padişah'ın Mısır'da egemenliğini tanıdığına dair söylediği sözlere dayanarak bir antlaşma için ortam hazırlanabileceği ifade edildikten sonra gerekirse 1841 yılında verilen fermana dönüş yapılabilir ya da 1866, 1873 fermanlarında bir değişikliğe gidilebilir denilmiştir. *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, "Hassan Fehmi's Mission" 16 January Friday, 1885 (16 Ocak Cuma, 1885)

Hasan Fehmi Paşa'nın Babıali'den almış olduğu talimat ve İngiliz Kraliçesine taktim edeceği Name-i Hümayun ile Londra'ya hareketi 31 Aralık Çarşamba gününe ertelenmiş ve kendisine beş yüz lira harcırah verilecektir⁸²⁴.

4.1.4.1 Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'ya Hareketi ve Diplomatik Temasları

Mabeyn Hususi Kâtibi Reşid Bey, Almanya'nın İstanbul elçisini ziyaret etmiş bu ziyaret sırasında elçinin Mısır meselesinin müzakeresi için Londra'ya giden Hasan Fehmi Paşa'nın Berlin ve Paris'e uğrayarak mali konularda müzakerede bulunmasının faydalı olacağını söyledikten sonra özellikle Paris kabinesinden yardım alabileceğini ifade etmiştir⁸²⁵. Hasan Fehmi Paşa gecikmeli de olsa 10 Ocak 1885 tarihinde Londra'ya doğru hareket etmiştir⁸²⁶. Daha önce planlandığı gibi yolculuk deniz yoluyla yapılmayarak, Varna üzerinden Berlin ve daha sonra Paris ve oradan da Londra'ya gidilecektir⁸²⁷.

Paşa yolculuğuna söylendiği gibi önce Varna'ya⁸²⁸ oradan Viyana'ya geçmiştir. Burada iki gün kaldıktan sonra da Berlin'e ulaşmıştır⁸²⁹. Ruslar da Mısır meselesinin çözümü için yola çıkan Hasan Fehmi Paşa'nın Berlin'e uğramasından memnun olmuşlardır⁸³⁰.

Hasan Fehmi Paşa, Berlin'de Alman Dışişlerinden Bosch (ya da Busch) ile görüşmüş, Bosch, ona memuriyetinin amacı sormuş Hasan Fehmi Paşa'da cevaben Mısır meselesi için bir ittifak yapmak amacıyla görevlendirildiğini

⁸²⁴ BOA, Y..PRK.BŞK. 9/19 (11 Rebiülevvel 1302- 29 Aralık 1884); İ..MTZ.(05) 24/1190; (13 Rebiülevvel 1302- 31 Aralık 1884); İngiliz Kraliçesine verilmek üzere Hariciye Nazırı ile hazırlanan Nâme-i Hümayun'un tercümesi ile birlikte padişaha sunulduğu. Sunumdan sonra Padişah, Hasan Fehmi Paşa'nın memuriyetine bağlı olarak sözcüğü yerine Mısır sınırı hakkında görevlendirildiği sözcüğünün eklenmesi istenmiştir. BOA, İ..MTZ.(05) 25/1192 (21 Rebiülevvel 1302- 8 Ocak 1885)

⁸²⁵ BOA, Y..PRK.BŞK. 9/21 (17 Rebiülevvel 1302- 4 Ocak 1885)

⁸²⁶ Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s. 123; *The Times*, "England, Turkey, And Egypt", 12 January Monday, 1885 (12 Ocak Pazartesi 1885)

⁸²⁷ BOA, Y..A...RES. 27/27, (4 Rebiülahir 1302- 21 Ocak 1885)

⁸²⁸ BOA, Y..A...HUS. 180/94, (24 Rebiülevvel 1302- 11 Ocak 1885)

⁸²⁹ BOA, Y..A...HUS. 180/90 (23 Rebiülevvel 1302- 10 Ocak 1885); Mısır meselesi için olağanüstü elçi olarak görevlendirilen Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'ya gitmeden Berlin'de Prens Bismark'la görüşmesinin iyi olacağı. BOA, Y..PRK.NMH. 3/4, (24 Rebiülevvel 17 Ocak 1885); Hasan Fehmi Paşa 14 Ocak Çarşamba günü Berlin'e gelerek Berlin Türk büyükelçiliğine gitmiştir. *The Times*, "Turkey", 14 January Wednesday, 1885 (14 Ocak Çarşamba, 1885)

⁸³⁰ Petersburg Sefareti gelen telgrafta, Rus Dışişleri Bakanı Giers'in Mısır meselesinden ve Hasan Fehmi Paşa'nın memuriyetinden bahisle Berlin'e uğramasından memnun olduğunu bildiriliyor. BOA, Y..A...HUS. 180/98 (27 Rebiülevvel 1302- 14 Ocak 1885)

söylemiştir. Mösyö Bosch ise İngiltere'nin Fransız teklifini⁸³¹ kabul etmek üzere olduğunu ve İngiliz Devleti'nin Mısır'da kalmak istemediğini ifade ettikten sonra Avrupa devletleri tarafından Osmanlı Devleti'ne Mısır'a asker göndermesi söylendiğinde asker gönderseydi olayların bu boyuta gelmeyeceğini ilave etmiştir. Hasan Fehmi Paşa, buradan Paris'e hareket edeceği için Prens Bismarck'tan randevu talebinde bulunmamıştır⁸³².

Hasan Fehmi Paşa Paris'te Jules Ferry⁸³³ ile görüşmüş o da Mösyö Bosch gibi memuriyetinin maksadını sormuş Hasan Fehmi Paşa'da Bosch'a vermiş olduğu cevabı vermiştir. Jules Ferry, Mısır meselesinin çözümünü tüm devletlerin arzu ettiğini, çözümün Osmanlı Devleti'nin egemenliğine aykırı bir şekilde olmaması ve Süveyş Kanalı meselesinde kanalın tarafsızlığının yeterli olmayacağını savaş sırasında bile gemilere açık olması gerektiğini söylemiştir. Mısır maliyesi konusundaki tekliflerinin önümüzdeki pazartesi günü elçiliklerinin vasıtasıyla İngiltere Devleti'ne bildirileceğini ve ayrıca maliye konusunun tüm devletlerin katılımıyla düzenlenecek bir konudur, diye de eklemiştir. Ben de kendisine devletimizin bu konunun çözülmesini arzu ettiğimi bildirdim. Hasan Fehmi Paşa şimdiye kadar yapmış olduğu kısa görüşmelerde meselenin çözüleceğine dair ümidinin artırdığını söylemiştir⁸³⁴.

İngiliz basınında da Hasan Fehmi Paşa'nın Avrupa'daki temasları yer bulmaktaydı. Gazetede Paşa'nın görüşmelerin iyi geçtiği söyledikten sonra Fransa'nın teklifini İngiltere'ye ileteceği ifade ediliyor. Alman, Avusturya ve Rusya büyükelçileri de Mısır konusunda görüş bildireceği Mısır olaylarının sorumlusu

⁸³¹ Fransa Devleti, Hasan Fehmi Paşa Londra'ya gitmeden İngiltere Devleti'ne Mısır sorununun çözümü için bir teklifte bulunmuştu. Fransa'nın teklifi şöyle idi: 1. Tüm devletlerin teminatında olarak yüzde üç buçuk faizle dokuz milyon liralık bir borç anlaşması. 2. Toplam Mısır borçlarının faizleri üzerine yüzde beş vergi konulması. 3. Daire ve emlak-ı hıdiviyetin ve Mısır maliyesi tüm devletlerin memurları bulunduğu Sandık komisyonu tarafından denetlenecek. 4. Mısırdaki oturan yabancılardan emlak vergisi alınması. 5. Savaş sırasında Süveyş Kanalı'ndan geçişin serbest olması. BOA, Y..A...HUS. 180/100 (4 Rebiülahir 1302-19 Ocak 1885)

⁸³² BOA, Y..A...HUS. 180/104 (4 Rebiülahir 1302-19 Ocak 1885); Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 527-528.

⁸³³ Jules François Camille Ferry, 1832-1893 yılları arasında yaşamış Fransız siyasetçisidir. Fransız sömürgeciliğinin genişlemesinde önemli bir etkiye sahiptir. Hasan Fehmi Paşa'nın Paris'i ziyareti sırasında Dışişleri Bakanlığı görevindedir. Daha fazla bilgi için Bkz: <https://www.britannica.com/biography/Jules-Francois-Camille-Ferry> (ET: 19.03.2019)

⁸³⁴ BOA, Y..A...HUS. 180/104 (4 Rebiülahir 1302-19 Ocak 1885); Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 527-528.

olarak Tevfik Paşa görülüyor. Tevfik Paşa'nın görevden alınması isteneceği, İngiliz askerinin tahliyesi Osmanlı Devleti'nin istekleri arasında olduğu eğer İngilizler tahliye konusunda söz verirler ise mali konularda Osmanlı Devleti'nin onlara yardım edebileceği dile getirilmiştir⁸³⁵. Hasan Fehmi Paşa, Mısır sorunu dışında kendisine demiryolları için verilen talimat sebebiyle Paris'te Baron Hirsch⁸³⁶ ile görüşmüştür⁸³⁷.

Osmanlı Devleti'ne Londra elçiliğinden gelen haberde Hasan Fehmi Paşa'nın İngiltere'de devletimize yakışır bir şekilde karşılanacağını bildirmekteydi⁸³⁸. Hasan Fehmi Paşa, Londra'ya gitmeden İstanbul'a Avusturya, Almanya ve Rus elçileri ile Fransızların Mısır borçları için verilecek yeni teklif hakkında görüş alışverişi yaptığını söylemiştir⁸³⁹. Paşa, Fransa'da görüşmeleri tamamladıktan sonra Londra'ya hareket etmiştir. 18 Ocak Pazar günü Londra'da kendisini Osmanlı Devleti'nin Londra elçisi Musurus Paşa karşılamıştır⁸⁴⁰.

4.1.5. Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'daki İlk Temasları

Hasan Fehmi Paşa, 19 Ocak 1885 Pazartesi günü Osmanlı Devleti'nin Londra büyükelçisi Musurus Paşa ile beraber Lord Granville'in yanına gitmiştir⁸⁴¹. Lord Granville, Hasan Fehmi Paşa'yı dostane bir şekilde karşılamış ve Kraliçenin en kısa sürede kendisini kabul edeceğini ifade etmiştir. Hasan Fehmi Paşa, Mısır meselesi için memuriyetinin esaslarını bildirdikten sonra bu meselenin devletlerarası bir ittifak ile çözümleneceğini ifade etmiştir. Fehmi Paşa, İstanbul'a gönderdiği telgrafta, Lord Granville ile görüşmesi sırasında İngiliz Dışişlerinde Almanya, Avusturya ve Rusya elçilerini gördüğünü kanımca elçiler Fransa'nın

⁸³⁵ *The Times*, "The Egyptian Negotiations", 16 January Friday, 1885 (16 Ocak Cuma, 1885)

⁸³⁶ Baron Maurice de Hirsch, 1831-1886 yılları arasında yaşamış Alman iş adamıdır. Rumeli demiryollarının yapımı kendisine verilmiştir. Daha fazla bilgi için Bkz: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7739-hirsch-baron-maurice-de-moritz-hirsch-freiherr-auf-gereuth> (ET: 20.03.2019); Hirsch, 2000 km demiryolu döşemesini taahhüt etmiş ve kendisine imtiyaz verilmiştir. Ancak demiryolu yapımında büyük yolsuzluk yapmıştır. Daha fazla bilgi için Bkz: <http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/1366.pdf> (ET: 20.03.2019)

⁸³⁷ Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s. 124; Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 149. *The Times*, "The Eastern Railways Question" 21 January Wednesday, 1885 (21 Ocak Cumartesi, 1885)

⁸³⁸ Belgede ayrıca Lord Granville'in Paşa'nın ne zaman geleceğini dair sorular sorduğunu Babialı'ye bildirmiştir. BOA, Y..A...HUS. 180/100 (2 Rebiülahir 1302-19 Ocak 1885)

⁸³⁹ Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 526-527.

⁸⁴⁰ BOA, Y..A...HUS. 180/99 (2 Rebiülahir 1302-19 Ocak 1885); Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 149.

⁸⁴¹ BOA, HR.SYS. 998/31, (19 Ocak 1885); BOA, HR.SYS. 998/32, (19 Ocak 1885)

Mısır maliyesi için yapmış olduğu teklifini onaylayarak Lord Granville bildirmeye gelmişler dedikten sonra Londra'ya gelişim iyi tesir etmiş gibi görünüyor diye ilave etmiştir⁸⁴².

Fransa'nın teklifinin içeriği; tüm devletlerin teminatıyla Mısır'a yeni borç verilmesi, Mısır borçlarının faizleri üzerine vergi konulması, Mısır maliyesi ve Hıdivin sahip olduğu mallar tüm devletlerin bulunduğu Sandık komisyonu tarafında denetlenmesi, Mısır'da oturan yabancılardan vergi alınması ve savaş sırasında Süveyş Kanalı'nın tüm devletlere açık olması gibi maddelerden oluşmaktaydı⁸⁴³. Lord Granville, Fransa'nın teklifinin kabul edilebilir olduğunu fakat bu teklife karşı kendilerinin de bir teklif düşündüklerini bildirmişlerdir. Bu teklife göre; Osmanlı Devleti'ne verilen 1885 yılı kredisi ile aynı şartlara sahip Mısır'a yeni bir kredi verilmesi, Mısır maliyesini denetlemek için Osmanlı Devleti'nin de dâhil olduğu iki yıl süreli bir komisyon kurulması, Mısır'da bulunan yabancılardan vergi alınması, Süveyş Kanalı'ndan geçişlerin serbest olması demiştir. Son olarak da İngilizlerin Mısır politikasında bir değişiklik olmadığı ve Mısır'da Osmanlı hâkimiyetinin tanındığını amaçlarının biran evvel Mısır'ın eski asayişine kavuşturmaktan başka bir şey olmadığını söylemiştir. Buna karşı Hasan Fehmi Paşa'da eskiden beri devam eden Osmanlı-İngiliz dostluğuna uygun bir antlaşmanın kısa sürede imzalanması gerektiğini Lord Granville ifade etmiştir.⁸⁴⁴

Başka bir görüşmede Lord Granville, Paşa'ya görevlerinin Mısır hıdivini de kapsayıp kapsamadığını sormuş, Fehmi Paşa'da cevaben görevimin bana verilen fermanlar ahkâmınca Mısır'ın devletimiz ve Padişahımızın egemenliğine ait olmasından başka bir şey içermediğini, bunlar dışındaki konularda müsaadeli olmadığını beyan etmiştir⁸⁴⁵.

Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'ya gelişini Fransızlar, Mısır meselesinde İngilizlerin elinin güçleneceğini düşünürken Ruslar ise İngiliz-Osmanlı

⁸⁴² BOA, HR.SYS. 998/31, (19 Ocak 1885); BOA, HR.SYS. 998/32, (19 Ocak 1885); BOA, Y..A...HUS. 180/103 (4 Rebiülahir 1302-21 Ocak 1885).

⁸⁴³ BOA, Y..A...HUS. 180/100 (4 Rebiülahir 1302-19 Ocak 1885); Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s.530-531.

⁸⁴⁴ BOA, Y..A...HUS. 180/107 (4 Rebiülahir 1302-25 Ocak 1885); Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s.528-529.

⁸⁴⁵ BOA, HR.SYS. 998/36 (27 Ocak 1885).

yakınlaşmasının Boğazların tarafsızlığı ilkesinin bozacağı endişesini taşımaktaydılar⁸⁴⁶.

Hasan Fehmi Paşa, Musurus Paşa ile beraber 27 Ocak 1885 Salı günü Kraliçe ile görüşmüştür. Paşa, Kraliçeye Mısır meselesinin çözümü konusunda Padişahımız yüzyıllardır iki devletin dostluğunu daha da artıracak bir anlaşmayla çözüme kavuşturulmasını istediğini iletmıştır⁸⁴⁷.

1 Şubat 1885'te Hasan Fehmi Paşa, Prens Dögal ile görüşmüştür. Prense Padişahın selamını iletmediğini, prensin çok memnun kaldığını ve Padişahımıza aynı şekilde selam gönderdiğini telgraf aracılığı ile iletmıştır⁸⁴⁸.

İngiliz Devleti, dünyanın diğer bölgelerindeki sömürgecilik faaliyetlerinde göstermiş oldukları tavrı Mısır meselesinde de göstererek bu meseleyi olabildiğince sürüncemede bırakıp kendi lehlerine çözmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin bu konunun çözümü için kesin bir sonuç ya da bir antlaşma yapma çabalarını sürekli çeşitli bahanelerle ertelemişlerdir. Bu bahaneler ve ertelemeler Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır meselesini çözmek için Londra'ya gelişinde de tekrarlanmıştır.

Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'daki görüşmeleri, kendisine verilen on madde doğrultusunda ele almayı doğru bulduk. Bazı maddeler birbiri ile iç içe geçti için aynı başlık içinde ele almayı doğru bulduk.

4.1.6. Görüşülen Maddeler

4.1.6.1. Birinci ve İkinci Maddeler⁸⁴⁹

Mısır'ın İngilizler tarafından işgali sonrası Osmanlı Devleti'nin tek düşüncesi İngilizlerin buradan çıkması ve Mısır'ın tekrar Osmanlı idaresine girmesidir. Bu sebeple Hasan Fehmi Paşa'ya verilen talimatın en önemli maddesi Mısır'da bulunan İngiliz askerinin en kısa süre içerisinde tahliyesidir. İngilizler, Mısır'ı işgal

⁸⁴⁶ Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 151.

⁸⁴⁷ BOA, HR.SYS. 967/79 (27 Ocak 1885); BOA, Y..A...HUS. 180/110 (11 Rebiülahir 1302-28 Ocak 1885).

⁸⁴⁸ BOA, Y..EE..d...810, s. 180 (5) (1302-1885).

⁸⁴⁹ Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne Ait Olması ve Mısır'dan İngiliz Askerini Tahliyesi. Başlıkların uzun olmasını engellemek amacıyla maddeleri dipnotlarda vereceğiz.

ettikleri 1882 yılından itibaren hem Osmanlı Devleti'ne hem de Avrupalı devletlere işgalin geçici olduğunu amaçlarının Mısır'da devam eden karışıklığı çözmek olduğu ve karışıklıklar çözülüp Hıdivin otoritesi sağlandıktan sonra buradan çekileceklerine dair teminatlar vermişlerdir. Teminatlara rağmen işgalin uzaması sebebiyle Osmanlı Devlet'i buraya özel elçi olarak Hasan Fehmi Paşa'yı göndermiştir.

Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville ile görüşmesinde lorda İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Hugh Wyndham tarafından verilen maddelerin iki devletin yıllardır süren dostluğuna zarar vermeden çözüme kavuşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Kendisine verilen talimatların en önemlisinin İngiliz askerinin Mısır'dan çekilmesi ve bölgenin tekrar Osmanlı'ya bağlı hale gelmesi olduğunu söylemiştir. Lord Granville cevaben bu konu dışındaki konuların ele alınmasının doğru olacağını söylemesi üzerine Hasan Fehmi Paşa, İstanbul'a kendisine verilen talimatı ayrı ayrı ele almak istediğini söylemiştir. İstanbul, Hasan Fehmi Paşa'ya talimatın bir bütün olduğunu, hepsinin müzakere edilmesi gerektiğini ve birbirinden ayrılmadan ele alınması gerektiği talimatını vermiştir⁸⁵⁰.

Kendisine verilen talimatlar gereğince Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville ile her görüşmede en önemli madde olan İngiliz askerinin tahliyesi konusunu sürekli tekrar ederek İngilizlerin buradan çekileceğinin güvencesini bir antlaşma ile sonlandırma Lord Granville bildirmiştir. Lord Granville, İngiltere'nin Mısır'dan askerini çekmek konusunda süre veremeyecektir. Buradaki amacımız asayişin sağlamak ve Hıdiv'e verilen imtiyaz ve muafiyetlerin eskiden olduğu gibi kalması sağlamaktır. Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin ait olduğunu göstermek istediklerini ve burada bulunma süresini uzatmak arzusunda olmadıklarını bildirmiştir. Fakat bir tarih vermenin şimdilik mümkün olmadığını eklemiştir⁸⁵¹.

⁸⁵⁰ BOA, Y..A...HUS. 180/114 (14 Rebiülahir 1302-31 Ocak 1885); *Times* gazetesinde Mısır meselesinin en önemli konusunun mali sorunlar olduğundan söz edilerek uzun uzadıya verilecek borç ve faiz kararı hakkında bilgiler verilmiştir. Osmanlı Devleti açısından en büyük sorunun Mısır'ın siyasi statüsü olduğunu vurgulanmıştır. Ayrıca gazetede Babıali'nin olağanüstü elçi olarak görevlendirdiği Hasan Fehmi Paşa'nın İngiltere'de iyi bir şekilde karşılanmasından memnun olduğu ifade edilmiştir. *The Times*, "The Egyptian Negotiations", "Constantinople", 30 January Friday 1885, (30 Ocak 1885 Cuma)

⁸⁵¹ BOA, HR.SYS. 998/40 (3 Şubat 1885); FO 881/5142X, s. 17; St James's Gazette, Hassan Fehmi's Mission, 9 February Monday, 1885 (9 Şubat Pazartesi, 1885)

Diğer bir görüşmede Hasan Fehmi Paşa, Fransa ile İngiltere'nin Mısır'dan çekilmesi için 8 ay belirlediğini söylemiştir. Lord Granville; Babıali İngiliz askerinin çekilmesi işini 8 ay içinde gerçekleşmesini istiyor fakat bu çekilme için süre vermek doğru olmaz. Ülkemizde oluşan kamuoyu, Mısır için harcanan para ve kaybedilen askerler sebebiyle İngiliz askerinin buradan kısa sürede çekilmesini doğru bulmuyor. Mısır'ın asayışı sağlanana kadar askerinin tahliyesi düşünülmemektedir, bunun için tarih vermek şimdilik mümkün değildir. Fransa'ya tahliye için vermiş olduğumuz çekilme tarihi o günün koşulları için geçerli idi, demiştir⁸⁵². Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville cevaben İngiliz askerinin Mısır'ı tahliyesi konusunun İngiliz kabinesi tarafından Padişah, Babıali ve kamuoyuna sürekli tahliye hakkında teminat verilmekte fakat bu iş hala uzamakta ve belgelendirilmemektedir. Bu işin uzaması Devlet-i Ali ve İngiltere arasındaki kadim dostluğa zarar vermektedir. İngiltere Devleti'nin Osmanlı Devleti ve Halifeliğe yakın olmak istediği açıktır. Hasan Fehmi Paşa, bununla beraber gazetelerde bu konuda farklı fikirler yazılmaktadır ama kesin kararı verecek kabinedir. İngiltere Habeşistan'a asker göndermiş, çok fazla para harcamış ve birçok askeri burada ölmüş ama sonuçta geri çekilmiştir. Mısır işgalinden bir bedel almadan askeri buradan tahliye etmemek fikri Müslümanlar arasında büyük bir ıstıraba sebep olmaktadır. İngiltere'nin de büyük bir Müslüman nüfusa sahip olması ve Osmanlı Devleti ile eskiye dayanan bir dostluk bağlarının olması sebebiyle burada bulunması ve tahliye için bir tarih vermemesi hem dostluğumuza hem de Müslümanlara büyük zarar vermektedir. Lord Granville bu açıklamamı memnuniyetle karşıladı. Kabinenin de Mısır'dan çekilmek istediğini fakat daha iyi bir çözüm bulunamadığını sizin bu konu hakkında başka bir öneriniz varsa tetkik edebiliriz demiştir⁸⁵³

Hasan Fehmi Paşa, Londra'ya geldiğinden beri hem Muhafazakâr hem de Liberaller Parti temsilcileriyle görüştüğünü görüşmeler neticesinde Mısır'ın tahliyesi konusun da bir zorluk çıkmayacağına yönelik bir izlenimin kendisinde oluştuğunu söylemiştir. Osmanlı Devleti ile kadim dostluğa zarar verilmesini hem halk hem de kabine istememekte iki devlet arasındaki siyasi dostluk gerekli

⁸⁵² BOA, HR.SYS. 967/93 (7 Şubat 1885)

⁸⁵³ BOA, HR.SYS. 967/93 (7 Şubat 1885)

görülmektedir. İki devletin yararına bir orta yol bulmak için İngiliz kabinesi bir taraftan Mısır'dan askeri çekmek ve orada asayişi sağlamak için tedbirler düşünürken diğer taraftan İngilizlerin buradan çekildikten sonra çıkarlarını koruyacak bir düzenin kurulması için bir süre daha burada kalınması gerektiğini düşünüyorlar⁸⁵⁴. İstanbul, Hasan Fehmi Paşa'nın açıklamalarına karşın tatmin olmayarak İngiltere Devleti'nin bir müddet tayin etmekten neden kaçındığını bize izah ederseniz bizde ona göre bir karar alabiliriz diye Paşaya telgraf göndermiştir⁸⁵⁵.

Hasan Fehmi Paşa, İngiliz askerinin Mısır'dan çekilmesi konusunu Gladstone ile de görüşmüştür. Gladstone, Sudan işlerinin bir ay içinde sona ermesi tahmin edildiği için Mısır'ın tahliyesinin biran evvel gerçekleşeceğini düşünüyorduk. Ancak Sudan olaylarının büyümesi sebebiyle Mısır'ın tahliyesinin biraz erteleneceğini söylemiştir⁸⁵⁶.

Hasan Fehmi Paşa günü gününe kendisine emir edildiği gibi İstanbul'a, yapmış olduğu görüşmeleri ve izlenimlerini bildirmiştir. Fakat göndermiş olduğu telgraflardan Babiali memnun olmayarak Paşa'ya birtakım sorular sorarak biran evvel cevap vermesini istemişlerdir⁸⁵⁷.

Lord Granville 17 Şubat görüşmesinde de Hasan Fehmi Paşa'ya yine aynı cevabı vererek tahliye için bir müddet vermenin şimdilik mümkün olmadığını söylemiş, bunun üzerine Hasan Fehmi Paşa kendisinin buradaki görevinin esas maddesinin bu olduğunu tekrar etmiş ve devletimizin fikri bellidir İngiliz kabinesini fikri nedir diye sormuştur. Lord Granville ise bu konuda İngiltere'nin de aynı düşündüğünü sadece tahliye için müddet belirlemede ayrılıyoruz demiştir.

⁸⁵⁴ BOA, HR.SYS. 967/93 (7 Şubat 1885); Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 550-551.

⁸⁵⁵ BOA, Y..A...HUS. 180/121 (25 Rebiülahir 1302-11 Şubat 1885)

⁸⁵⁶ BOA, HR.SYS. 967/104 (13 Şubat 1885)

⁸⁵⁷ İngiltere Devleti'nin Mısır'dan tahliyesi için sekiz aylık süre kısa mı gelmektedir? Mısır'dan çekilmeme gerekçesi olarak emniyet ve asayiş sorunu çözülmez ise iki devlet arasında sürenin uzatılması için görüşme yapılamaz mı? Acaba İngiliz kabinesini Mısır'ı tahliye ile Mısır'ın ordusunun huzur ve asayişi sağlayacak miktarda bir asker sayısında olması yeterli mi görmekte ve düşündükleri bu mudur? Tahliye konusunda Lord Granville ve kabinede yapmış olduğunuz görüşmelerde ne gibi izlenimlere kapıldığınız bize bildirmeniz gereklidir. Londra kabinesi tahliye konusunda başka bir tedbirin bulunması gerektiğini söylemesi gizli bir niyet olduğu açıktır bu niyet nedir? Ayrıca Hasan Fehmi Paşa'ya tahliye konusunda şimdiye kadar kendisine söylenenlerin Lord Granville'nin kendi efkârı mı yoksa hükümetin efkârı mıdır onun iyece anlaşılması gerektiğine dair talimat verilmiştir. Y..A...HUS. 181/1 (2 Cemaziyülevvel 1302- 17 Şubat 1885)

Karşılık olarak Paşa İngiltere'nin iyi niyetinden devletimizin kuşkusu yoktur dedikten sonra önceki görüşmelerini hatırlatarak kabinenin verdiği teminat dışında bir şey olmadığını, Londra'ya elçi olarak gelmemim esas nedeni Mısır'ın tahliyesi olduğunu eğer burada ilerleme kaydedilemezse bunun iki tarafında menfaatine uymayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Lord Granville, İngiltere Devleti Mısır'da Osmanlı Padişahının ve Halifenin hâkimiyetinin çok gerekli olduğunu düşündüğünü ve iki devletin menfaatlerinin ortak olduğunu söylemiştir. General Gordon'un Hartum'u tahliye etmek için çalıştığını sonrasında da Mısır tahliye edilecektir, tahliye sonrası Mısır hükümeti aciz durumda olduğu için Sudan Bölgesinin idaresi de Babiali'ye kalacaktır, demiştir. İngiltere'nin Mısır'ın tahliyesi için şimdiye kadar verdiği teminat ve belgeler Osmanlı ile kadim dostluğu yolundan ayrılmak istemediğinin bir delilidir diye eklemiştir⁸⁵⁸.

Hasan Fehmi Paşa, tahliye dışındaki maddelerde ilerleme kaydedildiğini, Mısır'ın eski haline getirilmesi ve tarafsız olması hakkında bir teklif dahi olduğunu, Mısır'da asayişin düzeliş eski haline gelmesi durumunda tarafsız olacağını, burada tekrar aynı olaylar yaşanırsa müdahale hakkı Osmanlı Devleti'ne aittir dedikten sonra Paşa tahliye konusu dışındaki konularda bir antlaşma yapılabilir ya da bütün maddeler konuşulup karara bağlanarak bir antlaşmaya yapılabilir önümüzde iki yol görünmektedir diyerek Babiali'yi bilgilendirmiştir⁸⁵⁹.

Musurus Paşa, Asım Paşa'ya 23 Şubat 1885'de yazmış olduğu telgrafta İngiltere'nin Sudan'da yaşanan son olaylardan sonra tahliyesinin şimdilik mümkün görünmediğini bildirmiştir⁸⁶⁰.

Hasan Fehmi Paşa, Musurus Paşa ile beraber Gladstone görüşmeye gitmiştir. Paşa Mısır meselesinin padişahımızı çok düşündürdüğünü kendisinin Mısır egemenlik hakları ve İslam halifesi olması sıfatıyla kadim bir dostluğun ve müşterek bir menfaatin zarar görmemesi için bu meselenin biran evvel çözüme

⁸⁵⁸ BOA, HR.SYS. 967/110 (18 Şubat 1885); Ayrıca Lord Granville 1883 yılında Kraliçe'nin parlamentodan yapmış olduğu konuşmada buradan geri çekileceğini dünya kamuoyuna beyan etmiş bizler hala bu teminatımızın arkasındayız diye ilave etmiştir. BOA, HR.SYS. 968/10 (25 Şubat 1885)

⁸⁵⁹ BOA, HR.SYS. 967/110 (18 Şubat 1885); BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302-25 Şubat 1885); Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 580-581.

⁸⁶⁰ Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 580-581.

kavuşturulmasını ümit ediyorum, demiştir. Gladstone cevaben Padişah ile aynı görüşleri savunduklarını ve Mısır meselesi konusunda Musurus Paşa'ya evvelden beri niyetimizi bildirmekteyiz. İskenderiye'nin topa tutulmasından sonra Osmanlı Devleti buraya asker göndermeyince İngiltere Devleti asker göndermek zorunda kalmıştır. Kendim ve kabinem tahliye konusunu arzu ediyoruz. Tahliye isteğimizin nedenleri arasında Mısır halkının büyük bir çoğunluğunun Müslüman olması sebebiyle Mısır'da bir Hıristiyan Devleti'nin tesisi veya himayesinin bir çare olarak görülemediği ayrıca Osmanlı Padişahının Halife sıfatıyla buradaki Müslümanların ona bağlı olmasıdır. Tahliye konusunda yeni teminatlar vermekte fakat bir tarih verilemeyeceğini yineledikten sonra İngiliz Devleti buradan asker çekmeye başlamıştır. Fakat Hartum ve civarındaki olaylar öncekilerden daha tehlikeli bir hal almış ve buranın Mehdinin elinden alınması İngiltere Devleti'nin maneviyatı ve şanı için önemli bir mesele haline gelmiştir dedikten sonra Mehdi meselesi oradan kaldırıldıktan sonra eskiden verdiğimiz teminatların tamamını yerine getireceğiz, hatta bizzat Mısır'ın Hilafet ve Saltanat-ı Seniyye'nin elinde kalmasının gerekli olduğuna dair gazetelere beyanat verdiğini söylemiştir⁸⁶¹.

Muhammed Ahmed el-Mehdi⁸⁶² adında bir şahıs İngiliz işgali başlamadan kendini Mehdi ilan ederek 1881 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmıştır. İngilizler, yukarıda da söylediğimiz gibi ayaklanma yayılmaya başlayınca General Gordon'u bölgeyi tahliye etmesi için görevlendirmişlerdir. Mehdi ve kuvvetleri General

⁸⁶¹ Hartum'da olaylar daha da geniş bölgelere yayılmaya başlayınca Gladstone, Hasan Fehmi Paşa'ya İngiliz hükümeti için Osmanlı Devleti'yle ittifak yapmanın önemli olduğunu ancak Mısır için masraf ve fedakârlıktan sonra bölgenin düşmüş olduğu gaileden kurtarılması, devletimizin şan ve hissiyatı genel düşünce olarak bir tarih belirlenmesini engellemektedir. Osmanlı Devleti Hartum üzerinden bölgeye asker gönderirse daha iyi olur, dedi. Böylece Mehdi'nin Halife askerlerinin desteği ile bölgedeki nüfuzunu kırabiliriz demesi üzerine Hasan Fehmi Paşa, yeniden vermiş olduğu teminat için memnun olduğumu belirttikten sonra Mısır meselesi konusunda iki devletin dostane ilişkilerinden dolayı bir an önce bir ittifaka varmanın daha iyi olacağını söyledim. Sudan'ın Mısır'a ait olmasından dolayı biz iki bölgeyi birbirinden ayıramayız. Anlaşma sonrası Sudan ve Mısır'da devletimiz gerektiği gibi hareket edecektir, demiştir. BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885)

⁸⁶² Muhammed Ahmed el-Mehdi, 1842 yılında Nil Nehri üzerinde bulunan Lebeb Adası'nda doğmuştur. Mehdiliğine dayanak gösterme için soyunun Hz. Muhammed'e dayandığını gösteren şüpheli bir nesep zincirine sahiptir. İlk eğitimlerini tamamladıktan sonra tasavvufa yönelerek Eba Adası'na yerleşip burada tarikatını kurmuştur. Kendisini daha sonra Mehdi ilan etmiş ve ilk ayaklanmasını Osmanlı Devleti'ne karşı 1881 yılında gerçekleştirmiştir. Daha fazla bilgi için Bkz: Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi" <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-ahmed-el-mehdi> (ET: 9.04.2019)

Gordon başta olmak üzere birçok İngiliz askerini öldürmüş ve bölgede daha kalıcı hale gelmiştir.

Hasan Fehmi Paşa, Hartum'da gerçekleşen bu olaydan dolayı Lord Granville'e Padişah ve şahsı adına üzüntüsünü bildirmiştir. Lord Granville'de İstanbul'da bulunan İngiliz elçisine gönderdiği telgrafta Hasan Fehmi Paşa'nın Hartum'da olan elem olaylar nedeniyle Padişahın ve kendisinin üzüntülerini ifade ederek kadim dostumuz olan İngiltere böyle kötü olaylarla karşı karşıya kalınca devletimizde üzüntüye sebep olduğunu söylemiştir. Ben de kendisine teşekkür ettim ve Sudan'da devletimizin askeri hareketinin İslam'a ve Halifeye karşı olmadığını belirttikten sonra bu kötü olayın her ne kadar İngiltere'nin itibarına zarar vermemiş de olsa General Gordon'u kurtarmak için harekete devam edeceğimizi söylediğini ifade etmiştir. Lord Granville, Hasan Fehmi Paşa'ya Osmanlı Devleti'nin Sudan'a egemenliğinin devamı için asker göndermeli ya da buna benzer başka tedbirler almalıdır demiştir. Hasan Fehmi Paşa, bunun mümkün olabileceğini fakat kendisine şimdilik böyle bir talimatın verilmediğini söyledikten sonra eğer bu yollu bir talimat gelirse talimatla bize bir teklifte bulunacağını ifade etmiştir⁸⁶³.

O günkü haberleşme koşullarında General Gordon'un akıbeti hakkında net bir bilgi elde edilememişse de Hasan Fehmi Paşa, görüştüğü kişilerin General Gordon olayı nedeniyle Gladstone hükümetinin düşeceğini ve muhafazakârların iktidara gelebileceğini, eğer bu gerçekleşirse Osmanlı Devleti ile eski politikalara dönebileceğinin kulislerde konuşulmakta olduğunu bildirmiştir⁸⁶⁴.

Gelen haberlerde İngilizler, General Gordon'u kurtarmak için Sudan'da yeniden harekete geçmişler ancak Mehdi kuvvetleri tarafından tekrar yenilgiye uğratılmışlardır. Hartum'da Mehdi taraftarlarının eline geçmiştir. Hasan Fehmi Paşa, İngiltere'ye ulaşan haberleri İstanbul'a bildirdikten sonra Sudan'ın Mısır'dan ayrılarak kendi başına bir devlet olması ülkemizin yararınadır, Sudan ve Mısır meselesi birbirinden ayrılmalıdır. Sudan'da 8 milyon Müslüman olduğu bölgenin İtalya ya da başka bir devlete bırakmak büyük bir hata olacaktır.

⁸⁶³ BOA, HR.SYS. 998/44 (7 Şubat 1885)

⁸⁶⁴ BOA, Y..EE..d...810, s. 178-179 (5-6) (1302-1885)

Sudan'ın doğrudan devletimize bağlanmasının sorun olabileceği ancak yerli halktan önde gelen itibarlı şeyhlerden gerekli görülenler memuriyete alınabilir; ilmiye, seyfiye ve kalemiye olacıklara nişan verilebilir. Ayrıca merkezde bulunacak vali ve kadı bizim kanunlarımıza göre hareket edeceklerdir. Böylece 8 milyon Müslüman devletimize doğrudan bağlanabilir diye Babıali'ye fikrini beyan etmiştir⁸⁶⁵.

İngiliz askerinin çekilmesi hakkındaki başka bir görüşmede Lord Granville, devletimiz Hartum'u kurtardıktan sonra bölgeden çekilmeye başlayacaktır⁸⁶⁶. İngiliz askeri çekildikten sonra Kızıldeniz ile Sudan civarı Mısır hükümeti tarafından idare edilemezse Osmanlı Devleti tarafından idare edilmesi mümkün olabilir. İngiliz hükümetinin şimdiye kadar vermiş olduğu teminatlar kadim dostluğa ve ortak menfaatlere zarar vermemeğe delildir. Kendisine cevaben İngiliz hükümetinin verdiği teminatın eski dostluğumuz ve ortak menfaatimiz için çok önemli olduğunun biz farkındayız. Verilen teminatlar sonrası İngiliz askerinin bir kısmının çekilmeye başlayacağı sırada Sudan, Hartum ve General Gordon meselelerinden dolayı Mısır asayiş ve emniyetinin tehlikeye düşmesi sebepleriyle askerinin çekilmesinin geciktiğini biliyoruz. Ancak padişahımız size hak vermekle beraber Mısır'da yapılan askeri faaliyetlerin bu gibi asayişsizliklere sebep olmayacak şekilde yapılabileceğini ve böylece tahliyenin mümkün olabileceğini düşünmektedir diyerek Lorda cevap vermiştir. Lord Granville, cevaben Mısır'da maliye konusu yoluna girmeye başlarken asayişte hemen hemen düzelmiş gibi görünüyor. Mısır'da asayişin bir daha bozulmasını hiçbir zaman arzu etmediklerini ifade ettikten sonra Gladstone ile bir iki güne kadar konuşacağını söylemiştir. Ben de Mısır asayişini düzeldikten sonra tahliye için bir bahane

⁸⁶⁵ BOA, HR.SYS. 968/10 (25 Şubat 1885); Hasan Fehmi Paşa'nın Sudan'ın Mısır'dan ayrılarak doğrudan merkez tarafından yönetilmesi konusundaki görüşü ve bu konuda İngiltere Hariciye Nazırı Lord Granville ile yaptığı yazışmalara ait telgrafları Meclis-i Vükela tarafından doğru bulunmayarak buranın Mısır'a ait olduğu ilerde hıdiv tarafından idare edilmezse Sudan'ın doğrudan Osmanlı'ya bağlanması ya da başka bir çözümün düşünülebileceği ifade edilmiştir. BOA, MV. 2/33 (8 Cemaziyülahır 1302-25 Mart 1885)

⁸⁶⁶ General Gordon'un ölümünden sonra Sudan ve çevresine bir süre daha Mehdiciler hâkim olmuşsa da 1898'de Lord Kitchener onları yenilgiye uğratarak bölgeyi tamamen İngiltere himayesine almıştır. Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih*, s.169.

kalmayacağını söyledikten sonra tekrar asayiş bozulur ise buraya müdahale etme hakkının sadece devletimize ait olduğunu söyledim⁸⁶⁷.

Meclis-i Vükela, Hasan Fehmi Paşa'nın Mösyö Gladstone ve Lord Granville ile yaptığı görüşmeler ve izlenimlere cevaben İngiliz askerinin tahliye konusunun net olmadığı, Hasan Fehmi Paşa'nın tahliye konusunda aramızda çok küçük anlayış farkı var demesinin açıklığa kavuşturulması gerektiği eğer biz Suakin'e asker gönderirsek İngilizlerin çekilip çekilmeyeceği belli olmadığı için bu konuların Paşa tarafından açıklığa kavuşturulması gerektiği söylenmiştir, Meclis-i vükela, daha sağlıklı ve açıklayıcı bilgiler aldıktan sonra bu konu hakkında çareler düşünerek Padişaha sunulabileceğini dile getirmiştir. Hasan Fehmi Paşa'nın açıklamalarından sonra İngilizlerin Suakin'e Osmanlı askeri gönderme teklifi düşünülebilir. Buraya ne kadar piyade, süvari ve topçu gönderileceği Serasker ve Bahriye Nazırına sorulabilir diye eklemişlerdir⁸⁶⁸. Londra'dan yeni alınan habere göre İngiltere Devleti Suakin'den Sudan'a demiryolu yapmaya karar vermiştir. Bu demiryolunun beş yüz mil olarak planlandığı söyleniyor⁸⁶⁹. Bu da İngilizlerin askeri faaliyetlerinin daha da uzayacağı ve bölgede uzun süre kalacakları anlamına gelmektedir.

Hasan Fehmi Paşa, Hartum olayından sonra Lord Granville ile bir araya gelmiş ve Lorda birçok soru sormuştur. İngiliz Devleti'nin çekilme konusunda bir tarih vermediğini bu konuda hükümetin başka bir çözüm düşünüp düşünmediğini ve iki tarafın çıkarına uyan bir yol bulunabilecek midir, tayin edilen süre İngiliz Devleti için az mı yoksa çekilme süresini uzatmak için kamuoyundan (uluslararası veya devletlerden) daha fazla süre mi istiyor veyahut Mısır'ın askerini düzenleyip asayiş sağladıktan sonra tahliye etmeyi daha mı doğru buluyor, diye sormuştur. Bu konu da fikriniz ne ise ona göre müzakere yapmak istiyorum. Diğer maddelerde ortak bir paydada birleşiyoruz ancak Babiali tahliye konusunun bir sonuca kavuşturulmasını istemekte bu konuda onlara bir cevap vermeliyim. Padişahımız da tahliye konusunu olmazsa olmaz olarak görmektedir, fikrinizi beyan ederseniz Babiali benden haber beklemektedir demiştir. Lord Granville

⁸⁶⁷ BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885)

⁸⁶⁸ BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885)

⁸⁶⁹ BOA, HR.SYS. 968/10 (25 Şubat 1885)

cevaben tahliye konusunda daha önce söylediği gibi şimdilik mümkün olmadığını fakat meselenin başından beri Osmanlı Devleti'nin Mısır üzerindeki egemenliğini İngiliz hükümetinin tanıdığını ifade etmiştir. Askerin çekilmesi Sudan ve çevresinde asayişin düzelmesine bağlıdır. İngiliz askerinin işgalinden bugüne kadar İngiltere Osmanlı Devleti'nin fermanlarına ve Padişahın hükümdarlığının aleyhine hiçbir uygulama yapmamıştır. Mısır'ın, işgal öncesi gibi tarafsız olmasını teklif etmek İngiltere'nin buradan çekileceğinin bir kanıtıdır. Bununla birlikte Mısır'ın tarafsızlığı konusunda (işgal öncesi statüko) müzakere etmeye hazır olduklarını ekledi. Hasan Fehmi Paşa, verilen teminatlara güvenildiğini ancak daha somut adımların atılması ve bunun üzerine bir antlaşma metni oluşturulması gerektiğini söyleyerek yarın tekrar buluşmak istemiştir. Lord Granville yarın parlamentonun açılacağını ve oradan tekrar teminat alabilirsiniz dedikten sonra konuşmayı bitirmiştir⁸⁷⁰.

Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville ile görüşükten sonra kendi fikrini şöyle beyan etmiştir; İngilizlerin bu şartlar altında Mısır'dan çekilmelerinin mümkün görünmediği için diğer maddelerde antlaşma yapmak daha mantıklı görünmektedir, tahliye konusunda ısrar etmek fayda yerine zarar getirebilir. Tahliye konusunda bize ve diğer devletlere verdikleri sözü yazılı hale getirip bir anlaşma yoluna gidilebilir. İngilizler Sudan sorunu, Mısır ordusunun tanzimi ve sayısının artırılması sonrası buradan çekileceklerini kabul eden yazılı bir antlaşma yapılabilir. Mısır'ın tarafsızlığı teklifi ise bazı tedbirler (Osmanlı Devleti'ne bağlı olması şartı) ile müzakere edilebilir demiştir⁸⁷¹.

⁸⁷⁰ BOA, HR.SYS. 968/10 (25 Şubat 1885)

⁸⁷¹ BOA, HR.SYS. 968/10 (25 Şubat 1885); BOA, HR.SYS. 968/61 (18 Mart 1885); 11 Mart 1885 tarihli görüşme de Hasan Fehmi Paşa, Bab-ı Ali'nin Mısır meselesinin çözüme kavuşturulması, iyi bir antlaşma yapılması ve İngiliz askerinin biran evvel Mısır'dan çekilmesi konularında endişeleri olduğunu belirtmiş, Lord Granville antlaşma yapmak için bazı soruların cevaplanması gerektiğini söylemiştir. Bu soru ve sorunlar şunlardı: Mısır ordusunun gelecekteki organize edileceği, ülkeyi terk ettiğimiz zaman, Mısır'ın Padişah egemenliği altında tarafsız kalması ve Türkiye tarafından Kızıldeniz Limanlarının bazılarının yeniden işgal edileceği sorunu. Bunun üzerine de Hasan Fehmi Paşa, Mısır'ın tarafsızlığı konusunda herhangi bir sorunun olmayacağını, İngilizlerin Sudan ve Afganistan'da yaşadığı sorunları bildiklerini ve Bab-ı Ali'nin mümkün olduğu kadar İngiliz hükümetine yardımcı olacağını bildirerek öncelikli olarak fermanların geçerli olduğu ve Hıdiv'in görevine devam etmesin de bir sakınca olmadığını söylemiştir. FO 881/5142X, s. 23. Başka bir belge tarafsızlık konusunda Hasan Fehmi Paşa'nın göndermiş olduğu telgraf. Mısır'ın tarafsızlığı konusunda Lord Granville ile görüşülmüş, Mısır'ın devletimizin bir parçası olduğu Hıdiv'in Padişahımızın vermiş olduğu fermanlar ile muafiyet ve imtiyazı ile

Musurus Paşa, Asım Paşa'ya 7 Mart 1885'te yazmış olduğu telgrafta Hartum'un düşmesi ve General Gordon'un ölümü, İngiliz hükümetinin tahliye için kesin bir tarih vermesini şu an için imkânsız hale getirdi. İngilizlerin Mısır'a yerleşmesi diğer devletleri rahatsız etse de hiçbirinin bunun için savaş açacağını düşünmüyorum. İngilizlerin Sultanın Mısır'da egemenliğini tanıyoruz ve tahliye edeceğimiz sözlere bel bağlanmaması ve elimizden geleni yapmamız gerekiyor, demiştir⁸⁷².

Hasan Fehmi Paşa, Başmabeyinci Osman Bey'e gönderdiği telgrafta Londra'ya geldiğinden beri dişe dokunur bir ilerleme görünmediği ve tahliye maddesi konusunda İngilizlerin bu konuyu uzatmak istedikleri ortadadır demiştir⁸⁷³. Başmabeyinci Osman Bey'de 17 Nisan 1885 tarihinde Hasan Fehmi Paşa'ya göndermiş olduğu telgrafta Mısır'ın tahliyesi için hiçbir çare yok mudur, diye sormuştur⁸⁷⁴. Bunun üzerine Hasan Fehmi Paşa'nın Osman Bey'e aynı gün gönderdiği telgrafta tahliye konusunu Lord Granville'e sorduğunu tahliye konusunun bizim için ne kadar önemli olduğunu daha öncede söylediğim gibi tekrar ettim. Lord Granville, İngiltere'nin Mısır'da Osmanlı Devleti'nin egemenliğini tanıdığını, bundan sonrada tanımaya devam edeceğini ve İngiliz hükümeti için de buranın tahliyesinin önemli olduğu cevabını verdiğini söyledi. Kabinenin verdiği teminat ve tebligatlar buna delildir dedikten sonra tahliye için bir gün vermenin şimdilik mümkün olmadığını ilave etmiştir. Ben de kendisine bu eski teminatların bilinmekte ancak fiilen bir hareket istediğimizi, tahliyenin yazılı

---

tarafsız olmuştur. İngiliz askeri çekildikten sonra buraya yabancı bir kuvvet müdahale edemeyecektir. Mısır'da asayiş ve huzuru bozacak bir şey olur ise yalnızca Osmanlı Devlet'i buranın huzuru, asayiş ve Hıdivin otoritesini sağlamak için asker gönderme yetkisine sahiptir. Sorun ortadan kalktıktan sonra Mısır'da bulunan Osmanlı askeri bölgeden ayrılacaktır. Sevk edilen askerlerin masrafları Mısır bütçesinden karşılanacaktır. Mısır'da huzur ve asayişin temini için fermanlar mucibince Padişahımızın görevlendirdiği bir kişi ve İngilizlerin bir memurunun yardımıyla Mısır askerinin düzenlenmesi yapılabilir. Hıdiv, ülkenin asayiş ve düzeni için ne kadar asker gerekli ise o kadar asker sayısını artırabilir. Eğer Hıdiv isterse orduya ve jandarmaya İngiliz subayı alabilir İngilizler bundan kaçınmayacaklardır. BOA, HR.SYS. 969/4 (4 Nisan 1885); Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 614-615.

⁸⁷² Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s600-601; *The Times*, "The Mission of Hassan Fehmi Pasha", 26 February Thursday, 1885 (26 Şubat Perşembe, 1885)

⁸⁷³ BOA, Y..EE..d...810, s. 176 (7) (1302-1885)

⁸⁷⁴ BOA, Y..EE..d...810, s. 167 (11) (1302-1885)

bir hale dönüştürülmesinin daha iyi olacağını ve böylece Babıali'ye gönderebileceğimi söylemem üzerine o da bana bunun için söz verdi, demiştir⁸⁷⁵.

Hasan Fehmi Paşa, 27 Nisan günü Lord Granville ile tahliye konusunda son görüşmesini yapmıştır. Tahliye meselesine en kısa süre içinde bir çözüm bulunmasının gerekliliğini bir kez daha ayrıntılı şekilde anlatmıştır. Lord Granville, daha önce tahliye hakkında vermiş oldukları teminatları halen geçerli olduğunu ve iki devletin ortak çıkarlarının Mısır'ın tahliyesine bağlı olduğunu bilincinde olduğunu söyledikten sonra İngiliz askerinin çekildikten sonra Mısır'ın ne olacağı konusunun iki devlet için önemli olduğunu söylemiştir. Mısır'ın tahliyesi için kendisinden istediğim resmi bir yazıyı bir mektup şeklinde bana sundu. Bu yazıda özetle İngiltere Devleti'nin daha önceden devletimize verdiği teminatın üzerine ekleyeceği bir şey olmadığını üzüntüyle bildiririm, işgalin uzamamasını arzu ettiklerini, işgalin sürekliliği niyetinde olmadıkları yönünde eskiyi tekrarlayan şeyler vardır. Lord bu konuların Babıali ile müzakere edilmesi gerektiğini ifade edince ben de artık burada kalmamın bir lüzumunun kalmadığını ve ayrılmamın daha doğru olacağını söylemem üzerine şu an ki durum netleşene kadar on gün daha kalmamın daha doğru olacağını söyledi⁸⁷⁶.

Görüşmeler sonrası Babıali, Mısır meselesinin en önemli maddesini oluşturan tahliye konusunda bir arpa boyu kadar yol gidilemediğini görünce Hasan Fehmi Paşa'nın geri gelmesini istemiştir.

Görüldüğü üzere İngilizler, Hasan Fehmi Paşa'nın devletimiz için en önemli konu askerin tahliyesi demesine rağmen hep bilindik şeyleri tekrar ederek diplomasi ile işi yokuşa sürüp Hasan Fehmi Paşa'nın cabalarını boşa çıkarmışlardır.

⁸⁷⁵ BOA, Y..EE..d...810, s. 166 (12) (1302-1885); BOA, Y..PRK.AZN. 2/35 (13 Receb 1302-28 Nisan 1885)

⁸⁷⁶ BOA, Y..EE..d...810, s. 160-161 (14-15) (1302-1885); 29 Nisan 1885 tarihinde Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville'e İstanbul'a çağrıldığına dair belgeyi göstermiş ve kendisinden sonra Mısır sorunun çözüme kavuşacağına inandığını, kendisine gösterilen dostane ve sıcak davranışlardan çok memnun olduğunu belirtmiştir. FO 881/5142X, s. 31.

4.1.6.2. Üçüncü, Altıncı ve On Birinci Maddeler⁸⁷⁷

İngilizlerin Mısır'ı işgali ve yabancı müdahalesinin esas nedeni olan Mısır borçları İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında önemli bir sorun olarak yer tutmuştur. Mısır hükümeti yukarıda söylediğimiz gibi dışardan borç almaya başlamış ve bu borçları ekonomiye dönüşü olmayan yerlere harcamıştır, zamanla borçlar ödenemez hale gelmiş, Mısır maliyesi Mısır'a en çok borç veren İngiliz ve Fransız Devletlerinin ikili kontrolü altında girmiş sonrada İngiliz işgali gerçekleşmiştir. İşgal sonrası, Mısır'a yeni bir borç verilmesi gündeme gelirken İngiliz işgal masraflarının da İngilizlere nasıl ödeneceği ayrı bir sorun haline gelmiştir.

Hasan Fehmi Paşa'ya verilen talimatın üçüncü maddesi İngiliz işgalinin masrafları, altıncı maddesi Mısır maliyesinin denetlenmesi için kurulması düşünülen komisyonda Osmanlı temsilcisinin de olması gerektiği ve on birinci madde ise Mısır'a verilmesi düşünülen yeni borcun Osmanlı Devleti'nin fermanı ile yürürlüğe girmesidir.

Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville ile ilk görüşmesinden itibaren kendisine verilen talimatların tümünü her görüşmesinde dile getirerek iki devletin kadim dostluğuna zarar vermeyecek bir antlaşmanın oluşması için çalışmıştır. Lord Granville, mali konuların iki devlet arasında yapılan bir antlaşma ile çözüme kavuşamayacağını bu konunun tüm devletleri ilgilendirdiğini ifade etmiştir. Hasan Fehmi Paşa'da cevaben bu konuda alınacak karar devletimizin aleyhine ve egemenliğine dokunmadığı sürece Babıali için sorun olmayacağını söylemiş ve verilmesi düşünülen borcun fermanla yürürlüğe girmesi gerektiğini ifade etmiştir⁸⁷⁸.

21 Aralık 1885 tarihinde Fransa, İngiltere'ye Mısır için düşünülen borç hakkında bir teklifte bulunmuştur⁸⁷⁹. Bu teklife göre Mısır'a 9 milyon borç verilmesi, temini

⁸⁷⁷ İngilizlerin Mısır'ı İşgali için Yapmış Olduğu Masraflar, Mısır Maliyesi'nin Denetlenmesi için Kurulacak Komisyon ve Mısır'ın Yeniden Borçlanması.

⁸⁷⁸ BOA, HR.SYS. 998/37 (28 Ocak 1885); FO 881/5142X, s.10-15; Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 537.

⁸⁷⁹ Gazetede İcmal-i Ahval başlığı altında Beyoğlu'ndan ve İngiliz gazetelerinden gelen haberlere göre Mısır'ın mali sorunu hakkında Fransa ile İngiltere arasında bir antlaşma olduğu dile getirilmiştir. Bu anlaşmada İngiltere'nin 5 milyon teklifine karşı Fransa 9 milyon teklifte bulunmuştur. Tarik, (Yevmî Osmanlı gazetesidir.) 1. sene 14 Rebiülahir 1302 (31 Ocak 1885) s. 1. Gazetenin diğer bir nüshasında İngiltere'nin Fransa'ya cevap vermeyi ertelediği ve Mısır'a

için bir mukavele imzalanması, borcun alınması ve tutulması için bir borçlar sandığı komisyonunun görevlendirilmesi, verilecek borcun içinde İskenderiye tazminatı tahsis edilecektir. Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya, Rusya ve İtalya dokuz milyon borç verilmesinde anlaşmışlar ve kendi kefaletlerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin 1855 yılındaki borcunda⁸⁸⁰ olduğu gibi İngiliz ve Fransızların elde ettiği kefaletinin aynı esaslara sahip olmasını oy birliğiyle kabul etmişlerdir. Mukavele, borç veren devletlerin elçileri ile Hıdivin bir memuru tarafından Londra'da imzalanacak ve anlaşma yapacak devletlerin her biri dokuz milyon için Hıdive teminat veya kendi parlamentolarından taahhüt için izin alacaklardır. Borcun faizi senelik yüzde üç olacak ve her şeyden evvel Mısır'ın gelirlerinden bu ödenecektir. Verilecek borçtan İskenderiye tazminatı, borçlar komisyonu ve yapılacak işlemler için öncelikli olarak tahsil edilecektir⁸⁸¹.

Fransız teklifinin devamında kurulması düşünülen borçlar sandığının amacı Mısır maliyesini denetlerken gelirlerin yeni bir şekilde taksimini ayarlamaktan ibaret olacak, sandık komisyonunda İngiliz ve Fransız devletlerinin ikişer komiseri bulunurken Almanya, Avusturya, Rusya, İtalya devletlerinden seçilen bir komisyondan oluşacaktır. Osmanlı ve Mısır Hıdivinin de birer memuru buraya tayin edilecek, iki sene denemedten sonra Mısır bütçesinde denge görülmez ise yüzde beş vergisi iade edilecektir. İngiltere Devleti Süveyş Kanalı tahvillerinin faizinden yüzde yarım bir indirim ve Düyun-ı Mısıriye kuponları üzerine yüzde beş vergi konulması hakkında Mısır Hıdivi ile yapılacak bir antlaşmayla teyid ve tasdik edilecektir. Hıdiv'in emlakı, daire-i hassa ve demiryolları işletmeleri yürütülmesi hakkında tadilat doğrudan doğruya Mısır Hıdivi ile kararlaştırılacak, Mısır bütçesindeki türlü masraflar devletlerarasındaki bir ittifak ile belirlenim kuponlar üzerine konulacak ve vergi kararname ile tayin olacaktır. Mısır borçlarının

---

Osmanlı Devleti ile 1252 yılında imzalamış olduğu borç şartları ile borç verilebileceğini ve müşterek bir kefalet olması ve Fransa'nın %5'lik tekliflerini kabul etmekteydiler. Tarik, (Yevmî Osmanlı gazetesidir.) İcmal-i Ahval, 1. sene 18 Rebiülahir 1302 (4 Şubat 1885) s. 1.

⁸⁸⁰ Kırım Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'ni bütçe açığını kapatmak için borç almak zorunda kalmıştır. Bu borç Fransa'dan alınmış ve 27 Haziran 1855 tarihinde bir antlaşma yapılmış, bu antlaşmada faiz oranı %4'dür. Alınan borç karşılığında Mısır, Suriye ve İzmir gümrük gelirleri gösterilmiştir. Ahmet Kâmil Tunçel, Murat Yıldırım, "1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2014, s.8.

⁸⁸¹ BOA, İ.DUİT 142/11 (16-18 Cemaziyülevvel 1302-3-5 Mart 1885); Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 537.

taksitleri birinci derecede ayrılmış borçlar (Düÿûn-ı Mümtaze), ikinci derecede birleştirilmiş borçlar ve üçüncü olarak da idare masrafları diye düzenlenecek. Buna karşılık yüz elli bin ve İngiltere işgal ordusu için yüz yirmi bin Mısır lirası zam ve ilave konulacaktır. Faiz taksiti ile idare masrafları düzenlendikten sonra gelirden bir artış olursa tekrar anapara ödenecektir⁸⁸².

Teklifte yer alan başka bir madde yerli ve yabancı halkın vergilerde eşit sayılması ve yabancı halka emlak, damga ve patent vergilerinin getirilmesidir. Devletler kendi vatandaşlarını bu vergilere tabi tutmuşlarsa da yabancılar bunu ödememişlerdir. Bu sebeple Hıdiv Kararnamesi'ne kuponlar üzerinden yüzde beş bir vergi konulması daha uygun olacaktır. Mısır'ın mali sorunlarını çözmek için eşit devletlerarası bir mukavele ve kararname imzalamak kâfidir. Özetle dokuz milyon İngiliz lirası ile bir borç antlaşması yapılacak bu antlaşma borç veren devletlerle Babialı sefiri ve Mısır Hıdivi temsilcisi arasında Londra'da olacaktır. Mısır Hıdivi ile büyük devletlerin konsolosları arasında borç (Düyun) kuponları üzerine yüzde beş vergi ve yabancılara yeni vergiler getiren bir kararname imzalanacaktır⁸⁸³.

Fransa'nın teklifi üzerine Hasan Fehmi Paşa'dan Babialı, kurulması düşünölen mali komisyonda Osmanlı delegesinin de bulunmasını ve verilecek borcun Osmanlı Devleti'nin fermanı ile yürürlöğe girmesini talep etmesini istemişlerdir.

30 Ocak 1885'te Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville ile görüşmüş ve Lord ona bu komisyonda yabancı azanın bulunmasının devletinizin lehine olduğunu söylemesi üzerine Paşa kendisine cevaben yabancıların Mısır maliyesini teftiş ve nezaret etmesindense yerli memurlar tarafından yapılmasını tercih edeceğimizi söylemiştir, Mısır maliyesi için düşünölen maliye komisyonunda Osmanlı temsilcisi bulundurulması konusunu açmıştır. Lord Granville ise maliye ve Süveyş Kanalı meselelerinin devletlerinin ittifakı ile çözümlenmesi gerektiğini söylemiştir.

⁸⁸² BOA, İ..DUİT 142/11 (16-18 Cemaziyülevvel-1302-3-5 Mart 1885

⁸⁸³ BOA, İ..DUİT 142/11 (16-18 Cemaziyülevvel-1302-3-5 Mart 1885

Bunun üzerine Paşa bu iki konu devletimizin egemenliğine dokunmadığı sürece bizim için bir sorun teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir⁸⁸⁴.

Ertesi günkü görüşmede de aynı konular tekrar edilirken Lord, Mısır'a verilecek yeni borcun ferman ile yürürlüğe girmesi meselesinde Hariciye Müsteşarı Mösyö Pauncefote ile görüşmesini tavsiye etmiştir⁸⁸⁵.

Hasan Fehmi Paşa, bu görüşmelerden sonra İstanbul'a konu hakkında kendi fikrini bildirmiştir. Paşa'ya göre Osmanlı Devleti sahib-i mülk olduğu için Mısır maliyesi konusunda kurulacak olan komisyonlar eğer yerel (mahalli) olursa Osmanlı temsilcisinin burada olmasına gerek olmadığını ancak kurulacak olan komisyon uluslararası olursa komisyona Osmanlı Devleti de bir temsilci göndermelidir, demiştir⁸⁸⁶.

Hariciye Nazırı Asım Paşa, Hasan Fehmi Paşa'ya yazmış olduğu telgrafta kurulacak olan maliye komisyonunun görev süresinin 2 yıl olduğunu, Rusya ve Almanya'nın da komisyon üyesi olması sebebiyle Osmanlı temsilcisinin komisyonda bulunması için Musurus Paşa ile uyumlu çalışmanız gerekmektedir dedikten sonra yeni verilecek kredinin Hıdivin izni, fermanlar ve diğer devletlerin oluru ile olmalıdır demiştir. Aynı gün Asım Paşa, Musurus Paşa'ya da telgraf göndererek Hasan Fehmi Paşa ile beraber mali sorunlar ve Süveyş Kanalı sorunları için Lord Granville ve üstleriyle görüşerek kurulacak olan komisyon da Osmanlı delegesinin olması ve verilecek olan kredinin Osmanlı fermanlarıyla onaylanması konularını talep edin demiştir.⁸⁸⁷

Musurus Paşa, Asım Paşa'ya 7 Şubat 1885'te yazmış olduğu telgrafta Lord Granville ile görüştüğünü ve Mısır maliyesi için kurulacak komisyonda daha çok alacaklıların etkin olacağını sezdiğini ifade etmiştir. Bununla beraber Mısır maliyesinde yapılacak olan reformlar Osmanlı egemenliğini engellememeli ve padişahın fermanları ile düzenlenmelidir, diye ilave etmiştir⁸⁸⁸.

⁸⁸⁴ BOA, HR.SYS. 998/39 (30 Ocak 1885); BOA, HR.SYS. 967/88 (30 Ocak 1885); BOA, Y..A...HUS. 180/114 (14 Rebiülahir 1302-31 Ocak 1885)

⁸⁸⁵ BOA, Y..A...HUS. 180/114 (14 Rebiülahir 1302-31 Ocak 1885)

⁸⁸⁶ BOA, HR SYS. 967/93 (7 Şubat 1885)

⁸⁸⁷ Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 543-547.

⁸⁸⁸ Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 547.

Hasan Fehmi Paşa, 10 ve 13 Şubat tarihlerinde Lord Granville ile görüşmelerinde Lord'un borç konusunda Osmanlı Devleti'nin fermanı ile tasdik edilmesi ve kurulacak olan komisyonda Osmanlı temsilcisinin de olmasının bir sakıncası olmadığını ve mali kararların parlamento açıldıktan sonra görüşülebileceğini söylemiştir⁸⁸⁹.

Musurus Paşa, Asım Paşa'ya Lord Granville ile mali konularda konuştuklarını Lord Granville'in Mısır'a verilecek olan kredinin belirlendiğinin ve diğer devletler ile birlikte Osmanlı Devleti'ne de en kısa sürede ileteceğini belirtmiştir. Mali konular için kurulacak komisyonda Osmanlı Devleti'nin de temsil edilmesi konusunu tekrarladığımda Lord, bu konu da bazı itirazların olduğunu ve komisyon temsilcilerinin gizli bir şekilde belirlendiğini daha sonra bu konu hakkında bilgi vereceğini söylemiştir⁸⁹⁰.

Musurus Paşa, İngilizlerin mali komisyonda Osmanlı delegesine gerek olmadığına dair Lord Granville'den haber aldığını söylerken Hasan Fehmi Paşa, böyle bir sorunun olmadığını dile getirmesi üzerine Babıali, Hasan Fehmi Paşa'nın Lord Granville ile yapmış olduğu görüşmelerde Sandık Komisyonunda devletimizin bir memurunun bulunmasına kesin bir cevap alınamamışını ve bu konunun Lord Granville'in Mösyö Wyndham'ın mektuplarından da anlaşılmadığını söylemiştir. Babıali'nin bu konudaki belirsizliğin sona ermesini istemesi üzerine Hasan Fehmi Paşa Lord Granville ile tekrar görüşmüştür. Lord, Sandık Komisyonunun amacı alacaklıların düzenlemesine nezaret etmektedir. Hıdiv tarafından komisyona bir memur görevlendirileceğini ve Osmanlı Devleti'nin buraya yabancı bir devlet gibi memur göndermesine gerek olmadığını söylemiştir. Her ne kadar bu konuda diğer devletlerin fikrini bilmiyor ise de kendisinin bu hususta hiçbir itirazının olmadığını söylemiştir. Paşa, Osmanlı Devleti'nin komisyonda yabancı bir devlet değil buranın sahib-i mülkü olduğunu söyleyerek

---

⁸⁸⁹ BOA, HR.SYS. 998/50 (10 Şubat 1885); BOA, HR.SYS. 967/104 (13 Şubat 1885); BOA, HR.SYS. 967/110 (18 Şubat 1885) Musurus Paşa'nın 11 Şubat 1885 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda Lord Granville ile borç konusunda görüşüldüğünü bu görüşmede kendisine yeni verilecek borçta metbû devlet olarak biz ve alacaklıların imzası olmalı, Mısır temsilcisine gerek olmadığını ifade ettik. Lord Granville bize hak verdi ve kendisine ferman teminatı ile borcun yürürlüğe girmesi konusundaki isteklerimizi de kabul etti demiştir. BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885)

⁸⁹⁰ Kunalalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 564-565.

alacaklıların menfaatlerini koruyacak bir memur görevlendirebileceğini ve kısa sürede bize komisyon için kurulacak sandık teklifini göndermesini Lordtan rica etmiştir⁸⁹¹.

Hasan Fehmi Paşa, 20 Şubat 1885'te Asım Paşa'ya yazmış olduğu telgrafta Lord Granville mali konularla ilgili görüşmelerimiz devam etmekte, Lord Mr. Pauncefote'u görmemi istemişti, Musurus Paşa ile Julian Pauncefote'u görmeye gittik ve uzun süre kendisiyle konuştuk. Julian Pauncefote, sorunun çözümü için çalışacağına ve sonucu bildireceğini söyledi⁸⁹².

Musurus Paşa, Asım Paşa'ya göndermiş olduğu telgrafta Julian Pauncefote'a Osmanlı Devleti'nin mali konular hakkında kurulacak olan komisyona delege göndermesini bahsettiğimizde, Pauncefote Bismarck'ın bu konuya sıcak bakmadığını fakat Lord Granville'in devletimizi desteklediğini ve Dışişlerinin bu konu için her şeyi yapacağını belirtmiştir⁸⁹³. Aynı konuda 3 Mart 1885'te Musurus Paşa tarafından Asım Paşa'ya gönderilen yazıda Julian Pauncefote'nun Fransa hükümetinin verilecek olan kredide Mısır'ın söz sahibi ve imza yetkisine sahip olduğunu düşündüklerini ifade etmiştir, Musurus Paşa cevaben fermanların hıdive böyle bir yetki verdiğini kabul ettim. Fakat Mısır kredisi için yabancı bir garantinin verilmesi fermanlar tarafından ön görülemediği ve fermanlarda bulunmadığını söylemiştir. Aynı gün gönderdiği diğer bir yazıda Julian Pauncefote'nun yapılacak olan antlaşmanın daimî elçiler değil özel elçiler tarafından imzalanması gerektiğini söylemiştir⁸⁹⁴.

Diğer devletlerin Osmanlı delegesine karşı çıktığının Pauncefote tarafından söylenmesi üzerine Asım Paşa, Hasan Fehmi Paşa ve Musurus Paşa'ya diğer Avrupa elçiliklerinden gelen haberleri ve İstanbul'da bulunan Avrupa devletlerinin elçilerinin konu hakkındaki fikirlerini iletmiştir. Asım Paşa Almanya, Rusya,

⁸⁹¹ BOA, İ..DUİT 142/11 (Cemaziyülevvel 16-18 1302-3-5 Mart 1885)

⁸⁹² Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 587-588.

⁸⁹³ Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 586-587.

⁸⁹⁴ Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 591-592; BOA, HR.SYS. 968/94 (30 Mart 1885); Musurus Paşa, Gladstone'nun Avam Kamasında Mısır kredisi için ferman vermenin yeterli olması konusu olumlu görülmekte olduğunu söylemiştir. Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 641.

Avusturya elçilerinin bu konuda herhangi bir itirazı olmadığını Lord Granville'e bildirilmesini istemiştir⁸⁹⁵.

Hasan Fehmi Paşa'da aynı şekilde İstanbul'a yazmış olduğu telgrafta İngiliz Dışişlerinde gördüğü Alman, Rus ve Avusturya elçilerinin Osmanlı temsilcisine itiraz etmediklerini söylemiştir⁸⁹⁶. Ayrıca Hasan Fehmi Paşa Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Rusya ve İtalya büyükelçilerinin fermanın kredi vermek için yeterli olacağını söylediklerini iletmiştir⁸⁹⁷.

Şimdiye kadar yapılan görüşmelerde verilecek olan borcun Osmanlı Devleti tarafından verilecek fermanla yürürlüğe girmesi kabul edilmişse de kurulacak olan komisyona Osmanlı temsilcisinin katılmasına pek sıcak bakılmıyor. Fransa'nın teklifine karşı Osmanlı Devleti'nin verdiği cevapta; imzalanacak olan mukavele bir Mısır memuru değil devletimizin memuru tarafından imzalanmalı, borçlanma Hıdiv Kararnamesi ile değil ferman ile tasdik edilmeli ve Sandık komisyonunda devletimizden bir temsilci bulundurulmalıdır, denmiştir⁸⁹⁸.

12 Mart'ta Hasan Fehmi Paşa'ya İstanbul'dan gönderilen yeni talimatta iki aya yakın Londra'da olmasına rağmen beklenen bir netice elde edemediği, iki devletin menfaatine uygun bir ittifak yapmasının beklendiği ve göreve yeni başlamış gibi tekrar gayret edip Mısır meselesinin bir sonuca bağlanması istenerek Lord Granville ile hangi konularda anlaşılacağını bir mukavele şeklinde bize bildirmenizi rica ederiz denmiştir⁸⁹⁹.

Görüşmeler böyle devam ederken İngiliz ve Fransızlar bir araya gelerek Mısır'a verilecek borç, İskenderiye tazminatı ve kurulması düşünülen komisyon için bir

⁸⁹⁵ Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 632-633,637.

⁸⁹⁶ Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 634.

⁸⁹⁷ Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 638. Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Kalnoky, Osmanlı delegesinin kurulacak olan komisyonda bulunmasına itirazı olmadığını fakat bu delegenin alacaklıların meselesine müdahale etmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 633.

⁸⁹⁸ 14 Şubat 1885 tarihinde Londra sefaretiden İstanbul'a giden telgrafta Lord Granville, Daire-i Hassa ve Hıdiv emlakını Fransa ile halen görüştiklerini, kurulacak sandıklara Osmanlı komiser veya memurların atanması konusunda bazı itirazların olduğunu ve bu memurlar ya da azaların Hıdiv tarafından atandığı için Mısır hizmetinde bulunuyor anlamına geldiğini söyledi. Bu konu da yazılı bir cevap vereceğini söyledi. Bu konu da diğer devletlerin devletimizin yanında olduğu söyledik. BOA, İ..DUİT 142/11 (16-18 Cemaziyülevvel-1302-3-5 Mart 1885)

⁸⁹⁹ Y..A...HUS. 181/13 (25 Cemaziyülevvel 1302-12 Mart 1885)

mukavele hazırlayarak Osmanlı ve diğer Avrupalı devletlere bunu sunmuşlardır. Bu mukaveleye göre Mısır'a yeni bir borç verilecek ve bu borcun içinden İngilizlerin İskenderiye'yi bombalamalarından beri yapmış olduğu masraflar, eski borçlar ve kurulacak olan komisyonun masrafları alınacak olan borçtan ödeneceği, Süveyş Kanalı'ndan serbest geçiş ve karma mahkemeler gibi maddeleri içermekteydi.

Osmanlı Devleti, mukavelenin imzalanıp imzalanmaması konusunda tereddüt içerisinde kalmıştır. Hasan Fehmi ve Musurus Paşa'dan mukavele ve diğer devletlerin tutumları hakkında fikir alışverişi yaparak sağlıklı bir karar almaya çalışmıştır. Ayrıca şimdiye kadar İngiltere ve Fransa arasında hazırlanmış olan sözleşme, beyanname ve kararname layihalarının incelenerek bunların Osmanlı Devleti'nin lehine ve aleyhine olan maddeler ortaya çıkarılarak Musurus ve Hasan Fehmi Paşalara göndermek olmuştur⁹⁰⁰.

Hasan Fehmi ve Musurus Paşalar, Babıali'ye imzalanacak olan mukavelenin metbû devlet olarak bizimde imzamız olmalıdır demişlerdir. Babıali ise mukavelenin maddelerini inceleyerek bir değerlendirme yapmaya çalışmıştır. Değerlendirmede Mısır maliyesinin gelirleri, eskiden alınan borçlar, İngilizlerin İskenderiye'yi topa tutarak buraları işgal etmesinin masrafları ve kurulan borçlar komisyonu olmak üzere üç masraf gösterilmekte fakat borç alımında alınacak borcun memlekete faydası görünmemektedir. Borçlar komisyonunun üyelerinin konsoloslar tarafından seçilmesi ve halen İngilizlerin Sudan'da devam eden hareketi, yaptıkları masrafların ileriki seneleri de kapsamı ve bunların gelirlerden karşılanması belirsizliği, bunların devletimiz tarafından tasdik edilmesi Meclis-i Mahsusa tarafından tereddüt ile karşılanmaktadır dedikten sonra imzalanması istenen mukavelenin bazı maddelerine devletimizin menfaatlerine aykırı görünmektedir. Bu maddelerde değişiklikler yapıp yapılamayacağı İngiltere hükümetine sorulması istenmiştir⁹⁰¹.

Mukavelenin imzalanmasında mahsur görünen konular şunlardır⁹⁰²:

⁹⁰⁰ BOA, HR.SYS. 968/46 (12 Mart 1885)

⁹⁰¹ BOA, HR.SYS. 968/58 (17 Mart 1885)

⁹⁰² BOA, Y..EE.. 125/15 (5 Cemaziyülevvel 1302-22 Mart 1885)

Hıdiv Kararnamesinin on ikinci maddesinde Düyun komisyonu tarafından yeni bir uygulama için bir komisyon kurulacağı ihtimalinden bahsedilmektedir. Böyle bir komisyon teşkil edecekse bu komisyon devletimizin ve Hıdiv idaresinin çıkarlarına aykırı olmamak şartıyla kabul edilebilir.

Beyannamenin altıncı fıkrasında ileride kurulması düşünülen Mısır maliyesi komisyonuna seçilecek azaların konsoloslar tarafından seçilmesi Mısır'ın idaresine müdahalesi olarak görülmektedir.

Hıdiv Kararnamesinin dokuzuncu maddesinin son fıkrası yeni verilecek borcun bir kısmı ile Mısır gelirlerinin 1884 yılındaki bütçe açığı ve İngiltere'nin Sudan masraflarının ödeneceği söylenmektedir.

Hıdiv Kararnamesinin on sekizinci maddesinde tüm Mısır masraflarının vergisi başka masraflardan sonra sıralanmıştır.

Aynı belgede Hasan Fehmi Paşa'nın kendisine mukavelenin devletimizin aleyhine olan yerlerinin gönderilmediğini söylemesi üzerine kendisine ve Musurus Paşa'ya daha önceden gönderildiği ve Musurus Paşa'nın bunu İngiliz Devleti'ne ilettiği biraz sert sözlerle ifade edilmiş ve yukarıdaki maddeler sıralanmıştır. Sonrasında Musurus Paşa'nın 17 Mart 1885 tarihinde gönderdiği telgrafta devletimizin beyannameyi imzalamasından başka çare olmadığını bildirmesi önümüze iki seçeneği çıkarmıştır. Birincisi beyannameyi imzalamak ikincisi ise borçlanma akdi için Hıdiv'e bir ferman vererek bu beyannamenin imzalanmasını engellemektir. Meclis-i Hassa-ı Vükela bu iki şıkkı düşünmektedir, denilmiştir⁹⁰³.

Başka bir yazışmada ise Babıali, Musurus ve Fehmi Paşalardan gelen yazışmalardan elde edilen bilgilerle ilk önce yapılacak olan mukavelenin şartlarından doğabilecek muhtemel zararları önlemek amacıyla dört ayrı çözüm yolunu içeren bir mazbata ortaya koymuştur. Mazbataya göre; düşünülen çözüm yollarının ilki mukaveleyi imzalamak, ikincisi mukaveleyi imzalamamak ve fermanlarla alınan kararları desteklemek, üçüncüsü imzalamak için bahane öne sürmek, dördüncüsü ise bakanlıktan yazılacak cevabın beklenmesidir. Meclis-i Vükela uzun tartışmalardan sonra dördüncü seçeneği kabul ettiğini söylemiştir⁹⁰⁴.

⁹⁰³ BOA, Y..EE.. 125/15 (5 Cemaziyülevvel 1302-22 Mart 1885)

⁹⁰⁴ BOA, MV. 2/25 (5 Cemaziyülevvel 1302-22 Mart 1885)

Hasan Fehmi Paşa, Mısır maliyesi meselesi için İngiliz kabinesinin hazırlamış olduğu layiha diğer devletlere gönderildiği gibi Musurus Paşa aracılığıyla bize de ulaşmıştır. İmzalamamız istenilen layihada; verilecek borcun Osmanlı Devleti'nin fermanı ile tasdiklenmesi, Mısır'ın ve Sudan'ın işgal masraflarının Hıdiv Kararnamesi'nden çıkarılması, Süveyş Kanalı'nda gemilerin serbest geçişi için Paris'te bir komisyon teşkil edilmesi ve bu komisyonda Hıdiv Mısır'ın vekili delege sıfatıyla değil bazı yerel bilgileri vermek üzere danışma maksadıyla bulunacaktır anlamı çıkıyor. Alınan istihbarata göre bildiri imzalandıktan sonra sözleşmenin imzalanması sonraya kalsa bile borç için antlaşma yapılacağı söylenmektedir. Rus sefirinin Mısır'ın maliyesi ve Süveyş Kanalı için Paris'te teşkil edilecek komisyon ve borçlar maddesini biraz tereddüt ile karşıladığı haberleri gelmektedir. Hasan Fehmi Paşa İngilizlerin hazırladığı mukavelenin bazı maddelerinin devletimizin menfaatine dokunduğunu ve yeniden düzenlenmesi gerektiğini, Babialı bu mukaveleyi imzalar istemezse imzalamaz demiştir. Kendisinin tahliye konusunda ilerlemeyeceğini ve bundan sonraki görüşmelerin Osmanlı Devleti'ne faydalı olmadığını ve geri çağırılması için emri beklediğini ifade etmiştir⁹⁰⁵.

Lord Granville, Hasan Fehmi ve Musurus Paşa'ya imzalanacak olan mukavele için Babialı'den talimat gelip gelmediğini sormuştur. Onlar da talimat beklediklerini söyleyince Lord, Mösyö Wyndham'dan edindiği bilgiye göre Babialı'nın mukaveleyi imzalamaya yanaşmadıklarına dair bir telgraf aldığını bunun ise borçlanma konusuna fermanla izin verilmesinde sorun çıkarabileceği söylemiştir. Fehmi Paşa ve Musurus Paşa, kendilerine bu konuda 48 saat vermesini istemiş bu görüşmeler sırasında Alman, Avusturya, Fransa, Rus ve İtalyan büyükelçileri de Lord Granville'nin davetiyle oraya gelmişlerdi. Lord Granville, Mösyö Wyndham'dan edindiği bilgiyi ve bizim kendisine söylediklerimizi elçilerle paylaşması üzerine elçiler ferman ile borçlanmayı uygun görerek Babialı eğer mukavelenin maddelerini uygun bir surette düzenleme

---

⁹⁰⁵ BOA, HR.SYS. 968/84 (26 Mart 1885)

yapmaz ve imzalama konusunda çekimser kalır ise kendi aralarında hızlı bir şekilde düzenleme yapacaklarını söylemişlerdir⁹⁰⁶.

Hasan Fehmi Paşa, Musurus Paşa ile görüşüp konu hakkında istişare ettiklerini, şimdiye kadar Mısır'a verilen borçlar suiistimal edilerek devletin gelirlerinin büyük bir kısmına el konulmuş hatta Hıdivin hassa ve emlak gelirleri rehin edilmiştir. Düyun Kanunnamesi ve çeşitli komisyonlarla keyfiliklerinin önüne geçilebileceği ve böylece Hıdivin iktidarı güçlenebilir ve devletimizin menfaatine zarar vermez diyerek Babıali'ye fikrini beyan etmiştir⁹⁰⁷.

Dâhiliye Nezareti kendisine gelen telgraflardaki mukavele ve beyanname maddelerini değerlendirmiş ve Osmanlı Devleti'nin aleyhine olan maddeler ile bu mukavelenin imzalanması konuların görüşülmesi amacıyla bir meclis oluşturmuştur. Oluşturulan Meclis-i Mahsusa mukavelenin imzalanması ya da imzalanmaması hakkında kararsız kalmıştır. Musurus Paşa'nın metbû' devletin imzalaması gerektiği yönündeki fikrine diyecek yoksa da sadece metbû' devlet sıfatıyla devletimiz aleyhine birçok madde içeren bir mukavelenin aslı henüz belli değildir. Devletimiz hukukuna ve Mısır maliyesi zararına olan İskenderiye'nin topa tutulması sebebiyle tazminat verilmesi, İngilizlerin Mısır'ı işgal masrafları, yabancıların kurduğu Borçlar komisyonu gibi üç şartın olmazsa olmaz şart olması ve borç almayla alakalı olmayan karma mahkemelerin süresinin uzatılması, komisyon azalarının seçimi mümkün olduğu halde bunların konsoloslar

⁹⁰⁶ BOA, HR.SYS. 998/115 (26 Mart 1885)

⁹⁰⁷ BOA, HR.SYS. 968/94 belgesi çeşitli tarihlerde Londra'dan gelen yazışmaları içerdiği için zıt fikirler bir arada gibi görünmüştür. Aslında önceki konuşmaların ışığında bir çıkış yolu bulunmaya çalışılmıştır. Hasan Fehmi Paşa'dan gelen 52 numaralı telgrafının tercümesinde Musurus Paşa tarafından gönderilen beyannamenin devletimiz tarafından imzalanması için hiçbir açıklığı yoktur. Bize ima edilene göre bu beyanname yalnızca Mısır memuruna imzalatmakla yetinileceği, borçlar kanununda yapılacak bazı değişiklikler, verilecek borcun teminatının devletlerin taahhüdünde olacağı Mısır'da yaşayan yabancılardan vergi almak gibi teferruattan oluşmaktadır. Bu layiha ilerde imzalanacak olan mukavelenin ilk temel taşı olup aldığım malumata göre bundan sonra yapılacak olan mukavele imzalanmadan borç tahvilleri için ferman-ı hümayun talep olunacaktır. Bu beyannameyi imzalayan devletler Hıdiv Kararnamesini taahhüdünü kabul ederler demişken, yine aynı belge de buna zıt bir fikir beyan edilerek hükümetimiz bunları imzalamak istemez ise gecikmiş olur. İmzalamamak bana göre hükümetimizin aleyhine olabilir. Borç alma konusunda ferman-ı hümayun talep edilmeyebilir, mali konuları geciktirme veya mani olabilirler, hükümetimizden izin almaksızın işler yapabilirler demiştir. Mukaveleyi hükümetimiz tarafından imzalanmasını en başından beri düşünmekteyiz o sebeple, Lord Granville ve Mösyö Pauncefote ile bazı tadilatlar için görüşmeler yaptık. Özellikle Mısır memuru tarafından mukavelenin imzasına karşı durduk demişlerdir. BOA, HR.SYS. 968/94 (30 Mart 1885)

tarafından görevlendirilmesi, İngilizlerin hala Sudan ve Mısır'da devam eden askeri hareketinin masraflarının Mısır'a verilecek borçta devletin gelirlerine karşılık gösterilmesi gibi bazı maddeler hem Mısır'ın hem de devletimizin aleyhinedir. İstikraz maddesi altında bazı politikalarda bu mukavelede yer almaktadır, denmiştir⁹⁰⁸.

Aynı belgede Meclis-i Mahsusa, Mısır borçlanması için bize ulaşan maddeler tamamen ya da bir dereceye kadar tadil olunmadıkça devletlerin imzalamasa bile bizim tarafımızdan imzalaması hakkında Musurus Paşa'nın önceki telgrafta ifade ettiği gibi bir dereceye kadar lehimize maddelerdeki değişiklikten sonra mukavele ve beyannameyi imzalamak için kendisini görevlendirilebiliriz. Ya da daha önce sözünü ettiğimiz maddelerin tadilatı yapılmadan bunu imzalamayacağımızı İngiltere Devlet'ine bildirmesi veyahut mukavele ve beyannamenin içeriğini kabul ederek yalnız Hıdiviyet mezuniyeti için bir ferman yazılacağını bildirmek gibi seçeneklerinden hangisinin uygun olacağı veya daha farklı bir seçeneğimiz var mı diye uzun süren tartışmalar sonrası Reis Paşa ilk seçeneği seçerken diğerleri ikinci seçeneği yani yalnızca borçlanma konusunda İngiltere hükümetine bildirilmesine karar verilmiştir. Bunun sebebi ise Mısır maliyesinin kontrolünün devletimizin elinde olmasıdır. İngilizler, vermiş oldukları talimatlarda bizim de bu mukaveleyi imzalamamız gerektiğini söylemekte. Musurus Paşa'ya verilecek cevabın Hariciye Nezaretinin takdirine bırakıldığı Meclis-i Mahsusadan çıkan karardır⁹⁰⁹.

Aynı günlerde *New York Times* gazetesindeki bir haberde Türk hükümetinin Mısır'da egemenliği ve Halifelik haklarına karşı kötü bir izlenim yaratacağını

---

⁹⁰⁸ BOA, HR.SYS. 968/94 (30 Mart 1885); Başka bir belgede mukavelede Osmanlı aleyhine görülen maddeler şöyle özetlenmiş; İngilizlerin Sudan işgali masraflarının Mısır'a verilecek olan borçtan tahsil edilmesi maddesinde önceden beri elçilerimiz vasıtasıyla itiraz etmekteyiz. Fransa'dan salı günü postayla gelen sarı kitabın kırk birinci sayfasında böyle yazmakta, buna rağmen Almanya diğer devletlerin kefaleti ile verilecek bir borçtan İngiliz askerinin masraflarının verilmesine karşıdır. İleride kurulması düşünülen Mısır maliyesi komisyonuna seçilecek azaların konsoloslar tarafından belirlenmesi Hıdiv Kararnamesi'nde de geçiyordu, ona itiraz etmiştik şimdi de itiraz etmekteyiz. Devletimizin bir temsilcisinin burada görev yapmasını haklı olarak talep etmekteyiz. Mukavele ve beyannamedeki sakıncalı maddeleri belirttiğimize göre artık devletimizin imzası yok diye bir suçlamadan kurtulmuş oluyoruz. BOA, Y..EE.. 125/17 (15 Cemaziyülahır 1302- 1 Nisan 1885); BOA, HR.SYS. 969/5 (11 Nisan 1885)

⁹⁰⁹ BOA, HR.SYS. 968/94 (30 Mart 1885)

düşünerek İskenderiye ve İngiltere'nin Mısır harekâtının tanınması anlamına gelen sözleşmeyi imzalama hususunda isteksiz davranıyorlar denilmektedir⁹¹⁰.

İngiltere'nin mali konular hakkında imzalanmasını istediği mukavelenin devletimiz tarafından imzalanmadığı takdirde olağanüstü elçi olan Hasan Fehmi Paşa'nın pasaportuna el konulacağı tehdit haberleri alınmaktadır. Bu tehdit nedeniyle Osmanlı Devleti'nin bu mukaveleyi imzalayacağı düşünülüyor. Bu konuyla beraber İngiltere ve Rusya arasındaki bu gerginliğin bir savaşa mahal vermesi durumunda Hasan Fehmi Paşa'nın geri çağırılıp çağırılmaması durumu Meclis-i Vükela'da müzakere edilmeye başlanmıştır⁹¹¹.

Bu mukavele konusu da Hasan Fehmi Paşa'nın görüşmelerinde neticelendirilememiştir.

4.1.6.3. Dokuzuncu Madde Süveyş Kanalı Meselesi

Süveyş Kanalı açılma düşüncesi yukarıda da belirttiğimiz gibi çok eski dönemlere kadar uzanan bir düşüncedir. Nihayetinde Fransız bir bürokratin öncülüğünde Süveyş Kanalı açılmış ve böylece Mısır'ın önemi bir kat daha artmıştır. Özellikle İngiltere Devleti için Uzakdoğu'daki sömürgelerinin güvenliği ve ulaşımı için Mısır olmazsa olmazı haline gelmiştir. Süveyş Kanalı'na ve Mısır'a İngiliz Muhafazakâr

⁹¹⁰ Makalenin devamında Lord Granville, bu mukavele imzalanmazsa Musurus ve Fehmi Paşa'nın pasaportlarına el konulacağı ile tehdit ettiğini ve Padişahın 9 milyon poundluk bir kredi için bir fermanı imzalamazsa Türkiye ile diplomatik ilişkileri kesmekle tehdit ettiğini bildirdi. Sultanın, önce reddettiğini fakat sonra bir ferman ile kabul etmeyi karar verdiğini, ancak sözleşmeyi imzalamayı reddetmiş ise de sonra konu hakkında bir meclis toplamış ve nihayetinde, Lord Granville'in kabul ettiği bazı çekincelerle sözleşmeyi imzalamaya karar vermiştir, deniliyor. *New York Times*, "England and the Soudan. How the Sultan Was Induced To Sign The Financial Agreement." 30 March 1885 (30 Mart 1885); Mısır maliyesi hakkında İngiltere tarafından hazırlanan beyanname ve mukavelenamenin devletimiz tarafından da imzalanması için Lord Granville tarafından 24 saat verilmiştir. Eğer verilen sürede mukavele imzalanmazsa Musurus ve Hasan Fehmi Paşa'nın pasaportlarına el konulacağı söylenmiştir. İngilizler salı günü bu istekte bulunmuş iken gelen telgraftan perşembe gününe kadar bizim kararımız beklenmekte olduğu anlaşılmaktadır. Cumartesi günü Musurus Paşa'dan gelen iki telgrafta mukavele ve beyanname de devletimizin menfaatlerine bazı değişiklikler olduğunu söylemiş eğer bu değişiklikler olmaz ise bu mukavele ve beyannameye daimî itirazımız olacaktır. Bu talimat hem sefirlerimize hem de İngiliz maslahatgüzarına bildirilmiştir. BOA, Y..EE.. 125/17 (15 Cemaziyülahır 1302- 1 Nisan 1885)

⁹¹¹ BOA, Y..EE.. 121/29 (11 Receb 1302-26 Nisan 1885); Fransa'nın Düyun-ı Umumiye hakkında yaptığı değişikliklerin bir mukaveleye çevirmesi ve bunun 25 Mart 1885 tarihine kadar Osmanlı Devleti tarafından da imzalanmasını istemesi, eğer mukaveleyi imzalamazsa Musurus ve Hasan Fehmi Paşa'nın pasaportlarına el konulacağı söyleniyor. Ragıb Raif, Ahmet Rauf, *Mısır Meselesi*, s.97-98.

Partisi ilgi gösterirken Gladstone'nun öncülük ettiği Liberaller ilk başta soğuk bakmışlarsa da İngiliz çıkarları için onlarda Mısır'a eğilmek zorunda kalmışlardır.

İngilizlerin Mısır'ı işgali sonrası Süveyş Kanalı'ndan geçişlerin nasıl olacağı konusu bir sorun olarak gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti, olağanüstü elçi olarak görevlendirdiği Hasan Fehmi Paşa'ya vermiş olduğu talimatın dokuzuncu maddesi Süveyş Kanalı hakkındadır. Dokuzuncu maddeye göre *Süveyş Kanalı ile ilgili her türlü teklif İngiltere tarafından devletimize bildirilecek. Kanal hakkında devletimizin itirazı İngiltere Devleti ile birlikte müzakere edilip karar verilecek. Eğer verilen teklifler devletimiz tarafından kabul edilir ise ferman ile tasdik edilecektir*, denmiştir. Bu talimat doğrultusunda Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville ile ilk görüşmesinden itibaren Süveyş Kanalı'nda yapılacak bir antlaşmanın önce Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir metne dönüştürülmesi sonra diğer devletlere bildirilmesi gerektiğini söylerken Lord Granville, bu sorunun tüm devletleri ilgilendirdiği ve bu sebeple devletler arasında çözüme kavuşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Hasan Fehmi Paşa'da meselenin devletimizin egemenliğine zarar vermeyecek şekilde çözülür ise devletimizin buna itiraz etmeyeceğini söylemiştir⁹¹².

Hasan Fehmi Paşa, Babiali'ye Süveyş Kanalı meselesinin tüm devletleri ilgilendiren bir konu olduğunu ve bu konunun devletlerarasında çözülmesinin devletimizi hariçte tutmak anlamına gelmediğini ifade etmiştir⁹¹³. Bunun üzerine İstanbul'dan Fehmi Paşa'ya gönderilen talimatta Süveyş Kanalı meselesinde Babiali'nin amacının diğer devletleri bu konuda dışarda tutmak değil önce İngiltere ile ikili bir antlaşma yapmak daha sonra ise diğer devletleri de bu

⁹¹² BOA, HR.SYS. 998/37 (28 Ocak 1885);BOA, HR.SYS. 998/39 (30 Ocak 1885); Lord Granville, Mısır maliyesi ve Süveyş Kanalı meselelerinin tüm devletlerin ittifakı ile çözülmesi gerektiğini yenilemesi üzerine Hasan Fehmi Paşa, bu sorun iki devlet arasında Padişahımız ve Ferman-ı Hümayuna uyarak çözülmesinin bu işin müşkülattan kurtularak daha kolay bir şekilde çözüleceği umudum olduğumu söyledim. Diğer devletlerinin ittifakıyla bu sorunun çözüleceği fikri Granville tarafından sıkça dile getirilmesi üzerine İngiliz kabinesinin bu konuda vereceği karar ve Fransız teklifine vereceği karar sonrası bu konuda müzakereye yeni bir şekil vererek görüşmelere devam etmek inancındayım demiştir. BOA, Y..A...HUS. 180/114 (14 Rebiülahir 1302-31 Ocak 1885); Diğer bir görüşmede Hasan Fehmi Paşa'nın meselenin devletimizin egemenliğine zarar vermeyecek ise devletimizin buna itirazı olmayacaktır, demesi üzerine Lord Granville, Süveyş Kanalı'nın savaş sırasında bile serbest geçiş hakkının olması gerektiğini, ifade ederek hem mali konuda hem de Kanal konusun da diğer devletlerle hareket edilmesinin doğru olacağını söylemiştir. BOA, HR SYS. 967/93 (7 Şubat 1885)

⁹¹³ BOA, HR.SYS. 998/50 (10 Şubat 1885)

antlaşmaya ortak etmektir, denmiştir. Lord Granville bu konularda pek açık konuşmadığı ve bu konularda kesin bir açıklama beklendiği ifade edilmiştir⁹¹⁴. Lord Granville, Süveyş Kanalı konusunda alınacak kararlarda diğer devletlerin de haberi olması gerektiğini eğer bu yapılmazsa faydasız olacağı konusunda Fehmi Paşa'yı uyarmış ve aynı günlerde Musurus Paşa, Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda Lord Granville Süveyş Kanalı meselesinde bir sorun görünmemekte demiştir⁹¹⁵.

Fransa Devleti'nin Mısır borçları ve Süveyş Kanalı'nın geçişini düzenlemek için hazırladığı teklifi göre Kanal meselesinde sadece gemilere serbest geçiş hakkı ele alınmıştır. Süveyş Kanalı'ndan serbest geçiş için devletlerarası bir çözüm bulmak diplomasi yoluyla zor görünmekte olduğundan bu konuda bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Bu komisyonda büyük devletlerin konsolosları ve birer tane memur ile Babıali ve Mısır Hıdivinin ikişer temsilci bulunacaktır. Komisyon gelecek martın ikisinde göreve başlayacak, komisyonun düzenlemeleri sona erdikten sonra bir konferans düzenlenecek ve bir antlaşma yapılacaktır. Süveyş Kanalı'nın geçişi düzenlenmesi hakkında Kahire'de bir komisyon kararı verilmişken İngiltere hükümeti, Süveyş Kanalı için Mısır'da (Kahire'de) toplanacak komisyona karşı çıkmış ve Paris'te karma bir komisyonu kabul ederek, komisyon sonrası bir konferans düzenlenmesini de kabul etmektedir⁹¹⁶.

İngiltere'nin teklifi hakkında Fransız maslahatgüzarı Babıali'den cevap beklemektedir. Babıali, Kanal meselesinde sadece gemilere serbest geçiş hakkı ele alınmış; fakat Süveyş Kanalı Mısır'ın bir parçası olup Osmanlı Devleti'ne

⁹¹⁴ BOA, HR.SYS. 967/102 (13 Şubat 1885); BOA, Y..A...HUS. 180/121 (25 Rebiülahir 1302-11 Şubat 1885)

⁹¹⁵ BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885)

⁹¹⁶ İngilizler Süveyş Kanalı meselesi hakkındaki teklifi Lord Granville tarafından Berlin, Viyana, Roma, Petersburg ve İstanbul'a göndermiştir. Teklife göre; Süveyş Kanalı'nda gemilerin serbest geçişi için Kahire'de karma bir komisyon kurulacak sonrasında bir konferans ve bir antlaşmanın imzalanması hakkında Fransa hükümetinin teklifine İngiltere'nin 3 Kânunusani (Ocak) 1883 tarihinde söylediği gibi herkes tarafından ve devletlerarası hukukta kurallar belli iken bir komisyon kurulmasının gereksiz ve faydasız olduğunu Fransız sefirine beyan ettiklerini söylemiştir. Lord Granville 3 Kânunusani (Ocak) 1883 tarihindeki Kanunun tüm devletler tarafından uygun görüleceğini ve bunun üzerine bir mukavele yapılabileceğini ifade etmiştir. BOA, İ..DUİT 142/11 (16-18 Cemaziyülevvel 1302-3-5 Mart 1885); Musurus Paşa, Süveyş Kanalı sorununun çözümü için uluslararası komisyonda İngiltere'yi temsil etmek üzere iki delegenin görevlendirildiğini, bunların Sir Julian Pauncefote ve Sir Charles Richard Wilson olduğunu söylemiştir. Kunalp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 641.

bağlıdır. Osmanlı Devleti bir devlet ile savaşa girerse ve kanaldan bir savaş gemisi geçirmek isterse bu konuda karar verecek devletimiz olmalıdır. Bu konunun Fransızların Süveyş Kanalı teklifine eklenmesi doğru olur. Bu kabul edilir ise teklif kabul edilebilir diye düşünmekteydi. Fakat henüz Hasan Fehmi Paşa ile Lord Granville arasındaki görüşmelerden bir netice elde edilemedi ve bu sebeple Fransa'nın teklifine olumlu ya da olumsuz cevap verilememiştir. Babıali, İngiltere ile görüşmelerden bir şey çıkmaz ise devletimiz diğer devletler gibi söz ettiğimiz değişiklikler yerine getirildiğinde Fransa'nın teklifini kabul edebilir diye düşünmektedir⁹¹⁷.

Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville'in Süveyş Kanalı için bir komisyon toplanacağı, bu komisyonun amacı Süveyş Kanalı'ndan serbest geçişi düzenlemek olduğu, başka amacının olmadığı ve bu sebeple bunu faydalı olarak görmemektedir, demiştir. Kanaldan gemilerin serbest geçişi konusu ise ticari gemiler için olabilir ama devletimiz savaş halinde iken bölgeden geçecek gemilerin geçişi sıkıntı yaratacağı için Fransa'nın bu konudaki teklifi de kabul edilecek gibi görünmemektedir⁹¹⁸.

Hasan Fehmi Paşa, İstanbul'a, kendisine verilen talimatın dokuzuncu maddesindeki Süveyş Kanalı meselesinin İngiltere Devleti ile çözülmesi talimatının verildiğini ancak Kanal meselesinin tüm devletlerle birlikte çözüme kavuşturulmasının zorunlu hale gelmesiyle bu konunun talimatları dışına çıktığını söylemiştir⁹¹⁹.

⁹¹⁷ BOA, İ..DUİT 142/11 (16-18 Cemaziyülevvel 1302-3-5 Mart 1885); Devletimizin mukaveleden çekincesi (itirazı) şunlardır: Musurus Paşa'dan telgrafta Lord Granville'in Londra'da olmadığı ve kendisini Hariciye Nezaretine davet edildiği, yerine vekâlet eden Maliye Nazırı ve Hariciye Müsteşarı karşıladığını kendilerine devletimizin mukavele ve beyannameye bağlı itirazlarını bildirdiğini ifade etmiştir. Süveyş Kanalı (Süveyş Kanalı için toplanacak olan komisyon mukavelesine savaş ya da barış dönemlerinde Mısır'ı korumak için her türlü tedbiri alabilme yetkisinin bir madde olarak dâhil edilmesi) meselesi var iken Paris komisyonuna tayin olan İngiliz memurları bu konuyu açık bir şekilde dile getireceğini kabul etmişlerdir. Bana verilen itirazları bahsettiğim kişilere yazılı olarak verdim demiştir. BOA, Y..EE.. 125/17 (15 Cemaziyühahir 1302-1 Nisan 1885)

⁹¹⁸ Hasan Fehmi Paşa bu görüşmede olduğu gibi görüşmelerini genelde Musurus Paşayla birlikte yapmıştır. Hasan Fehmi Paşa ile Lord Granville'in görüşmelerinden de henüz bir sonuç çıkmamaktadır. BOA, İ..DUİT 142/11 (16-18 Cemaziyülevvel 1302-3-5 Mart 1885)

⁹¹⁹ BOA, HR.SYS. 969/4 (4 Nisan 1885); BOA, Y..EE.. 125/19 (4 Receb 1302-19 Nisan 1885)

Bu maddede diğer maddeler gibi tam olarak çözüme kavuşturulamamıştır. Avrupa devletlerinin çıkması muhtemel bir İngiltere-Rusya Savaşı sebebiyle Hasan Fehmi Paşa'nın geri çağırılması hakkında baskılarını artırmaları sonucu toplanan Meclis-i Vükela, Hasan Fehmi Paşa'nın geri çağırılmasına karar vermiştir⁹²⁰.

4.1.6.4.Yedinci ve Sekizinci Maddeler Karma Mahkemeler ve Mısır Kanunları

Hasan Fehmi Paşa'ya verilen talimatın yedinci ve sekizinci maddeleri Mısır'da bulunan karma mahkemeler ve Mısır kanunlarının Osmanlı Devleti'ne uyumunun sağlanması ile ilgiliydi. Öncelikle karma mahkemeler hakkında kısa bir bilgi verelim.

Kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret limanlarında Gayrimüslim nüfusta artışlar olmuştur. Bu gayrimüslimler kendi ülkelerinin konsolosları tarafından temsil edilmekteydiler dolayısıyla kendi yasalarına tabi idiler. Bu da kendilerine büyük üstünlük sağlamaktaydı. Mısır'a Avrupalı tüccarlar 1841'den sonra yoğun bir şekilde gelmeye başlamışlardır. Gayrimüslimler kendi aralarında ve Müslümanlarla olan davaları yine kendi konsolosluklarında kendi yasalarına göre yargılama yapıyorlardı ve bu davaların çoğu da gayrimüslimlerin lehine çözülmüyordu. Bu haksızlığı engellemek için Tanzimat'ın ilanı ile birlikte karma mahkemeler kurulana kadar Mecelle Mısır'da uygulanmaya başlamıştır⁹²¹.

İsmail Paşa Döneminde Nubar Paşa'nın öncülüğünde kapitülasyonları kendi lehlerinde kullanan Avrupalı devletleri engellemek için karma mahkeme kurulması kararlaştırılmıştır. Bu mahkeme başkanı yabancı olacak ve Hıdiv seçecekti. Fakat Osmanlı Devleti, bu mahkeme başkanının yabancı olmasına karşı çıkararak Osmanlı Devleti'nin hukuku ile İslam şeriatının ahkâmına uymadığını ileri sürmüş ve Müslümanların bir gayrimüslim tarafından

⁹²⁰ Almanya, Süveyş Kanalı Komisyonuna Osmanlı Devleti'nin de katılmasına sıcak bakmakta fakat Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'daki görev süresi uzadığı için bazı tereddütleri olduğunu bildirmiştir. HR.İD.. 2017/44 (22 Nisan1885); Almanya, Fransa ve Avusturya sefaretlere ve Hariciye Nazırları Hasan Fehmi Paşa'nın İngiltere'den gelmesini istemektedirler. Çünkü Avrupalı devletler arasında İngiltere ve Rusya arasında çıkması muhtemel bir savaş için Hasan Fehmi Paşa'nın Rusya'ya karşı bir ittifak aradığı düşüncesi ortaya çıkmıştır. BOA, İ..MTZ.(05) 25/1212 (13 Receb 1302-28 Nisan 1885)

⁹²¹ Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)* Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007. s.174-177.

yargılanmasının caiz olamayacağını söylemiştir. Fakat Babîali tarafından 30 Temmuz 1872 tarihinde mahkemenin nizamnamesi onaylanmış ve mahkemeler 28 Haziran 1875 tarihinde açılmıştır⁹²².

Hasan Fehmi Paşa yola çıkmadan evvel karma mahkemeler konusunun İngiltere’de ya özel elçi ile görüşülerek ya da bir komisyon ile müzakere edilerek İngilizlerin bu konu hakkındaki fikrinin Babialî’ye bildirilmesi ile kesin karar alınabileceği düşünülüyordu⁹²³. Lord Granville ilk görüşmede Hasan Fehmi Paşa’nın karma mahkemeler konusunu açması üzerine Dışişleri Müsteşarı Sir (Julian) Pauncefote⁹²⁴ görüşmesini tavsiye etmiştir⁹²⁵.

Hasan Fehmi Paşa, Pauncefote ile görüşmesinden önce bir kez daha karma mahkemeler konusunu açınca Lord Granville, karma mahkemelerin Osmanlı fermanlarına uygun olmasına rağmen Babialî’nin bir değişiklik yapmak istemesinin ve nedenini sormuştur. Hasan Fehmi Paşa’da zaten mahkemelerde görev yapan memurların atama ve yeniden görevlendirmelerinin Osmanlı Devleti’nin kurallarına bağlı olduğunu ve yasalarımızın Avrupa yasalarına benzer olması sebebiyle değişikliklerin amacının halkın adli teşkilattan beklentilerinin karşılanmasından başka bir şey olmadığını söyledikten sonra bu konuda reform yapmanın karma mahkemelerin süresini uzatmak anlamına gelmediğini belirtmiştir⁹²⁶.

⁹²² Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır* s.174-177; Karma Mahkemeler; 1 Ocak 1876’da göreve başlamış, ilk başlarda beş yıl verilen mahkemelerin yetkileri bir dizi kararname ile 1 Şubat 1882, 1 Şubat 1883, 1 Şubat 1884 ve son olarak 1 Şubat 1889’da uzatılmıştır. Holland, *The European Concert*, s. 103; Karma mahkemelerin amacı Mısır’da bulunan yabancıların kolayca ticari faaliyette bulunmalarını sağlamaktı. Kızıltoprak, *Mısır’da İngiliz İşgali*, s. 21; Karma mahkemelerin yetkilerinden biri de Hıdivin özel emlakıyla ilgili davalara da bakmaktı. Mahkemeler Arapça, İngilizce, Fransızca ve İtalya kullanılacak ve dördü yabancı üçü Mısırlı yedi tane jüriden oluşmaktaydı. Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri*, s. 70-74.

⁹²³ BOA, Y..A...RES. 27/14 (18 Rebiülevvel 1302-5 Ocak 1885)

⁹²⁴ Bazı belge ve kaynaklarda Mösyö Patskof olarak geçmekle beraber, bizim okuduğumuz belgelerde (HR.SYS. 968 32 (7 Mart 1885) hariç) Pauncefote olarak geçmektedir. Julian Pauncefote, 1828-1902 yıllarında yaşamış avukat ve diplomattır. Daha fazla için Bkz: [https://en.wikisource.org/wiki/Pauncefote,_Julian_\(DNB12\)](https://en.wikisource.org/wiki/Pauncefote,_Julian_(DNB12))

⁹²⁵ BOA, HR.SYS. 998/37 (28 Ocak 1885); Lord Granville, fermanların Hıdiv’e karma mahkemelerin sürelerinin uzatılması için onay verdiğini söylemiş ve kendisine bu konular hakkında bilgi sahibi olan Mösyö Pauncefote ile görüşmesini tavsiye ettim. H.F.P bana bu konu da Mösyö Pauncefote ile görüşeceğini ve çıkarılacak olan yasalar ve Hıdiv kararnamesi devletimize uygun olur ise yerli halkın nazarında daha iyi olacağını ilave etmiştir. BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885)

⁹²⁶ BOA, HR SYS. 967/93 (7 Şubat 1885)

Hasan Fehmi Paşa, daha sonra Hariciye Nezaret müsteşarlarından Sir Pauncefote'u görmeye gitmiş ve ona Mısır kanunlarının Padişahın onayı ile yürürlüğe girmesi gerektiğini söylemiştir. O da bu işte ne maksadımız olduğunu sormuştur. Paşa, Lord Granville'e söylediği Mısır'ın Osmanlı'ya bağlı olduğunu ve tüm ülkede uygulanan kanunların burada da uygulanmasının doğal olduğunu söyledikten sonra maksadımızın Hıdivin nüfuzunu takviye etmektir demiştir. Pauncefote tüm ülkede bir adalet sisteminin uygulanmalıdır diyerek onayladıktan sonra Babıali'de bulunan mahkemelerin bir temyiz mahkemesi olarak görev yapmaması gerektiğini, şimdiye kadar fermanlarla Hıdive verilen hakların geri alınmamasını, yerel kanunlar ve hakların çiğnenmemesi gerektiğini ilave etmiştir. Fehmi Paşa'da bu açıklamaya cevaben inanç olarak bize bağlı olmaları dışında tabi ki amacımız fermanlar dışına çıkmamaktır demiştir. Bunun üzerine Pauncefote, bu meselenin hükümlerin tetkiki değil bilakis hükümlerin fermanlarla tasdik edilip edilmemesi meselesi olduğu bu sebeple Lord Granville'e bu konunun görüşülmesi gerektiğini söyleyeceğini bildirmiştir⁹²⁷.

İstanbul, karma mahkemeler konusu ve Mısır kanunlarının fermanla yürürlüğe girmesi konuların şimdiye kadar yapılan görüşmelerde olumsuzlukla sonuçlanacak gibi görünmekte olduğunu bu konu hakkında nasıl bir yol takip edileceğini sık sık Hasan Fehmi Paşa'ya sormuştur⁹²⁸. Bunun üzerine Hasan Fehmi Paşa, Mısır kanunlarının (ceza, ticaret) Osmanlı Devleti'ne uygunluğunun sağlanması için Lord Granville tarafından kendisine verilen bir kıta hümayunu İstanbul'a göndermiştir. Bu hümayunda Ağustos 1879 tarihinde verilen Ferman-ı Hümayuna göre hareket ederek Hıdive verilen hakların ve imtiyazların sınırlandırılması veya kaldırılmaması gerektiği, Mısır kanunları ve idaresinin Hıdive ait olduğu ifade edilmektedir⁹²⁹.

Görüşmelerin tıkanması ve Hasan Fehmi Paşa'nın İstanbul'a döneceği belli olmaya başladığında Fehmi Paşa, bir kez daha karma mahkemeler ve Mısır kanunları konusunu Lord Granville ile görüşmüş ve ona devletimizin amacı, Mısır

⁹²⁷ BOA, HR SYS 967/93 (7 Şubat 1885)

⁹²⁸ BOA, HR.SYS. 968/61 (18 Mart 1885); BOA, Y..A...HUS. 181/34 (6 Cemaziyülahır 1302-23 Mart 1885)

⁹²⁹ BOA, Y..EE.. 125/19 (4 Receb 1302-19 Nisan 1885)

mahkemelerini Babıali ile aynı olmasıdır. Daha önce verilen fermanların gösterilmesi ise yanlıştır. Bu fermanlar Hıdivin kanunlar üzerindeki haklarını gösterir. Bizim amacımız basittir, Mısır mahkemeleri ve kanunlarının Babıali ile aynı olmasıdır demiştir⁹³⁰.

Yukarıda Hasan Fehmi Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin amacının Mısır kanunlarını devletimizle bütünleştirmekten başka bir amaçlarının olmadığını söylemesine rağmen İngilizler, bunu Mısır'a ve Hıdiv'e daha önce fermanlar aracılığıyla verilen haklara müdahale olarak görmesi sebebiyle karma mahkemeler ve Mısır kanunları hakkında bir şey elde edilmemiştir.

4.1.6.5. Dördüncü ve Beşinci Maddeler⁹³¹

Osmanlı Devleti, Mısır'dan İngiliz askerinin çekilmesini istediğinde sürekli bahane olarak Mısır'ın asayişini öne sürmeleri nedeniyle Mısır'ın asker sayısının artırılması ve Mısır askerinin yeniden düzenlenmesini konularını için Hasan Fehmi Paşa'ya verilen talimata eklemiştir.

Hasan Fehmi Paşa yola çıkmadan evvel Meclis-i Vükela'da Paşa'ya verilen talimatlar ele alınarak kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Dördüncü madde olan Mısır askerinin sayısı hakkında; Mısır askerinin sayısı dört beş bin olarak tahmin edilmektedir ve bu kadar askerle Mısır'ın asayışı, güvenliği ve Hıdiv'in otoritesinin sağlanması mümkün olmadığından sayının artırılması gerektiği ve Mısır'a verilen fermanlara göre asker sayısını Hıdiv isterse on sekiz bine kadar çıkarabileceği söylenmiştir. Bu sayı İngiltere ile müzakere edileceği ve İngiliz askeri bölgeden çekildikten sonra Mısır'da yine aynı olaylar olursa müdahale hakkı devletimize aittir, denmiştir⁹³².

Beşinci madde olan Mısır askerinin yeniden düzenlenmesi hakkında, İngiltere Devleti'nin İskenderiye'yi topa tutmadan önce ve sonra buraya müşterek bir şekilde asker göndermek istemiş ve fermanların böyle bir hak verip vermediğini sormuştur. İngilizlere cevaben Babıali, Mısır'da Osmanlı askerinin yalnızca üç ay

⁹³⁰ BOA, HR.SYS. 969/39 (30 Nisan 1885)

⁹³¹ Mısır'ın Asker Sayısının Artırılması ve Mısır Askerlik Sisteminin Yeniden Düzenlenmesi.

⁹³² BOA, Y..A...RES. 27/14 (18 Rebiülevvel 1302-5 Ocak 1885); BOA, İ..MTZ.(05) 25/1191 (20 Rebiülevvel 1302- 7 Ocak 1885)

kalabileceği, İngiliz askeri çekildikten sonra Mısır'ın asayişi ve huzuru bozulur ise buraya sadece Osmanlı Devleti asker gönderecektir, denmiştir. Bu müdahalenin amacı Mısır'ın asayişi ve huzurunu tekrar sağlamak ve Hıdivin otoritesini teslim etmek içindir. Mısır ordusunda yabancı jandarma ve subay istihdam edilmesi hakkı Hıdiv'e aittir. Fakat bu yabancı subayların görev sürelerini ve rütbelerini sınırlandırmalı ve yüksek rütbeli subaylar görevlendirmemelidir, eğer görevlendirilir ise bu Mısır ordusunun idaresinin İngilizlerin eline geçmesi anlamına gelebilir. Olağanüstü elçimiz bu konuda İngiltere ile müzakere etmelidir, denmiştir⁹³³.

Hasan Fehmi Paşa, ilk görüşmesinde Lord Granville'e Mısır asker sayısının fermanlarla on sekiz bine kadar çıkarılabileceğini söyleyince, Lord Granville, fermanlarda sulh zamanı nefer sayısının belirtilmesine rağmen genel olarak belirtilmediğini ve Mısır ordusu içindeki İngiliz askeri gelince, bu konuda İngiliz kanunlarının geçerli olduğunu ancak Mısır ordusundaki asker ve subay seçim ve tayinlerinin tamamen hıdivin kontrol ve izninde olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Fehmi Paşa, Padişah'ın asker sayısının artırılmasındaki amacının Mısır'ın hem içeride hem de dışarıda güvenliğini sağlamak istemesinden kaynaklandığını, hıdivin de işgalin bertaraf edilmesini istediğini ve Mısır ordusunun asker tayinlerinde serbest olduğunu ifade etmiştir⁹³⁴.

Fehmi Paşa bu görüşmeleri yaparken Babıali, Mısır askerinin sayısı ve Mısır ordusundaki İngiliz askerinin görevlendirilmesi hakkında şimdiye kadar kesin bir cevap alınamadığını bu konuda Hasan Fehmi Paşa'dan cevap beklediklerini söylemiştir⁹³⁵. Hasan Fehmi Paşa da İstanbul'a cevaben Lord Granville'in Mısır ordusunun yeniden düzenlenmesi konusunda Osmanlı ile İngiliz fikirleri arasında çok büyük bir fark olmadığını kendisine söylediğini iletmiştir.⁹³⁶

⁹³³ BOA, Y..A...RES. 27/14 (18 Rebiülevvel 1302-5 Ocak 1885); BOA, İ..MTZ.(05) 25/1191 (20 Rebiülevvel 1302- 7 Ocak 1885)

⁹³⁴ BOA, HR. SYS. 967/93 (7 Şubat 1885); Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville ile görüşmesinde asker sayısı sınırlı olduğu sürece Mısır'ın huzuru İngiliz birliklerinin varlığına bağlı olacaktır demıştır. FO 881/5142X, s.21-22.

⁹³⁵ BOA, Y..A...HUS. 180/121 (11 Şubat 1885); BOA, HR.SYS. 967/100 (11 Şubat 1885)

⁹³⁶ BOA, HR.SYS. 967/104 (13 Şubat 1885); BOA, HR.SYS. 968/32 (7 Mart 1885)

Hasan Fehmi Paşa, İstanbul'a gönderdiği telgrafta Lord Granville ile görüşmesini özetledikten sonra tahliye dışındaki konularda bir antlaşma yapılabileceğini ve Mısır ordusu konusu için Donanma Bakanı Lord Northbrook ile görüştüğünü bildirmiştir. Bakan Mısır ordusunun şu an 4-5 bin asker ve 7-8 bin jandarmadan oluştuğunu, bunun asayiş için yeterli olmadığını, Osmanlı Devleti'nin izni ile bir kısmının Türk bir kısmı yerli ve Çerkezlerden oluşması gerektiğini söylemiştir. Fehmi Paşa da Mısır askerinin tanzimi bir Osmanlı memuru marifetiyle yapılmalı ancak asker sayısı Mısır Hıdivi tarafından belirlenmelidir demiştir. Bunun üzerine Bakan bir hatırlatma tezkeresi (Muhtıra) gönderileceğini söylemiştir⁹³⁷.

Lord Granville'in Mısır ordusunu Osmanlı Devleti'nin istediği gibi on sekiz bine çıkarmanın şimdilik zor olduğunu Hasan Fehmi Paşa'ya söylediğinde Paşa, Padişahımızın esas amacının asker sayısını on sekiz bin çıkarmak olmadığını, Mısır'ın asayiş ve huzurunu sağlayacak kadar asker sayısının artırılması gerektiğini, bu sayının Hıdiv tarafından bildirilmesinin doğru olacağını söylemiştir. Ayrıca Padişahımız asker sayısı konusunda İngiltere ile devletimiz arasında bir ittifakı arzu ediyor, eğer sayıyı hıdiv belirlerse bu konuda muvaffak oluruz diyerek ilave etmiştir. Mısır ordusunun içerisindeki İngiliz subaylarının rütbeleri serdar rütbesinin üstünde değildir ve bu subayların kontratları açıktır, diye Lord Granville eklemiştir⁹³⁸.

Lord Granville, Mısır ordusunun düzenlenmesi Mısır'a asayişin yeniden sağlanması için İngiltere kabinesinde görüşüldükten sonra Hasan Fehmi Paşa'ya

⁹³⁷ Hasan Fehmi Paşa, şimdiye kadar yapmış olduğu görüşmelerin izlenimlerini şöyle özetlemiştir: Mısır ordusunun yeniden tanzimi konusunda Lord Northbrook Mısır askerinin Türk ve Çerkezlerden oluşması ve Osmanlı Devleti ruhsat verir ise ordunun yarısının Türklerden oluşabileceği yolunda beyan vermiş, Mısır'ın eski haline getirilmesi ve tarafsız olması hakkında bir teklif dahi vardır. Mısır'da asayişin düzelip eski haline gelmesi durumunda tarafsızlığı sonrası burada tekrar aynı olaylar yaşanır ise müdahale hakkı Osmanlı Devleti'ne aittir. Tahliye konusunu dışındaki maddelerde bir antlaşma yapılabilir, diye eklemiştir. BOA, HR.SYS. 967/110 (18 Şubat 1885); BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885); Hasan Fehmi Paşa'ya göre İngilizlerin Mısır'dan çekilmelerinin mümkün görünmediği için diğer maddelerde antlaşma yapmanın daha mantıklı olduğunu, ısrar etmenin fayda yerine zarar getireceğini, tahliye konusunda bize ve diğer devletlere verdikleri sözü yazılı hale getirip bir anlaşma yoluna gidilebilir. İngilizler, Mısır ordusunun tanzimi ve sayısının artması sonrası buradan çekileceklerini kabul eden yazılı bir antlaşma yapılırsa bu mümkün olabilir, demiştir. BOA, HR.SYS. 968/10 (25 Şubat 1885)

⁹³⁸ BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885)

bildirileceğini söylemiştir⁹³⁹. 22 Nisan tarihinde Mısır ordusunun düzenlemesi için Babıali ve İngiliz hükümetine takdim edilmek üzere bir rapor hazırlanmasına ilişkin Lord Granville Hasan Fehmi Paşa'ya bir layiha müsveddesi takdim etmiştir. Bu layihada Mısır'da huzur ve asayişin temini için fermanlar mucibince Padişahın görevlendirdiği bir kişi ve İngilizlerin askeri bir memuru yardımıyla Mısır askerinin düzenlenmesinin yapılabileceği, Hıdiv ülkenin asayişi ve düzeni için ne kadar asker gerekli ise o kadar asker sayısını artırabilir. Eğer hıdiv isterse orduya ve jandarmaya İngiliz subayı alabileceği İngilizlerin bundan kaçınmayacakları belirtiliyordu. Babıali, İngilizler kaç kişi görevlendirirlerse o kadar kişi görevlendirecektir⁹⁴⁰.

İngilizler tarafından verilen layihanın daha müzakere edileceği Lord Granville tarafından Hasan Fehmi Paşa'ya bildirilmiştir⁹⁴¹. Babıali, kesin bir cevap alınamaması ve Afgan meselesi⁹⁴² yüzünden Avrupa devletlerinin tepkilerinden çekindiğinden Hasan Fehmi Paşa'yı geri çağırma müzakere etmeye başlamıştır⁹⁴³. Müzakerelerin sonucunda geri çağırma kararı verilmiştir. Her ne kadar bu iki madde için Hasan Fehmi Paşa'nın görev süresi içinde bir sonuç elde edilemese de Paşa'nın İstanbul'a gelişinden sonra bu maddeler hakkında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler bu bölümün sonunda verilecektir.

4.1.6.6. Onuncu Madde⁹⁴⁴

Hasan Fehmi Paşa'ya verilen talimatın onuncu maddesi gereğince Mısır'dan İngiliz askeri çekildikten sonra yine Mısır'ın özerk olması ve Mısır'da tekrar

⁹³⁹ BOA, MV. 3/6 (26 Cemaziyülahır 1302-12 Nisan 1885)

⁹⁴⁰ BOA, HR.SYS. 969/19 (22 Nisan 1885)

⁹⁴¹ Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville Mısır askerinin sayısının artırılması asayişi düzelteceğini ve bu da sizin askeriniz çekilmesini kolaylaştıracağını söylemiş. Lord Granville ise bu konuların Babıali ile müzakere edilmesi gerektiğini ifade edince Fehmi Paşa'da artık burada kalmamın bir lüzumunun olmadığı ve ayrılmamın daha doğru olacağını söyleyince Lord, şu an ki durum netleşene kadar on gün daha kalmasının daha doğru olacağını söylemiştir. BOA, Y..EE..d...810, s. 160-161 (15-16) (1302-1885)

⁹⁴² Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya yönünü Batı'dan Doğu'ya çevirerek Afganistan ve bölgede bulunan Türk Hakanlıkları ile ilgilenmeye başlamıştır. İngiltere de Hindistan'ın güvenliği için Afganistan ile ilgilenmeye başladı. Bu iki devlet arasındaki Afgan çekişmesi İngiltere ile Rusya'yı savaşa yaklaştırmışsa da Afgan meselesi olarak bilinen bu durum savaşa dönüşmemiş İngiltere ile Rusya arasında 1907'de İngiliz-Rus Antlaşması ile sonuçlanmıştır. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 443-450.

⁹⁴³ BOA, Y..A...RES. 29/6 (10 Receb 1302-25 Nisan 1885)

⁹⁴⁴ İngiliz Askeri Mısır'dan Çekildikten Sonra Hiçbir Devletin Askeri Mısır'a Askeri Müdahalede Edemeyeceği Mısır'ın Özerkliği Osmanlı Devleti Tarafından Muhafaza edilmesi.

olumsuz bir hareket gerçekleşirse buraya müdahale hakkının sadece Osmanlı Devleti'nde olması konusunu ilk temaslardan itibaren görüşmeye başlamıştır.

Lord Granville, Hasan Fehmi Paşa'nın Mısır'da asayişin düzeltilmesi sonrası burada tekrar bir ayaklanma ya da karışıklık çıkması halinde Osmanlı Devleti'nin tek yetkili olmasını ilk görüşmeden itibaren kabul etmiştir⁹⁴⁵. Başka bir görüşmede İngilizler Mısır'ın tamamen tarafsız olması gerektiğine yönelik bir teklifte bulunmuşlardır. Cevaben ise Mısır'ın verilen fermanlar ile tarafsız olduğu ve İngilizler çekildikten sonra Padişahımızın egemenlik haklarına sahip olması nedeniyle eğer ileride böyle bir asayiş bozukluğu olur ise buraya müdahale hakkı yalnız devletimize ait olmak şartıyla belki tarafsızlık kabul edilebilir, denmiştir⁹⁴⁶. Asım Paşa, Hasan Fehmi Paşa'ya görüşmelerde geçen tarafsızlık sözü yerine padişahın Mısır'ın "toprak güvenliği" sözü ile değiştirilmesi gerektiğini söylemiştir⁹⁴⁷. Bunun üzerine Hasan Fehmi Paşa'da Lord Granville'e Babialî'nin isteğine uygun olarak tarafsızlık sözcüğü yerine dokunulmazlık sözcüğünün kullanılmasını isteyen bir layiha vermiştir⁹⁴⁸.

Fakat, İngilizlerden Mısır'ın başka devletler tarafından müdahale edilmesini engellenmesi ve sadece Saltanat-ı Seniyye'ye verilmesi hakkında Lord Granville'den kesin bir söz alınamamıştır⁹⁴⁹.

4.1.7. Hasan Fehmi Paşa'nın İstanbul'a Çağırılması

Hasan Fehmi Paşa'nın temaları devam ederken Babialî, artık bir neticenin yani bir antlaşma metninin ortaya çıkması gerektiğini sık sık Fehmi Paşa'ya dile getirmeye başlamıştır. Fehmi Paşa'nın iki aydır Londra'da olduğu ve daha kesin

⁹⁴⁵ BOA, HR.SYS. 967/110 (18 Şubat 1885); BOA, HR.SYS. 968/61 (20 Mart 1885); Mısır'da asayiş ve huzuru bozacak bir şey olur ise yalnızca Osmanlı Devlet'i buranın huzuru, asayiş ve Hıdiv'in otoritesini sağlamak için asker gönderme yetkisine sahiptir. Sorun ortadan kalktıktan sonra Mısır'da bulunan Osmanlı askeri bölgeden ayrılacaktır. Sevk edilen askerin masrafları Mısır bütçesinden karşılanacaktır. BOA, HR.SYS. 969/4 (4 Nisan 1885)

⁹⁴⁶ İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885)

⁹⁴⁷ Kunalp, Ottoman Diplomatic Documents, s. 609-610. Mısır'ın tarafsızlığı kelimesi yerine toprakların dokunulmazlığı (masuniyet-i arazi) getirilmesi daha doğru olacağı ifade edilmiştir. BOA, HR.SYS. 98/61 (18 Mart 1885); Y..A...HUS. 181/13 (25 Cemaziyülevvel 1302-12 Mart 1885)

⁹⁴⁸ BOA, Y..A...HUS. 181/28 (1 Cemaziyülahır 1302-18 Mart 1885) Lord Granville kendisine verilen layihayı arkadaşlarına (iş arkadaşlarına) danışıp bir cevap vereceğini söylemiştir.

⁹⁴⁹ BOA, Y..EE.. 125/19 (4 Receb 1302-19 Nisan 1885)

bir sonuç elde edemediği hakkında birçok yazı yazılmaya başlamıştır. Bazı yazışmalarda göreve yeniden başlamış gibi gayretle çalışması söylenirken bazılarında İngilizlerle kadim dostluğumuza uygun bir antlaşma yapmanın git gide zorlaştığı ifade edilmiştir⁹⁵⁰.

Babialı'nın konu hakkında endişeleri devam ederken İngilizler ve Fransızlar daha çok mali konularda bir mukavele hazırlayarak bunun Osmanlı Devlet'i tarafından da imzalanmasını istemişler. İstanbul, mukaveleye mesafeli yaklaşarak bazı maddeleri mazur gördüğü için imzalamak istememiştir. İngilizler, mukavele Babialı tarafından imzalanmazsa Musurus Paşa ve Hasan Fehmi Paşa'nın pasaportlarına el konulacağını daha önce ifade etmiştik. Hasan Fehmi Paşa'da mukaveleyi imzalamayacaksa görüşmelere devam etmenin faydasız olup kendisinin İstanbul'a dönmesi için emir verilmesini istemiştir⁹⁵¹.

Hasan Fehmi Paşa'nın geri çağırılması konusu epey bir süre tartışıldıktan sonra Meclis-i Vükelaca kendisinin İngiliz askerinin tahliyesi, Süveyş Kanalı ve maliye meselelerinde bir ilerleme görmediğini bildirmesi üzerine ile geri dönmesi için bir telgraf yazılmıştır⁹⁵². Paşa'nın çağırılmasını öne alan nedenler sadece görüşmelerde istenilen sonuçların elde edilememesi değil İngiltere ve Rusya arasındaki Afgan meselesinin⁹⁵³ alevlenmeye başlamasıdır. Afgan meselesi kısa sürede bir İngiliz-Rus Savaşına dönüşeceğine dair haberler İstanbul'a geldiğinde

⁹⁵⁰ Kuneralp, *Ottoman Diplomatic Documents*, s. 610; BOA, Y..A...HUS. 181/13 (25 Cemaziyülevvel 1302-12 Mart 1885)

⁹⁵¹ BOA, HR.SYS. 968/72 (23 Mart 1885); Y..A...HUS. 181/34 (6 Cemaziyülahır 1302-23 Mart 1885); Hasan Fehmi Paşa, İngilizler 'in hazırladığı mukavelenin bazı maddelerinin devletimizin menfaatine dokunduğunu ve yeniden düzenlenmesi gerektiğini, Bab-ı Ali isterse bu mukaveleyi imzalar istemezse imzalamaz demiştir. Kendisinin, tahliye konusunda ilerlemeyeceğini ve bundan sonraki görüşmelerin Osmanlı Devleti'ne faydalı olmadığını, geri çağırılması için emri beklediğini ifade etmiştir. BOA, HR.SYS. 968/84 (26 Mart 1885); Hasan Fehmi Paşa'nın Der-saâdet'e dönüş izni verildiğini dair İngiltere Kraliçesine gönderilen Name-i Hümayunda Padişah, İngiltere Kraliçesi ve hükümetine Hasan Fehmi Paşa'yı iyi bir şekilde karşıladıkları için teşekkür ettikten sonra Hasan Fehmi Paşa'nın görevinin sona erdiğini ve şimdiye kadar yapılan görüşmelerin iki devletin çok eskiye dayanan dostluğunu artırdığını ifade etmiştir. BOA, Y..A...RES. 29/33 (8 Şaban 1302-23 Mayıs 1885)

⁹⁵² BOA, İ..MTZ.(05) 25/1212 (13 Receb 1302-28 Nisan 1885)

⁹⁵³ Rusya'nın, Şubat 1884'te Merv'e girmesiyle İngiliz-Rus çatışma alanı ortaya çıkmıştır. Bu hareket Rusların Hindistan'ı tehdit etmesi anlamına geliyordu. İki devlet arasındaki bu sorun Boğazlar sorununu tekrar gündeme getirmiştir. Rusya ve İngiltere Osmanlı'nın Boğazlar konusunda kendi lehlerine göre hareket etmesini istiyorlardı. Bu olay aynı zamanda İngiliz-Osmanlı Devletleri arasında Mısır konusunun tekrar görüşülmesine neden olmuştur. Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s. 119-120.

Hasan Fehmi Paşa'ya bu konuda birçok telgraf gönderilerek konu hakkında bilgi alınmaya çalışılmıştır⁹⁵⁴.

Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya arasında çıkacak olası bir savaşta, Hasan Fehmi Paşa'ya gönderilen belgelere baktığımız zaman tarafsız kalmayı düşündüğünü görmekteyiz. İngiliz basınında olası bir savaşta Osmanlı Devleti'nin İngiliz tarafında olacağına dair haberler bulunmaktaydı⁹⁵⁵. Hasan Fehmi Paşa'nın böyle nazik bir ortamda Londra'da bulunması Rusya başta olmak üzere Avrupa devletlerini endişelendiriyordu. Avrupalı devletler biran evvel Fehmi Paşa'nın İstanbul'a dönmesi için Babıali'ye baskı yapmaya başlamışlardır⁹⁵⁶. Bazı gazeteler ve İngiliz kaynaklarında ise Hasan Fehmi Paşa'nın İstanbul'a çağrılmasının nedeni olarak devlet adamları arasındaki siyasi çekişmeler gösterilmektedir⁹⁵⁷.

Konumuz dışında yer alan bir diğer konu ise İtalyanların Suakin'e asker göndermeleri sorunudur⁹⁵⁸. Osmanlı Devleti, İtalya'nın İngilizlerle hareket ettiğini

⁹⁵⁴ İstanbul'dan Ser-kurane (başmabeyinci) Osman Bey tarafından Hasan Fehmi Paşa'ya bu konuda birçok telgraf gönderilmiş iki devlet arasında savaşın çıkıp çıkmayacağı hakkında bilgi almak istenmiştir. Hasan Fehmi Paşa'da izlenimleri ve bu konuda yapmış olduğu görüşmeleri sürekli halde bildirmiştir. Özellikle Afgan meselesinin II. Abdülhamid tarafından yakından takip edildiğini görmekteyiz. Bu konudaki tüm sorular Başmabeyinci Osman Bey tarafından sorulmuştur. Konumuz dışı olduğu için burada uzun uzadıya bu konudan bahsetmeyip ileride bu konuda araştırma yapacaklar için belge grubunu dipnot olarak düşmeyi doğru bulduk. BOA, Y..EE..d...810 s. 14 (157), s. 15 (156), s. 18 (161), s. 20 (163), s. 22 (165), s. 22-23 (165-164), s.23 (164), s. 24 (167), s.26 (169), s.27 (168), s. 29 (170) (1302-1885)

⁹⁵⁵ Rusya ile Osmanlı Devleti'nin bir antlaşma yapacağı gerçeği yansıtmadığı içeride bazı grupların Rus istilasından korktukları için Rusya ile antlaşma yapmaya çalıştıkları görülmekle beraber genel hava Osmanlı-İngiliz dostluğundan yana görünmektedir. Kamuoyunun çoğu Ruslarla antlaşmak yerine İngilizlerle antlaşmayı yeğlemektedir, denilmiştir. *The Times*, "England, Russia and Turkey", 8 April Wednesday, 1885 (8 Nisan Çarşamba, 1885)

⁹⁵⁶ BOA, Y..EE.. 125/19 (4 Receb 1302-19 Nisan 1885); BOA, HR.SYS. 969/31 (25 Nisan 1885); BOA, Y..A...RES. 29/6 (10 Receb 1302-25 Nisan 1885); BOA, Y..EE..d...810, s. 21 (162); BOA, HR.SYS. 969/38 (28 Nisan 1885); BOA, İ..MTZ.(05) 25/1212 (13 Receb 1302-28 Nisan 1885)

⁹⁵⁷ *The Times*'daki makalede Said Paşa'nın Hasan Fehmi Paşa'nın kazanacağı bir başarının İngilizler tarafından Alman ve Rus etkisi ile olduğunu düşünebileceği korkusu ve Hasan Fehmi Paşa'nın iyi bir antlaşma yapması halinde Said Paşa yerine sadrazam olma ihtimalinden çekindiğini yazdıktan sonra Said Paşa'nın devlet adamlarını rakibi olarak görmesi iç ve dış politika devlete zarar verdiği söylenmektedir. Bu olaylardan habersiz olan Sultanın, uyarılarına kötü niyetli olmakla suçlanmış denmiştir. *The Times*, "The Afghan Frontier Question", 4 May Monday, 1885 (4 Mayıs Pazartesi, 1885); *The Times*, "Turkey", 11 May Monday, 1885 (11 Mayıs Pazartesi, 1885); Morning Post, 03 June Wednesday, 1885(3 Haziran Çarşamba, 1885); FO 881/5142X, s. 34.

⁹⁵⁸ İtalya, İngiltere'nin desteği olmadan Akdeniz'de tutunamayacağını bildiği için İngiltere'ye yakın bir politika gütmüştür. Mısır'a yerleşen İngiltere, bu bölgenin Fransız nüfuzuna geçmemesi için İtalya'yı Habeşistan'ı işgal etmesine teşvik etmiş ve İtalyan-İngiliz yakınlaşması 1887'de yapılan bir gizli antlaşma ile devam etmiştir. Mümtaz Onur Gürer, İtalyan Krallığı'nın Doğu Akdeniz

ve bu sebeple Mısır meselesinin daha karışık bir hal alacağını düşünüyordu. Hasan Fehmi Paşa'dan bu konu hakkında bilgi alarak bir politika üretmeye çalışmışlardır. Fehmi Paşa, Babıali'nin İtalya'nın Sudan politikası hakkındaki endişelerini Lord Granville iletmıştır. Lord, İngiltere'nin İtalya'nın Sudan politikasını desteklemediğini, kendilerinin bölgede bir desteğe ihtiyacının olmadığını söylemiş ve Sudan'ın Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu İtalya'nın faaliyetinin barışçıl yollarla çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir⁹⁵⁹. Osmanlı Devleti bu konu hakkında her ne kadar endişelense de konun büyümemesi için üzerine gitmemeyi tercih etmiştir.

Hasan Fehmi Paşa Lord Granville'e İstanbul'a dönmeden önceki son ziyaretinde Mısır tahliyesi hakkında bir nota vermiş, bu notaya karşı Lord Granville'de bir nota vermiştir. Nota Babıali'ye gönderilerek tercüme edildiğinde şimdiye kadar görüşmelerde ele alınmamış olan "**himaye-i daimî**" (daimî himaye) sözüne rastlanmıştır. Bu kavramın ve Osmanlı Devleti'nin Mısır'a hangi şartlar oluştuğunda müdahale edebileceğinin açığa kavuşturulması gerekmektedir. Ancak Hasan Fehmi Paşa'nın dönüşüne karar verildiği için bundan sonra görüşmeler Musurus Paşa ile yapılacaktır⁹⁶⁰.

Politikası (1861–1913), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 88.

⁹⁵⁹ Hobart Paşa, İtalya ile İngiltere arasında bir ittifak olmadığını söylemektedir. BOA, Y..EE..d...810 s. 9-10 (90-91); BOA, Y..EE..d...810, s. 30-33 (172-175) Sudan'a asker gönderilmesi tartışılmış ama şimdilik bu yönde bir adım atılmaya kesin karar verilmemiş. BOA, İ..MTZ.(05) 25/1197 (10 Cemaziyülevvel 1302- 25 Şubat 1885); *New York Times*'e göre Osmanlı Devleti Sudan'a asker göndermeyecektir. *New York Times*, "*The Troubles Of England: Turkey Rejects The Egyptian Proposals*", 28 May Thursday, 1885 (28 Mayıs 1885); İtalya Dışişleri Bakanı'nın mecliste yapmış olduğu konuşmada Kızıldeniz'e asker göndermesinin bir İtalyan politikası gereği olduğu ve İngiltere ile bu konuda ittifaklarının olmadığını ifade etmiştir. İtalya Sudan'da İngilizlere yardım ettiklerini söylemişlerdir. Durmuş Akalın, "Aden'in İşgali ve İşgalden Sonra Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'de Aldığı Tedbirler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29 (2014), s. 376.

⁹⁶⁰ BOA, MV. 3/51 (14 Receb 1302-Nisan 1885); Babıali'de bu konu hakkında ne yapılabileceği tartışılmıştır. Avdetine izin verildikten bir gün sonra Hasan Fehmi Paşa'nın elimize yeni ulaşan telgrafında İngilizlerin Mısır'dan askerini geri çekilmesi için vermiş olduğu mektup karşılığında İngiliz Hariciye Nazırı tarafından bir karar verilmiştir. Notada "himaye-i daimî" sözü şimdiye kadar verilen tüm beyanlara aykırı görünmektedir. Hasan Fehmi Paşa'ya Lord Granville bu kelimelerin İngiliz hükümeti tarafından şu ana kadar Mısır'a dair vuku bulan beyanata aykırı bir fikir olmadığını söyledikten sonra isterlerse her iki tarafında notalarını geri çekebileceğini söylemiştir. Hasan Fehmi Paşa'ya avdet emrinin verilmiş olması ve gerekirse bu notaların iptal (geri çekilmesi) edilmesi konuları Babıali'de görüşülmüştür. BOA, Y..A...RES. 29/9 (18 Receb 1302-3 Mayıs 1885); Babıali'de bu daim-i himaye kavramı hakkında ne karar verileceğine dair tartışmalar devam etmiştir. İngilizlerin Mısır'ı daimî bir şekilde himaye edecekleri anlaşıldığı, böyle bir ifadenin

Yukarıda dediğimiz gibi hem Afgan meselesinin ortaya çıkışı hem de görüşmelerde istenilen neticeye ulaşılamaması nedeniyle Hasan Fehmi Paşa İstanbul'a çağırılmıştır. Hasan Fehmi Paşa, Lord Granville ile görüşmesinde artık görüşmelerden bir şey elde edilemeyeceğinin anlaşılması üzerine kendisinin İstanbul'a döneceğini ifade edince Lord, kendisine Mısır meselesinin çözümü için bir layiha vermiştir.

Bu layihanın maddeleri şöyle idi⁹⁶¹:

Birinci Madde: sınırları belirlenmiş olan Mısır'ın saldırılara karşı korunması, anlaşma devletleri (İngiltere ve Osmanlı Devleti) tarafından imza edilecek bu layiha ile tasdik ve kefil olacaklardır.

İkinci Madde: Mısır dahi tarafsızlığını tüm devletlere karşı her vakit koruyacaktır.

Üçüncü Madde: Mısır arazisinin genel asayişinin muhafazası için Düvel-i Müşârün-ileyh (Osmanlı ve İngiltere Devletleri) tarafından lüzum görünecek miktardan fazla Mısır'da hiçbir asker bulundurulmayacaktır.

Dördüncü Madde: anlaşma devletleri (İngiltere ve Osmanlı Devleti) tarafından Mısır arazisini korumak için lüzum görünen istihkâmâtlar dışında bir kale ve istihkâm inşa olunmayacak mevcut olan istihkâmâtın kısmen veya kâmilen eski halinde kalması veyahut yıkılması Düvel-i Müşârün-ileyh tarafından kararlaştırılacaktır.

şimdiye kadar Hasan Fehmi Paşa ve elçimize verilen teminatların aksine görünmektedir. İngiliz askerinin Mısır'da bulunma nedeni oranın asayışı ve Sudan olaylarıdır. Buradaki olaylar sona erdikten sonra birçok kez buradan ayrılacağını elçimize beyan etmiş olmasına rağmen Hasan Fehmi Paşa'ya vermiş olduğu cevapta İngiltere'nin tahliye maddesinde yürütmekte olduğu bu politika evvel söylediklerine uymadığından bu konuda sessiz kalmak kabul etmek manasına gelecektir. Bu sebeple reddini düşünerek Musurus Paşa'nın görüşüne başvurmak uygun olacağı ve telgrafın zabıtları dâhil bildirilmiştir. Bu maddenin düzeltilmesi için Hasan Fehmi Paşa'nın bir süre daha Londra'da kalmasının doğru olacağına Padişaha bildirilmesini uygun görülmüştür, denilmektedir. BOA, HR.SYS. 969/44 (3 Mayıs 1885).

⁹⁶¹ Belgenin ön kısmında Hasan Fehmi Paşa'ya Londra'dan ayrılırken Lord Granville tarafından verilen layiha hakkında bazı görüşler ortaya çıkmıştır. Toprakların dokunulmazlığı (Masuniyet-i arazi) kelimesinin Mısır Devleti'nin hükümlerine aykırı ve muzır görüldüğünden bunun Hasan Fehmi Paşa'nın işgüzarlığından kaynaklandığını ve Hasan Fehmi Paşa acaba Hıdiv Tevfik Paşa'nın Mısır'ın tarafsızlığına mı hizmet ediyor diye bazı düşünceler ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Mısır konusunda müzakerelerin devam etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Devletimizin aleyhine görünen diğer bir madde de Osmanlı toprağı olan Mısır'a herhangi bir müdahale için diğer devletlerin olurlarını almak ve buraya gönderilecek asker sayısının bile onlar tarafından belirlenmesi kabul edilecek gibi görünmemektedir. Bu maddelerin tamamen reddi ya da kısmen kabulü konusunda karar verebilmek için Hasan Fehmi Paşa'nın açıklamaları dinlemek ve sonrasında karar almak gerekir. Bu layiha için alınacak karar Hariciye Nezaretine havale etmek daha uygun olur, denmiştir. BOA, Y..A...RES. 29/47 (23 Şaban 1302-7 Haziran 1885); FO 881/5142X, s. 34-35.

Beşinci Madde: askeri kuvvetlerin kullanılması, kaleler ve istihkâmât inşası, Mısır'ın asayişinin korunması ve arazinin taarruzlardan korunması için lazım gelen tedbirler imza etmiş devletler tarafından önce kararlaştırılacak daha sonra Osmanlı Devleti ile Hıdiv tarafından hal ve tesviye edilecektir.

Altıncı Madde: Mısır'ın güvenliği ve asayişini sağlamak için Hıdiv tarafından Osmanlı Devleti'nde kara ya da deniz kuvveti talep eder ise Osmanlı Devleti buraya kuvvet göndermeden önce imza etmiş devletler arasında görüşüldükten sonra teşebbüse geçeceğini taahhüt eder.

Yedinci Madde: Mısır sınırları içindeki Osmanlı Padişahının hükümdarlık ile 6 Ağustos 1879 tarihli ferman ve sair fermanlar mucibince Hıdiv sıfatıyla Tevfik Paşa'ya ihsan buyrulan hukuk, imtiyaz ve muafiyet iş bu evrak-ı resmi (layiha) ile tasdik ve teyit olunmuştur. Mukavele ahkâmınca verilen taahhütler dışında gerek Padişahın gerek Mısır Hıdivinin hukukuna hiçbir sınırlama getirilmeyecektir.

Hasan Fehmi Paşa'nın geri gelmesi istenmişse de bir süre daha Londra'da kaldığı görülmektedir⁹⁶². 29 Nisan 1885 tarihli İstanbul'dan Başmabeyinci Osman Bey, Hasan Fehmi Paşa'ya bu telgrafı aldığınız vakit hemen İstanbul'a dönmeniz istenmektedir, demiştir. Hasan Fehmi Paşa'da karşılık olarak telgrafı aldığını, bu akşam Londra'dan hareket etmek için hazırlıklara başlayacağını, bankadan gerekli görülen paranın verilmesini istediğini ve Musurus Paşa'ya durumu bildireceğini buradan ayrılınca size haber gönderecektir, demiştir⁹⁶³.

Hasan Fehmi Paşa'nın neden hala Londra'da kaldığı kendisine sorulunca o da Babiali'nin isteği üzerine Mısır'ın tahliyesi hakkında verilen mektupların iptal işini yerine getirdiğini ve daha sonra Prens Dögal benim Londra'dan ayrılacağımı duyunca benimle görüşmek istediğini söylemesi üzerine ayrılışımı cumartesi gününe erteledim, demiştir⁹⁶⁴.

⁹⁶² Gazete, Hasan Fehmi Paşa'nın ayrılmasındaki gecikmenin nedenini Afgan meselesi olduğunu yazmaktadır. The Scotsman, "Hassan Fehmi Pasha", 18 April Saturday, 1885 (18 Nisan Cumartesi 1885); The Times, "Hassan Fehmy Pasha.", 28 April Tuesday, 1885 (28 Nisan Salı 1885).

⁹⁶³ BOA,, Y..EE..d...810, s. 15 (160) (1302-1885)

⁹⁶⁴ BOA,, Y..EE..d...810, s. 12 (155) (1302-1885); BOA, İ..HR.. 337/21808 (22 Receb 1302-7 Mayıs 1885); BOA, HR.SYS. 969/48 (7 Mayıs 1885); Hasan Fehmi Paşa, Prens Dögal ile görüştüğünü padişah tarafından kendisine karşı gönderilen selam ve iltifata çok teşekkür ettiğini ve bizzat benimle görüşmek için cumartesi saat iki de Londra'ya geleceğini söylediği için zorunlu olarak emir gelmemesine rağmen gidişimi erteledim. BOA, BOA,, Y..EE..d...810, s. 13 (154)

Hasan Fehmi Paşa, Londra'dan ayrılmadan evvel önce Lord Granville sonra ise Mösyö Gladstone ile vedalaşmış, her ikisi de İngiltere'nin Mısır'dan çekileceğini ifade ederek buna devletin itimat ve emniyeti olmalıdır dedikten sonra şimdiye kadar yapılan görüşmelerden bir netice çıkmamasına üzüldüklerini söylemişlerdir. Bundan sonra bu konu hakkında kiminle görüşeceklerini bilmediklerini ifade etmişlerdir. Fehmi Paşa cevaben bundan sonra görüşmelerin ya sefirimiz aracılığıyla ya da sizin sefiriniz aracılığıyla Dersaâdet'de devam edeceğini, Mısır'dan çekileceğinizden şüphemiz yok fakat amacımız çekilmek için bir gün belirlenmesidir diye eklemiştir. Lord Granville ayrılmadan evvel verdiği layihanın amacının İngiltere ile devletimiz arasında konuların bir karara bağlandıktan sonra diğer devletlerle bu konuları görüşüp taahhüt altına almak olduğunu söyledikten sonra Kızıldeniz'de Osmanlı Devleti'nin dikkatli olmasını tavsiye etmiştir⁹⁶⁵.

Hasan Fehmi Paşa, 9 Mayıs 1885 Cumartesi günü Londra'dan ayrılarak İstanbul'a hareket etmiştir⁹⁶⁶. Belgelerde Fehmi Paşa'nın İstanbul'a 18 Mayıs 'ta geleceği tahmin edilmekte ve geldiği zaman tecrübesinden dolayı devam eden Mısır meselesinde kendisinden faydalanılacağından bahsedilmektedir⁹⁶⁷.

Hasan Fehmi Paşa'nın diplomatik faaliyetlerini başarılı ya da başarısız olarak nitelendirmek doğru olmaz. Hasan Fehmi Paşa sonrası Mısır meselesinin çözümü için 1885⁹⁶⁸ ve 1887⁹⁶⁹ yılları arasında İngiltere ile antlaşmalar

⁹⁶⁵ BOA, Y..A...RES. 29/47 (23 Şaban 1302-7 Haziran 1885)

⁹⁶⁶ BOA, BOA., Y..EE..d...810, s. 13 (154); Yasamee, *Ottoman Diplomacy*, s. 137.

⁹⁶⁷ Sudan meselesi için İngiltere Harbiye Nazırının nutkuna cevaben Lord Granville'in ifade ettiği üzere esas meselenin Kızıldeniz Limanları olduğu ve Hasan Fehmi Paşa'nın İstanbul'a gelmesinden sonra kendisinden alınan bilgi ve görüşlerle bir karar verilmesine karar verilmiştir. BOA, MV. 3/75 (2 Şaban 1302-17 Mayıs 1885); 20 Mayıs tarihli belgede Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'dan geldiği anlaşılmaktadır. BOA, MV. 3/82 (5 Şaban 1302-20 Mayıs 1885); Mısır meselesinin görüşülmesi için İngilizlerin gönderdiği olağanüstü elçi ile kimin görüşmesi münasip olacağına dair irade üzerine Kâmil Paşa mı yoksa Hasan Fehmi Paşa mı seçilmesi gerektiği tartışılmış. Sonuçta Hasan Fehmi Paşa'nın ehliyetli ve meseleye vakıf olması hasebi ile tercihe şayan görüldüğü ifade edilmiştir. BOA, Y..A...HUS. 182/92 (18 Zilkade 1302-29 Ağustos 1885)

⁹⁶⁸ Bu anlaşma için Bkz: Kâmil Paşa, *Belgelerle Mısır, Ermeni, Kürt-Doğu Rumeli Meseleleri*, s. 38-39; Sanafiri, *Osmanlı Mısır İlişkileri*, s. 156-157; Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 194-195; Ragıp Raif, Ahmet Rauf, *Mısır Meselesi*, s. 103-105; Altunay Şam, *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali*, s. 194-195; Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa*, s. 132-156.

⁹⁶⁹ Bu anlaşma için Bkz: Kâmil Paşa, *Belgelerle Mısır, Ermeni, Kürt-Doğu Rumeli Meseleleri*, s. 39-43; Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali*, s. 223-225; Altunay Şam, *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali*, s. 214-216; Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)* s. 292.

yapılmıştır. Anlaşmalara bakacak olursak, İngiliz Devleti'nin Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla önemi artan Mısır'ı bırakmak istemediği ortadadır. Yapılan anlaşmalarda tahliye konusunda sürekli halde Sudan sorunu öne sürülerek geciktirilmiştir. Bu koşullarda Hasan Fehmi Paşa'nın Londra'da bulunduğu süre içerisinde bir anlaşma yapması mümkün değildir. Hasan Fehmi Paşa'nın diplomatik faaliyetleri kendisinden sonra yapılacak anlaşmalarda hangi maddelerin devletler arasında çözüme kavuşturacağını göstermiştir.

SONUÇ

Tanzimat ile birlikte değişim süreci başlamış devlet adamları ve padişah yönünü Batıya çevirmiştir. İlk Batılaşma süreci yenilgiler sonrası orduda bazı düzenlemeler ile başlarken Tanzimat'ın ilanıyla Müslim gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının kanunlar önünce eşit olması, vergilerin herkesin gelirin e göre alınması, askerlik süresi düzenlemesi gibi köklü değişiklikler ile ilerlemiştir. Tanzimat Devri'yle Osmanlı Devleti'nin Batıyla entegre olma süreci Türkiye Cumhuriyeti ile devam etmektedir. Bu devir yeni bir devlet adamı profili ortaya çıkarmıştır. Artık devlet adamları yabancı dil bilen, Avrupa'yı tanıyan, devletinin dağılmasını engellemek için Osmanlılık fikrini benimseyen kişilerdi. Ülkenin çöküşünü engelleme fikirleri; Tanzimat sonrası Islahat Fermanı ve Meşrutiyet'in İlanı ile devam etmiştir. Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı bürokrasisi kısa bir sürede olsa parlamenter deneyimi elde etmiştir. Bu deneyimler cumhuriyete büyük bir miras olarak kalmıştır. Tabi bu değişim hem Osmanlı yönetimi hem de halk üzerinde olumsuz etkiler yaratmış bu etkilerde kötü birer miras olarak cumhuriyete kalmıştır.

Köklü değişimler getiren Tanzimat'ın ilan süreci ile birlikte doğan Hasan Fehmi Paşa bu siyasi ve sosyal değişimin içinde şekillenmiştir. Dolayısıyla bu biyografi sadece Hasan Fehmi Paşa'nın hayatını değil aynı zaman da yaşadığı dönemki toplumsal değişimi, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlarını, devletin kurum ve kuruluşlarını işleyişini ve vilayetlerdeki eğitim, sosyal ve kültürel hayatını da yansıtmaktadır. Bu sebeplerle Paşa'nın almış olduğu görevlerdeki faaliyetleri o günkü şartları yansıttığı için araştırmacılara hizmet sunmaktadır.

Batum'dan gelerek İstanbul'da eğitimini tamamlama imkânı bulan Hasan Fehmi Paşa'nın önemli devlet kademelerine gelmesi o günkü Osmanlı Devleti'nin herkese eşit şartlar sunduğunun göstergesidir.

Paşa'nın hayat hikayesinde aldığı Arapça, Farsça ve hukuk dersleri ile Fransızca eğitiminin etkileri çok büyüktür. Özellikle hukuk bilgisi, yabancı dili ve hürriyetperverliği ile nam salmıştır. II. Abdülhamid gibi hiç kimseye güvenmeyen bir şahsın dahi güvenini kazandığı kendisine verilen görevlerden anlaşılmaktadır. Özellikle Mısır Meselesi için Londra'ya olağanüstü elçi olarak görevlendirilmesi

Padişah'ın güvenini kazandığına dair önemli bir göstergedir. Çünkü bu görev sırasında İngiltere Kraliçesi ve o dönemin İngiliz devlet adamlarının ileri gelenleri ile görüşecek kişinin öyle sıradan bir kişi olması kabul edilemezdi. Başka bir örnek İtalya Kral ve Kraliçesinin evliliklerinin 25. yıl kutlamaları için İtalya'ya görevlendirilmesidir. Bu görevde, Avrupa'nın öne çıkan kral ve kraliçelerinin yanında Avrupa devletlerini temsil eden önemli devlet adamlarına karşı Osmanlı Devleti adına burada bulunan kişinin bu görevin altından kalkabilecek niteliklere sahip olması gerekmektedir.

Nafia Nazırlığı sırasında Anadolu'da yapılması düşünülen bayındırlık işleri için kapsamlı bir layiha hazırlamış ve bu layihayı Padişaha sunmuştur. Layihada şose yollar, demiryolları, büyük limanlar ve iskeleler yapımı ile bataklıkların temizlenmesi arazilerinin sulanması başlıkları altında Anadolu başta olmak üzere Suriye gibi yerlerde bulunan ulaşım koşullarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi için nelere ihtiyaç olduğu ve bu işlerin ne kadara mal olacağı teferruatlı bir şekilde ele alınmıştır. Hasan Fehmi Paşa, bu yollarının yapımı için yabancı şirketler (kumpanyaların) kurulabileceği ve böylece daha hızlı bir şekilde yapımın tamamlanabileceğini ifade etmiştir. Ancak layiha istenilen ilgiyi görememiş cumhuriyete kötü bir miras olarak kalmıştır. Günümüzde halen Hasan Fehmi Paşa'nın layihasında bulunan ulaşım ağı gelişmeye devam etmektedir.

Hasan Fehmi Paşa'nın valilikleri sırasında o güne kadar alışlagelmiş bazı davranışları sergilemediği de görülmektedir. Aydın'da düzenlemiş olduğu at yarışları halkın ilgisini çekerken yerli at yetiştiriciliğini de desteklemekteydi. Yine Aydın vilayetinde iptidai mekteplerde yeni usulle eğitim verilmesi, mekteplerin genel sorunları ve bu sorunlara çözümler ortaya koyduğunu görmekteyiz. Selanik valiliği sırasında bombalı saldırılar devam ederken korkusuz bir şekilde sokağa çıkarak halkı teskin etmesi, Bulgarların terör olaylarını kullanarak Avrupalı devletleri Selanik'e müdahale etmelerini sağlama çalışmalarını engellemesi ve aynı zamanda Selanik'te bulunan bu terör olaylarına bulaşmamış masum Bulgarlara karşı olumsuz tutum ve davranışları engellemesi Paşa'nın dirayetini göstermektedir.

Hasan Fehmi Paşa'nın biyografisi tarih araştırmacılarına bir başlangıç noktası olarak hizmet edecektir. Ayrıca bir Osmanlı bürokratinin hayatı çerçevesinde valilik yaptığı dönemler için iki önemli Osmanlı kentinin (Selanik ve Aydın) tarihi verilmektedir. Çalışmamızda elde edilen veriler kent tarihçiliği açısından oldukça önemlidir. Paşa'nın diplomatik görevleri Osmanlı diplomasi geleneği için de önemli bilgiler sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Divan-ı Hümâyûn Kalemî Mukâvelenâmeler (A.}DVN.MKL.)

19/12,

Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deavir Evrakı (A.}MKT.NZD)

73/27,

Sadâret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM)

472/59, 510/25, 560/7, 661/57, 661/58, 661/60, 662/1, 662/10, 662/14, 662/20, 662/22, 662/26,

Babialî Evrak Odası Belgeleri (BEO)

28/2046, 162/12137, 182/13627, 182/13628, 184/13730, 184/13780, 218/16329, 218/16330, 218/16332, 222/16576, 245/18324, 246/18397, 257/19256, 259/19409, 261/19548, 262/19616, 264/19732, 264/19753, 308/23062, 402/30090, 407/30521, 457/184232, 702/52607, 718/53841, 719/53853, 723/54182, 861/64568, 871/65323, 1039/77854, 1049/78624, 1060/79447, 1658/124320, 1745/130865, 1815/136067, 1817/136201, 2041/153056, 2036/152689, 2089/52, 2413/180910, 2414/181039, 2325/81, 2698/202337, 2876/215657, 2899/217414, 2911/218275, 3174/238020, 3193/239449, 3205/240311, 3534/264994, 3572/267842, 3574/268012, 3811/285823, 3824/286750, 4044/303233, 4585/343868, 22440/182956,

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri (DH.EUM.VRK.)

6 /36

Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemî (DH. MKT)

21/23, 188/143, 69/34, 213/38, 232/46, 320/53, 331/28, 358/44, 416/54, 478/50, 485/34, 492/90, 493/36957, 503/26, 512/85, 527/67, 535/86, 536/37, 542/31, 556/45, 567/60, 568/37, 572/55, 578/22, 583/42, 603/34, 605/40, 618/12, 625/71, 626/60, 631/13, 646/13, 654/39, 655/80, 661/37, 662/47, 663/26, 666/26, 672/1,

674/42, 688/48, 706/38, 707/57, 710/31, 712/42, 713/58, 725/4, 725/25, 778/36, 789/44, 816/56, 833/8, 838/13, 838/15, 838/47, 848/50, 850/23, 855/15, 860/61, 865/84, 876/49, 889/24, 911/85, 918/31, 925/47, 1222/42, 2050/104, 2063/56, 2081/75, 2089/52, 2100/43, 2100/61, 2100/76, 2131/43, 2144/88, 2235/126, 2298/66, 2300/87, 2320/30, , , 2326/71, 2346/44, 2398/119, 2399/18, 2441/96, 2470/64, 2471/21, 2510/92, 2517/7, 2531/83, 2554/63, 2570/134, 2578/137, 2578/137, 2602/39, 2603/96, 3459/259409, 3491/261780,

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi (DH.SAİDd...)

4/176, 80/337

Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR)

215/68

Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Muamelât (DH. TMIK. M)

37/72, 40/52,

Evkaf Vakfiyeler Evrakı (EV.VKF.)

13/58

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.)

967/88, 967/93, 967/100, 967/102, 967/104, 967/110, 968/10, 968/61, 968/46, 968/72, 968/84, 968/94, 969/4, 969/5, 969/19, 969/31, 969/38, 969/39, 969/44, 969/48, 998/27, 998/31, 998/32, 998/36, 998/37, 998/39, 998/40, 998/44, 998/50, 998/115

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞO.)

221/68

Hariciye Nezareti İdare HR.İD..

2017/44

Hariciye Nezâreti Mektubi Kalemi (HR. MKT)

802/59, 839/58, 869/98, 967/79,

Hariciye Nezâreti Tahrirat (HR.TH..)

35/43

İrade Maarif (İ. MF)

6/41

İrade Askeri (İ. AS..)

38/6, 38/12, 61/15,

İrade Dâhiliye (İ..DH..)

278/100509, 773/62942, 779/63352, 789/64086, 790/64204, 791/64244,
798/64697, 863/69062, 866/69293, 891/70886, 925/73333, 937/74238,
1085/85123, 1209/94637, 1304/43, 1304/50, 1328/31, 1330/16, 1345/5, 1341/15,
1362/32, 1394/41, 1394/42, 1460/6,

İrade Dosya Usulü (İ..DUİT)

7/105, 8/1, 11/91, 33/1, 142/11,

İrade Evkaf (İ..EV..)

37/21

İrade Hariciye (İ..HR..)

337/21808, 367/54, 376/10, 437/30,

İrade Hususi (İ..HUS.)

2/92, 16/94, 30/38, 52/96, 84/27, 88/20, 110/80, 121/35,

İrade Maliye (İ..ML..)

24/3

İrade Eyalet-i Mümtaze Yunanistan (İ..MTZ.(01))

21/995, 22/1035

İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır (İ..MTZ.(05))

24/1188, 24/1190, 25/1191, 25/1192, 25/1197, 25/1212,

İrade Orman ve Maadin (İ..OM..)

7/16, 8/32, 11/13,

İrade Taltifât (İ..TAL.)

35/38, 102/98, 286/14, 318/46,

İrade Ticaret ve Nâfia (İ..TNF.)

17/2

Mabeyn-İrâde (MB.İ...)

42/120

Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

102/39, 159/8, 160/35, 162/52, 176/113, 180/8, 196/109, 237/8, 257/25, 767/49,
1161/68

Meşihat Fetva (MŞH.FTV)

1/167

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

2/25, 2/33, 3/6, 3/51, 3/75, 3/82, 74/12, 83/2

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

3195/138

Teftişât-ı Rumeli Belgeleri (Rumeli Müfettişliği) Sadâret ve Başkitâbet Evrakı (TFR.I..A...)

20/1915

Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I..SL..)

3/215, 3/241, 6/528, 6/566, 6/568, 6/589, 7/606, 7/674 7/675, 7/685, 8/739, 8/755, 8/712, 8/747, 9/858, 17/1683, 18/1740, 20/1983, 23/2229, 23/2258, 24/2304, 29/2860,

Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrakı (Y..A...HUS.)

177/96, 80/90, 180/94, 180/98, 180/99, 180/100, 180/103, 180/104, 180/107, 180/110, 180/114, 180/121, 181/1, 181/13, 181/28, 181/34, 182/92, 261/76, 275/73, 275/74, 278/93, 278/149, 278/155, 279/75, 279/83, 294/28, 370/107, 371/27, 371/109, 438/68, 446/94, 447/56, 447/69, 448/62, 448/120, 456/21, 456/30, 457/135, 469/56,

Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı (Y..A...RES.)

2/43, 27/14, 27/27, 29/6, 29/9, 29/33, 29/47, 64/25, 77/60, 85/57, 87/37, 89/30, 133/50, 137/65, 147/4, 147/62,

Yıldız Esas Evrakı (Y..EE..)

11/5, 13/2, 25/14, 37/54, 71/5, 94/93, 121/29, 125/15, 125/17, 125/19,

Yıldız Esas Defterler (Y..EE..d...)

810

Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y..EE..KP..)

6/527

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y..MTV.)

47/105, 125/117, 165/139, 244/100, 245/27, 245/48,

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y..PRK.ASK.)

195/6,

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y..PRK.AZJ.)

6/3

Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK.)

9/19, 9/21, 30/6, 33/74, 43/99, 73/1,

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y..PRK.DH..)

6/53

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y..PRK.EŞA.)

26/85, 26/93

Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (Y..PRK.HH..)

4/34

Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkanı Harbiye Dairesi (Y..PRK.MYD.)

12/91

Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Name-i Hümayunlar (Y..PRK.NMH.)

3/4

Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y..PRK.OMZ.)

1/5

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı (Y..PRK.SGE.)

6/2,

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y..PRK.UM..)

27/10, 27/16, 27/60, 64/2, 64/3, 64/6, 64/11, 64/39, 171/60,

Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y.PRK.TNF)

1/58

B. YABANCI ARŞİV BELGELERİ

The National Archives Public Record Office

FO 881 / 5142X

C. SALNAMELER

Aydın Vilayet Salnamesi;

AVS, Def'a 13, H. 1307-1308 (M. 1890-1891), Vilayet Matbaası,

AVS, Def'a 14, H. 1311 (M. 1894), Basım Yeri Yok,

AVS, Def'a 15, H. 1312 (M. 1895), Vilayet Matbaası,

AVS, Def'a 16, H. 1313 (M. 1896), Vilayet Matbaası,

AVS, Def'a 17, H. 1314 (M. 1896), Basım Yeri Yok,

Selanik Salnameleri

SVS, Def'a 15, H. 1315 (M. 1897), Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası,

SVS, Def'a 16, H. 1318 (M. 1900), Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası,

SVS, Def'a 17, H. 1320 (M. 1902), Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası,

SVS, Def'a 18, H. 1322 (M. 1905), Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası,

SVS, Def'a 19, H. 1324 (M. 1906), Selanik Hamidiye Mekteb-i Sanayi Matbaası,

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye:

SDAO, H. 1298 (M. 1881), 36. Def'a, İstanbul, Mehmed Bey Matbaası,

SDAO, H.1299 (M. 1883), 38. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Ebüzziya,

SDAO, H. 1302 (M. 1885), 40. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye,

SDAO, H. 1308 (M. 1892), 46. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Âmire,

SDAO, H. 1309 (M. 1893), 47. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Âmire,

SDAO, H. 1316 (M. 1898), 54. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Âmire,

SDAO, H. 1317 (M.1899), 55. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Âmire,

SDAO, H. 1318 (M.1900), 56. Def'a, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası,

SDAO, H. 1323 (M. 1905), 61. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan

SDAO, H. 1325 (M. 1907), 63. Def'a, İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan,

D. GAZETELER

Asır,

İkdam,

New York Times,

Tanin,

Tarik,

The Times,

E. KAYNAK ESERLER ve İNCELEMELER

167 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530) I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara: 2003,

1897 Türk-Yunan Harbi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: Hacettepe Basımevi, 1982.

Abdurrahman Şeref Efendi. "Hasan Fehmi Paşa" Musavver Nevsâl-i Osmani, 3. sene, Şemsi Matbaası, 1327.

Abdurrahman Şeref Efendi. *Tarih Musahabeleri*, Sad: Enver Koray, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Adam, Juliette. *L'Angleterre en Egypte*, Paris: 1922,

Adanır, Fikret. "Makedonya sorunu ve Dimitar Vlahof'un anılarında II. Meşrutiyet" https://www.birikimdergisi.com/images/UserFiles/images/Spot/70/9/makedonya_sorunu_ve_dimitar_vlahof039un_anilarinda_2_mesrutiyet_fikret_adanir.pdf

_____. *Makedonya Sorunu, Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, Çev. İhsan Çağatay, İstanbul: TVYY, 2001.

Adıyeke, Ayşe Nükhet. *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)* Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Ahmed Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt II*, İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

_____. *Tezâkir 40 Tetimme* (Yayınlayan: Cavid Baysun), Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Akalın, Durmuş. "Aden'in İşgali ve İşgalden Sonra Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'de Aldığı Tedbirler", *Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt XXIX/2* (2014) 357-404.

_____. *Süveyş Kanalı: Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882*, Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli: 2011.

Akgündüz, Ahmet. *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, Ankara: Sayıştay Yayınları, 1997.

Akşin, Sina *Osmanlı Tarihi 2 1600-1908*, İstanbul: Milliyet Yayınları, Tarih yok.

Aktan, Ali. "Mısır'da Abbasi Halifeleri", *Belleten*, Cilt LV, 214, (1991) 613-652.

Akyıldız, Ali. "Mahmut Celeleddin Paşa"
<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/EK-2/CEK215066.pdf>

_____. "Sened-i İttifak",
<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36012036.pdf>

_____. "Şura-yı Devlet",

_____. "Tanzimat"

<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/39/C39012822.pdf>

<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/40/C40013012.pdf>

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Pegem Yayıncılık, 2007,

Ali Cevat. *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Coğrafya Lügatı*, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1313.

Altınay, Ahmet Refik. "Hazîne-i Evrak Tedkikâtı, 1284 Bulgar İhtilali" *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Numro 9 (86), 1 Mayıs 1341, 137-164.

Altıntaş, Ahmet. "Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt VII/2, (2005), 69-91.

Altundağ, Şinasi. *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841, I. Kısım*, Ankara: TTK Yayınları, 1945.

Alus, Sermed Muhtar. "Gördüklerim, Duyduklarım Eski İdadiler", Taha Toros Arşivi <https://core.ac.uk/download/pdf/38314602.pdf>

Anastassiadou, Meropi. *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik, 1830-1912*, İstanbul: TVYY, 2001.

Armağan, Server. "Türkiye'de Parlamento Seçimleri" <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/96218>

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2007.

Arslan, Ali. "Makedonya'da Rum-Ulah Çatışması", S. 4, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, (2000), 69-91.

Artuk, İbrahim. "Nişan" <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/33/C33010828.pdf>

Ata, Ramazan. *Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839-1841 Arası Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Düvel-i Muazzama 1839-1841*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2011.

Atmaca, Mustafa. *Süveyş Kanalı'nın Stratejik Önemi ve Mısır Ekonomisine Katkısı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008.

Avcı, Casim. "Mısır: Bizans Dönemi" İ.A, Cilt XXIX, Ankara: TDV Yayınları, 2004, s. 557-559.

Ay, Ümra. "Abdülhalim Galip Paşa" <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/EK-1/CEK114484.pdf>

Aykun, İbrahim. "Tokat'taki Ermeni Hınçak Cemiyeti ve Faaliyetleri," Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri Cilt I, Ankara ASAM, (2003), 503-516.

Bakırcılar, Nimet Ayşe. "Makedonya Sorunu üzerine Bir Risale", <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512f43da.pdf>

Baron Joseph Von Hammer. Büyük Osmanlı Tarihi, YH: Mümin Çevik, İstanbul: Milliyet Yayını, 2010.

Bayur, Hilmi Kâmil. *Sadrazam Kâmil Paşa Siyasi Hayatı*, Ankara: Sanat Basımevi, 1954

_____. Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt I, 2. Kısım, Ankara: TTK Yayınları, 1964.

Becker, C.H. "Mısır: Fetihden Osmanlı Devrine Kadar" İ.A, Cilt XI, İstanbul: MEB Basımevi, 1971, 218-242.

Bekir Sıtkı Baykal. "93 Meşrutiyeti", Belleten, Cilt VI, 21-22 (Ocak-Nisan 1942), s. 44-85.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, YH: Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 2010.

Beydilli, Kemal. "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/112680>

Bostan, İdris. "Salyane" <https://islamansiklopedisi.org.tr/salyane>

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, Ed; G.P. Gooch and Harold Temperley, Cilt V, London: 1928.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, YH: Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen. Cilt III, İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.

Bülbül, Gül. "İslahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler ve İslahat Fermanı" s. 176-177. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/261658>

Büyükkara, Mehmet Ali. "Vehhabilik" <https://islamansiklopedisi.org.tr/vehhabilik>

Canatar, Mehmet. Baş, Yaşar. "Şûrâ-yı Devlet ve Tarihi Gelişimi", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1153/13569.pdf>

Cengiz, Hasan Ali. "Halepa Fermanı ve Sonrası Girit'te Yapılan Düzenlemeler" <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/590697>

Clogg, Richard. *Modern Yunanistan Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Cromer, Evelyn Baring. *Modern Egypt*, Vol. I, New York: Macmillan Company, 1916.

Çadırcı, Musa. *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Anadolu Kentleri*, Ankara: İmge Kitabevi, 2011.

Çakın, Naci. Orhon, Nafiz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Cilt III, V. Kısım (1793-1908)* Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978.

Çankaya, Mücellidoğlu Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı): (Atik) Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye, Mekteb-i Mülkiyye-i Şahane, Mekteb-i Mülkiyye, Mülkiye Mektebi, Siyasal Bilgiler Okulu, Siyasal Bilgiler Fakültesi Tarihi 1859-1968*, Cilt I, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.

Çetin, Atilla. "İsmail Paşa, Hidiv (1830-1895)" İ.A, Cilt XXIII, Ankara: TDV Yayınları, 2001, 117-119.

Çetinsaya Gökhan. "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi" <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/745752>

Çınar, Tuba. *Süveyş Kanalının Açılması ve Osmanlı Dış Politikasındaki Önemi 1869-1882*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2008.

Danışmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt II, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

_____. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt IV, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.

Darkot, Besim, "Mısır" Cilt XI İ.A, İstanbul: MEB Basımevi, 1971, s. 217-269.

Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005,

_____. "Hasan Fehmi", E12

Delibaşı, Melek. "Selanik ve Yanya'da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması", <https://drive.google.com/file/d/0B7liBn5XLsAfODJCYzZmeFd0RU0/view>

Desplancques, Sophie. *Antik Mısır*, Çev: İsmail Yerguz, Ankara: Dost Kitabevi, 2006.

Devereux, Robert. *The First Ottoman Constitutional Period, a Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1963,

Dimitriadis, Sotirios. *The Making of an Ottoman Port-city: The State, Local Elites and Urban Space in Salonika, 1870-1912*. Phd thesis, School of Oriental and African Studies University of London, 2013.

Dinçer, Celal. "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", C V-VIII 9-12, Belgeler, Ankara: TTK Yayınları, (1971), 155-232.

Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914), Ed; Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, Çev. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul; TVYY, 1994,

Dursun, M. Kâmil. *İzmir Hatıraları*, YH; Ünal Şenel, İzmir: Akademi Kitabevi, 1994,

El-Magrahi, Milad A. *British Policy Toward Egypt 1875-1885 British Imperial Expansion and Egyptian Nationalist Response*, University of Washington: 1982,

Emecen, Feridun. "Aydın"

<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04001522.pdf>

Ercan, Hikmet Yavuz. "Fener ve Türk Ortodoks Patrikhanesi" AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi 5, Ankara 1967, 411-439.

Erdem, Nilüfer. "Megali İdea'nın Anadolu'daki Destekçilerinden Doktor Apostolos N. Psaltoff'un 1912-1922 Dönemindeki Etkinlikleri"

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/237049>

Erdem, Tarhan. *Anayasalar Ve Seçim Kanunları 1876-1982*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1982.

Ergin, Osman Nuri. *Türk Maârif Tarihi*, Cilt I-II, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

_____. *Türk Maârif Tarihi*, Cilt III-IV, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Erman, Arzu. *Erken Dönem Osmanlı Devleti-Yunanistan Krallığı İlişkileri: Problemler, Çatışan Faktörler ve Uzlaşma*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2019.

Ertuğ, Hasan Refik. *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi, Cilt 1*, İstanbul: Yenilik Basımevi 1970.

Fahmy, Khaled. *Paşa'nın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, Çev: Deniz Zarakolu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010,

Fazlı Necib. "Tarihten Sayfalar; Rumeli'yi Neden Kaybettik" *Türk Hayatı*, 15 Kanunuevvel 1341 (15 Aralık 1925) S. 20.

Filiz Yaşar. *Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2005.

Findley, Carter V. *Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007)*, Çev. Güneş Ayaş, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Fotoğraflarla Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sağlık Müesseseleri: Hastaneler, Ed: Cezmi Erarslan, İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2018.

Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma (Antik Akdeniz Uygarlıkları)*, Çev: Suat Kemal Angı, 1. basım, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.

Galip Vardar, İttihat ve Terakki İçinde Dönerler, YH: Samih Nafiz Tansu, <https://docplayer.biz.tr/8824579-Samih-nafiz-tansu-dttddhad-ve-terakkd-dcdnde-donenler-anlatan-galib-var-dar-yazan-samih-nafiz-tansu-dcindeki-ler-galip-var-dar-9-onsoz.html>

Genç, Mehmet, "Nazır"
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/32/C32024074.pdf>

Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*, Çev: Halil Berktaş, İstanbul, Homer Kitabevi, 2006,

Graves, Philip P. *İngilizler ve Türkler: Osmanlıdan günümüze Türk-İngiliz ilişkileri, 1790-1939*, Çev. Yılmaz Tezkan, YH: Mustafa Everdi, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 1999.

Görgün, Hilal. "Mısır: Fransız İşgali ve Sonrası", İ.A, Cilt XXIX Ankara: TDV Yayınları, 2004, 569-575.

_____. "Mısır; Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar", İ.A, Cilt XXIX, Ankara: TDV Yayınları, 2004, s.555-557.

_____. "Urâbî Paşa", <https://islamansiklopedisi.org.tr/urabi-pasa>

Gövsâ, İbrahim Alaattin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1945-1946.

Gücel, Dilek. *Osmanlı Arşiv Belgeleri ile Selanik Vilayetinde Komitacılık: (1890-1913)*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir 2014.

Gül, Edip. *Basiret Gazetesi'nde Mısır Meselesi (1870-1878)*, Yüksek Lisan Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2011.

Güldeş, Dilek. *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1999.

Güler, Ali. Akgül, Suat. *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara: Berikan Yayınları, 2003.

Gülsoy, Ufuk. "İslahat Fermanı" <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/19/C19006309.pdf>

Güner, Selda. *Yeni Osmanlı Melankolik ve Mason Birader V. Murad (1840-1904)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2018.

_____. "Osmanlı Söyleminde Birinci Vehhâbî-Suûdî Hareketi (1744/45-1819)", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 17, 2012, s. 83-100.

Güneş, Günver. *İzmir'de At Yarışları*, Tarih ve Toplum, Cilt 40, 240, 42-51.

Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci (I. ve II. Meşrutiyet)*, Cilt I, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1997.

Gürer, Mümtaz Onur. *İtalyan Krallığı'nın Doğu Akdeniz Politikası (1861-1913)*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir 2007.

Hacısalihoğlu, Mehmet. "Makedonya",
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/27/C27008970.pdf> (ET:25.06.2020)

_____. "Yunanistan",
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/43/C43023533.pdf>

_____. *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Çev; İhsan Çatay, İstanbul: TVYY, 2008.

Hasan Fehmi Paşa. *Telhis-i Hukuk-ı Düvel, Dersaadet*: Mahmud Bey Matbaası, 1326.

_____. Yunan Muâhede-i Sulhiyye Zabıtnameleri, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Demirbaş Bel_Yz_K_1003

Hasırcı, Hasırcızade Metin, *Büyük Osmanlı Tarihi, II. Abdülhamid Dönemi, Yunanlıların Faaliyetleri*

<http://www.enfal.de/osmanlitarihihasicizade/indexana.htm>

Holland, T. E. *The European Concert in the Eastern Question*, Oxford: Clarendon Press, 1885.

Hopkins, James Lindsay. *The Bulgarian Orthodox Church: A Socio-Historical Analysis of the Evolving Relationship between Church, Nation and State in Bulgaria*, PhD, The University of Edinburgh, 2006.

Hornung, Erik. *Ana Hatlarıyla, Mısır Tarihi*, Çev: Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul: Kabalcı Yayınevi 2004.

Hunter, F. Robert. *Egypt Under the Khedives, 1805-1879 From Household Government to Modern Bureaucracy*, University of Pittsburgh Press: 1984.

Hülagü Metin. *Osmanlı Yunan Savaşı Abdülhamid'in Zaferi*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2008.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar Cilt III*, İstanbul: Dergâh Yayınları 1982.

İnan, Afet. *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, 2. baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1987.

İnalcık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992.

_____. *Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler*, Ed: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.

İnciciyan, P.L., Andriasyan, H.D. *Osmanlı Rumeli'si, Tarih ve Coğrafyası*, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, I.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1973-1974.

İpek, Nurdan. *Selanik ve İstanbul'da Yahudi Bankerler*, İstanbul: Yedi Tepe Yayınları 2011.

İplikçioğlu, Bülent. *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi 1990.

İrtem, Kani. *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, YH. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1999.

Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar, Cilt 1*, Çev: İhsan Durdu, Gülçin Tunalı ve Haşim Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

Jorga, Nicolae. *Fatih ve Dönemi Büyük Türk*, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.

Jusdanis, Gregory. *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür-Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Çev; Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları, 1998.

Kalelioğlu, Oğuz. "Türk-Yunan İlişkileri ve Megali İdea", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Cilt 11 41, Mayıs 2008, s. 105-123

Kâmil Paşa. *Belgelerle Mısır, Ermeni, Kürt-Doğu Rumeli Meseleleri, Kâmil Paşa'nın Anıları*, YH: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Arba Yayınları, 1991.

Kamuran Gürün. *Ermeni Dosyası*, 8. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006.

Karaca, Taha Niyazi. "Liberal Emperyalizm: William Ewart Gladstone'un Mısır'ı İşgal Politikası (1882)", Prof Fahir Armaoğlu'na Armağan, Ankara: TTK Yayınları 2008.

_____. *İngiltere Başbakanı Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Karacakaya, Recep. *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İstanbul: Toplumsal ve Dönüşüm Yayınları, 2005.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856) Cilt 5*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

_____. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861), Cilt 6, 7. Baskı*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

_____. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876), Cilt 7, 8. Baskı*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

_____. *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, Cilt 8, 7. Baskı*, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, TVYY, İstanbul, 2003,

Kayış, Yasin. Albayrak, Çağlar. (haz., foto.), *Aydın Vilâyeti Salnamelerinde Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri*, İzmir: Torbalı Belediyesi, 2012.

Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004

Kılıç, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012.

Kızıltoprak, Süleyman. "Taşoz", <https://islamansiklopedisi.org.tr/tasoz>

_____. "II. Abdülhamit'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=283388>

_____. *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın. Diploması Savaşı (1882-1887)*, İstanbul: TVYY, 2010.

Kiel, Machiel. "Selanik"

<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36011958.pdf> (ET: 23.06.2020)

Kocabaşoğlu, Uygur. “Tuna Vilayet Gazetesi”,
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/180041>

Koç, Bekir. *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Kolay, Arif. *İzmir-Kasaba ve Uzantısı Demiryolu Hatları (1863-1897)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011,

Koloğlu, Orhan. *Abdülhamit Gerçeği*, 6. Baskı, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2010.

Kopar, Metin. “Ermeni-Rus İlişkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 158, (Eylül-Ekim 2005), İstanbul Özrenk Matbaa, 49-60.

Kramers, J. H. “Mısır: Osmanlılar Devri (XVI.-XIX asırlar)”, İ.A, Cilt XI İstanbul MEB Basımevi, 1971, 242-250.

Kurt. Halil, “Yunanistan”
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/43/C43023532.pdf>

Kurtoğlu, Fevzi. *Yunan İstiklal Harbi ve Navarin Muharebesi, (Cengeloğlu Tahir Paşa) Cilt I*, İstanbul: Genelkurmay Askeri Deniz Matbaası, 1944.

Kutay, Cemal. *Üç Paşalar Kavgası*, İstanbul: Ercan Matbaası, 1964.

Küçük, Abdurrahman. *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 2. Baskı, Ankara: Andaç Yayınları, 2003.

Küçük, Cevdet. “Hasan Fehmi Paşa”,
<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/16/C16005609.pdf>

Kütükoğlu, Mübahat “Gümrük”
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023172.pdf>

_____. “İzmir” <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/23/C23023606.pdf>

Levy, Guenter. *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*, 3. baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, Ankara: TTK Yayınları, 1984.

Makedonya'daki Osmanlı Evrakı, No: 29, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1996.

Marsot, Sayyid. Lutfi, Afa. *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: TVYY, 2010.

Mazower, Mark. *Selanik: Hayaletler Şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY, 2007.

Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi (1293=1877), Cilt I, Hakkı Tarık Us (Toplayan), İstanbul: Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, 1939.

Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi (1293=1877-1878), Cilt II, Hakkı Tarık Us (Hazırlayan), İstanbul: Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, 1954.

Mehmed Nazım, Mekteb-i Hukuk Günlerim, YH: Ali Adem Yörük, Ankara: TTK Yayınları, 2012,

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Cilt II, YH: Nuri Akbayır, Yeni Yazıya Aktaran; Seyit Ali Kahraman, İstanbul: TVYY, 1996.

Menekşe, Metin. "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)" <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1010675>

Meşhur Valiler 50 Ünlü Vali, YH: Hayri Orhun, Celal Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kazım Atakul, İstanbul: İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları 1., 1969.

Meydan Larousse, "Etnik-i Eterya", Dün-Felsefe, Cilt 6, Sabah Gazetesi, Basım Yeri ve Tarih Yok,

_____. "Filik-i Eterya", Fel-Glai, Cilt 7, Sabah Gazetesi, Basım Yeri ve Tarih Yok, 91.

_____. "Mısır" Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Cilt 8, İstanbul Tarih yok, 721.

_____. "Yunanistan", Uya-Zwi, Cilt 20, Sabah Gazetesi, Basım Yeri ve Tarih Yok, 399-402.

Midhat Paşa'nın Hatıraları: 2 Yıldız Mahkemesi Ve Taif Zindanı (Mir'at-I Hayret), YH: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.

Mustafa Nuri Paşa. *Netayic'ül Vukuat*, YH: Neşet Çağatay, Cilt III-IV, Ankara: TTK Yayınları, 1992.

Olgun, Kenan. *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara: ATAM 2008.

Bouquet, Olivier. *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, Çev: Devrim Çetinkasap, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı'da Milletler Ve Diplomasi-Seçme Eserler III*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

_____. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1983.

Osmanoğlu, Şadiye. *Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.

Ottoman Diplomatic Documents On The Eastern Question Egypt: From Ismail Pasha's Abdication to Hasan Fehmi Pasha's mission to London 1879-1885. Ed. By: Sinan Kunalp, İstanbul: Isis Press, 2011.

Oytun, Neslihan. *II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Politikasının İzmir'e Yansımaları* Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2002.

Ödenek, Zerrin Günel. "Aydınogulları Beyliği" Türkler Ansiklopedisi, 6. cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 793-796.

Ölmez, Adem. *Gazi Ethem Paşa'nın Askeri ve Siyasi Hayatı (1844-1909)*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2004.

Öz, Mustafa. "Muhammed Ahmed el-Mehdi"
<https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-ahmed-el-mehdi>

Özçelik, Mücahit. "Mütareke Döneminde Osmanlı Hapishanelerini Durumu", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 7/14, (Güz 2011), 16-39.

Özdemir, Bülent. "Selanik'in 1840'lı Yıllardaki Nüfus Yapısı üzerinde Bir Deneme", Osmanlı, Cilt IV, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, .572-577.

Özden, Selda Güner. "I. Meşrutiyete Giden Yol: 1876 Senesine Yeniden Bakmak", http://www.tarihinpesinde.com/dergimiz/sayi23/M23_12.pdf

Özer, Sevda Özkaya. *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)* Fırat Üniversitesi, Doktora Tezi, Elazığ 2007.

Özkoç Özge. *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2013.

Öztunç, Hüseyin Baha. "1897 Tokat Ermeni Olayının Dış Basına Yansımaları ve Olayın Gerçek Yüzü", <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512d679f.pdf>

Öztürk, Cemil. "İdadi" <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/21/C21007163.pdf>

Öztürk, Sevcan. *XIX. yüzyıl Osmanlı Ceza Sisteminde Dönüşüm: Zindandan Hapishaneye Geçiş*, Adnan Menderes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2014.

Pakalın Mehmet Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Cilt VIII. TTK Yayınları, Ankara 2008,

_____. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, Cilt I, İstanbul: MEB Yay 1993.

_____. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul: MEB Yay 1993

_____. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, Cilt III, İstanbul: MEB Yay 1993.

Pala, Ayhan. *XV ve XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 1991.

Pirinççi, Ferhat. "Yunan Ulusal Kimliğinin Oluşumu Sürecinde İçsel ve Dışsal Parametrelerin Analizi", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 46/1, 2006, s. 53-78.

Ragatz, Lowell Joseph. *The Question of Egypt in Anglo-French Relations 1875-1904*, Fletcher Pembroke, Edinburgh-Bombay-Sydney 1922.

Ragıp Raif. Ahmet Rauf. *Mısır Meselesi*, YH.: Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2011.

Safa, Lina. *Osmanlı Döneminde Selanik*, Osmangazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2017.

Said Paşa-Tahsin Paşa. *İkinci Meşrutiyet'in İlanı 1908*, Ed Ö. Andaç Uğurlu, , İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008,

Sanafiri, İbrahim Muhammed. *Osmanlı Mısır İlişkileri 1863-1882*, İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 1993.

Sarısakal, Baki. "Rumeli'de Jandarmalar", <http://bakisarisakal.com/rumelidejandarmalar.pdf>

Sarıyıldız, Gülden. "Sicill-i Ahval Defterleri" <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/37/C37012169.pdf>

Sarrafoğlu, Fahri. "Fatih'te Ziyaret Bekleyen Bir Garip Türbe" <https://www.sarrafoğlu.com/fatihde-ziyaret-bekleyen-bir-garip-turbe/>

Savich, Carl and Deliso, Christopher. "The Bloody Road from Krusevo to Mürzsteg", <http://www.balkananalysis.com/blog/2006/03/22/the-bloody-road-from-krusevo-to-murzsteg/>

Schaefer, Edgar Frederick. *The European Concert in Turkey from 1895-1908*, Thesis, College of Liberal Arts & Sciences University of Illinois, 1916.

Selim Sun. *1897 Osmanlı Yunan Savaşı*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1965.

Serbestoğlu, İbrahim. "1897 Türk Yunan Savaşında Ecnebinin Zararlarının Tazmini Meselesi", OTAM, 34, (Güz 2013)

Sertoğlu Midhat. *Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli Haritalı*, Cilt 6, TTK Yayınları, Ankara, 2011

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

_____. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876)", Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Ed: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.

_____. Yunan İhtilali Ve II. Mahmud'un Politikaları http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol06_Issue12_2004/396.pdf

Seyyid Muhammed es-Seyyid. "Mısır: Osmanlı Dönemi" İ.A, Cilt XXIX, Ankara TDV Yayınları, 2004. 563-569.

Sezer, Hamiyet. "1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme", <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/782610>

Sofuoğlu, Adnan. *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul: Turan Yayıncılık, 1996.

Sultan Abdülhamit. *Siyasi Hatıratım*, Derleyen: Ali Vehbi, İstanbul: Hareket Yayınları, 1974.

Süleyman Paşa. *Hiss-i İnkilâb Yâhûd Sultân Abdülaziz'in Hal'i ve Sultân Murad-ı Hâmis'in Cülûsu*, İstanbul Tanin Matbaası, 1327.

Şafak, Nurdan. *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul 2006.

Şam, Emine Altunay. *Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devleti'nin Takip Ettiği Politika*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, Samsun 2001.

Şemseddin Sâmî. *Kamusü'l-Alam, Cilt I*, İstanbul: Mihran Matbaası 1306.

T.C. Sayıştay Başkanlığı. *Kuruluşundan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi 1862-1923* (Yayın no 4), Ankara: T.C. Sayıştay Başkanlığı 150. Kuruluş Yıldönümü Yayınları, 2012.

- Tahsin Paşa. *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, Ankara: İmge Yayınları, 2008.
- Tansel, Selahattin. *Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, İstanbul: MEB,1999.
- Tekin, Oğuz. *Eski Yunan Tarihi*, 2.baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Tekindağ M. C. Şihabettin. "*Derviş Paşa*" *Cilt III*, İ.A, İstanbul MEB Basımevi, 1963.
- Tengirşenk Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı: İstanbul 1981.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım. *Hatıralar*, Pera Yayınları, İstanbul 1998.
- Terzi, Arzu T. *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara: TTK Yayınları 2000.
- Todorova, Maria. *Balkanları Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Tomar, Cengiz. "Mısır: Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar" *Cilt XXIX*, İ.A, Ankara TDV Yayınları, 2004, s.559-563.
- Tunalı Hilmi. *Makedonya: Mâzi-Hâl-İstikbâl, Mısır*, İstanbul: Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, 1316.
- Tunalı, Ayten Can., "Fehmi Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28 46, (2009) 71-87.
- _____. Hasan Fehmi Paşa'nın Aydın Valiliği Döneminde Eğitim-Öğretimde Düzenlemeler, *AÜDTCF Dergisi*, 46, 1 (2006) 137-151.
- Tunçel, Ahmet Kâmil. Yıldırım, Murat. "1854-1874 Döneminde Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması: Kaç Milyar Dolar Osmanlı Devleti'nin İflasına Neden Oldu?", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (2014) 1-26.
- Tural, Erkan. "Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye Ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform" <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/627033>
- Türk Yunan Savaşı (Teselya Tarihi)* YH: Bayram Kodaman, Ankara: TTK Yayınları, 1993.

- Türkgeldi, Ali Fuat. Görüp İşittiklerim, Ankara: TTK Yayınları, 2010,
- _____. Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, Cilt 2, YH: Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- _____. Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, Cilt 3, YH: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: TTK Yayınları, 1987.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1976.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. *Kırk Yıl*, YH; Nur Özmel Akın, İstanbul: Özgür Yayınları, 2008.
- _____. *Saray ve Ötesi*, İnkılâp ve Aka kitapevleri Koll. Şti., İstanbul 1965.
- Uzer, Tahsin. *Makedonya'da Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: TTK Yayınları, 1979.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, Cilt II, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 157-158
- _____. *Mithat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 2000.
- _____. Osmanlı Tarihi Cilt I, 7. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1998
- Üçok, Coşkun. *Siyasal Tarih (1789-1960)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1978.
- Ünsal, Emin. *Girit'in Türk Hâkimiyetinden Çıkışı*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne 2009.
- Vercoutter, Jean. *Eski Mısır*, Çev: Emine Çaykara, 5. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Yalçın, Emruhan. "Yunanlıların Bitmeyen İdeali: Megali İdea"
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/394799>
- Yasamee, F. A. K. *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers 1878-1888*, İstanbul: Isis Press, 1996.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi, “Hobart Paşa” Cilt I, (2. baskı) İstanbul YKY 2008.

Yazıcı, Osman Olcay. *Suyun İki Yakası Selanik ve İstanbul*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010.

Yazıcı, Sinan. 19. Yüzyılda Mısır’da Devlet İnşası, Ankara: Türkiye ve Orta-Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2016.

Yeni Rehber Ansiklopedisi. “Mısır” Cilt XIV, İstanbul: Türkiye Gazetesi, 1994, 113.

Yıldız, Özgür. “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, Gazi Akademik Bakış, Cilt 9/17, (Kış 2015), 91-111.

Yılmazçelik, İbrahim. Ahmet Aksın. *Tarihi Gerçeklerle Osmanlı Yunan Harbi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

EKLER*EK. 1 Hasan Fehmi Paşa'nın Şehbal Mecmuasındaki Resmi*

Şehbal Mecmuası, 15 Eylül 1326 Aded 27, Sayfa 44.

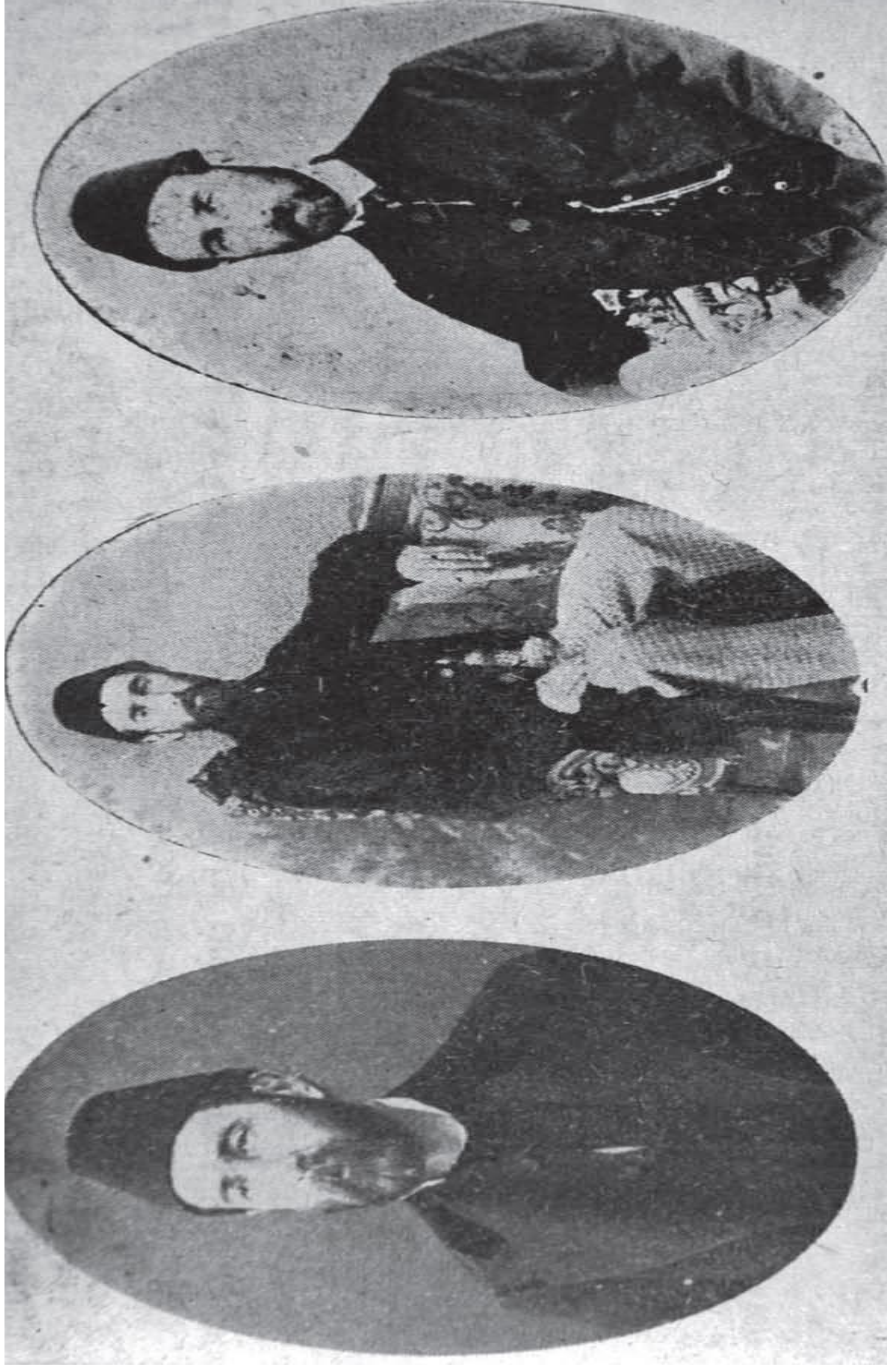

EK. 2 Hasan Fehmi Paşa'nın Servet-i Fünûn'daki Resmi

[Abdullah Biraderlerin Fotografisinden] (Servet-i Fünûn Sayı: 316 Sayfa: 64 1897)

EK. 3 Hasan Fehmi Paşa'nın Çeşitli Zamanlardaki Resimleri

Hasan Fehmi Paşa (Gümrük Rehberi, S. 549, s. 5587)

EK. 4 Hasan Fehmi Paşa'nın İzmir Valiliği Sırasında Çalışma Arkadaşları İle Resmi

Hasan Fehmi Paşa İzmir Valiliği Sırasında Mektubi Ve Evrak Kalemleri çalışanlarıyla birlikte (Gümrük Rehberi, S. 549, s. 5590

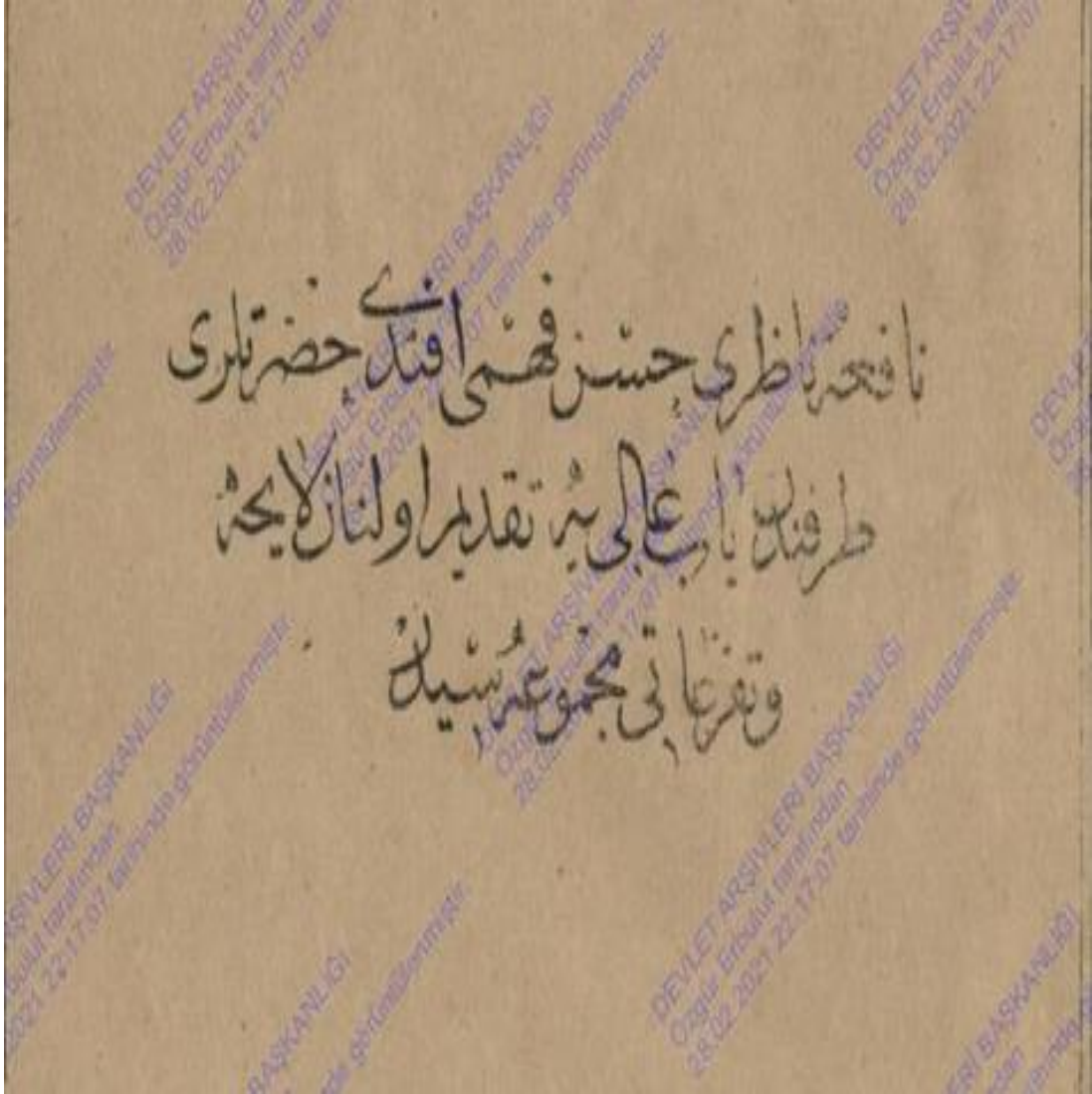

EK. 5 Hasan Fehmi Paşa'nın Telhis-i Hukuk-ı Düvel Adlı Eserinin Kapağı

EK. 7 A.}DVN.MKL. 19/12 Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi'nin Anadolu'daki Umumi İmalata Dair Layihasının İlk Sayfası

EK. 8 A.}DVN.MKL. 19/12 Nafia Nazırı Hasan Fehmi Efendi'nin Anadolu'daki Umumi İmalata Dair Layihasının Giriş Sayfası

<p>فقار كرتن اوزره هر ايكى چبال شلسله نك زوروزنه سمره (قول طاش) واردر جون كندركه اوزرنده وعلى الخصوص سحر سياه جهنمده (غرافيت و قو طاش) معدن لهارينه تصادف اولقمقدرد</p> <p>(محصولات)</p> <p>دزنده پورتقال و هرونوج بيودوزوم و نشق و نصيرايه و مصر بتناي بشيرلك و بزاعمال ارقمقدرد</p> <p>طاغولده و مذكور بولك مرمور ايشي بحاليه ميشه و جام و كسنتاه و كوكي افاجلرين صارت اورمانلر موجوددر اميرده اوزنه منقدهه كشف اولمش اتون معدنلر واردر انشاسي منصور اولان طريق اوزركيلو متور قدر يولي اختصار ايدمچكي جهنله ارضوم طريقه اليوم نقل اولمده اولان امينه اراينده نشير طريق ايله نقل ايبيلور</p> <p>طرين طريقه ارايه نقل اولان ايشا بهر حيران بوي اوزركي قيه احتشارين صارت اولوق اوزره اولي بيك حيران و ارايند طرينه كلان ايشا نقش بيك حوان حوله سي كه بجوي اون اوج بيك ايكوز طرينلوردر سحر سياه سطح مالي اوزرنده بولان ريزه و اود قشارنده واسير جوارنه نفوس و نيزه سكون اولوب ارضوم و ادينده طقسان قشقه كوي موجوددر</p> <p>(كلايك طريقه كو شنه من اوزنجان و شيرانه)</p> <p>قدر يايه چق يوله واردر</p> <p>مسافه سي تيريا يوز كيلو متورون صارت اولان ايشو طريقه بهر كيلو متور سي (17 162) اولون مصارف انشاسي سي (49 1017) بويه باغ اولور</p>	<p>المطلو قشقه شك شمال نقطه ندين بدأ ايند و ايشه يانه اولان بولارد</p> <p>(يزندن ارضوم و قدر يايه چق بولارد اردير)</p> <p>ايشو طريق مسافه جه تيريا ايكوز كيلو متورون صارت اولوب بهر كيلو متور سي (49 162) ايرمن مصارف انشاسي (4 1313) بويه باغ اولور</p> <p>(كندركه)</p> <p>طريق مذكور دزيندن بدأ ايدرك حساب متوسط اوزره بهر يوز متور اوج متور ميل الهوق نقش كيلو متور مسافه قطع ايدمك اوج صر سطح در يادن ايكى بيك متور ارقاشده اولوب سحر سياه ساحلندن مرمور ايند بزجى چبال شلسله نك زوروزه چچار اولورندن دجى چوروق صو و ادينده زورل ايدرك سطح در يادن بيك ايكوز متور ارقاشده و راس اولان اسيره واصل اولور طريق مرمور اسيردن حساب متوسط اوزره بوزره اوج متور ميل ايله ايكى بيك ايكوز متور ارقاشده بولان ايشي سلسله چبال منحصر و ايدمك مكره بيك مك يوز متور ارقاشده اولان ارضوم و ادينده و ايسه بيك طنوز يوز تالي متور ارقاشده بولان ارضوم شهر يه منتهي اولور</p> <p>طريق مرموروك كندركه شتر باق مرمو صرمنده ايكى مرمور نهي اسيره چوروق صو و ارضوم و ادينده قروصو نهر يه تصادف ايدر</p> <p>ايشو طريق انشاسنه اهميتي ايكى درجده اولان مشكلايه تصادف اوله ياور سحر سياه جهنمدين بزجى سطح ماله بهن قنطه بمطافنر و كل يتاقري موجود اولوب ايكى سلسله چباله سمره</p>	<p>يوز تالي قيه احتشاري به قدر نقل ايدمك ساحله اولمش و ااون سكر سات ايدمك مسافه اولان حلدن حيران و صوم و كراشه كي نقل اولان شادن قيشه مصارف نقله متابل ايدمك شادن ايشي مذكور يايك احتياجات علميه كوره اختصار اولقمقدرد</p> <p>برتنظر طريق اوزرنده براكه يدي سكر يوز قيه احتشاري محمول اولمش بزجى به چكه يايه چننه كوره محمولات مصارف منساره ايله ادين التي بيت قان زياده مسافه سي اولان بزجى مرمو به ايله نقل اوله يايور</p> <p>ايشه نقلات خصوصته حصوله كندركه تهيولان اهالي ي زياده محمول بشلمه و نك نشونق ايدوب ساحلندن ايجر و به طوعرى انشا اولمچكي بوار سلسله محمولات ارضيدك رواج سنه طر فنده ايكى و راكمه اوج شنه باغ اولمچكي و اطول طور ايدان قيش و مرك معلومه سي ايسه بو متصلك حصوله مساعد اولمچكي ايدمچكي</p>	<p>ملاحضات عويبه</p> <p>يوز تالي قيه احتشاري به قدر نقل ايدمك ساحله اولمش و ااون سكر سات ايدمك مسافه اولان حلدن حيران و صوم و كراشه كي نقل اولان شادن قيشه مصارف نقله متابل ايدمك شادن ايشي مذكور يايك احتياجات علميه كوره اختصار اولقمقدرد</p> <p>برتنظر طريق اوزرنده براكه يدي سكر يوز قيه احتشاري محمول اولمش بزجى به چكه يايه چننه كوره محمولات مصارف منساره ايله ادين التي بيت قان زياده مسافه سي اولان بزجى مرمو به ايله نقل اوله يايور</p> <p>ايشه نقلات خصوصته حصوله كندركه تهيولان اهالي ي زياده محمول بشلمه و نك نشونق ايدوب ساحلندن ايجر و به طوعرى انشا اولمچكي بوار سلسله محمولات ارضيدك رواج سنه طر فنده ايكى و راكمه اوج شنه باغ اولمچكي و اطول طور ايدان قيش و مرك معلومه سي ايسه بو متصلك حصوله مساعد اولمچكي ايدمچكي</p>	<p>مذكور بوغازك مرمور و صوره قابل اولمچكي بزحاله افراغى ايجن ايله مرمور اجراسي و حافظه دورلري و سوك كور براكه ايشي كي غليات حبه ايله حصوله كلور اليوم موجود اولان بوار شوصب الزور بوغازي ترك ايله چبال مشاله اكلان و كوچوك خند فزون و يا هود تلال صغير نك دامنن كبر ايسه اكر نيسي مرمو ايشا به غير مضمندر</p> <p>بناه عليه قنات حوانات ايله اجرا ايدمك و بزوا براكه و يا خود استوا چق يوز بركي قيه احتشاردين</p>	<p>مذكور بوغازك مرمور و صوره قابل اولمچكي بزحاله افراغى ايجن ايله مرمور اجراسي و حافظه دورلري و سوك كور براكه ايشي كي غليات حبه ايله حصوله كلور اليوم موجود اولان بوار شوصب الزور بوغازي ترك ايله چبال مشاله اكلان و كوچوك خند فزون و يا هود تلال صغير نك دامنن كبر ايسه اكر نيسي مرمو ايشا به غير مضمندر</p> <p>بناه عليه قنات حوانات ايله اجرا ايدمك و بزوا براكه و يا خود استوا چق يوز بركي قيه احتشاردين</p>
--	---	---	--	--	--

OSMANLI ARŞIVI
A.} DVN.MKL

EK. 10 Ahenk Gazetesinde Hasan Fehmi Paşa'nın Eğitim Hakkındaki Konuşması Ahenk gazetesi, 6 Eylül 1895, Pazartesi, Aded 55.

بازارسی

۱۳۱۶ - ۱۳۱۷ - ۹ آغوست ۱۳۱۶ - ۱۳۱۷

سیاسی و غیر سیاسی ترکیب

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

آهنگ

۱۳۱۶

پاکستان

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

آهنگ

۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

آهنگ

۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

بازارسی - ۱۳۱۶

EK. 12 Hasan Fehmi Paşa'nın Türbesinin Yandan Görünüşü

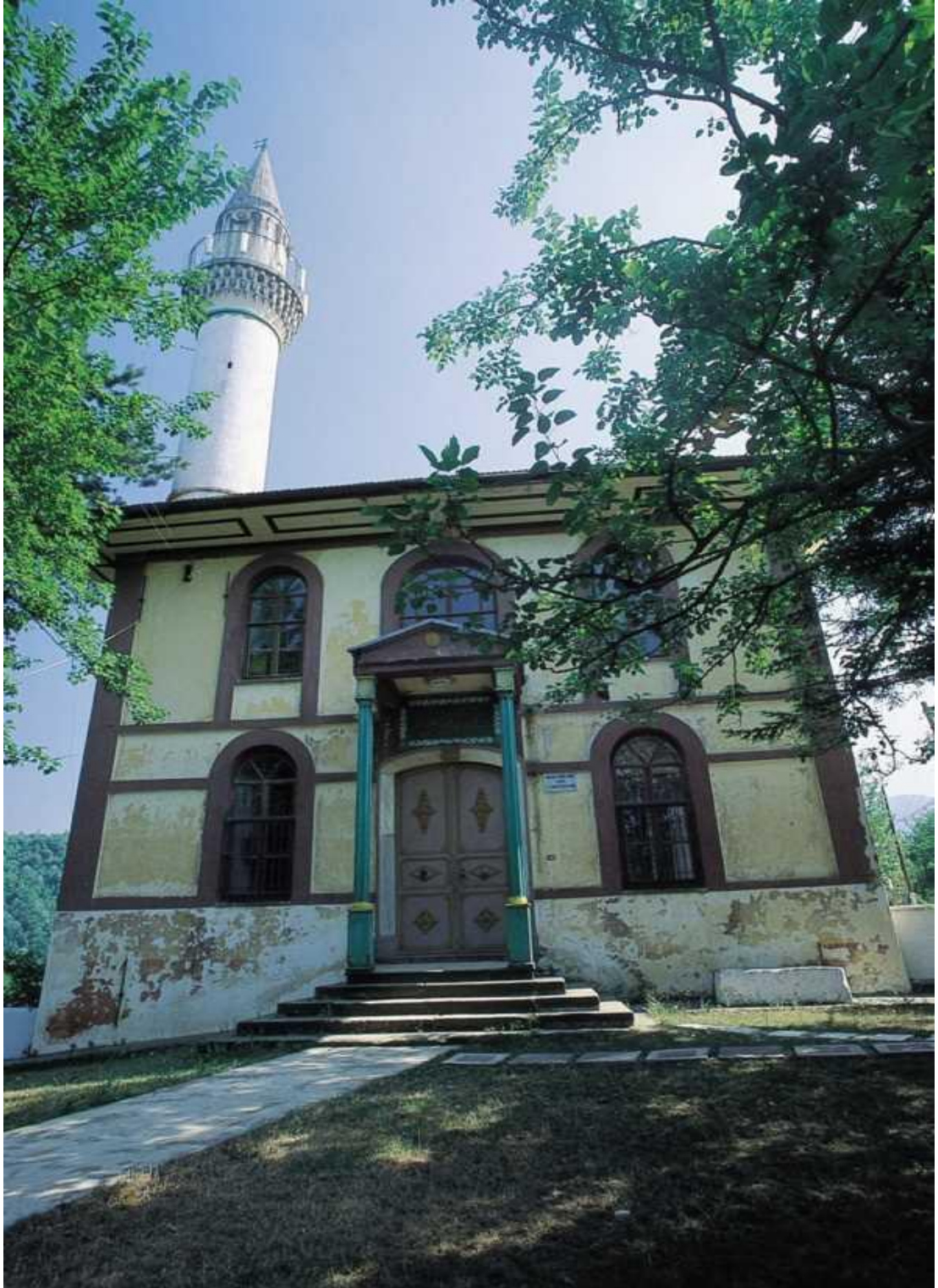

EK. 13 Hasan Fehmi Paşa'nın Türbesinin Önden Görünüşü

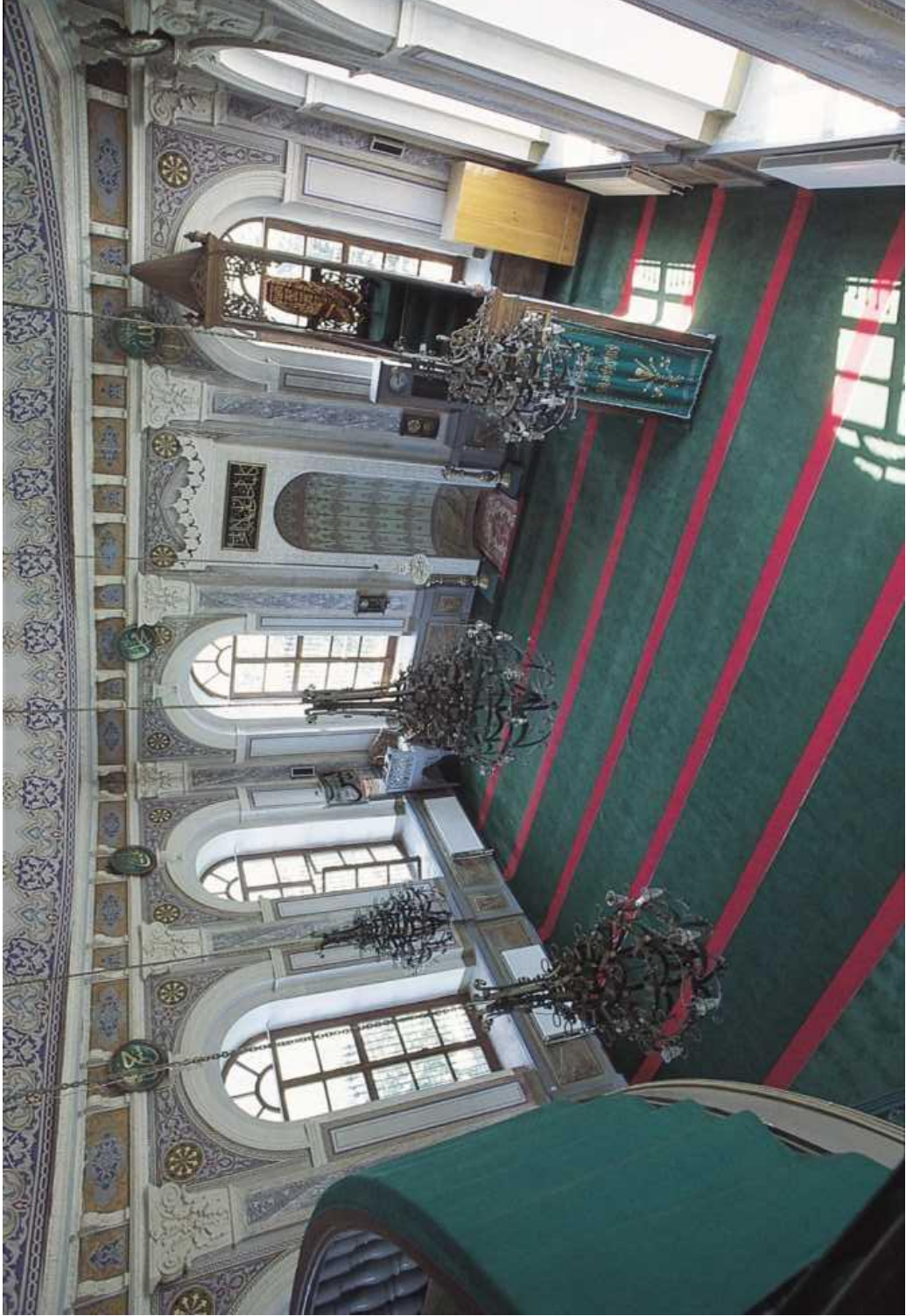

Ek. 14 Hasan Fehmi Paşa Tarafından Sakarya'ya (Sapanca) Yaptırılmış Olan Caminin Dışarıdan Görünümü

EK. 15 Hasan Fehmi Paşa Tarafından Sakarya'ya (Sapanca) Yapıtırılmış Olan Caminin İçeriden Görünümü

EK. 16 Tez Çalışması Orjinallik Raporu

EK. 17 Tez Çalışması Etik Komisyon Muafiyeti Formu